

PRESIDENT'S SECRETARIAT

(LIBRARY)

Accn. No. *(36)* Class No.

CS623

Slo

Class No.....

The book should be returned on or before the date
last stamped below.

Madras University Sanskrit Series, No. 15.

GENERAL EDITOR :

DR. C. KUNHAN RAJA, M.A., D. Phil.,
Head of the Department of Sanskrit.

**PRINTED AT
ANANDA PRESS, MADRAS.**

Madras University Sanskrit Series, No. 15.

THE KAUSĪTAKA GRHYASŪTRAS
WITH THE COMMENTARY OF
BHAVATRĀTA

EDITED BY

T. R. CHINTAMANI, M.A., Ph.D.,
Senior Lecturer in Sanskrit, University of Madras.

UNIVERSITY OF MADRAS

1944

[Price : Rs. 4-8-0.]

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयसंस्कृतग्रन्थावलि: १५.

कौषीतकगृह्यसूत्राणि

भवत्रातकृतविवरणयुतानि

संपादकः

ति. रा. चिन्तामणि:

मद्रपुरीयविश्वविद्यालयः

१९४४

[मूल्यम् रु. ४-८-०.]

TABLE OF CONTENTS

Foreword	ix
Preface	xi
Introduction	xiii
Errata	Lxxii
Text of the Kausītaka Gr̥hyasūtras with the commentary of Bhavatrāṭa	1
Index of Sūtras	201
Index of Śruti citations in the text	216
Index of other citations in the text	233
Index of citations in the commentary	234
Readings in the Trivandrum Manuscript	237

FOREWORD

I introduce this volume of the Madras University Sanskrit Series with full confidence that this will be welcomed as a valuable contribution to the already available store of vedic literature. This is the first time that a text bearing on the Kauśitaki literature has been published. The Śāṅkhāyana and the Kauśitaki branches of the R̥gveda have been confused for a very long time. The existence of a separate set of texts for the Kauśitaki branch as distinct from those relating to the Śāṅkhāyana has not been known till very recently, and even now the fact of these two being distinct banches with separate sets of texts is not very widely known.

The Gṛhya Sūtra of the Kauśitakins is here presented with a very erudite commentary by Bhavatrāṭa, of which also the number of manuscripts is not very large. In preparing this edition, all the available material has been made use of. There is a very clear and comprehensive comparative study of the Kauśitaka text with the Śāṅkhāyana text added to this edition. A complete study of the subject must await the publication of the other texts of the Kauśitaki branch, which will follow this edition.

Unfortunately little is known about the commentator. The author, unlike the commentator of the Kauśitaki Brāhmaṇa, is very reticent about the details of his life. The names Bhavatrāṭa, Devatrāṭa, Bhavadāsa and Agnitrāṭa are very common among the Brahmins of Malabar. Udaya is the name of the commentator on Kauśitaki Brāhmaṇa and he belonged to a village named Brahmakkulam in S. Malabar. It is likely that Bhavatrāṭa who commented on the Jaiminiya Śrauta Sūtra is identical with this Bhavatrāṭa, the author of the commentary now presented, and both may have some sort of relation with Udaya who has commented on the Kauśitaki Brāhmaṇa, and may have belonged to the same period. But this surmise does not help

FOREWORD

us in any way in deciding the date of the commentary. Perhaps when all the commentaries on Vedic texts are published and a closer examination is undertaken, we may be in a position to arrive at more accurate conclusions.

In the Introduction there is a detailed and analytical study of the text in comparison with the Śāṅkhāyana text. There are also various supplementary items added to the edition. It is hoped that all such material will be of considerable help in using the edition and in understanding the text in a comparative way.

Little need be said about the usefulness of the work in studying the condition of life in ancient India. The Grhya texts deal with the domestic rituals of the Hindus, as distinct from the sacrifices and other Śrauta rituals described in the Śrauta Sūtras. Along with a considerable amount of uniformity in the domestic life of the Hindus, there are considerable variations also in details, and a thorough study of the domestic rituals of the various schools will reveal valuable information regarding the social life of the Hindus in those ancient days. The existence of the various commentaries on these texts spread over many centuries and the existence of many tracts bearing on the rituals described in such texts show that the religious institutions continued through ages unimpaired and formed a living force in the life of the Hindus through such long periods of time. This continuity points to the firmness of the social foundations of the Hindus and not to the stagnation in the life of the Hindu society. As such, the study of the texts has an interest which transcends the pure academic plane and becomes a matter of practical interest also.

With very great pleasure I introduce this new addition to the rich literature of the Hindus bearing on their religious life, for the consideration of scholars.

UNIVERSITY OF MADRAS,
27th November, 1943. }

C. KUNHAN RAJA.

PREFACE

The present edition of the Kausītaka Gr̥hyasūtras with the commentary of Bhavatrāṭa is based on the following manuscripts :—

TEXT

1. A¹. Text of the Sūtras in Grantha characters, belonging to the Adyar Library, No. 40-A-17.
2. A². Another copy of the text in Malayalam characters, belonging to the Adyar Library, No. 40-B-11.
3. IO. An incomplete copy of the text ending with the third Adhyāya, in Grantha characters, belonging to the Whish collection of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, No. Whish 78. The manuscript ought to be really designated as W. and not as IO. as has been done.
4. T. A complete manuscript of the Text in Devanagari characters, belonging to the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvati Mahal Palace Library, Tanjore, No. B.L. 724.
5. TM. A Devanāgari transcript of a palm leaf, incomplete copy, belonging to the Office of the Curator for the Publication of Sanskrit Manuscripts, Trivandrum.

COMMENTARY

1. A. Manuscript of the commentary in palm leaf in Malayalam characters, belonging to the Adyar Library, Madras.
2. L. Another palm leaf manuscript in Malayalam characters, belonging to the Punjab University Library, Lahore.

PREFACE

The Lahore copy of the commentary reads the Sūtras in full in many places and it has enabled the verification of some doubtful points in the text.

Dr. C. Kunhan Raja, Reader and Head of the Department, with his usual kindness enabled me to get at the various manuscripts described above. He offered several helpful suggestions during the printing of the work and my sincere thanks are due to him. Pandit Subrahmanya Sastri, a former student of the Department has placed me under obligations to him for kindly reading through the proofs. I tender my heartfelt thanks to the authorities of the various Institutions that have helped me by lending their manuscripts.

T. R. CHINTAMANI.

INTRODUCTION

Till recently only two Kalpa Sūtra texts belonging to R̥g Veda were prominently known. That of Āśvalāyana was the most wide spread and generally adopted by the followers of the R̥g Veda. In certain parts of India, particularly in western and central India the prevalent sākhā of R̥g Veda is Śāṅkhāyana and the followers of that sākhā have adopted the Kalpasūtras of the Śāṅkhāyanas. No other Kalpasūtra seems to have been in common or daily use. A Gr̥hya text called Śāmbavya Gr̥hya seems to have been known but the followers either of the sākhā, to which it belonged—nor the existence of any Kalpa text belonging to them has come to our notice. The Śāṅkhāyana was also believed to be identical with the Kauśitaka. This belief seems to have come in at a very early stage in the history of liturgical texts. For all practical purposes, only two Kalpa texts were available; a third was believed to exist, but details were not known. The text now printed happens to be third.

It is generally assumed that every Vedic sākhā has got its own set of Śrauta, Dharma and Gr̥hya sūtras; and that the followers of the particular sākhā follow the rules laid down in the texts associated with their sākhā. Following this, one is likely to postulate the existence of as many Kalpa-sūtras as there are sākhās. With regard to the R̥g Veda, the following major sākhās have been enumrated in the Caranavyūha:—

1. Śākala Śākhā
2. Bāskala Śākhā
3. Āśvalāyana Śākhā
4. Śāṅkhāyana Śākhā and
5. Māṇḍūkeya Śākhā

INTRODUCTION

Each of these is subdivided and we have a total of 27 sākhās. These again according to the Carṇavyūha are:—

1. Mudgala	15. Māndūkeya
2. Gālava	16. Bahvṛca
3. Śāliya	17. Paīngya
4. Vātsya	18. Uddālaka
5. Śaiśiri	19. Śatabalākṣa
6. Bandhya	20. Gaja
7. Agnimāṭhara	21. Bāskali
8. Parāśara	22. do
9. Jātūkarṇya	23. do
10. Āśvalāyana	24. Aitareya
11. Sāṅkhāyana	25. Vāsiṣṭha
12. Kauśītaki	26. Sulabha
13. Mahākausītaki	27. Śaunaka
14. Śāmbavya	

Now this enumeration in the Carṇavyūha comes into conflict with the Mahābhāṣya¹ of Patañjali where it is said एकविंशतिधा बाहृच्यम्। Again² the Divyāvadāna, in an extemly corrupt passage refers to twenty branches of the R̥g Veda and actually makes up a total of twentyfive. It is difficult to find out where the fault lies but that is not our point at present.

The question naturally arises—is there any evidence of so many Kalpa sūtras having existed at any time, even though

1. Vol I, p 9. Keilhorn's Edn.

2. The passage in the Divyāvadāna, p. 632. reads as follows :—

ब्रह्मा लोकेऽस्मिन् स इमान् वेदान् वाचयति । ब्रह्मा देवानां परमतापसः । इन्द्रस्य कौशिकस्य वेदार्थान् वाचयति स्तु । इन्द्रः कौशिकोऽरणेमीगौतमौ वेदान् वाचयति । श्वेत-केतुः शुक्रं पण्डितं वेदान् वाचयति । शुक्रः पण्डितः चतुर्धा वेदान् विभजति स्तु । तदथा—पुष्पो बहूचानां पर्किच्छुदोगानाम् । एकविंशति अध्यर्थवः । अध्यर्थाणां क्रतुः । क्रतूनामर्थ-र्वणिकानां बहूचानां चेति ब्राह्मणाः सर्वे ते बहूचाः पुष्प एको भूत्वा विंशतिधा मिन्नः । तदथा शुद्धाः वल्कला माण्डव्या इति । तत्र दश शुद्धाः अष्टौ वल्कलाः सप्त माण्डव्या इति । अर्थं ब्राह्मण बहूचानां शाखा पुष्प एको भूत्वा पञ्चविंशतिधा मिन्नः ॥

INTRODUCTION

they may not be available at present? At the present state of our knowledge of ancient liturgical texts, the only answer is that we do not have evidence of so many texts having existed. This is supported by Gārgya Nārāyaṇa¹ in his commentary on the Āśvalāyana Śrauta Sūtra where he says शाकलस्य बाष्कलस्य च आम्नायद्रव्यस्य पतदाश्वलाथनसूत्रं नाम प्रयोगशास्त्रम्. In other words, the Āśvalāyana Sūtra formed the manual for the followers of the Śākala and Bāṣkala Sākhās of the R̥g Veda. Similarly other manuals must have functioned for the followers of one or more of the different sākhās. It may be added here that neither the Āśvalāyanas nor the Śāṅkhāyanas have a Dharma sūtra of their own. It may be conjectured that the absence of the Dharma section is due to the fact that they adopted the Dharma rules laid down by the authors who composed the Kalpas for other sākhās of the R̥g Veda and they in turn might have adopted the Śrauta and Gṛhya rules of these and others.

The Āśvalāyana, the Śāṅkhāyana and the Kauśītaka are the only sūtras belonging to the R̥g Veda, now available. Of these, the former two have been available in print for a long-time now. Āśvalāyana, we are told by Ṣadguruśiṣya, is the pupil of Saunaka and that he is the author of the following works—the Śrauta Sūtras in twelve adhyāyas; the Gṛhya Sūtras in four adhyāyas; and the fourth Āraṇyaka. The first and the second are well-known; and the third is identified with the fourth of the five Āraṇyakas in the Aitareya Āraṇyaka. It was said at the outset that the Bāṣkalas and the Śākalas adopted the śrauta and gṛhya composed by Āśvalāyana. But among the major Sākhās of the R̥g Veda we find a sākhā of Āśvalāyana also and it is not improbable that the followers of that sākhā too should have had for their guidance the sūtras of Āśvalāyana.

The Śāṅkhāyana is the next major sākhā of the R̥g Veda that need be considered here; the Kauśītaka falls within

1. Anandasram edition, p. 1.

INTRODUCTION

this branch. Both the Śāṅkhāyana and the Kauśītaka have got their own set of the Brāhmaṇas, Āranyakas, Śrauta sūtras and Gṛhya sūtras. These texts of the Śāṅkhāyanas have all been published but those belonging to the Kauśītaka were not even known enough till recently. The Upaniṣad portion of the Āranya of the Kauśītakins alone has been published till now, and even that has not attracted the attention it deserves, in comparison with the Śāṅkhāyana.¹ The texts belonging to the Kauśītaka branch have been taken up for study and the Gṛhya is now published. The Śrauta and the Brāhmaṇas will be published in due course.

Before discussing the date and authorship of these sūtras, a word may be said with regard to the liturgical manuals of some of the minor sākhās of the Rg Veda. A sākhā, called the Parāśara sākhā has been mentioned above as one of the Rg Veda sākhās. Rai Bahadur Hiralal has noticed² a manuscript of a Parāśara Gṛhya. The manuscript could not be consulted and therefore I am not in a position to say anything about its contents. If a conjecture may be hazarded, we may say that the Parāśara Gṛhya noticed by Hira Lal probably belongs to the followers of the Parāśara sākhā of the Rg Veda.

Paiṅgi is the name of another sākhā and we have references to a Panigirahasya Brāhmaṇa, Panigi Gṛhya and a Dharma. Saṅkara in his commentary on the Brahma sūtras refers to and cites from the Paiṅgi Brāhmaṇa. The Saṁskararatnamālā of Gopinātha cites the Paiṅgi Gṛhya. The Mitākṣarā, the Smṛticandrikā and other works cite sūtras of Paiṅgi—most probably the Dharma sūtras. It is thus clear that this sākhā was fully represented.

The name of Jātūkarṇya is found as one of the pravar-takas of a sākhā of the Rg Veda and we have references to

1. See the editor's paper presented to the 12th Session of the All India Oriental Conference, Benares.

2. Catalogue of the mss. in the Central Provinces. No. 2868.

INTRODUCTION

probably, the Dharmasūtra of Jātūkarnya in nibandhas on Dharmasāstra. Whether the author wrote on Śrauta and Gṛhya, we cannot say at present.

The Gṛhya of the Śāṅkhāyanas was composed by Suyajña and that of the Kausītaka, by Śāmbavya. This was already made clear in a paper¹ published in the Proceedings and Transactions of the IX Oriental conference, Trivandrum; and the arguments need not be repeated here. Because Śāmbavya was the author, the Gṛhya came to be called after him also and that afforded the alternative name to this Gṛhya. It may be noted that Śāmbavya is sometimes pronounced and written also as Śāmbhavya. Other spellings of this word are Śāmbākhyā, Sambākhyā, Śāmivāśya, Śāmivatya, etc. The Mahābhārata makes Śāmbavya, a native of the Kuru country.²

With regard to the date of this Gṛhya, it is not possible to say anything more definite than what could be said of other Gṛhya Sūtras. The only thing that could be said without hesitation is that the Gṛhya is later than the Manusmṛti. We find a number of verses belonging to the cited by the auother of the Gṛhya. The following citations may be referred to with advantage :—

क्षेत्रं हिरण्यं गां वासच्छत्रोपानहमन्ततः ।

धान्यमशमधो शाखं गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

K. G. II, iii, 19. Manu II, 246.

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं भवेत् ।

अष्टकासु तथैव स्यादत्वन्त्यासु च रात्रिषु ॥

K. G. III, vii, 13. Manu IV, 119.

मधुपके च सोमे च पितृदैवतकर्मणि ।

अत्रैव पश्वो हिंसा नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥

K. G. III, x, 35. Manu V, 41.

1. See pages, 180 and ff.

2. Bhagavad Datta, Vaidika Vāñmayakā Itihāsa, Vol I, 115.

INTRODUCTION

नैकग्रामीणमतिथि विप्रोद्यागतमेव वा ।
उपस्थितं गृहं विद्याद्वार्या यत्राग्नवोऽपि वा ॥

K. G. III, x, 35. Manu III, 103.

तिसलान्युज्ज्ञयमानस्य अग्निहोत्रं च ज्ञुहतः ।
सर्वे सुकूमादत्ते ब्राह्मणोऽनचिंतो ब्रजन् ॥

K. G. III, x, 35. Manu III, 100.

Now the date of the *Manusmṛti* is a vexed problem. The Hindu chronologists will make him a mythical figure, having been referred to in the *Vedas* in passage like मनुः पुत्रेभ्यो दार्य व्यभजत् etc. Modern orientalists place him between the 2nd century B. C. and the 2nd century A. D. The *Mahābhārata* knew the *smṛti* of Manu, but the date of the *Mahābhārata* is more difficult to arrive at than the date of the *Manusmṛti*. Anyway, all are agreed on this fact that the *Manu Smṛti* was in existence before the 2nd century A.D. Since the *Gṛhya Sūtra* of the *Kauśitakins* cites from the *Manusmṛti*, it may be said that the work must have been composed some time after the 2nd century, A.D.; but this is not definite. The work might have been much older.

One or two remarks may be made with regard to the constitution of the text of this *sūtra* in relation to the *Gṛhya* of the *Sāṅkhāyanas*. The present text consists of five *adhyāyas* whereas the latter consists of six *adhyāyas*. The matter in the first four *adhyāyas* is more or less common, though there are certain differences, both in arrangement and in subject matter. But there is nothing to compare the last *adhyāya* of the K. with the last two *adhyāyas* of S. The last *adhyāya* of K. deals with *Pitṛmedha* and this portion has been dealt with in the *Sāṅkhāyana* in the *Śrauta* in three *khaṇḍas* i.e. 14, 15 and 16 in the 4th *adhyāya*. The *Pitṛmedha* is naturally a part of the *Gṛhya* ritual and not of the *Śrauta* and it is but natural that we should expect the *pitṛmedha* in the *Gṛhya*. For what reason it found a place in the *Śrauta* of the *Sāṅkhāyana*, it is difficult to say. The commentator on the *Sāṅkāyana Śrauta*

INTRODUCTION

is silent on the point; but while commenting on a later section of the Śrauta (i.e.) the 17th Khaṇḍa of the 4th adhyāya the author says that since the sūtrakāra dealt with the Gṛhya rites in the previous section, he continues it in the 17th section also, which deals with Śūlagava, another topic that should normally find a place in the Gṛhya. The pitṛmedha therefore in the concluding portion of K. seems to be natural. Perhaps the author of the Gṛhya of K. felt that the proper place for this section is in the Gṛhya and therefore removed that portion from the Śrauta and tagged it on to the Gṛhya, for we do not find in the corresponding portion of the K. Śrauta any reference to the pitṛmedha.

The commentator on the K. Gṛhya too seems to have felt that everything is not alright with this section, even at the end of the Gṛhya. He remarks.¹

दर्शपूर्णमासाद्यः पौण्डरीकपर्यन्ताः श्रौताः पदार्था व्याख्याताः । चत्वारश्च पाकयज्ञा निषुणतरमुपपादिताः । इदानीं पितृमेधस्य व्याख्याया अवसरः प्राप्तः । कः पुनरस्य क्रम इति? ऊर्ध्वं हविर्यज्ञप्रायस्मित्तेभ्य इति वदामः । तत्र हि श्रुतिवाक्यं पितृमेधस्य विधायकम् । “अथ यत्क्वैरग्निमिर्जमानं संस्कुर्वन्ति देवरथो वा अग्नयो देवरथमेवैनं तत्समारोपयन्ति स एतेन देवरथेन सर्वं लोकमेति सुकृतां यत्र लोकः” इति । त्रयोदशाध्याये “दग्धवास्थीन्युपनह्ना” इत्यत्र पाठ इति केऽन्तित् । नैतदुपपन्नम् । प्रसिद्धं हि प्रेतस्य दहनमनूद्यते तत्र; पुत्रो वा भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यज्ञेरन् इत्येतदत्र विधीयते । तस्मात् श्रुतिक्रमः । किमर्थं पुनः वाह्यपाठः क्रियते? रहस्यत्वात्, धर्मवैपरीत्यज्ञापनाय । यथा महावतमेकादशद्वादशयोर-ध्याययोर्मध्ये पठितव्यं सत् रहस्यत्वात् बहिः पञ्चते ॥

The commentator evidently seeks to justify this section here.

1. Page 164.

INTRODUCTION

Turning to the Śāṅkhāyana Gr̥hya, we find two adhyāyas, which though seem to be parts of the Gr̥hya, have been regarded by the commentator as an appendix. In the begining of the commentary on the fifth adhyāya we find the commentator¹ saying—

अथ परिशिष्टाख्यः पञ्चमोऽध्याय आरभते¹ ॥

And in the colophon at the end of this adhyāya he remarks—

पञ्चमोऽध्यायः परिशिष्टरूपः समाप्तः² ।

Beginning the sixth adhyāya, he remarks—

अथ शाकवरादीनां ग्रथाणां व्रतानां पूर्वोक्तानां विशेषविधानार्थं षष्ठाख्यार्यं चिकीर्षशाचार्यः पुनः प्रारभते³ ।

The purport of these extracts is clear. To the commentator they were more appendixes than part of the text.

This conjecture is supported by the fact that Vāsudeva in his Śāṅkhyāyana Gr̥hya Saṅgraha does not make any reference to the fifth and sixth adhyāyas, but stops with the fourth. Evidently he too thought that the portion covered by the other adhyāyas is not part of the Gr̥hya text.

The K. it was remarked at the outset is closely allied to the Ś. The relationship so far as the Gr̥hya is concerned is found in the following tabular analysis of the various sections of the Kausītaka and Śāṅkhāyana :—

1. Śāṅkhāyana Gr̥hya with Nārāyaṇa's commentary, p. 211.

2. do p. 250.

3. do p. 250.

INTRODUCTION

Kausītaka

Sāṅkhāyana

I, i, ii and iii khaṇḍas are additions here.

I, i	I, iv and v
I, ii	I, vi
I, iii and iv	I, vii and viii
I, v	I, ix
I, vi	I, x
I, vii	I, xi
I, viii	I, xii—xiv
I, ix	I, xv
I, x	I, xvi and xvii
I, xi	I, xviii
I, xii	I, xix and xx
I, xiii	I, xxi
I, xiv	I, xxii
I, xv	I, xxiii
I, xvi	I, xxiv
I, xvii	I, xxv
I, xviii	Omitted
Omitted	I, xxvi
I, xix	I, xxvii
I, xx	Omitted
I, xxi	I, xxviii
II, i and ii	II, i—iv
II, iii	II, v and vi
II, iv	II, vii
II, v	II, ix and x
II, vi	II, viii—x
II, vii	II, xi and xii
II, viii	II, xiii and xvii
III, i	III, i

INTRODUCTION

Kauśītaka	Śāṅkhāyana
III, ii	III, ii and iii
III, iii and iv	III, iv—vii
III, v	III, viii—x
III, vi	III, xi
III, vii	IV, v
III, viii	IV, vi
III, ix	IV, vii and viii
III, x	II, xiv—xvii
III, xi	IV, xii and xi
III, xii	Omitted
III, xiii	IV, xiii and xiv
III, xiv	IV, i—iii
III, xv	III, xii—xiv
IV, i	Omitted
IV, ii	IV, xv
IV, iii	IV, xvi
IV, iv	IV, xvii—xix
V, i—viii	Śāṅkhāyana Śrauta IV, xiv, xv and xvi
Omitted	V
Omitted	VI

We may now proceed to notice in detail the textual affinities and differences between the Kauśītaka Gr̥hya and the Śāṅkhāyana Gr̥hya :—

Khaṇḍas i, ii and iii, of Śā. are omitted in K. They are :—

अथातः पाकयज्ञान् व्याख्यास्यामः । अभिसमावतर्स्यमानो यत्रान्त्यं समिध-
मध्यादध्यात्तमग्निमिन्धीत । वैवाहां वा । दायाद्यकाल एके । प्रेते वा गृहष्टौ सबं
ज्यायान् । वैशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वा । कामतो नक्षत्र एके । पुरुषगुविद्-
कुलाम्बरीषबहुधाजिनामन्यतमस्मादग्निमिन्धीत । साध्यंप्रातरेके । सायमाहुतिसं-
स्कारोऽध्वर्युप्रत्यक्ष इत्याचार्षाः । प्रातः पूर्णाहुर्ति ज्ञुयादैषव्यर्चा तूणीं वा ।

INTRODUCTION

तस्य प्रादुर्भकरणहवनकालावशिहोत्रेण व्याख्यातौ । यज्ञोपवीतीत्यादि च संभवत्सर्वे कल्पैकत्वात् । तदप्याहुः—

पाकसंस्था हविस्संस्था: सोमसंस्थास्तथापराः ।
पकविंशतिरित्येता यज्ञसंस्थाः प्रकीर्तिः ॥

Khaṇḍa ii

कर्मपवर्गे ब्राह्मणभोजनम् । वाग्रूपवयःश्रुतशीलवृत्तानि गुणाः । श्रुतं एव सर्वानस्येति । व श्रुतमतीयात् ।

अधिदैवमधाध्यात्ममधियज्ञमिति त्रयम् ।
मन्त्रेषु ब्राह्मणे चैव श्रुतमित्यमिधीयते ॥
क्रियावन्तमधीयानं श्रुतवृद्धं तपस्विनम् ।
भोजयेत्तं सकृदस्तु न तं भूयः क्षुद्रश्चनुते ॥
यं तितर्पयिषेत्कांचिद् देवतां सर्वकर्मसु ।
तस्या उद्दिश्य मनसा दद्यादेवंविधाय वै ॥
नैवंविधे हविर्न्यस्तं न गच्छेद् देवतां क्वचित् ।
निधिरेष मनुष्याणां देवानां पात्रमुच्यते ॥

Khaṇḍa iii

अथ दर्शपूर्णमासा उपोर्य । प्रातर्यत्रैतम्भावृक्षाग्राणि सूर्यं आतपति स होमकालः स्वस्त्ययनतमः सर्वासामावृतामन्यत्र निर्देशात् । सुमनाः शुचिः शुचौ वरुद्यवेषो पूर्णविघ्नं चर्ह अपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो यथाविभागं स्वाली-पाकस्य जुहोति । स्वालीपाकेषु च ग्रहणासादनप्रोक्षणानि मन्त्रदेवताभ्यः । अवदानधर्माश्च । पूर्वं तु दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारम्भणीयदेवताभ्यो जुहुयात् । आपौर्णमासादर्शस्यानतीतिः काल आ दर्शातपौर्णमासस्य । प्रातराहुतिं चैके सायमाहुतिकालेऽस्यान् मन्यन्ते । नियतस्वेव कालोऽग्निहोत्रे प्रायश्चित्तदर्शनाद्विन्नकालस्य । नियाहुस्योर्वीहियवतण्डुलानामन्यतमञ्चविः कुर्वते । अभावेऽन्यदप्रतिष्ठितम् । तण्डुलां अत्यधावैके । इतरेषामस्तस्कारः । सायमग्रे प्रातः सूर्याच । प्रजापतये चानूभयोस्तूर्णीम् । प्राक् प्रागाहुतेः समिधमेके । यथोक्तं पर्युक्षणम् ॥

INTRODUCTION

	Kausītaka	Sāṅkhāyana
P. L.	I, i	I, iv.
2, 4. इति वर्गद्वयं महि चो महता-	मिति	This is omitted.
3, 2. इत्येका		Here read :—“यत इन्द्र भयामहे” इत्येका “अध स्वप्नस्य” इत्येका “यो मे राजन्” इत्येका
3, 3. “येनेदम्” इति सूक्तम्		This is omitted.
4. श्रुचः		This is omitted.
चत्वारः etc		This is the beginning of Khaṇḍa v.
4, 2. शालायाम्		शालायाम् This is the reading in one of the mss. of K.
5, 2. उप...धाय		उपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽप्नि प्रणीय
3. जाया		या। This is the reading in one of the mss. of K.
	I, ii	I, vi.
7, 3. वरिते		वरिते
आवहमानाः		Add after this—गोवनामान्वनु- कीर्तयन्तः
7, 3-8, 2. इमामसुष्मा इत्थंगोत्रा-	येति	This is omitted.
8, 2. फलहिरण्य		फलयवहिरण्य
3. अभि...जसा		अनभिशास्यभिशास्तिपा अनभिशास्तेऽ- न्यमजसा
4. उत्थाय...चार्यः		This is omitted here but added later, after इति in the next line.
5. निषि...त्वयि		करोति प्रजां त्वयि.
6. वर्चस्यं		वर्चसं

INTRODUCTION

P.	L.	Kaushitaka	Sāṅkhāyana
8,	6.	च	This is omitted.
9,	2.	I, iii	I, vii
9,	5.	तामभ्युक्ष्य	ता अभ्युक्ष्य This is the reading in one of the mss. of K.
		6. दधामि	प्रणयामि
11,	3.	अथ परिस्तरणम्	Here begins Khaṇḍa viii.
11,	4.	दक्षिणेन...न्वाच्य	This is omitted.
12,	2.	अथ	अथ पश्चात् । अथ This is the reading in one of the mss. of K.
13, 3-4.		सकृत्...तिषु वा	This is omitted.
	5.	I, iv	There is no new Khaṇḍa here.
		6. उदपात्रं वा	This is omitted.
		इत्युत्तरतः	इति सुमनोभिरलंकुस्योत्तरतः:
		7. प्रणीताः	Add after this:—प्रणीय “को वः प्रणयति” इति । सव्येन कुशानादाय दक्षिणेनापनोति । दक्षिणं जान्वाच्य । सव्यं पिङ्गे । नाज्याहुतिषु नित्यं परिस्तरणम् । नित्याहुतिषु चेति माण्डुकेयः ॥ This is nearly the same as the passages omitted previously. See 11, 4 and 13, 3-4 in K.
		7. प्रमाण	मापयित्वा
14, 2-15,	2.	वैष्णव्यौ...प्रनिध्यम्	This is omitted.
15,	2-3.	आज्य...निरूप्त्य	“वैष्णव्यौ” इत्यभ्युक्ष्य कुशतरुणाभ्यां प्रदक्षिणमार्गं चिः पर्युक्ष्य “महीनां पयोऽसि” इत्याज्यस्थालीमादाय ॥ Compare this with the portion omitted above.

INTRODUCTION

P.	L.	Kausītaka	Sāṅkhāyana
15,	4.	त्रिरच ...स्यस्य	This is omitted.
16,	2.	अङ्गारान्...प्रहोक्त्वा	उदगमे पवित्रे धारयन्नङ्गुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठिकाभ्यां चोभयतः प्रतिगृह्यो- धर्वांगे प्रहोक्त्वा
		2. प्रत्यस्य	प्रत्यस्यति This is the reading in one of the mss. of K.
		3. त्रिरूप्तुनाति	This is omitted.
17,	2-3.	प्रोक्षणीः...आपः	This is omitted.
		4. स्तुचः	स्तुचः Here begins Khaṇḍa ix I, ix
		I, v	
18, 3-25,	2.	दक्षिणेन.....आहुती- ईत्वा	सब्येन कुशानादाय दक्षिणेन मूले स्तुवम् “विष्णोर्हस्तोऽसि” इति स्तुवेणा- ज्याहुतीर्जुहोति । उत्तरपश्चाधार्दम्बेरार- भ्याविच्छिन्नं दक्षिणतो जुहोति “त्वमग्ने प्रमतिः” इति । दक्षिणपश्चाधार्दम्बेरार- भ्याविच्छिन्नमुत्तरतो जुहोति “यस्येमे हिमवन्तः” इति । आद्येयमुत्तरमाज्यभागं सौम्यं दक्षिणम् । मध्येऽन्या आहुतयः । “अग्निर्जनिता स मेऽमूँ जायां ददातु स्वाहा । सोमो जनिमान्त्समामुया जनि- मन्तं करोतु स्वाहा । पूषा शतिमान्त्स- मामुष्यै पित्रा मात्रा भ्रातृभिर्णातिमन्तं करोतु स्वाहा” इति । नाज्याहुतिषु नित्या- वाज्यभागौ स्थिष्ठकृच । नित्याहुतिषु चेति माण्डूकेयः । महाब्याहुतिसर्वप्रा- यश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावापत्यानम् । आज्ये हविषि It may be seen that several passages of K. are omit- ted here and a few transposed.

INTRODUCTION

P. L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
25,	4. मध्यमं	मध्यं This is one of the readings in a mss. of K.
25,	5. इति	इति तिस्त्रः:
	5-8. अनुभृत्य...ब्रह्मणः ॥	अनास्त्रात्मन्त्रास्वादिष्ठदेवतासु “अमु- र्घ्यै स्वाहा, अमुर्घ्यै स्वाहा” इति शुद्धे- यात्स्वाहाकारेण शुद्धेन ॥ This occurs in a modified form on p. 27 of K. and in that place Sā. omits it. Khaṇḍa ix ends here.
	I, vi	I, x
27,	2-3. अना...शुद्धेन	This is omitted here. See note above.
27,	४-28, 2. यदि...पूर्व्येण	This is omitted.
	I, vii	I, xi
29,	7. बहिर्भ्यन्ति	वश्यन्ति
	8. सर्वसुरभिमिश्रैः	सर्वौषधिफलोक्तमैः सुरभिमिश्रैः
30,	2. वासः परिधाप्य	वा वासः परिधाप्य
	प्रदक्षिणमन्त्रिं पर्याणीय	This is omitted.
2-3.	आघारौ...हुत्वा	अन्वारब्धायां महाब्याहृतिभिरुत्वा- ज्ञाहुतीर्जुहोति
	4. प्रस्थानीयेति	प्रस्थानीकायेति
31,	3. पुंभ्यः	पुंसः
	ततः	अतः
	I, viii.	I, xii
32,	3-4. युधं...दत्ते	This is omitted.
	7. त्वामिह	त्वामिह
33,	4-34, 2. गतेषु...क्यः	गां ते माषुपर्किक्यौ
34,	2-35, 4. न त्वेव...हुत्वा	पञ्चादश्मैः कन्यामुपवेश्य
35,	4. हुत्वा...तुर्थीं	तिस्त्रो ज्ञाहोति समस्ताभिः चतुर्थीम्

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
35,	5.	एव तु	This is omitted.
36,	2.	ज्ञाहयात् एहि...तथाप्य	Here ends Khaṇḍa xii. This is omitted but the passage संरक्षी...प्रत्यक्षमुखः found in K. 35, 2-4 is read here.
	3.	उत्तानेऽन	This is omitted.
	4.	साङ्कृष्टं	Add after this—उत्तानेनोत्ताने तिष्ठन्नासीनायाः
	5.	जपति	जपित्वा
	6.	सामाहसुकर्तव्यं तावेव	क्रक्षत्वमसि सामाहं सामामनुव्रता भव तावेह
	8.	पुँगामस्य	पुँगामः
37,	2.	चैत्येके	चैके
	3.	दक्षिणत पकेषां	This is omitted.
	4.	इत्युक्त्वा	इत्युत्थाय
	5.	अस्याः	This is omitted.
5-6.	विश्वा ...इति		This is omitted.
7.	अस्याः		This is omitted.
8.	घारणे		घारण This is the reading in one of the mss. of K.
	8.	लाजेषु	आज्येन
		ज्ञहोति	Here ends Khaṇḍa 13
38,	2.	क्रमणादेवं	क्रमणादेवं
3-5.	प्रजापते ...इति वा		This is omitted.
	5.	उद्धृः	प्रागुदीच्यां दिशि
39,	2.	मायो	भायो
	3.	प्रजाभ्यः	पशुभ्यः
	4.	विष्णु...जति	तान्यद्विः शमयन्ति
39,	5.	मूर्ख्यवसिच्य	मूर्धन्यभिषिच्य गां ददानोत्पाह

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśitaka	Sāṅkhāyana
39,	6.	आत्मा...त्वाह	This is omitted.
40,	3.	ज्ञेभ्यः	याज्ञिकेभ्यः
41,	2.	I, ix	I, xv
	3.	तिसृभिर्गृहान्	तृचं गृहात्
	4.	रुदत्यां	प्ररुदन्त्यां
4-5.	अभि...सारं		अध्यक्षमीमदन्त
	5.	इति	इनि चैताभ्यां
42,	3.	शास्याकत्रेषु निधाय	शास्यागतेषु निखाय This is a reading in one of the mss. of K.
42, 5-43, 3.	सुर्किं...जपति		This passage is omitted here and inserted later with certain changes and in a different order.
	5.	प्रवेश्य य अते...संदर्भात्	प्रपाद्य
43,	6.	जपति	“अभिव्ययस्त्र ऋदिरस्य” इत्येतया प्रतिदध्यात्
	7.	यदि वा	Here add सुर्किं . रोहन्त्याम् See note on K. p. 42, 5 ; omit the next sūtra and then add sūtras 10, 11 and 12.
44, 2-3.	प्रजाया...ध्यताम्		अपि वा
	3.	प्राप्तायाम्	'This is omitted. A mss. of K. reads in the same way.
	4.	I, x	प्राप्तायाः
	5.	गृहान्...ध्यायां	I, xvi.
	8.	दिवो लोकेन	आनुहमित्युक्तम् । तस्मिन्नुपवेश्या-
10.	इति		स्वारभ्यायां
			शौलोकेन
			This is omitted.

INTRODUCTION

P. L.	Kausītaka	Sāṅkhāyana
45,	3. द्वितीयया	प्रथमया
	द्वितीया	प्रथमा
	तृतीयया	Add before this—द्वितीयया
	4. विसूज्य	विसृजीत
46,	2. जापेत्वा	अनुद्रुत्यान्ते स्वाहाकारेण
	3. क्रचा	Omit this
	4. एव	Omit this
	4-5. पुंसुवती ह भवेति	पुंसुवती भवति
46, 5-47,	3. वाच्यमौ...ब्रूयात्	“इहैव स्तम्” इति सूक्तशेषेण गृहान् प्रपादयन्ति ॥ Here ends Khaṇḍa xvi.
47,	3-4. दध्योदनं सह भुजीयाताम्	दधि संपिण्येताताम् । वाग्यतावासी- यातामा ध्रुवदर्शनात् । अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति “ध्रुवैधि पोष्या मयि” इति । “ध्रुवं पश्यामि प्रजां विन्देय” इति ब्रूयात् । त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेयाताम् । अधः शशी- याताम् । दध्योदनं संभुजीयाताम् ॥
47, 4-48,	2. त्रिरात्रं... मन्त्रतः	This is omitted ; but the matter contained in this is found in Sā., given above.
48,	2. वैषाहिकं	वैषाहणं
	2-3. यवैर्वाहिभिर्वा	This is omitted.
	3-4. इति ..प्रातः	This is omitted.
	4. उभयोः	This is omitted.
49,	3. I, xi	I, xviii
	4. चतुर्थर्णी	चतुर्थीकर्म
	4-5. परस्ति...दन्त्यत्	This is omitted.

INTRODUCTION

P. L. Kauśītaka

49, 7. स्वाहा

50, 7. स इमां

50, 12. न त्वत्

13. I, xii

14. पैषयति

51, 4. अपान्य

10. तेषां ..मिं च

पिपृहि

जनयामि

11. पुमां...धेहि

12. सिञ्चतु

52, 4.

5. स्त्रीषु यमन्यान्

पुमांस्त्वं

6. च

7.

9. क्रन्दन्

साधय

11. यस्यै...पुमान्

अस्मिन्

52, 14. तृतीये

53, 2. कुशदण्डकं

Śāṅkhāyana

Here and in the subsequent mantras in this Khaṇḍa this word is omitted.

Here and in the next two mantras, read सेमां

This is omitted.

I, xix

पैषयित्वा This reading is found in one of the mss. of K.

This is omitted.

This is read after the next ardha.

भविष्यसि

जनयांसि

पुमांसं पुत्रं जनयतं

पिञ्चतु This is found in one of the mss. of K.

This line is omitted.

स्त्रीषूयमन्यात्

पुमांसं

नः

This line is omitted.

क्रन्द

साधय

यस्य योनि पतिरेतो गृभाय पुमान्

अन्तः:

Khaṇḍa xx begins with this.

कुशकण्टकम् This is the read-

ing in some mss. of K.

INTRODUCTION

P.	L.	Kausītaka	Sāṅkhāyana
53,	2.	वा	This is omitted.
	4.	स्वाहाकाराभिः	स्वाहाकारान्ताभिः
	6.	I, xiii	I, xxi
	8.	सूक्तेन	This is omitted.
	9.	विमृज्यात्	विमृज्य
54,	2.	I, xiv	I, xxii
	4.	वेद्य स्वालीपाकस्य जुहोनि ॥	वेद्य अन्वारब्धायां महाब्याहृतिभिर्द्वया स्वालीपाकं श्रपयित्वा ॥
	5.	दाशुषे	Add after this— प्राचीं जीवातुमश्वितिम् । वयं देवस्य धीमहि सुमर्ति सत्यधर्मणः ॥
55,	2.	ईशे	Add after this — धातेदं विश्वं भुवनं जनान । धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवज्जुहोत इति ॥
	4.	कृत्वा	प्रतिमुच्य
	5.	गायिनौ	गायिनः
	6.	वान्यो वा	वायन्यः
	7.	नेत्रमेष परापत	“राकामहम्” इति चतुर्स्रभिः and omit this passage later.
56,	6.	I, xv	I, xxiii
	7.	काकादन्या मशकादन्या	काकातन्या मशकातन्याः
	8.	देशे	देशः This is found in one of the mss. of K.
57,	2.	I, xvi	I, xxiv
	3.	अभ्यपान्य	अभ्यवान्य
	4.	जातमभिमन्य	This is omitted.
	5.	पष पव मधुपर्कः	This is omitted.
	6.	समिकृष्य	समिघृष्य
58,	3.	अस्मिन्नसौ	अस्मिन्निस्वसौ

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
58,	4.	नक्ष...वूयात् अभिनिष्ठानान्तं	This is omitted. This is omitted.
	5.	चतुरक्षरं	चतुरक्षरं च
58, 5-59,	2.	अयु...मार्ये	This is omitted.
59,	2-3.	माता पिता च	पिता माता च
	4.	कृष्णस्य	गोः कृष्णस्य
	5.	चतुष्टये चतुः	चतुष्टये सशीय चतुः
60,	2.	सर्वान्	बौं सर्वान्
	3.	स्वाहेति	स्वाहेति वा
	5.	महीमन्द्रवाणी चीस्सलिला मन्त्रयीत	मही मन्द्रवाणी वाणीची सलिला मन्त्रयेत
	6.	विग्रन्थ दशम्यां	विग्रन्थ दशम्या
61,	2.	I, xvii	I, xxv
	3.	वासिनौ	वाससौ
	4.	सूतकेऽप्नौ	सूतिकाम्नौ This is the reading in some mss. of K.
62,	5.	पुनः...मिते	आयुनौ देहि जीवसे
63,	2.	ज्ञुषाणो	जृधानो
	3.	दिमम्	दिममिति
	4.	कुत्वा	This is omitted.
4-5.	आसौ.. वाच्य		This is read after कृस्वा in line 5.
	5.	ऊर्ध्वमा	ऊर्ध्वं
	6.	गृह्णाम्नौ	गृह्णेऽप्नौ
64,	2.	I, xviii	I, xxvi
3-7.	चतुर्थे मासि निष्कमणिका ।		
		खातः कुमारोऽलङ्घतः	
		सर्वसुरभिगन्धैः मालयेष्वा	

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka

Sāṅkhāyana

64, 3-7. यथोपपादं मातुरङ्गगतो था
वान्या मातृस्थाने । सकुश-
पाणिः कुशौहौतारमन्वार-
भते । “सं पूषन्ध्वनः” इति
सूकेन प्रत्यृचं स्थालीषाक-
स्य हुत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाच्यं पूर्वं देवायतनं गत्वा
सातपत्रः कुमारः सुहृद्
गृहाणि च । ततः पर्येति ।
अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥

The subject matter in this
is entirely different.

अग्नये कृत्तिकाभ्यः । प्रजापतये रोहिण्यै । सोमाय सृगशिरसे । ऋद्रायाद्र्वाभ्यः ।
अदितये पुनर्वसुभ्याम् । बृहस्पतये पुर्ष्याय । सर्पेभ्योऽश्लेषाभ्यः । पितृभ्यो मधाभ्यः ।
भगाय फलगुनीभ्याम् । अर्द्धस्त्रे फलगुनीभ्याम् । सवित्रे हस्ताय । त्वष्ट्रे
चित्रायै । वायवे स्वातये । इन्द्राभिभ्यां विशास्वाभ्याम् । भ्रित्रायानुराधाय ।
इन्द्राय ज्येष्ठाय । निरक्षत्यै मूलाय । अद्भ्योऽषाढाभ्यः । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यः । ब्रह्मणेऽभिजिते । विष्णवे
श्रवणाय । वसुभ्यो धनिष्ठाभ्यः । घरुणाय शतभिषजे । अजायैकपदे प्रोष्टपदाभ्यः ।
पूर्णे रेष्यत्यै । अश्विभ्यामश्विनीभ्याम् । यमाय भरणीभ्यः ॥

INTRODUCTION

P.	L.	Kṣuśitaka	Sāṅkhāyana
65,	2.	I, xix	I, xxvii
	3.	कामस्य	कामः
	4.	कामस्य	कामः
	5-6.	मध्योदनं कामस्य	This is omitted.
66,	3.	ऊर्ध्वं	ऊर्जं
	4.	ते	This is omitted.
	5.	कृधि	This is omitted.
	6.	यच्छु	यंसत्
	7.	मन्त्रय	Add after this—उदगश्रेष्ठं कुशेष्ठं “स्योना पृथिवि भव” इत्युपवेश्य
67,	3.	I, xx	This khaṇḍa is entirely omitted.
		सप्तमेऽष्टमे वा मासि कर्ण- वेधनम् । यथा कुलधर्मं वा । तिष्यपुनर्वस्तोः श्रवण- घनिष्ठयोर्वा । पूर्वोत्तरेषु वा । सर्वेषां यथानुकूलं वा । “अभि त्वा देव सवितः” इति तिसूभिश्चिमधुरस्य हुत्वा हिरण्यच्येतरया वा सूच्या “आश्रुत् कर्ण” इति दक्षिणं कर्णं विध्वा “उत त्वा बधिरं वयम्” इति सव्यम् । रक्तकङ्कणं रक्तसूत्रं वा छिद्रयोः प्रति- निदध्यात् “राकामहम्” इत्येतया । अथ ब्राह्मणान् त्रिमधुरेण स्वस्तीर्धाङ्गय ततोऽभिवाद्यीत ॥	
69,	2.	I, xxi	I, xxviii
	4.	संब...पाम्	This is omitted.

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
69,	6.	ग्रहण...धाति	ग्रहणायादर्शं नवनीतं लोहस्तुरं चोत्त- रत उपस्थापय
70,	4.	सिञ्चन्ति	आसिञ्चन्ति
	6.	अस्तु	करोमि
	7.	एवमेव...छिस्ता	शलल्यैके विजटान् कृत्वा । नवनीते- नाभ्यज्य ।
	8.	निदधाति	दधाति
		स्पृष्टा	संस्पृश्य
71,	2.	सविता...राज्ञो	सविता इमश्ववे शुरेण राज्ञः
	4.	अस्यायुध्मान्	अस्यायुध्मान्
72,	2.	येनाच्छक्षो वपति	This is omitted.
	3.	आवृताः कुमारीणाम्	आवृतः कन्यानाम्
	3-4.	दिश्यपां वा समीपे बहोष- धिके देशे	दिशि बहोषधिके देशे अपां वा समीपे

ADHYĀYA II

		II, i	II, i
73,	3.	बर्षेषु	This is omitted.
	5.	अपतिता सावित्री	अनतीतः कालः
73, 6-74, 2.	काषायं...मेखलिनः	अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति । नैनानुपनयेयुः । नाभ्यापयेयुः । न याज- येयुः । नैभिर्ध्यवहरेयुः । अहतेन वा सर्वान् मेखलिनः ॥	
74,	3.	ऊर्णासूत्रं	ऊर्णासूत्री
	4.	तेषां दण्डाः	This is omitted.
75,	2.	खादिरो वा	This is omitted.
	2-2.	एवमेव होमार्थे	This is omitted.
	3.	ब्राणान्तिकः	ब्राणसंमितः
		ललाटान्तिकः	ललाटसंमितः

INTRODUCTION

P. L. Kauśītaka

- 75, 4. केशान्तिकः
उपनयीत
5. उपनयेत्
आपुव्य
76, 2. अग्ने...इति
4. येत्

Sāṅkhāyana

- केशसंमितः
उपनयेत
उपनयेः स्यात्
आप्लुत्य

'This is omitted.'

Oldenberg in his edition adds here within brackets the following mantra:—

मित्रस्य चक्षुर्धृष्णं वलीयस्तेजो यशस्मि
स्थविरं समृद्धम्। अनाहनस्य वसनं चरि-
ष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽहम्॥ The Chowkhāmба edn. omits it:
The khaṇḍa ends with this mantra.

Here begins khaṇḍa ii

- 76, 5. दुरुक्तं
77, 2. परि...त्वैक
वा
77, 3-6. यहस्य...अजिनेन च ॥

दुरुक्तात्
प्रदक्षिणं त्रिः परिवेश्य
Add after this अपि वा पञ्च
यहोपवीतं कृत्वा “यहोपवीतमसि
यहस्य त्वोपवीतेनोपनहामि” इति ॥

There is no khaṇḍa beginning here.

- 78, 2. I, ii
3. अन्दिरखालै
4. समार्थः
5. भवेत्याचार्यः
78, 5. भवानि
79, 3. यौधम्
स्याधितम्
4. भगस्ते

अथलौ
समार्थः
भवान् ब्रूहीति
अहं भो
योधान्
स्याधितात्

Here begins khaṇḍa iii

INTRODUCTION

P. L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
79,	4. षूषा...भीत् 5. मित्र...भीत् 6. इन्द्रै पतं 7. आदित्य पतं 8. शतशारदाय 9. आवर्तस्त्र 10. अन्वाचर्तस्त्र प्रदक्षिणं पर्यावृत्य अन्वाचरण्य	This is read after सवि...भोत् This is omitted. इन्द्रैतं आदित्यतं सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय आषर्त अन्वाचर्त दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य अन्वचहृत्य
80,	2. जपति भूर्भुवःस्त्रः 2-3. मा त्वं... सौ इति 3. अपसद्यं 4. मम व्रते 5. मह्यं	This is omitted. इति हृदयदेशमभिमृशति प्रसव्यं Here begins khaṇḍa iv Add इति after this.
80,	6-7. बाहुमन्वाचरण्याह 7. दिवा मा	बंसमन्वाचरण्य जपति मा दिवा
81,	2. II, iii	II, v.
82,	2-4. वैश्वामित्री...उपासीत 4. सौजा 5. असृता नाम स्त्र	अधीहि भो इत्युक्त्वा । आचार्य औं- कारं प्रयुज्याथेतरं वाचयति सावित्री भो अनुब्रूहीति । अथासै सावित्रीमन्वाह तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पर्णाऽर्धर्चिशोऽ- नवानम् ॥ Khaṇḍa v ends here. स्त्र उर्जा This is read after अभया नाम स्त्र
83,	3. दत्ते...लुम् 4. तत्त्वश्चुः...क्रम्य 6. वेदयोति	This is omitted. प्रदक्षिणमङ्गि पर्वणीय निवेदयित्वा
84,	2. मैक्षा	मिक्षा

INTRODUCTION

P. L. Kauśītaka	Śāṅkhāyana
84, 3-6. तदपि...इति	This is omitted. Khaṇḍa vi ends here.
84, 7. II, iv	II, vii
9. च	This is omitted. Some mss. of K also omit this.
9. प्रक्षाल्य	Add after this—दक्षिणेन जानु-नाकस्य
85, 2. गृह्णाति	दक्षिणोत्तरभ्यां पाणिभ्यां मध्ये परि-गृह्ण
3-5. पिश्चाति...आचार्यः ॥	पिश्चात्प्रथोत्तरं वाचयति । सावित्रीं भो अनुबूहीतीरः, सावित्रीं भो अनुब्रवीमीत्याचार्यः । गायत्रीं भो अनुबूहीतीतरः, गायत्रीं ते अनुब्रवीमीत्याचार्यः । वैश्वामित्रीं भो अनुबूहीतीतरः, वैश्वा-मित्रीं ते अनुब्रवीमीत्याचार्यः ॥
86, 3. इत्याचार्यः	Add after this—श्रुतिं भो अनु-बूहीतीतरः, श्रुतिं ते अनुब्रवीमीत्याचार्यः । स्मृतिं भो अनुबूहीतीतरः, स्मृतिं ते अनु-ब्रवीमीत्याचार्यः ।
5. येन येनर्षिणा यो यः वा स्यात्	एवमेवं ऋषेर्यस्य यस्य यो यो मन्त्रः च
6. या विन्दन्...मेवैकै	वा विदन् ऋषिदैवतच्छन्दांसि तत्स- वितुर्वरेण्यमित्येतां पच्छोऽर्धचर्चशोऽनवा- नमित्येषेति समाप्त आहाचार्यः । एवमेकै
7. वानुब्रूयात्	This is omitted.
87, 2-3. वानु...प्रकृतिरिति	कामं सूक्ते वानुब्रूयाद्येः । अनुवाकस्य वा । पकैकां सूक्तादाविति । एषा प्रभृ- तिरिति ॥
3. स्वाध्यायेन	स्वाध्याये

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka	Sāṅkhāyana
88, 2. गोमयेन	This is omitted.
मूल	मूले This is the reading in one of the mss. of K.
3. यथो...पैयति	यथासूक्तं कुशोऽवपो निषिञ्चति । अहः- शेषं सानमुपवासन्न ॥ With this khaṇḍa vii ends.
4. II, v	This khaṇḍa is omitted here. It occurs later as IV, ix where it begins thus—स्नातः । उपस्पर्श- नकालेऽवगाह देवतास्तर्पयति ॥
5. आदिस्तृप्यतु	Add after this — वायुस्तृप्यतु, सूर्यस्तृप्यतु, विष्णुस्तृप्यतु
विरुपाक्षस्तृप्यतु	Add after this — सद्वाक्षस्तृ- प्यतु । सोमः ।
6. व्याहृतयः	महाव्याहृतयः
7. द्यावापूर्थिवी	Add after this—नक्षत्राणि ।
7-8. सांख्याः । सिद्धाः	संख्याः । सन्ध्याः ।
8. गावः	This is omitted..
9. साध्याः	Add सिद्धाः before this.
पिशाचाः	This is omitted.
89, 2-4. अथ...महासूक्ताः	This is omitted.
5. अथ संवीती भूत्वा	This is omitted and the following added—श्रुतिं तर्पयामि
5-7. अस्मां...देवतास्तृप्यन्ताम् ॥	रतिं तर्पयामि । गर्तिं तर्पयामि । मर्तिं तर्पयामि । अस्मामेधे । आरणां च । गोत्राक्षणम् । सावरजङ्गमानि । सर्वभूतानि तृप्यन्तु । इति यज्ञोपवीती ॥ With this ends khaṇḍa ix.
90, 2. दक्षिणां...न्वीक्ष	पित्र्यं दिशमीक्ष

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka

90, 2. सुमन्तु

Sāṅkhāyana

Add before this some of the names omitted previously. They are: शतर्चिनः, माध्यमाः, गृत्स-
मदः, विश्वामित्रः, जमदग्निः, वामदेवः,
अविः, भरद्वाजः, वसिष्ठः, प्रगाथाः,
पावमानाः, शुद्धसूक्महासूक्ताः ॥

सुमन्तु is read separately as
सुमन्तुः

- 3. महा...हवि
- 3-4. गौतमशाकलय
- 4. माण्ड...केयाः
- 4-5. सुयज्ञ...रेयाः
- 6. साङ्घायायनं
- पेतरेयं
- 7. पैङ्गयं

- शाम्बवकं महाशाम्बवकं
- 8. शाकलं...वकत्र
- 9-10. सौजामिं...शौनकम्
- 10. चापि तृष्णन्तु

91, 2-3. सुयज्ञः...स्वधास्तु

- II, vi
- 5. अहः...अ
- 7. भैक्षैः:
- अरण्ये
- उपास्ते

This is omitted.

षम्भु

मण्डुमाण्डव्याः

This is omitted.

शाङ्घायनं

Add आश्वलायनं before this.

Add भारद्वाजं जातुकण्ठं before
this.

This is omitted.

गार्यं शाकलयं माण्डुकेयं महादमत्रं

महौदवाहिं सौयामिं शौनकिं शाक-
पूर्णि गौतमिं

सर्वे तृष्णन्तिवति

पितृवंशस्तृष्णतु, मातृवंशस्तृष्णतु

Here ends khaṇḍa x.

II, viii

This is the last sūtra in
khaṇḍa vii. See above.

भैक्षैः

This begins khaṇḍa ix.

आस्ते

INTRODUCTION

P. L. Kauśitaka	Sāṅkhāyana
91, 8. परममि अर्धास्तमिते मण्डले	परामि This is omitted.
92, 4. अहरहः प्रणीय सुसमिञ्चे ज्ञुहोति	This begins khaṇḍa x. This is omitted.
5. हारिषं	दक्षिणं जान्वाच्य हार्षि This is the reading in one of the mss. of K.
5-7. तथा...तृतीयाम्	समे श्रद्धां च मेधां च जातवेदाः प्रथच्छतु स्वाहा । एधोऽस्येधिषीमहि समिदसि तेजोऽसि तेजो मयिधेहि स्वाहा । समिदो मां समर्धय प्रजया च धनेन च स्वाहा ॥
92-3, 7-2. चाप्यायस्व च	चा च प्यायस्व
93, 2. इति चतुर्थी	स्वाहेति
3. च विनि	चाचिनि This is the reading in one of the mss. of K.
4. वेदाः शुनं	वेदा अयं शुनं
5. उपतिष्ठते	Oldenberg here adds within brackets: सौपर्णव्रतभाषितं दृष्टं वृद्ध- संप्रदायानुष्ठितं व्याशुषं पञ्चमिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं ललाटे हृदये दक्षिणस्कन्धे वामे च ततः पृष्ठे च पञ्चसु भस्मना त्रिपुण्ड्रं करोति. With this khaṇḍa x ends.
94, 6-4. तदपि...इति	This is omitted.
94, 5. II, vii	II, xi
95, 2. शुद्ध	शुद्ध
3. साशी	Oldenberg adds within brac- kets ब्रह्मचारी.

INTRODUCTION

P.	L.	Kausītaka	Sāṅkhāyana
95,	3.	नवमी	This is omitted. A ms. of K reads without this word.
	4.	शुक्रिय	शुक्रिये
	5.	दिशेत्	दिशेत्
	5–6.	शुक्रिय...शेत्	This is omitted.
97,	2.	गोदानस्य च माहाव्रतिकं	This is omitted. व्रातिकं
	3.	चरित	चरिते This is the reading in some mss. of K.
		शंयु	शंयोः
		वेदे प्रोक्ते	वेदेऽनूके
	4.	कृतप्रातराशस्य	This begins khaṇḍa xii.
	6.	परिदक्षः तास्वेनं	परीक्षः तास्वेवैनं This is the reading in a ms. of K.
		परिपृच्छति	पृच्छति
98,	2.	चर्यमिति	चर्यम्
		पथ्वादम्भः	Add after this : पुरस्तादाचार्यस्य
	4.	भैक्षा	भिक्षा
	5.	कुर्वन्	अकुर्वन् This is the reading in one of the mss. of K.
		उपवसस्य	वोपवसस्य
	6.	उपविशन्ति	उपदिशन्ति This is the reading in one of the mss. of K.
	7.	ब्रह्मचारी	Add after this : त्रिरात्रे निवृत्ते रात्रां वा
99,	2.	तेजनीमपहस्तकान्	रजस्तलां तेदनीमपहस्तकान्
		द्वाम	द्वाम
	3.	प्रविशेष्युः	Add after this: स्वस्य वासान्निरसन्

INTRODUCTION

P. L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
99,	3. दिशि पुण्ये देशो	दिशमुपनिषद्ग्रन्थं शुचौ देशो प्राञ्छुख आचार्य उपविशति
	5. पर्वं कुर्वीत	एवं कुर्वतः
	6. आचार्यार्थ	गां
100,	3. परिदक्षं	परीक्षं
	II, viii	II, xiii
	5. नियमः	नियमः
	षष्ठी	This is omitted.
	6. प्रायश्चित्तिः	प्रायश्चित्तं
101,	4. विच्छिन्ने सन्तनोषि	अच्छिन्नं सन्तनुष्व
	इति	This is omitted.
101,	5. पतयैव यथार्थमुपवीते	This is omitted.
	शुचिः	Add after this—अग्ने देवां इहा- वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥
	5-6. इत्येता...मेस्तलां	व्रतानि विभ्रहतपा अदाम्यो भवा नो दूतो भजरः सुवीरः । दधदत्तानि सुमृ- ठीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेदः ॥ इति ।
	9. वा	Here ends khaṇḍa xiii. Khaṇḍas xiv, xv, xvi and xvii added here are found elsewhere in K. For the differences in the readings see later.
102,	2. ग्रह्णचारी	This begins khaṇḍa xviii.
	अनुमन्त्रयते	आमन्त्रयते
2-3.	इदं वत्स्यावः	ओमदं वत्स्यामि
	3. प्राणापान	प्राणापाना
	4. गोपाय समाप्त	ते परिददामि तं गोपायस्व तं मा मृध ॥
	5. ओम् (Second)	This is omitted.

INTRODUCTION

ADHYĀYA III

P.	L.	Kausītaka	Sāṅkhāyana
		III, i	III, i
103,	3.	आनल्लुहे चर्मणशुपविश्य ... वापयित्वा	आनल्लुहमित्युकं तस्मिन्नुपवेश्य केश- श्मशूणि वापयति लोमनखानि च
	4.	पुष्पाभिः उच्छाद्य	पुष्पोभिः उद्वाप्य
103-4,	6-2.	भाग्युष्यं...दद्यात्	अथासै निष्कं बधाति “आगुष्यं वर्च- स्यम्”। “ममाग्ने वर्चः” इति वेष्टनम्। गृहं गृहमहनेति छत्रम्। आरोहतेत्युपा- नहौ। दीर्घस्ते अस्त्वङ्गुरा इति वैष्णवं दण्डमादत्ते।
104,	3.	गवा पशुना	गवा वा पशुना
	4.	गोभिर्वा श्रेष्ठानि	गोभ्यो वा श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि
	5.	प्रस्तवरोहति	अवरोहति
		III, ii	III, ii
105,	4.	कायं	काय
	5.	असि	असि
	6.	इरावती लु कञ्ज नान्तरेभि नव	विराल्लु न किञ्चनान्तरेण This is omitted.
	9.	क्रन्दत्वा पावकवर्थस	क्रन्दत्वा क्रन्दतु निस्यवर्थस
	10.	अवदधाति	निदधाति
106,	3.	क्रन्दत्वा पावकवर्थस	क्रन्दत्वा क्रन्दतु पावकवर्थस
	4.	द्वयोः	द्वयोर्द्वयोः
	5.	अस्मिन्	अस्य
	6.	क्रन्दत्वा	क्रन्दत्वा

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
106,	7.	भुवनस्पतिः	भुवनस्परि
	8.	कुम्भाद्धः	एनं परिस्तृतः कुम्भ्या आ दध्मः
		गमः	गमन् With this ends III, ii.
	8.	प्रतितिष्ठति	प्रतितिष्ठ ध्रुवा
	9.	तिष्ठन्	तिष्ठ
		तिलिवलेवास्या इरावतीं	तिलिवलास्याज्जिरावतीं
		पोषस्य तिष्ठन्तीं	पोषस्य तृप्तं
	11.	उपहूता	उपहूतः
		णः	नः
		दृहति श्रयस्य	दृहति स्त्वभाय
107,	2.	अभिसृश्य	अभिसृशति
		समभिसृशति	संसृशति
	3.	ऊर्जे	ओजः
	4.	स्तूपे	स्तूपः
		राजे	राजः
	5.	पिधाने	अपिधानम्
	6-7.	संस्थिते...समन्ततः	This is omitted.
		III, iii	III, iv
108,	3-4.	अर्थं...प्रतितिष्ठते	वास्तोपतीये कर्मणि “अर्थं दधामि मनसा शिवेनायमस्तु संगमनो वसूनाम्। मा नो हिंसीस्त्विरं मा कुमारं शं नो भव द्विपदे शं चतुर्थपदे ॥” इति गृह्णमार्हं बाह्यत उप समाधाय
			This is omitted.
			This is omitted.
	4.	मणिकं वा	अभिमन्त्रय
	5.	आपो...यित्वा	पुनरादाय
	6.	अपिधाय	This is omitted.
		पुनरादाय	इति तिस्रः अमीवहा वास्तोपते
108-9,	7-2.	स्वावित्र्या...दूर्ध्वं	
109,	2.	इति चतुर्थः	

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśitaka	Sāṅkhāyana
109,	4.	धान्यः प्रपद्यते	धान्यः प्रपद्येत्
	5.	सह यन्मे	सह रायस्पोषेण सह यन्मे
	6.	तेन	With this ends khaṇḍa iv.
		शर्मं शर्मं	शर्मं शर्मं
109, 7-110, 2.	पतया	भोजनम्	This is omitted.
		Khaṇḍa iii ends only here.	
110,	4.	हविश्च महायमाय परिदेहि	विश्वमहायमा परिदेहि
	5.	हविश्च महायमाय परिदेहि	महाविश्वायमा परिदेहि
	8.	तेष्वहं	अन्येष्वहं
111,	2.	प्रपदनीयः	प्रवचनीयः Khaṇḍa v ends here.
	4.	पूषेमान्	पूषैनान्
	5.	इति	आस्माकं पुनरागमात्
		च	च जपति Khaṇḍa vi ends here.
		प्रोत्यायन्	अथ प्रोत्यायन्
	6.	मे विभ्यतोर्ज विभ्यतेषमूर्जे	वेपध्वमूर्जे विभ्रत एमसि । ऊर्जे
		वसुमनाः सुवर्चाः	वः सुमनाः सुमेधाः
	7.	सुमनसा	मनसा
		मध्ये विप्रवसन्ति ये	अध्येति प्रवसन् येषु
		बहुः	बहुः
	8.	हिन्वन्तु जामयः	जानन्तु जानतः
9-10.	उपहृता...दधातु नः		उपहृतो गृहेषु नः । अयं नो अग्निर्भग- वान् अयं नो भगवत्तरः । अस्योपसद्ये मा रिषामार्य श्रैष्टुये दधातु नः ॥
11.	विराजः पद्यायै		पद्यायै विराजः
	ग्रहणम्		ग्रहणः
	III, v		III, viii
112, 3-4.	इन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देष्वेभ्यः		This is omitted.
	4. शुद्धा		शुद्धयात्

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
112,	5.	हुतशेषादू ग्रहं गृहोत्वा	प्राशनार्थीयमभिमन्त्र्य
	6.	वशेन	ज्वसेन
	7.	आविशस्त्	आविशेह
	8.	अभ्युत्त्वं	अभ्युत्सिञ्चन्
	9.	सर्वाण्यनु	सर्वाँ असि
	10.	मासृधानं	मासृधानं
113,	2.	अभिमृश्य	अभिमृशति । नाभिरसि मा विभीथाः
	3.	यथारूपं	यथालिङ्गं
		उपस्थाय	With this ends khaṇḍa viii.
	3-4.	परि वपस्त्रेदं वृञ्जन्तु	परि वः सैन्याद्वया वृञ्जन्तु
	4.	स मा...रिषत्	समानस्तस्य गोपतेः गावो अंशो न वो
			रिषत्
	5.	अनुमन्त्रयते	अनुमन्त्रयेत
	7.	घृताच्यः	घृताच्य इति
	8.	इति सप्तागतासु	इति च प्रस्तागतासु
	8.	उत्तमामाकुर्वन्	उत्तमाममा कुर्वन्
		च	This is omitted.
	9.	गोष्टगताः	Here ends khaṇḍa ix. Khaṇḍa x begins with—
			या फालगुन्या उत्तरामावास्या सा रेवस्या संपद्यते तस्यामङ्गलक्षणानि कारयेत् । “भुवनमसि सहस्रपोषमिन्द्राय त्वा श्रमो ददत् । अक्षतमस्यरिष्टमिलान्नं गोपायनं यावतीनामिदं करिष्यामि भूयसीनांसुच्चामं समं क्रियासम्” इति । This occurs later in K.
		या	This is the reading in some of the mss. of K.

या

INTRODUCTION

P. L.	Kausītaka	Sāṅkhāyana
114,	2. द्वाभ्याम्	पताभ्यासृगभ्याम्
2-5.	या फालगुन्धा...क्रियासमिति	See above.
	III, vi	III, xi
8.	आश्वयुज्यां च	आश्वयुज्यस्य
9.	इह धृतिरिह स्वधृतिः	इह रत्निरिह रमध्वं स्वाहा । इह धृति- रिह स्वधृतिः स्वाहा ॥
10.	इषमूर्जे	This is omitted.
115,	2. पौष्णस्य हुत्वा	पौष्णस्य जुहोति । रुद्रान् जपित्वा
3.	यं वा...दयति	यो वा यूथेन छायते
6.	परि	पर्ति
	चरत	चरथ
7.	मानशशास्त्रे	मा वश्वाश्र
116,	2. इत्यनुमन्त्रयते	स्वाहेति
	वृषे सूक्तेन	अनुमन्त्रयते “मयो भूः” इत्यनुवाक- शोषेण
3.	स्वालीपाकं	पायसं
	III, vii	IV, v
5.	अथातः	अथ
	श्रावण्यां पौर्णमास्यां	This is omitted.
6.	सक्तूनां	सक्तूनां धानानां च
7.	काद्याः	काद्याभिरिति वा Some mss. of K. have this reading.
117, 2-3.	वेदेभ्यः...चेति	This is omitted.
5.	प्रतिचक्ष्व	प्रतिचक्ष्व विचक्ष्व
6.	द्वृचाः	द्वृचाः
7.	प्राश्य	प्राश्याति
8.	इत्याचम्य	इत्येतयाचम्य
	प्रभृति	प्रभृतीनि

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka

118, 2. भवति

Sāṅkhāyana

Add after this :—

अयातयामतां पूजां
सारत्वं छन्दसां तथा ।
इच्छन्त ऋषयोऽपश्यन्
उपाकर्मतपोबलात् ॥
तस्मात्पट्कर्मनिष्येन
आत्मनो मन्त्रसिद्धये ।
उपाकर्तव्यमित्याहुः
कर्मणां सिद्धिमिच्छता ॥

4. तथैव स्यात्

III, viii

त्वहोरात्रं

IV, vi

6. अथात उत्सर्गः

This is omitted.

पुण्ये

बहौषधिके

118, 7-119, 3. प्रस्यस्य...मासान्

“उदुस्यं जातवेदसम्” “चित्रं देवा-
नाम्” “नमो मित्रस्य” “सूर्यो नो दिव-
स्पातु” इति सौर्याणि जपित्वा । “शास
इत्था महां असि” इति प्रदक्षिणं प्रत्यृचं
प्रतिदिशं प्रस्यस्य लोष्टान् । ऋषीश्छन्दांसि
देवताः श्रद्धामेष्ये च तर्पयित्वा प्रतिपुरुषं
च पितृंश्छन्दांसि विश्रामयन्ति अर्धसप्त-
मान् मासान् अर्धषष्टान् च ॥

III, ix

IV, vii

119, 6. वर्षेषु

वर्षासु

119, 6-120, 2. अघेषु च सूतकेषु च

अघसूतकेषु च

120, 2. अष्टकासु

अष्टकासु च

4. आद्वे

आद्वत्

समेत्य

This is omitted.

अनुगम्य

अनु गत्वा

5. सन्ध्यायां

सन्ध्यां

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
121,	2.	शूद्रसत्तिकर्षे	This is read before सामशब्दे
	3.	अद्...णीय	अदर्शनीयादध्यवणीयात्
		ग्राणे	आग्राणे
		वर्षति	प्रवर्षिणि
	4.	बाणशब्दे	वीणाशब्दे च
122,	2.	आतौ	आतार्याम्
		इमश्चु	इमश्चूणि
	3-4.	अभ्यञ्जने... भ्याम्	संवेशनेऽभ्यञ्जने प्रेतस्पर्शनि सूतिको- दक्षययोऽथ शूद्रवत्
	4.	अवहित	अपिहित
		अभुज्ञाने	अभुज्ञाने
123,	2.	अकाममभ्या भवेत्	अकामोत्पातो भवेत्
	3.	निरीक्ष्यातः परमधीयीत	ईक्षित्वाधीयीत
	4.	वर्षवर्जमर्घषष्टेषु च	वर्षवदर्घषष्टेषु
	6.	पाण्या...स्मृताः	पाण्यास्यो ब्राह्मणः स्मृतः With this ends Khaṇḍa vii.
124,	2.	पचावर्त्येत्	च वर्तयेत्
	2-3.	प्राङ्...इतरः	प्राङ् वोदञ्च वासीन आचार्यो दक्षिणत- उदञ्चुख इतरः
	3.	यथासनम्	यथावकाशम् । नोच्छ्रुतास्तनोपविष्टो गुरुसमीपे । नैकासनस्थः । न प्रसारित- पादः । न बाहुभ्यां जानूपसंगृह्ण । नोपा- श्रितशरीरः । नोपस्फृतपादः । न पाद- कुठारिकां कृत्वा ॥
	4.	ओम्...यीत	ओङ्कारं प्रचोदयेत् । ओमितीतरः प्रति- पद्यते । तत्सन्ततमधीयीत ॥
	6.	अधीयीतारं	अधीयीतां
		गमयेत्...यीरन्	गच्छेत् नात्मानं विपरिहरेदधीयानः
125,	2-3.	अभ्यावर्त्येत्	अभ्यावर्त्यित्वा

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka

125, 3-4. दण्डस्य...यीत

III, x

6. अथातो...वैश्वदेवः

126, 2. महान्तं...सर्वत्र

3. इन्द्राग्निरुद्धां स्वाहा

प्रजापतये

4. अनुमस्ये

4-5. अग्नै...देवताभ्यः स्वाहा

7. वास्तोपतये नमः

127, 2. अथारूपं

3. घारुण्येभ्यः

127, 4-130, 5. नमो मरुद्धयः...केव-
लादी इति

Sāṅkhāyana

ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिह्न्यादहोरात्रमुप-
रम्य प्राध्ययनम्

II, xiv

See note under K. 102, 9.

अथ वैश्वदेवः । व्याख्यातो होमकल्पः

This is omitted.

Add after this विष्णवे स्वाहा and omit it later.

Add विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा before this and omit it later.

Add अदितये स्वाहा before this.

Read this as अनुमतये

Omit this.

“वास्तोपते प्रति जानीहास्मान्” इति वास्तुमध्ये वास्तोपतये च

Add after this बर्लिं हरति

वारुणेभ्यः Some mss. of K. adopt this reading.

The matter in K. and S. is almost the same but the order varies very much.

The text in S. is as follows:-
अथादित्यमण्डले नमोऽदितये आदित्ये-
भ्यश्च नमो नक्षत्रेभ्य ऋतुभ्यो मासेभ्यो-
ऋद्धमासेभ्योऽहोरात्रेभ्यसंवत्सरेभ्यः ।
पूर्णे पथिकृते धात्रे विधात्रे मरुद्धयश्चेति
देहलीषु । विष्णवे दृष्टिः । वनस्पतय
इत्युल्खले । ओषधीभ्य इत्योषधीनां
स्थाने । पर्जन्यायाद्धय इति माणिके । नमः

INTRODUCTION

P. L. Kauśītaka

Sāṅkhāyana

श्रियै शत्यायां शिरसि पादतो भद्र-
कालयै । अनुगुप्ते देशे नमः सर्वाङ्गभूतये ।
अथान्तरिक्षे नकंचरेभ्यश्चेति सायम्,
अहश्चरेभ्य इति प्रातः, ये देवास इति
च । अविज्ञाताभ्यो देवताभ्य उत्तरतो
धनपतये च । प्राचीनावीती दक्षिणतः
शेषं निनयति ये अग्निदग्धा इति । देव-
पितृनरेभ्यो दत्त्वा ओत्रियं भोजयेत् ।
ब्रह्मचारिणे वा मिक्षां दद्यात् । अनन्तरं
सौवासिर्नीं गर्भिणीं कुमारान् स्थविरांश्च
भोजयेत् । श्वभ्यः श्वपचेभ्यश्च वयोभ्य-
श्वावपेद्मौ । इति नानवक्षमश्रीयात् ।
नैकः । न पूर्वम् । तदप्येतद्वचोक्तम्
“मोघमञ्च विन्दते अप्रचेताः” इति ॥

130, 6. षण्णां

षण्णां चेत् This begins Khaṇḍa
xiv.

7. कुर्वीत

कुर्यात् Add after this—नामांसो-
ऽर्धः स्यात् । अधियज्ञमधिविवाहं कुरु-
तेस्येव ब्रूयात् ॥

विवाहाय

वैवाहाय

8. यदि

यद्यपि

131, 3. भवति

With this ends Khaṇḍa xv.

8. वा

च

132, 3-4.

This is omitted here but
added later.

3. शिष्यः पत्नी वाथ

पत्नी शिष्यो वास्त

5. अवमानिताः

अपमानिताः Add after this—

अनद्वावानस्तिहोत्रं च

ब्रह्मचारी च ते प्रवः ।

INTRODUCTION

P. L. Kausitaka

132, 6-7. देवताः...हृति

Sāṅkhāyana
अश्वन्त एव सिद्ध्यन्ति
नैषां सिद्धिरनश्वताम् ॥
देवताः पुरुषं गृह्णा-
हरहर्गृहमेधिनम् ।
भागार्थमुपसर्पन्ति
ताभ्यो निर्वप्तु मर्हति ॥

Khaṇḍa xvi ends with this.

8. सिलान्युज्ज्ञयमानस्य

तृणान्यप्युज्ज्ञतो निस्यं

9. ब्रजन्

बसन्

11. विधीयते

Here add the verse omitted
earlier K. 132, 3-4.

133, 2-3.

This is omitted.

4. ये च

ये तु

प्रयुक्तते

प्रकुर्वते

5. तदर्थैः

ते अर्थैः

III, xi

IV, xii

7. अभिगम्य

This is omitted.

7-8. श्रोत्रियाय

श्रोत्रियस्य

8. अश्रोत्रियाय

अश्रोत्रियस्य

निर्दिश्य

आदिश्य

134, 2-3. दक्षिणेन...पादौ

This is omitted.

4. यज्ञे...प्सेत

यज्ञं गच्छेदधर्माच्च ज्ञगुप्सेत

5. अन्न

This is omitted.

अकुलं

कुलं This is the reading in
some mss. of K.

नैतिहः

नैतिहः स्यात्

6. नावहित

नापिहित

देवकुल

देव

135, 2. न हसेत्

This is omitted.

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
135,	3.	आसीत्	Add after this — नान्तहिंतायां and omit it later.
	3.	वासाः	वासः:
	4.	दक्षिणे	This is omitted.
		आदिस्याभि	आदिस्यमभि
	5.	नान्त...भूमौ	This is omitted. See above. But add—अहरुद्धार्थो नकं दक्षिणा- मुखः । न चाप्सु श्लेष्म न च समीपे
	6.	तैको वनं गच्छेत्	This is omitted. Some copies of K. adopt this reading.
		अपि	This is omitted.
		त्वेव	त्वेव तु
	7.	आप्लुवीत	आप्लुवेत्
		आप्लुत्योदकः	आप्लुत्याप्लुदकः
		आच्छादयीत	आच्छादयेत् Here ends Khaṇḍa xii.
136,	2.	न नश्चा	This is the beginning of Khaṇḍa xi of Adhyāya IV.
		निरीक्षेत	ईक्षेतान्यत्र मैथुनात् This is the reading in some copies of K.
	3.	संवदेत्	संवदेत्
	4.	नोद्धृततेजांसि	पतैश्चोद्धृततेजांसि न
	5.	शिष्टं	शेषम्
	5.	शिष्टं	शेषम्
	6.	सिलमुञ्जं	उञ्जसिलं
		याचतः	याचितः This is the reading in some mss. of K.
		अध्यापनं	This is omitted.
137,	2.	लघीयः	गरोयः

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
137,	2.	असंसिद्ध	असंसिद्ध
	3.	स्वपीत	शयीत
138,	2.	रात्रेषु	रात्रौ
		अहरहः...वादी	न भूमावनन्तर्हितायामासीत
	3.	नित्ययज्ञोपवीती	यज्ञोपवीती
		विरहेत्	विरहेत् Here ends Khaṇḍa xi.
		III, xii	
138, 6-142, 11.	षड्क्षश्चतिभिः...न्योका		The entire Khaṇḍa is omitted here.
	इति		
		III, xiii	IV, xiii
143,	3.	प्राच्यां	पुरस्तात्कर्मणां प्राच्यां
	3.	पृथिवीयं बलिं	पृथिवी बलिं
4-6.	गोमयेन...दनं वा		Instead of this read—द्यावा-
			पृथिवीययच्चां
	6.	नम इति	(Omit नमः:
143, 7-144, 2.	न निष्य...तर्पयति		This is omitted.
144,	2.	योगे	प्रयोगे
	3.	फाला इति	फाला इत्येतामचुब्रुवन्
	3.	सूक्तमनुशूल्यात्	प्रदक्षिणं प्रत्यूचं प्रतिदिशमुपस्थानम्
	4.	कृतां परिहाप्य	
	5.	वशुनाय	
5-6.	नमो वारुणाय		Here ends Khaṇḍa xiii of K.
	6.	सर्वासां नदीनां	
		मर्य	This is omitted.
145,	2.	उदीचं	वैणवे
	3.	शङ्केत	This is omitted.
		सूक्तं	सर्वाभ्यो नदीभ्यः
			दत्तं
			उद्गीयं
			शङ्केत्
			This is omitted.

INTRODUCTION

P.	L.	Kṣusītaka	Sāṅkhāyana
		III, xiv	IV, i
145,	5.	अथ वेदविदुषः	This is omitted.
	6.	अथवाराध्यान् अवकीर्य	वेदविदः अथवाराध्यान् Add after this—असावेतते इत्य- त्रुदिदव
146,	3.	व्याहृतयः	व्याहृतीः
	4.	पावमानीः यथोत्साहमन्यत्	पावमानीश्च This is omitted.
	5.	तत् पञ्चिमेन	पञ्चिमेन तत्
147,	2.	ब्राह्मणानां	ब्राह्मणभ्यः
	3.	व्याख्यातः	Here ends IV, i.
	3-4.	सूत्राणि...दद्यात्	This is omitted.
	4.	एकं	एक
	5.	एकमर्थ्ये	एकार्थ्ये
		नाश्वौकरणं	Add before this— नावाहनम् and after करणम्—नाश्र विश्वेदेवा: खदितमिति तृतीयश्च उपतिष्ठतामित्यक्ष- यस्याने
	6.	प्रेतः	प्रेते
		तु	च Here ends Khaṇḍa ii.
148,	2.	वृद्धिः...तिलार्थः	This is omitted but the following is found here as a separate Khaṇḍa.
			अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे वा । बद्धवा वृद्धिरापद्येत । चत्वार्युदपात्राणि सतिलगन्धोदकानि कृत्वा । श्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य । प्रेत- पात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चाति “ये समानाः”

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka

Sāṅkhāyana

III, xv

- 149, 2. व्यौच्छत्
2. नवकं
8. अर्धमासांश्च मासांश्च
150, 2. मात्या वर्षे च

5. उपस्थुताः स्ववन्ति
6. इति...स्मिः
चतस्रभिरष्टावाहुतीः
9. दिग्भ्यः
दधे पितृभ्योऽसुर्घै
151, 2. ऋतवः
सुसन्धिकाः
3. अर्धमासांश्च मासांश्च
अङ्गानि...सुखिः
4. अद्विः परितस्थुषीः
5. असुर्घै
6. प्रलुलोभ चरति
7. तत्पिता वृक्षामाहुरन्यः
तामसुर्घै
8. वा

151-2, 8-4. उत्तमायां...स्विष्टकृत्

152, 4-6. गोपशुः...कुर्वीत

III, xii

इति द्वाभ्याम् । एवं पिण्डमणि । एतत्
सपिण्डीकरणम् ॥

- व्यौच्छत्
नवकृद्
मासाश्चार्धमासाश्च
मध्यावर्षे च One of the mss. of
K. adopt this reading.

- उप तान् स्ववन्तु
इति वा । महाभ्याहृतयश्चतसः
चतस्रोऽष्टाहुतिः
दिग्भिः
पितृदधे ऽसुर्घै
म ऋतवः
च सन्धिजाः
मासाश्चार्धमासाश्च
अन्यमन्तः पितृदधे ऽसुर्घै
दध्माः परिस्थुषीः
असुर्घै
प्रलुलुभे विचरन्ति
तन्मे पिता वृक्षां मातुरन्यः
तामुर्घै
This is omitted. Some mss.
of K. adopt this reading.

This is omitted but the
following is added—पायसो वा
चतुः

This is omitted.

INTRODUCTION

ADHYĀYA IV

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
153,		IV, i	This entire Khaṇḍa is omitted.
156,		IV, ii	IV, xv
	3.	आवण्यां हस्तेन श्रवणेन वा	अवणं अविष्टीयायां This is omitted.
	4.	जुहोत् आवण्यै पौर्णमासै	जुहोति श्रवणाय आवण्यै पौर्णमासै
	5.	इति	Add after this—गृहमस्ति बाहुत उपसमाधाय
	6.	जुहोत्	जुहोति Some mss. of K. adopt this reading.
	7.	कुशेषु	नवेषु कुशेषु
156-7,	7-2.	शुचौ...उक्तीयत्तां	उद्कुम्भं नवं प्रतिष्ठाप्य दिव्यानां सर्पणामधिपतिरचनेनिकां दिव्याः सर्पा अवनेनिजताम्
157,	3.	वेष्टयति	वेष्टयति
	4.	अनुलिङ्गतां	प्रलिङ्गताम्
		अनुलिङ्गतां	प्रलिङ्गताम्
	5.	पञ्चगस्य पात्राणि	वर्णकस्य मात्रा
		सुमनस्यतां	आवधीताम्
	6.	सुमनस्यन्तां	आवधताम्
	8.	आञ्जतां	आङ्जताम्
		आञ्जन्ताम्	आञ्जताम्
158,	3-4.	पञ्चमान्तरिक्षाणां पार्थिवानां दिव्यानां	दिव्यानां सर्पणामधिपत एष ते बलिः दिव्याः सर्वा एष वो बलिः इति बलिसुपहरति । पञ्चमान्तरिक्षाणाम् । दिव्यानाम् । पार्थिवानामिति ॥

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Śāṅkhāyana
158,	4.	उच्चैस्तरां नीचैस्तरामिति	उच्चैस्तरामुच्चैस्तरां पूर्वम् । नीचैस्तरां नीचैस्तरामुत्तरम् । पवमहरहरक्षत-सकृदनं
	4-5.	प्रस्थवरोहात्	प्रस्थवरोहणात्
	5.	उपसर्गः	धार्यता चैनमुपसादयेत् । य उपक्रमः स उत्सर्गः । “सुत्रामाणम्” इति शश्यामारोहेत् This last sentence is found later in K. See K. IV, iv, 18.
159,		IV, iii	IV, xvi
		षट् पृष्ठातकस्य	इत्याज्यस्य हुत्वा अथ पृष्ठातकस्य
	6.	इति	इत्येतेन
		स्थालीपाकस्य हुत्वा	ज्ञुहुयात्
160,		IV, iv	IV, xvii
	4.	मधूकापामार्गं	मधूकेषीकापामार्गीणां
		तेषां	पूर्णं
	5.	निधाय	अवधाय
		तस्मिश्चिमञ्च निमञ्च	महाव्याहृतीः सावित्रीं चोद्द्रुत्य
	6.	इति	इत्येतेन
		त्रिः	तस्मिश्चिमञ्च निमञ्च
	7.	पाप्मानोऽपहृत्ये	पाप्मानमपहृत्य
		निधाय	निनयेत्
		दक्षिणा	Here ends Khaṇḍa xvii
161,	2.	नो	वा
		सुवितं	सुकृतं
	3.	पशूनां	This is omitted.
	6.	वैदर्भाच	वैदावांच
		विदावांच	विदावांच
	7.	आज्ञेन	आज्ञस्य हुत्वा

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
161,	8.	प्रति भूषन्तां	प्रति धोयतां
	8-9.	अग्निसुप...मन्त्रय	This is omitted.
	9-10.	भवन्तु वाजिनः इति शमीशाखयाभिसृज्य	मित्रः इति पलाशाशाखया विसृज्य
	10.	प्रस्तरमास्तीर्य	“स्योना पृथिवि भव” इति स्तस्तर- मास्तीर्य
	11.	यज्ञे	क्षत्रे
	12.	प्रति...	प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु इति सव्यैः
162,	2.	दक्षिणैः	प्रति पशुषु प्रतितिष्ठामि पुष्टौ इति दक्षिणैः
		प्रस्त...सव्यैः	This is omitted.
	3.	पुष्टौ इति दक्षिणैः	अग्ने इति सव्यैः
	3-5.	प्रस्तरे...ऊर्ध्वम्	उदीर्ध्वं जीव इत्युत्थाप्य स्तस्तरे तां रात्रिं शेरते यथासुखमत ऊर्ध्वम्
	5.	सुत्रामाण...रोहते	This is omitted here. See above. (p. lx, line 8.)
	6.	चैत्र्यां	This begins Khaṇḍa xix.
163,	2.	रौद्रा गोलकाः	रौद्रा गोलकाः

ADHYĀYA V

This adhyāya is not found in the Gṛhya at all. On the other hand three Khaṇdas of the Ś. Śrauta sūtra deal with the topic found in K. The K. Śrauta naturally omits the portion now shown in the Gṛhya. The Khaṇdas in Ś. Śrauta corresponding to this are Ś. Śrauta IV, 14; 15; 16.

INTRODUCTION

P. L. Kauśītaka	Śāṅkhāyana
V, i	IV, xiv
166, 2-172, 3. ग्रेतमाहिताञ्चिं ...परि- श्रिते निपास्य	This portion is omitted; and the following is found instead— आहवनीये सर्वाणि हर्वोऽस्यनुप्रदृश्य
173, 2. आप्लुत्य	आप्लुत्य
173-6, 2-3. अहतेन वाससा...तृष्णों निधाय	This is omitted.
176, 3. प्रवणे	प्रवणे देशे
4-5. त्रिः परिलिख्य...वास्तु	Omit this but add— विमृज्य स्फथेनोन्मृज्य
6. दक्षिणां चिरिं चित्वा	दक्षिणार्चीं चिरिं कृत्वा
177, 3. पश्चात्	Add before this— पुरस्तादाह- वनीयं and omit later in the same sūtra in K.
आहवनीयम्	See above. Add here अन्तरेण गार्हपत्यं दक्षिणाञ्चि च हृत्वा उत्तानं चितौ निपास्य
4. पश्चादक्षिणतो वा गामनुस्तरणीम्	दक्षिणतः पश्चाद्वा Add after this— अजां वा रोहिणीं दक्षिणामुखीं प्रोभ्य
जीवन्त्याः	Add after this संदृशाया वा and omit later.
5. दक्षिणाम्बौ	अन्वादार्थपत्तने
6. आमिक्षां च	प्राणायतनेषु हिरण्यशकलान् कृत्वा
177-8, 6-4. अन्तरेणपात्राणि युनक्ति	This is omitted.
179, 3. शोषे	कर्णे
180, 2. दत्सु ग्राघणः 3-4. सब्ये कृष्णाजिनं	अप्सु ग्राघणः कृष्णाजिनं सब्ये

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka	Sāṅkhāyana
180, 4. मुसले	Add after this पादयोः शूर्पकटके
181, 2-4. अभिधार्य...भाग इति	This is omitted.
4-5. पिता...कृत्	This is omitted.
182, 2. त्वयि	त्वदधि
इति...मन्ति	This is omitted.
3. उपोषन्ति	उपोहन्ति
प्रगृह्णोदमुकेन	This is omitted ; Khaṇḍa xv begins here.
विद्हः	This is omitted.
4. प्रक्राम्न्तान्	प्रक्रामन्ति
183-4, 2-3. आचार्यस्य च...यश्चियास	'This is omitted.
इति	
184, 5-6. शिरसि...स्तोतसं	This is omitted.
6. अनुपनिमज्जन्तोऽसन्तापमा-	अनमन्त्रिमज्जन्तोऽसन्धावमानाः
नाः	
184-5, 6-3. आपो अस्मान्...प्रामं गत्वा	This is omitted.
द्वारि	
185, 3. सर्षपान्	सर्षपाणि
4. अश्मानं	अश्मानमस्ति
संमृशति	संमृशन्ति
185-6, 4-2. तत्त्वशुः...बध्वा	This is omitted.
186, 3. कर्मणां	Add after this वैतानवर्जी
नव रात्रं वा	Add after this आ वा संचयनाद् व्रतानि which occurs later and omit there.
187, 2. Khaṇḍa v	No separate Khaṇḍa. The matter of almost the entire Khaṇḍa in K. is omitted and the following is added—अपरपक्षे

INTRODUCTION

P. L. Kausītaka

Sāṅkhāyana

- 189, 7. Khaṇḍa vi
189, 8-190, 2. उपसर्प...निखनन्ति
190, 2-4. प्रवसतस्तु...शरीराणाम्
- 191, 2. बाहुभ्यां
अङ्गुलीभिर्दश
3. ऊहभ्यां
4. पादतोऽङ्गुलीभिर्दश
पलाशवृन्तानामाहस्य
5. परिलिप्ये
5-6. सम्भीय...समानम्
Khaṇḍa vii
Khaṇḍa viii
- 194, 3. तस्यापवर्गे
लोहितं
प्राग्नीवं वोदग्नीवं
4. तस्मिन्नुपविश्य
पतांश्च
- 195, 2. निधाति
पालाशं वारणेन
- 196, 2. कंसेन
3. आगत्
5. याञ्छारणे:
5-6. अप नः...उदकतद्विति

संचित्य अयुजासु रात्रिषु । “यं त्वमग्ने”
इति द्वाभ्यां सक्षीरेणोदकेनास्मीनि निर्वाप्य

No separate Khaṇḍa.

This is omitted.

उच्छवञ्चस्व इति खाते निखाय ।
उच्छवञ्चमानेति परिमितेऽवधाय । अरण्ये
निखनन्ति । शरीरेष्वदृशमानेषु त्रीणि
षष्ठिशतानि पलाशवृन्तानि । तैषामाचा-
पस्थानम् ।

बाहोः

'This is omitted.

ऊर्वोः

पादाङ्गुलीषु विशतिः

भवन्ति

प्रलिप्य

अभ्यज्याग्निभिस्संस्कुर्वन्ति

This Khaṇḍa is omitted.

IV, xvi

व्रतापवर्गे

रोहितं

उदग्नीवं वा प्राग्नीवं

उपविशन्ति कुशान्वैवमग्रान्

चैतांश्चाभ्यक्तं

निधाय

पालाशं वा । वारणेन

कांस्येन

आगात्

याञ्छारणे

This is omitted.

INTRODUCTION

P.	L.	Kauśītaka	Sāṅkhāyana
197,	2.	अंसं	अन्वंसं
		सत्त्वीय दर्भापेज्जूलैः	सत्त्विनोय कुशैः
	3.	सकृत्	सकृत् सकृत्
		द्विः	द्विर्द्विः
4-5.		ब्राह्मणस्य...स्पत इति	“उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” इति द्वाभ्यां ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारव्यानुचित- ष्टतोऽनुमन्त्रयते । अनलुहो वा पुच्छम् ।
	5.	कंसश्च	कांसश्च
198,	2.	वा	This is omitted.
198,	2.	प्रदक्षिणमग्निं	This is omitted.
199,	2-200,	3. पथ पव...समानम्	This is omitted.

Sā. Grhya has two adhyāyas at the end (*i.e.*) V and VI which do not find a place in the Kauśītaka. They are given below :—

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अथ प्रवत्स्यज्ञात्मध्यरण्योस्समिधि वास्ति समारोहयति । “पहि मे प्राणानारोह” इति सकृत्स्यकृत्स्यन्त्रेण द्विर्द्विस्तूर्णीयम् । “अयं ते योनिः” इति लारणी प्राततपति । समिधं वा । अनस्तमितं च मन्थनम् । वैश्वदेवकाले च । उपलिस उत्तावोक्षिते लौकिकमग्निमाहृस्य “उपावरोह” इत्युपावरोहणम् । अनुगतेऽग्नौ सर्वग्रायथित्ताहुती हुत्वा “पाहि नो अग्ने पधसे स्वाहा । पाहि नो विश्ववेदसे स्वाहा । चक्रं पाहि विभावसो स्वाहा । सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा” इति । व्रतहानावुपोष्याऽन्यस्य दुत्वा “त्वमग्ने व्रतपाः” इति ॥ ५-१ ॥

अथ पुष्करिणीकृपतडागानाम् । शुद्धपक्षे पुण्ये वा तिथौ । पथस्या यवमयं च रुद्रपयित्वा । “त्वं नो अग्ने” इति द्वाभ्याम्, “अव ते हेल” “इमं मे वरुण” “उदुक्तमं वरुण” “इमां धियं शिक्षमाणस्य” । “गृहोपगृहो मयोभूराखरो निकरो निस्सरो निकामस्सपत्नादूषणः” इति वारुण्या दिक्प्रभृति प्रदक्षिणं ज्ञाहुयात् । मध्ये

INTRODUCTION

पयसा जुहोति “विश्वतश्चक्षुः” “इदं विष्णुः” इति । “यत्किञ्चेदम्” इति मजायित्वा । धेनुर्दक्षिणा वस्त्रयुगम् च । अतो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५-२ ॥

अथारामेऽग्निसुपसमाधाय । स्थालीपाङ्कं श्रपयित्वा । “विष्णवे स्वाहा । इन्द्राद्ग्निभ्यां स्वाहा । विश्वकर्मणे स्वाहा” इति, “यान् वो नरः” इति प्रत्यूचं जुहुयात् । “वनस्पते शतवलशः” इत्यभिमन्त्रय । हिरण्यं दक्षिणा ॥ ५-३ ॥

यदि पार्वणस्त्वकृतोऽन्यतरस्ततश्चरुः । “अग्नये वैश्वानराय स्वाहा । अग्नये तन्तुमते स्वाहा” इति । होमातिकमे । सायम् “दोषावस्तर्नमः स्वाहा” । प्रातः “प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहा” इति । यावन्तो होमास्तावतीर्हुत्वा पूर्ववद्धोमः ॥ ५-४ ॥

कपोतोल्काभ्यासुपवेशने । “देवाः कपोतः” इति प्रत्यूचं जुहुयात् । दुस्स्वप्न-दर्शने चारिष्टदर्शने च । निशायां काकशब्दक्रान्ते च । अन्येषु चाङ्गुतेषु च । पयसा चरुं श्रपयित्वा । सरूपवत्साया गोः पयसि । न त्वेव तु कृणायाः । रात्रिसूक्तेन प्रत्यूचं जुहुयात् । हुतशेषं महाव्याहृतिभिः प्राश्य । “भद्रं कणेभिः” इति कणौ । “शतमिन्नु शरदो अन्ति देवाः” इत्यात्मानमभिमन्त्रय । आह्वाणेभ्यः किञ्चिह्यात् ॥

व्याधौ समुत्थितः । “इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने” इति प्रत्यूचं गावेधुकं चरुं जुहुयात् ॥ ५-६ ॥

अकृतसोमन्तोश्रयने चेत्प्रजायेत । अकृतजातकर्मासीत् । ततोऽतीते दशाह उत्सङ्गे मातुः कुमारकं स्थापयित्वा । महाव्याहृतिभिर्हुत्वा पूर्ववद्धोमः ॥ ५-७ ॥

स्थूणाविरोहणे । स्थालीपाङ्कं श्रपयित्वा “अथा विष्णा जनयन् कर्वराणि” “पिशङ्गरूपाः सुभर्ये वयोधाः” इति द्वाभ्यां चरुं जुहुयात् । यदि प्रणीता चरुराज्य-स्थालयन्यदपि सून्मयं भिन्नं स्थवेत् । सर्वप्रायश्चित्ताहुती हुत्वा “य ऋते चित्” इति तृचेन भिन्नमनुमन्त्रयते । यद्यसमाप्ते होमे पवित्रे नदेते । सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा “अप्स्वग्ने” इति पुनरुत्पादयेत् ॥ ५-८ ॥

अथ सपिण्डोकरणम् । चत्वार्युदपात्राणि पूरयित्वा पितुः प्रभृतिः । तद्विपण्डान् कल्पयित्वा ।

“ये समानास्तमनसो पितरो यमराज्ये ।
तेषां लोकाः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ॥

INTRODUCTION

ये समानास्समनसो जीवा जीवेषु मायकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामसिन् लोके शतं समाः ॥”

समानो मन्त्र इति द्वाभ्यामाद्यं पिण्डं त्रिषु विभजेत् । तथैवाद्यर्यपात्राणि । एवं मातु-
र्गातुर्भार्यायाः पूर्वमारिण्या एभिः पिण्डैः प्रक्षिप्य ॥ ५-९ ॥

यदि गृहे मधूका मधु कुर्वन्ति । उपोष्यौदुम्बरीस्समिधोऽष्टशतं दधिमधु-
घृताक्ताः “मा नस्तोके” इति द्वाभ्यां जुहुयात् । “शं न इन्द्राशी” इति सूक्तं जपे-
त्सर्वेषु च कर्मसु प्रतिश्रुतादिषु । प्रादेशमात्रीः पालाशीः समिधः सप्तदश हुत्वा
पश्चात् त्वुवग्रहणम् । दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश । मध्यावर्षेऽष्टके तिस्रो वा भवन्ति ।
पितृयज्ञवद्धोमः ॥ ५-१० ॥

यदि गृहे वल्मीकिसंभूतिर्गृहोत्सर्गः । अथ त्रिरात्रमुपोष्य महाशान्तिं कुर्यात्,
महाशान्तिं कुर्यात् ॥ ५-११ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

अथातो ब्रह्माणं ब्रह्मर्थिं ब्रह्मयोनिमिन्द्रं प्रजापतिं वसिष्ठं वामदेवं कहोळं
कौषीतकिं महाकौषीतकिं सुयशं शाङ्कायनमाश्वलायनमैतरेयं मद्वैतरेयं कात्यायनं
शाङ्कायनं शाकलं बम्बुं बाघ्रव्यं मण्डुं माणडव्यं सर्वानेव पूर्वाचार्यान् नमस्य
स्वाध्यायारण्यकस्य नियमानुदाहरिण्यामः । अहोरात्रं ब्रह्मचर्यमुपेत्याचार्योऽमां-
साशी । आमपिशितं चण्डालं सूतिकां रजाखलां तेदन्यपहस्तकदर्शनान्यनध्यायकानि ।
शब्दरूपाणां च । यान्यास्ये न प्रविशेषु । वान्तकृतश्मश्रुकर्मे । मांसाशनशाङ्कसूतक-
भोजनेषु । ग्रामाध्ययनान्तर्हित्यान्यहानि । त्रिरात्रोऽनवकृतः । परामिषृष्टः । उपपर्व-
णामङ्ग उत्तरार्धानि च । अस्मिविद्युत्स्तनयित्तुवर्षीमहाग्रादुर्भावाच्च । वाते च शक्त-
राकर्षिणि यावत्कालम् । ऊर्ध्वमाषाढयाश्रतुरो मासानधीत्य । अत्यन्तं शक्तर्चर्यं इति
नियमः ॥ ६-१ ॥

प्राग्ज्योतिषमपराजितायां दिशि पुण्यमुपगम्य देशम् । अनुदित उदकप्रहणम् ।
मण्डलप्रवेशश्च “आज्ञनगन्धिम्” इत्येतयर्चाँ । मण्डलं तु प्राग्द्वारमुदग्दारं वाजना-
ग्रीयमसंप्रमाणमसंबाधम् । आ वामदेव्यमुक्तरशान्तिः । पुनः प्राध्येषणं च ।

INTRODUCTION

बहिर्मण्डलसाभिराचम्य । प्राधीयीरन् कृतशान्तयः । शान्तिपात्रोग्याते प्रोक्षणं प्रायश्चित्तिः । प्रोक्षणं तु दिरण्यवता पाणिना दर्मपिङ्गूलवता वा । इति भाषिकम् ॥

अथ प्रविश्य मण्डलम् । ग्राङ्मुख आचार्य उपविशत्युद्घुमा दक्षिणत इतरे यथाप्रधानम् । असंभवे सर्वमोमुखाः । प्रतीक्षेरन्नुदयमादित्यस्य । विहाय चैनं दीधिनिमन्तम् । ‘अधीहि भो’ इति दक्षिणैर्दक्षिणं सवैस्सद्यं दक्षिणोत्तरैः पाणिमिहृपसंगृह्य पादावाचार्यस्य निर्णिकत्वा । अथाधाय शान्तिपात्रे दूर्चाकाण्डवतीष्वप्स्वपिन्वमानैः पाणिभिः प्राधीयीरन् । एष विधिः यदि तु ग्लायेरज्ञेक पषामशुन्यं शान्तिभाजनं कुर्यात् । अध्यायाद्यन्तयोश्च सर्वे । तत्सन्ततमव्यवच्छिन्नं भवति । अथ शान्तिः । ओङ्कारो महाब्याहृतयस्सावित्रो रथन्तरं बृहद्वामदेव्यं पुनरादायं ककुप्कारमिति बृहद्रथन्तरे । दशैतास्संपादिता भवन्ति । “दश दशिनी विराळ” इत्येतद्वाक्षणम् ॥ ६-३ ॥

“अद्वधं मन इषिरं चक्षुस्सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हिंसीः” इति सावित्रमीक्षन्ते । “युवं सुरामम्” इत्येका “स्वस्ति नः पथ्यासु” इति च तिस्त्र इति महाब्रतस्य । शक्वरोणां तु पूर्वम् । “प्रस्यसै पिपीषते” “यो रथिवो रथिन्तमः” “त्यमु वो अप्रहणम्” इति त्रयस्तृचाः “अस्मा ऋस्मा इदन्धसः” इति “एवा हात्यि वौरयुः” इत्यभितः शक्वरीणाम् । अथोपनिषदम् । यैवं महाब्रतस्य । संहितानां तु पूर्वम् “क्रतं वदिष्यामि, सत्यं वदिष्यामि” इति विशेषः । अथ मन्थस्य “तत्सवितुर्वृणीमहे, तत्सवितुर्वरेण्यम्” इति पूर्वे च । “अद्वधं मनः” इत्याधिकारिकाः शान्तवस्ततः । इत्याहिकम् ॥ ६-४ ॥

अथोत्थानकाले उपकृत्य पापम् । निस्यं शान्तिं कृत्वा । “उदितः शुक्रियं दधे” इत्यादित्यमीक्षन्ते । “तमहमात्मनि” इत्यामानगमिनिहितं त्रिहृतम् । “उप मा श्रीर्जुषतामुपयशोऽनु मा श्रीर्जुषतामनु यशः । सेन्द्रस्सगणस्सबलस्सयशास्सवीर्य उच्चिष्टानि” इत्युच्चिष्टति । “श्रीर्मा उच्चिष्टतु यशो मा उच्चिष्टतु” इत्युत्थाय । “इदमहं द्विषन्तं भ्रातुव्यं पाप्मानमलभर्मीं चापधूनोमि” इति वस्त्रान्तमवधूय । “अप प्राच” इति सूक्तम्, “इन्द्रञ्च मृलयाति नः” इति द्वे “यत इन्द्र भयामहे” इत्येका “शास इत्था महाँ असि” इति प्राचीम “स्वस्तिदा” इति दक्षिणां दक्षिणावृतः “वि रक्षः” इति प्रतीचीम् “वि न इन्द्र” इत्युदीर्चीं सव्यावृतः “अपेन्द्र” इति दक्षिणावृतो दिवमुदीक्षन्ते ॥ ६-५ ॥

INTRODUCTION

“सविता पश्चात्” “तच्छ्रुः” इत्यादित्यमुपस्थाय । व्यावर्तमानाश्च प्रस्थाय-
न्त्युपविशन्ति । “यथापः शान्ताः” इति शान्तिपात्रादप आदाय । पृथिव्यामवनिनोय ।
“यथा पृथिवी” इत्यस्याभिक्षरन्ति । “एवं मयि शास्यतु” इति दक्षिणेऽसे निलि�-
म्पन्ति । एवं द्वितीयम् । एवं तृतीयम् । “काण्डात्काण्डात् संभवति काण्डात्काण्डा-
त्प्ररोहसि शिवा नः शाले भव” इति दूर्वाकाण्डमादाय मूर्धनि कृत्वा । “अग्निस्तृप्यतु,
वायुस्तृप्यतु, सूर्यस्तृप्यतु, विष्णुस्तृप्यतु, प्रजापतिस्तृप्यतु, विरुपाक्षस्तृप्यतु,
सहस्राक्षस्तृप्यतु, सर्वभूतानि तृप्यन्तु” इति । सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलाद्या-
चार्याः । पितृन्प्रस्थात्मिकान् । “समुद्रं वः” इत्यपो निनीय । वामदेव्यं जपित्वा ।
यथाकामं विप्रतिष्ठन्ते । यथागमप्रजगाश्रुतिस्मृतिविभवादनुकान्तमानादविवादप्रति-
ष्ठादभयं शं भवे नो अस्तु, नमोऽस्तु देवऋषिपितृमनुष्येभ्यः, शिवमायुर्वपुनरनामयं
शान्तिमरिष्टमक्षितिमोजत्तेजां यशो चलं ब्रह्मनर्चसं कोर्तिमायुः प्रजां पशून् नमो
नमस्कृता वर्धयन्तु, दुष्टताद्दुरुपयुक्तान्न्यूनाधिकाश्च सर्वस्मात्स्वस्ति देवऋषिभ्यश्च
ब्रह्म सत्यं च पातु माम् इति ब्रह्म सत्यं च पातु माम् इति ॥ ६-६ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

BHAVATRĀTA

The commentator on the work now published is called Bhavatrāta in the colophons. Beyond this we do not find anything that may throw any light on the personality of the author in the present work. A commentary on the Jaiminiya Śrauta Sūtra has been composed by a Bhavatrāta. It is not unlikely that the two authors are identical. This Bhavatrāta was the son of Mātrdatta and pupil of Brahmadatta. We do not know who this Mātrdatta is, and we cannot say for certain whether he is the commentator on the Hirṇyakesī Gṛhya Sūtra. The only thing that we know of him is सामर्थ्य-ज्ञान पारगः Brahmadatta was an ācārya who is referred to with respect and mentioned along with Agnisvāmin in Vāsudeva's Śāṅkhāyana Gṛhya Saṅgraha as a commentator on the Śāṅkhāyana Gṛhya. He says at the outset¹—

प्रारब्धः कर्मसंग्रहः । किमनेन प्रयोजनम् ? उच्यते । अनेन गृह्णोक्तानि कर्माणि प्रयुज्यन्ते । ननु सूत्रैरेव प्रयोगः कथित एव । उच्यते । सूत्राणि व्याख्या-गम्यानि भवन्ति । यद्येवम् , आचार्याद्विष्वामिद्विष्वादत्तादिभिर्व्याख्यात एव सूत्रार्थः ॥

There is a strong possibility that the two Brahmaddatas may be identical; in which case, the commentator, Bhavatrāta may be referred to a high antiquity. Bhavatrāta's method of exposition makes one think of the early Bhāṣyakāras of the period of Śāṅkara and others. One fact is certain, that the Lahore original of the commentary is a very old manuscript and must be at least 300 years old.

1. Page 1 Css edn.

INTRODUCTION

There is no internal evidence as to the date of the commentary, for he rarely cites any author of importance. Under the circumstances we must rest content with the vague conjectures already made.

Among the works referred to in the commentary¹ we find a *Bhāravīya Grhya* in the following words:—

सुवर्णनामधेयेषु लोहशब्द आम्नातो निरुक्ते “लोहं कनकं काञ्जनम्” इति ।
व्यक्तं च भारवीये गृहे महापाठे “सौवर्णशतपलः क्षुरः” इति ॥

This *Grhya* has not been heard of till now.

1. Pages 69-70

E R R A T A.

Page	Line	Read	Page	Line	Read
2	24	“शक्तिविषये	108	7	साविन्या
4	19	तद्यथा “	113	9	या तु
15	16	पुरस्तात् “	116	6, 21	सकूनां
24	6	दिवस्पात्र	136	8	चासंयन्तं
32	7	त्वामिह	145	2, 7	प्रतीचं
44	12	लोपादकर्म	148	4	अष्टका अपर
53	22	२	151	2	रात्राः
	24	३		5	रन्धमन्तः
60	5	१८	152	2	सर्वभूतानि
74	12	अजिनानि विधाय “	159	3	ऐन्द्रः
79	3	मारिषण्यत	161	8	प्रतिभूषन्ताम्
88	2	समाप्ते		10	दक्षिणाः
89	2	मधुच्छरदौः	165	16	जीवतः
104	3	गवा			

विषयानुक्रमणिका

			पुट.
स्वाध्यायाध्ययनादि	2
पाकयश्चाः	3
शालाग्निः	4
विवाहः	5
वधूलक्षणानि	6
वरकामिगमनम्	6
प्रतिश्रुतिहोमः	9
भूतिकर्माणि	26
हुतादीनां निर्वचनम्	28
पाणिग्रहणात्पूर्वं कर्तव्यानि	29
वरप्रवेशादि	31
पाणिग्रहणम्	36
अश्माकमणम्	37
लाजहोमाः	37
सप्तपदी	38
कन्यायाः प्रस्थाने कर्तव्यानि	41
गृहान्प्रपद्य होमः	44
चतुर्थी कर्म	49
गर्भाधानम्	50
पुंसुवनम्	52
गर्भरक्षणम्	53
सीमन्तोशयनम्	54
सूतिकागारसंस्कारः	56
जातकर्म	57
नामकरणम्	58
उत्थानारूपं कर्म	61
निष्कमणिका	64
अश्वग्राशनम्	65
कर्णवेघनम्	67
चूलाकर्म	69

विषयानुक्रमाणिका

			पुट.
उपनयनम्	73
मेखालादिविधानम्	74
सावित्र्युपदेशः	81
सावित्र्यनुच्चनम्	84
देवतादीनां तर्पणम्	88
सन्ध्योपासनम्	91
समिदाधानम्	92
व्रतादेशानम्	94
दण्डनियमः	100
समावर्तनम्	103
वास्तुकरणम्	105
प्रवासे कर्तव्यानि	110
आश्रयणकर्म	112
गवानुमन्त्रणादि	113
वृषोत्सर्गः	114
स्वाध्यायोपाकरणम्	116
स्वाध्यायोत्सर्गः	118
अनध्यायनिभित्तानि	119
वैश्वदेवः	125
अभिवादनादिनियमाः	133
अध्ययनावश्यकत्वे हेतवः	138
कृषिकर्म	143
प्रतिमासं पितृभ्यः शाद्वादि	145
अष्टकाः	148
शान्तिकर्म	153
सर्पबलिः	156
आश्वयुजी	159
आग्रहाचणी	160
और्ध्वदेहिकम्	165
आहिताग्निसंस्कारः	177
अखिसंचयनादि	187
शाद्वकर्म	193
परिधिकर्म	194

श्रीः

कौषीतकगृह्यसूत्रम्

॥ भवत्रातकृतविवरणोपेतम् ॥

उक्तानि वैतानिकानि । इदानीं सार्तानि वक्ष्यामः । तेषां गृह्यसंज्ञा । तथा हि शौनकेनोक्तम् “उक्तानि वैतानिकानि । गृह्याणि वक्ष्यामः” इति । यानि शिष्टपरम्परया लोकत एवोपलभ्यन्ते प्रतिश्रुतादीनि तेषां सार्तासंज्ञा । प्रामाण्यं च तेषां कर्तृप्रामाण्याद्वति । ये शिष्टाः श्रौतानां कर्मणां कर्तारः त एव स्मार्तानामपि । तस्मात् सामान्यतोद्देशानुमानेन स्मार्तानामपि प्रामाण्यम् । तथैव चोक्तम्—“अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्” इति । अपि वा न केवलं लोकत एवोपलभ्यन्ते स्मार्तानि ; “अग्निर्जनिता” इत्येवमादयो मन्त्राः श्रुत्यन्तरेषु मन्त्रपाठेष्वास्ताताः ; न हि कृतका मन्त्रा अदृष्टार्थसाधका भवन्ति । कर्माणि च श्रौत- [श्रुति]लिङ्गाभ्यामुपलभ्यन्ते । “प्रतिलोमरूपमेतत्स्यात्, यत् क्षत्रियो ब्राह्मणमुपनयेत्” इति श्रुतिविहितार्थमुपनयनमिति च क्षत्रियस्याध्यापनमधर्म इति च दर्शयति । तथा “गृणामि ते सौभग्यत्वाय इस्तम्” इति च “मया पत्या जरदधिर्थया सः” इति च पाणिश्रहणं दर्शयति । “सूर्यो यो ब्रह्मा विद्यात् स इद्वाधूयमर्हति” इति मन्त्रः सूर्यो विदुषे वाधूयमित्येतमर्थं दर्शयति । शास्त्रायनिब्राह्मणे इदमन्यार्थेन वाक्येन सर्वमुपनयनकर्म विहितम् । एवं श्रुतितो भूतत्वं स्मार्तान्युपलभ्यन्ते तानि द्वैतानि प्रमाणम्, किन्तु श्रौतानि श्रुतिवाक्यैः प्रत्यक्षं विधीयन्ते—‘इदं कुर्यादिदं न कुर्यात्’ इति । स्मार्तानि पुनरनुमानत उपलभ्यन्ते । श्रुतिस्मृत्योरेष विशेषः । तस्मात् श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिर्बलीयसी । प्रत्यक्षानुमानविरोधे

१. A. ये ये.

४. L. सूर्य.

२. A. प्रामाण्यात्

५. A. गेत्या इदं

३. L. सूर्य.

६. A. मन्त्रमेत् स्मा-

प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः

उत्थाय प्रातराचम्याहरहः स्वाध्यायमधीर्यीत “अद्या नो देव सवितः”
इति द्वे, “अपेहि मनस्पते” इति सूक्तम्, “ऋतं च सत्यं च” इति सूक्तम्,
“आदित्या अवहिरुयत” इति वर्गद्वयम्, “महि वो महताम्” इति सूक्तशेषः;

प्रत्यक्षं हि बलीयः। अपि च उपनयनादिभिः स्मार्तैः संस्कृतस्यैव पुनः औतम्;
तस्माद्गुतिवाक्यमेव प्रमाणम्; स्मृतिरपि श्रुत्यविरोधे। कथमेतद्व्यते वक्ष्य-
माणानि स्मार्तानीतिः? पाक्यज्ञशब्दचोदितत्वात्। पाक्यज्ञशब्दो हि स्मार्तवाचक
इति न तेष्वधिकारः। तस्मात् स्मार्तानां प्रामाण्यमुक्तम्। इदानीं तानि वक्ष्यामः—
“चत्वारः पाक्यज्ञाः”॥

ननु च “उत्थाय प्रातराचम्य” इति गृह्णादि। न खलु प्रक्षेपोऽयं
ग्रन्थः। प्रतिज्ञासंस्कृतस्य स्थानकृतोऽपि। “चत्वारः पाक्यज्ञाः” इति प्रति-
ज्ञासूत्रम्; आदौ हि प्रतिज्ञासूत्रं भवति यथा “यद्युद्यास्यास्यामः” इति। तस्मात्
प्रतिज्ञाया बहिरास्त्रातः प्रक्षेपोऽयं ग्रन्थ इति मन्यामहे। तथापि प्रयोगे फल-
भूयस्त्वं शास्त्रान्तरविहितस्यापि खशास्त्राविरुद्धस्यैकस्य कर्मणः प्रयोगे फलभूयस्त्वं
भवति। सर्वानि हि शास्त्राणि सर्वेषां श्रेयस्कामानाम्। न हेकमेव शास्त्रं केषु-
चिन्नियामकम्; किन्तु एकस्य कर्मणः प्रयोगे नाग्निकाविधिरुपसंहर्तव्यः शास्त्रान्त-
रास्त्रातः। तथा सति सर्वकर्मणामनवस्थापनं च। येनोपक्रमः स्यास्तेनान्तं गच्छेत्।
एष प्रयोगधर्म इति। तस्माच्छास्त्रान्तरविहितं चैतत् कर्म प्रमाणम्।
अथापि दुस्सम्प्राणाशिन्य आशिष्मत्यस्थ ता ऋचः; तस्मात् प्रयोगे फलमस्त्येव;
तस्मात्तदपि वक्ष्यामः॥

उत्थायेति॥ शयनादुत्थायैव। प्रातराचम्याहरहरन्वहं वक्ष्यमाणानामूर्च्चां
स्वाध्यायमधीर्यीत। अत्राह—उत्थायेत्युक्ते प्रातरिति न वक्तव्यम्; प्रातरेव हि शयना-
दुत्थानम्। आचम्येति न वक्तव्यम्, शक्तिविषये “मुद्दूर्तमपि नाप्रयतः स्यात्” इति हि
स्मृतिवचनम्। शुद्धस्यैव हि कर्मस्वधिकारः। अनाचान्तो ह्यशुद्धः स्यात्। अहरहरिति
च न वक्तव्यम्, प्रातरुत्थानसंभवात्। स्वाध्यायमिति च न वक्तव्यम्, अधीर्यीतेत्येव

१. T omits इति.

५. L omits चत्वारः...स्थानकृतोऽपि.

२. A¹ and IO omit वर्ग...मह-
ताम् इति.

६. A. सर्वाणि

३. A. संस्कृतस्य

७. A. स्यापं च

४. A. यज्ञे

८. L adds धर्मः

९. A. विस्मृति

“इन्द्रश्रेष्ठानि” इत्येका, “हंसः शुचिष्टु” इत्येका, “नमो महद्भ्यः” इत्येका, “ममाग्ने वर्चः” इति सूक्तम्, “येनेदम्” इति सूक्तम्, “स्वास्ति नो मिमीताम्” इति पञ्च ऋचः ॥१॥ चत्वारः पाक्यज्ञाः ॥२॥ हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित सिद्धत्वात् । अंत्रोच्यते — सन्ध्योपासनं कृत्वाधीयीत, नोत्थानानन्तरमित्येतत् प्रातराचम्येत्युक्तम् । अथवा उत्थायाचम्येत्येतावता सिद्धे न सर्वदोत्थानानन्तरं स्यात् । प्रातरेवोत्थानानन्तरं स्यात् । प्रातरेवोत्थानानन्तरं प्रातरित्युक्तम् । अपि च प्रातराचमनं नाम सन्ध्योपासनमित्युक्तम् । अहरहरिति चान्ध्यायप्रतिषेधार्थः । नास्य स्वाध्यायस्यानध्यायोऽस्ति ; अहरहरधीयीतैव । ननु मन्त्रलिङ्गात् दुस्स्प्रदर्शने न स्यात् इति चेत्, नैतत् ; अहरहरधीयीतैव दुस्स्प्रदर्शने चेत्येवर्मर्थमहरहरित्युक्तम् । स्वाध्यायमधीयीतेति स्वाध्यायं कुर्यादित्यर्थः । शौतश्च सन्देशः पार्श्वतः [अहरहः]स्वाध्यायमधीयीतेति । तस्मादुत्थाय सन्ध्योपासनं कृत्वा, प्रणुत्य—प्रणवो हि प्रसिद्धः—वक्ष्यमाणा ऋचः सकुदुच्चारयेदासीनः “उच्चैरासीनन्यायं बहूचं उच्चैर्न्यायश्च वेदः” इति च एकश्रुत्यन्तरं भवति । स हि स्वाध्यायधर्मः । कास्ता ऋचः यासामध्ययनं कर्तव्यमिति प्राप्त उच्यते—“अद्य” इत्याद्या ऋचस्ताः या अहरहरस्येतत्वाः ॥१॥

चत्वारः पाक्यज्ञाः ॥ इदानीमस्माभिर्वक्ष्यन्ते । स्मार्तो दर्विहोमः पाक्यज्ञाइति न्यायविद्ययः पाक्यज्ञा इति जानन्ति । एवं भेदज्ञापनार्थमभिमतप्रदर्शनार्थं चत्वार इति संख्याप्रहणम् । निर्देशादेव हि चतुष्टयं सेत्यति । पाक्यज्ञावच्यम्भ्रज्ञायज्ञादयो वक्ष्यन्ते ; तस्मात्पाक्यज्ञानेव वक्ष्यामः इति न प्रतिज्ञा । वक्ष्यन्ते अन्यानि च स्मार्तानीति पाक्यज्ञप्रदर्शनार्थः प्रतिज्ञावच्चनः पाक्यज्ञा इति निर्देशः ॥२॥

हुतो.....इति ॥ हुतः अहुतैः प्रहुतः प्राशितैः इत्येतेषां निर्वचनमाचार्यं एव करिष्यति ॥ ३ ॥

१. IO. पञ्चचैन

७. L. धर्मकाः

२. L omits अत्र

८. L. असम्यै त्यादा

३. A adds प्रातराचमनं नाम

९. L. ऋच तत्त्वाय अह

४. A omits च

१०. L omits अहुतः

५. L. इहरहरीतेतदुक्तसुक्तम्

११. A adds च

६. A omits सन्ध्या...इति च

इति ॥३॥ पञ्चसु बहिः शालार्याः ॥४॥ विवाहे चूलाकरण उपनयने केशान्ते

पञ्चसु बहिः शालार्याः ॥ शालाग्निरित्यौपासनस्याख्या । वैवाहास्येत्यर्थः । पञ्चसु वश्यमाणेषु कर्मसु शालाग्नेर्विहरन्यस्मिन्नश्चौ प्रयोगवृत्तिः स्यात् । कथं प्रासो विवाहादिषु वैवाह्योऽग्निरिति चेत्, न प्राप्तस्यैष प्रतिपेधः क्रियते; ततोऽन्यत्र विधानं क्रियते—पतेभ्यो वश्यमाणेभ्यः पञ्चभ्यः कर्मयोऽन्यत्र शालाग्नावेव प्रयोग इति । एतदपि न । निष्कमणिकादिषु कुमारस्य शालाग्निर्नास्ति; विवाहे हुतपद्यते; कथं तत्र शालाग्नौ प्रयोगः स्यात्? पितुराचार्यव्याप्ति वा शालाग्नौ प्रयोगः स्यात् । न हि कुमारः स्वयमेव तत्कर्म करोति । यश्च करोति तस्य शालाग्नौ भवति । अदि कर्तुः शालाग्निर्न विद्यते, अग्निमात्रे करोति । स चापि हि केवलोऽग्निः सा विवाहे । न चाधानवद्विवाहोऽग्निसंस्कारार्थः; भार्यांपनयनार्थां हि । तस्यात् वैवाह्याग्न्यसंभवेऽन्याग्निवृत्तिना निष्कमणिकादीनामग्निमात्रे प्रयांगः स्यात् । तत्रापि च लौकिकोऽग्निर्वश्यते । तेषु पञ्चसु बहिःशालार्याः प्रयोग इति ॥ ४ ॥

विवा.....इति ॥ एतेषु पञ्चसु । केशान्त इति समावर्तने । विवाहानन्तरं सीमन्तोऽन्यनं वर्तकव्यम् । स हि क्रमः । सीमन्तोऽन्यनस्यान्ते वचनं वैधर्म्यज्ञापनार्थम्—औपासने वा तस्य प्रयोग इति । अथ कस्यात् विवाहचूलाकरणोपनयनकेशान्तसीमन्तोऽन्यनेऽस्मिति नोक्तम्? नैष दोषः । न हि नित्यः समासः; अथापि समासवचनेऽवेत्स्वोद्धं स्यात्, कस्यात् पृथक्क्लोक्तम्—इति । अथापि सर्वत्रैवमेव वदत्याचार्यः “तद्यथा निगमस्यानेषु च सा देवतोपलक्ष्यते आवाहन उत्तमे प्रयाजे जिष्ठक्षिगदे सूक्तवाके च” इति । न च तत्रावाहनोत्तमप्रयाजस्विष्टक्षिगदसूक्तवाकेऽस्मित्युक्तम् । “हुतः अहुतः प्रहुतः प्राशितः” इत्यत्र नं च हुताहुतप्रहुतप्राशिता इत्युक्तम् । लक्षणाविरुद्धं यथेष्ट वश्यति नै कश्चिच्छुद्ध्य आचार्यम् ॥ ५ ॥

१. IO. शालार्यां

७. L. मार्योपवनदयार्यो

२. T. चौलकरणे

८. L. कर्तव्यम्

३. T. नयन एके शान्ते

९. L. व्यपि चोद्यं

४. A. शला

१०. L omits न

५. A. केवलोक्तिः यो विवाहे

११. A. उक्ताः

६. A. संस्कारः

१२. A omits न

सीमन्तोन्नयन इति॥५॥ उपलिप्योद्दत्य प्रोक्ष्य अग्निसुपसमाधाय॥६॥ निर्मन्थयैके विवाहे॥७॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्यै पाणिं गृहीयात् । जाया

उप.....धाय ॥ अथेतेषां पञ्चानां कस्मिन्नां व्योग इत्याह—उपलिपोद्दत्त-प्रोक्षिते देशे अग्निसुपसमाधाय तस्मिन्नेतानि कुर्यात् । ननु वस्यति “चतुरश्च गोम-येन स्त्रियोऽपिलमुपलिप्य” इति, “लेखां लिङ्गित्वा” इति च; “ता अभ्युक्ष्य” इति च । उपलेपनादीनि पुनर्देशसंस्कार एव । यतेषामेव पञ्चानामन्यत्वादुभयेषां समुच्चयो विवाहादिषु । आदायेत उपलिप्य, तत उद्दत्य, ततः प्रोक्ष्य, ततश्च समिद्धैवमादि कर्म कुर्यात् । यद्येवमपि देशसंस्कारः प्रकृतिविकृतिप्रतिश्रुतिहोमं हि प्रविश्य ततस्तप्रकृतीनां विकृतीनामपि प्रकृतिविदिति गच्छति । नैष दोषः । पृथक् तेषां विधानात् न विकृतिं गच्छति । यदि विकृतावपि हि स्यात् “प्रति-श्रुते ज्ञाहोति” इत्याधिकृत्य तत्रावस्थ्यत् ॥ ६ ॥

निर्मन्थयैके विवाहे ॥ एके आचार्याः । एवंविधे देशे निर्मथ्य तस्मिन्निर्म-थ्येऽग्नादेषां पञ्चानां प्रयोगं मन्यन्ते, न लौकिके विवाहे । विवाह इत्याधिकारो वेदितव्यः । बदित ऊर्ध्वमनुकमिष्यामः, विवाह इत्येवं तद्वेदितव्यम्, आ चतुर्थी-होमपरिक्षमासेः । कथमेतद्वस्थते? आ ततः अधिकार इति । ततो हि संद्वान्त-रेण कर्माणि चोदन्ते । पुंसवनगर्भरक्षासीमन्तोन्नयनमित्येवमादि आ चतुर्थीहोम-परिक्षमासेविवाहे इत्याधिकार इति ॥ ७ ॥

उदगयने.....संपत्ता स्यात् ॥ उदगयने आपूर्यमाणपक्षे शुद्धपक्षे पूर्वपक्षे पुण्याहे यदह्रुभयोर्विवॉहः प्रशस्तज्योर्त्तेषे तस्मिन् कुमार्यै पाणिं गृहीयात् । कुमार्या इति पछ्यर्थे चतुर्थी । या लक्षणसंपत्ता स्यात् तस्याः पाणिं लक्षणशास्त्रेण परीक्ष्य प्रश-स्तलक्षणादाः पाणिं गृहीयात्, न कुत्सितलक्षणादाः । आपूर्यमाणपक्ष इति बह्वल्पाक्षर-कृतो दोषो नास्ति; तत्पर्यायशब्दवचने न दोषोऽस्तीत्युक्तं पुरस्तात् । तस्माच्छुद्ध-पक्ष इति च ज्योत्स्ना इति च पूर्वपक्ष इति च आपूर्यमाणपक्ष इति च यथेषु वस्यति । कुमारीशब्दोऽस्पृष्टमैयुनाममिधसे । “अस्मानगोत्राम्” इति चोत्तरत्र वस्यामः ।

१. IO. द्वत

४. A. विवाहे

२. A adds वा

५. A. उक्तः

३. A. विवाहाधिकारः

६. A. पूर्यमाण

लक्षणसंपन्ना स्यात् ॥८॥ यस्या अभ्यात्ममङ्गानि स्युः संपाः केशान्ताः ॥९॥
आवर्तावपि यस्यै स्यातां प्रदक्षिणौ ग्रीवायां षड्गीरान् जनयिष्यतीति विद्यात् ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

जायामुपग्रहीष्यमाणः “अनृक्षराः” इति वरकान् गच्छतोऽनुमन्त्रयते ॥१॥

वरश्च समावृत्तः स्यात्; न समावर्तनात् प्राक्। विवाहादीनि हि समावर्तनान्तानि कर्मणि वश्यति । उत्तरत्र च तद्वस्थामः । तस्यात्समावर्तनानन्तरं लक्षणतः प्रशस्तामसमानगोत्रामस्पृष्टमैथुनां सम्यक् परीक्ष्य तस्याः पाणिं गृह्णीयात् । तदुक्तम्—“असमानगोत्रामस्पृष्टमैथुनां सदृशीं भार्यां विन्देत्” इति । “पाणिं गृह्णीयात्” इति वचनात् पाणिग्रहणसंयुक्तं मुख्यं विचाहकमैति मन्यामहे ॥८॥

यस्याः.....शान्ताः इति ॥ लक्षणमाह । आत्मेति शरीरमभिहितम् । अभ्यात्ममिति शरीरमिरूपाणि; शरीरसंस्थानयुक्तानि चै । न च हस्तानि न च विरुपाणि यस्या अङ्गानि स्युः । केशान्ताश्च यस्याः समाः स्युः सा लक्षणतः प्रशस्ता स्यात्, दर्शनीयसैर्वाङ्गीत्यर्थः । प्रायेण रूपवस्यः शीलवत्यः स्युः ॥९॥

आव.....विद्यात् ॥ इदमपि किञ्चिलक्षणं स्यात्, ग्रीवायां द्वौ रोमाष्टरौ प्रदक्षिणौ स्याताम्; सा षड्गीरान् जनयिष्यतीति विद्यात् ॥१०॥

अथ द्वितीयः खण्डः

जाया.....यते ॥ एवं परीक्ष्य उक्तलक्षणां जायामुपग्रहीष्यमाणः तस्याः पितुः सकाँशं वरकान् प्रेषयति; तांश्च वरकान् “अनृक्षरा ऋजावः सन्तु पन्थाः” इत्यनयन्त्र्यां गच्छतोऽनुमन्त्रयते । अनुमन्त्रणस्य जपत्वमुक्तं पुरस्तात् । “षड्गीरान् जनयिष्यतीति विद्यात्” इति । पुत्रा हि प्रधानं प्रयोजनं दारकर्मणि । उपशब्दः समीपवाची । ग्रहीष्यमाण इत्येतावता सिद्धे पूर्वमन्त्रकं वरणं कुर्त्वा येन केनचिद्गुहितृपता च श्रुते आसन्नकाले च कर्मणि पुनः समन्त्रकं वरणं कुर्यात्, नादावेवेत्युक्तम् । उपग्रहीष्यमाण इत्युक्तम् । वरकाश्चाचार्यसहिताः स्युः, उत्तरत्र दर्शनात् ॥१॥

१. IO. समा

५. L. समानित्यर्थः

२. IO. वरगान्

६. L. सकाशे

३. A adds लक्षणशास्त्रं स्वयमपि

७. A omits उप

४. L. omits च

अभिगमने पुष्पफलयवानादाय उदकुम्भं च ‘अहमयं भो’ इति त्रिः प्रोच्य वरिते प्राङ्मुखा गृह्णाः प्रत्यञ्जुखा आवहमानाः कन्यां वरयन्ति इमामगुष्मा इत्थं-

अभि.....येति ॥ वरका दुहितैमताभिमता अभिगमने पुष्पफलयवानुदकुम्भं चादायाभिगम्य ‘अहमयं भवति’ इति त्रिः प्रोच्य वरयन्ति । ‘अहमयं भवति’ इति निर्देशः यथा गुरोस्त्वभिवदितमहमयं भवतीति ब्रूयादिति पतत्कर्म भवति, यदि-तथम् ‘वयमागताः’ इति त्रिष्टुक्त्वा तस्मिन्वरिते तेन श्रुते पुनः प्राङ्मुखा गृह्णाः कन्यया सह प्रत्यञ्जमुखा आवहमाना आसीनाः कैन्यां वरयन्ति ‘इमामसुष्मा इत्थं गोत्राय यूयं दातुमर्हथ’ इति । गृहे भवा गृह्णाः । यस्माद्गृहसम्बन्धिनैः पित्रादयः प्राङ्मुखाः कन्यां मध्यतः कृत्वा आसते । आवहमाना वरकास्ते प्रत्यञ्जमुखा आसते । कन्याग्रहणं कन्यात्वंसंविज्ञानार्थम् । असुष्मै इत्यत्र चतुर्थ्य-न्तेन नामनिर्देशः कर्तव्यः । कन्यां मध्यतः कृत्वा आसते । यथा हुक्तं पुरस्तात् असंप्रयोगे तं शब्दमुद्धृत्य तस्यै स्थाने नामधेयनिर्देशः कर्तव्यः इति, सत्यम्; पव-मपि [न] कन्यानामधेयनिर्देशः । एवं सगुणस्य नामधेयनिर्देशः कर्तव्यः । अविज्ञाते संज्ञानोऽर्थो हीह निर्देशः कन्यासमीपे । यत्पुनरुक्तम्, असम्प्रयोगे नामनिर्देश इति, तन्मन्त्रेषु “अमूं जायाम्” इत्येवमादिषु भवति । निर्देशमात्रेण हि तत्र कर्म लिङ्घयति । इह पुनरभिप्रेतगुणश्रवणात्तस्या रोचते; अैतभिप्रेतगुणश्रवणान्न रोचते । एतस्मादमुष्म्य पुंत्रः, असुष्म्य पौत्रः, असुष्म्य नप्तामुकनामधेयो युवा दर्शनीयो बलवान् शीलवान् विद्वान् धर्मज्ञः कर्मज्ञो विहारशीलो लोकज्ञो गुणसम्बन्धसम्बन्धिनिधिविशिष्टश्चेत्येवमादीनन्यांश्च गुणात्मभिधाय एवंविश्राय इत्थंगोत्राय इमां कन्यां यूयं दातु-मर्हथ इति वरका आहुः । यद्येवम्, इत्थंगोत्रायेति पृथगोत्रनिर्देशोऽनर्थकस्यात् ।

१. T. अङ्गमयं भवतीति
२. IO omits इति
३. A. मताभिगमने
४. L adds उक्तो
५. L omits कन्यां
६. L omits यूयं
७. A. संबन्धिना
८. A adds इति
९. L. कन्यासं-

१०. A. विद्वानार्थम्
११. A. adds विज्ञानार्थम्
१२. A. तस्याः
१३. A. संविद्वानार्थः
१४. A. गुणान्न रोचते
१५. A. omits अन...रोचते
१६. A. omits पुत्रो...सुष्म्य
१७. A. स्वनिधिसंबन्धे दावि.

गोत्राय इति ॥२॥ उभयतो रुचिते पूर्णपात्रीमभिमृशन्ति पुष्पाक्षतफलहिरण्य-
मिश्रान् । “अनाधृष्टमस्यनाधृष्टं देवानामोजो अभिशस्तिपा अनभिशस्त्य-
ज्ञसा सत्यमुपगेवं सुविते मा धाः” इत्युत्थाय कन्याया आचार्यः “आ नः
प्रजाम्” इति मूर्धि निषिङ्गति “प्रजास्त्वयि दधामि । पशुस्त्वयि दधामि ।
तेजो ब्रह्मवर्चस्यं त्वयि दधामि” इति च ॥२॥

अथमप्यर्थोऽसुष्मा इत्येवं सेत्याति^५ । अथ किं सेत्याति ? एवमसमानगोत्रवक्षाय-
नार्थं गोत्रस्य पृथग्वचनम् । कस्यचिद् गुणस्यावचने हि दोषो भवति । कथं तस्मिन्न-
ज्ञाते तेन ते कन्याः प्रयच्छेषुरिस्येवं गुण उक्तः प्रधानत्वादिति मन्यामहे । प्रधान-
गुणवचने हि सर्वगुणवचनं स्यात् । बुद्धिमतो ह्यादृथत्वादियः । गोत्रावचने दोषः ।
तस्माद् गोत्रवचनम्, एवंगोत्रायेति । समानगोत्राय हि शुणाः स्युः, तस्माद्यमान-
गोत्रायेति विज्ञापनार्थं गोत्रस्य पृथग्वचनम् । तत्र यदुक्तमसमानगोत्रायेति, उत्तरत्र
वक्ष्याम इति ॥२॥

उभ.....ति च ॥ उभयतो वरपक्षतः कन्यापक्षनश्च । रुचिते कर्म कर्तुं
व्यवसिते । उभयपक्ष्याः पूर्णपात्रीं पुष्पाक्षतफलहिरण्यमिश्रामभिमृशन्ति “अना-
धृष्टम्” इत्यनयर्चाँ । उभयपक्ष्याः कन्यापक्ष्या वरपक्ष्या इति । वरपक्ष्या हि पूर्व-
मेव समर्थाः । असुष्म्य हिताद्योत्थाय । दर्शनीया युवती शीलवती लक्षणामिहौरभि-
षुता पुत्रादिभिर्गुणैः परिवृता कन्येति वाक्यार्थः । कन्याऽस्मवन्धिनश्चेति । यदि
कन्यैव तस्मै न रोचते न सम्बन्धिनः तत्कार्यं भवति । हिनाहिनानभिज्ञा हि
सहायाः । सम्बन्धिनो हि ददानि कन्यां तस्मै तथा न तत्कार्याणि^६ । तस्मिन् विग्रहा
यावज्जीवं तेन सह संबस्ति । तस्मात् कन्यातः कन्याऽस्मवन्धिनश्च रुचिने । पूर्वमेव
हि कन्या तत्सम्बन्धिभिः तस्मिन्सर्वतो रुचिते भवेत् पूर्णपात्रीगमभिमृशन्ति । उद्कुस्म्यं
चेत्युक्तमेव । तं कुम्भमद्धिः पूरयित्वा तस्मिन् पुष्पादीनि पूर्वोक्तान्योपय हिरण्यं
च । अक्षतमिति यवस्याख्या । अथ कस्माद्दिरण्यं पूर्वमेवोक्तम् ? इह वचनादर्थादेवा-
यास्यति । यद्येवं पुष्पादीनि पूर्वं न वक्तव्याति । इह वचनादर्थादेवादास्यति ।

१. All except IO. पात्रं

६. L omits गोत्रवचन...युक्तम्

२. IO. स्विते मेघाः

७. L. उभयपक्षाः

३. IO. मूर्धनि

८. L. लक्षणैः

४. A adds हि.

९. L. समे

५. A. दोषाभावः तस्मिन्

अथ तृतीयः स्वणः

प्रतिश्रुते जुहोति ॥१॥ चतुरश्रं गोमयेन स्थणिलमुपलिप्य पूर्वयोर्विदिशयोः
दक्षिणां प्राचीं प्रिंश्य उत्तरां दैवे प्राचीमेवैक उदकसंस्थां मध्ये रेखां लिखित्वा
तस्या दक्षिणत उपरिष्टादूर्धर्वमेकां मध्य एकामुच्चरत एकां तामभ्युक्ष्य
“अग्नि दधामि मनसा शिवेनायमस्तु सङ्घमनो वसूनाम् ।

मा नो हिंसीः स्थविरं मा कुमारं शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥”

यदेवं हिरण्यनित्यत्वशापनार्थं पूर्वं नोकम्, नित्यं हिरण्यं भार्यम् हिरण्यं च
विभृयादिति हि श्रुतिः । “तस्यात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्” इति विश्वायते । उक्तं
पुरस्तात् नामकरणमन्त्राणां शापनम् । पूर्णपात्रीमभिसूक्ष्य उत्थाय चाचार्यस्ताभि-
रद्धिः “आ नः प्रजाम्” इति कन्याया मूर्धनि निषिञ्चति तिष्ठव्यासीनायाः । “प्रजा-
स्त्वयि दधामि । पशुस्त्वयि दधामि । तेजो ब्रह्मवर्चसं [चैस्तं] त्वयि दधामि ।” इति
त्रिभिर्मन्त्रैः निषिञ्चति ॥ ३ ॥

अथ तृतीयः स्वणः

प्रति..... होति ॥ प्रतिश्रुते कर्मणि दुहितूमत्ता गृहौः कैन्यया च प्रतिश्रुतं
कर्मेति वरकैरुक्ते तच्छ्रुत्वा वरो जुहोति ॥ १ ॥

चतु.....मार्षि ॥ व्यवधायकमिदं वाक्यं पूर्वयोर्विदिशयोरिति । उदकसं-
स्थां दक्षिणां प्राचीमिति श्रीणि वाक्यानि । मध्ये अन्यवाक्यव्यवहितानि बद्धनि
वाक्यानि पुरस्तादुक्तानि । तच्च वाक्यलक्षणमिति चोकं पुरस्तात् । आह च—

“यस्य स्यादेन सम्बन्धो दूरस्थमपि तस्य तत् ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥”

इति । लौकिकानि वाक्यानि तथाविधानि दृश्यन्ते “उदकं पुनर्नतीं ब्रूमो बदराणि
प्रणिधिनं कतमेन तु तीर्थेन गावः शूर्पेण पाययेयम्” इति । चतुरश्रं गोमयेन स्थणिल-
मुपलिप्य पूर्वयोर्विदिशयोरित्येव वाक्यम् । नैतद्वाक्यम्, साकाङ्क्षत्वात्; न साकाङ्क्षं
वाक्यं भवति । उक्तं तु वाक्यलक्षणम्—“अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे

१. T omits पिन्धे

५. A. कन्या या च

२. T. संस्था

६. A. श्रुतावरोञ्जुहोति

३. T. उत्तर एकां

७. L. धूमयोजिभिशयोः । उद-

४. L. मातृ

८. L. प्रकीणा कल

स्यात्” इति । अपि चोक्तम्—“साकाङ्गं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण” इति । नैष दोषः । साकाङ्गमपि वाक्यं भवति । कर्मवाक्यलक्षणं हि यदेकं कर्मसाधन-भिन्नत्वे शब्दरूपं तदेकं वाक्यमित्युच्यते । यथाहरपात्रमिति प्रतिश्रुते जुहोतीति । तत्र “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति लयप्रत्ययो विहितः । स द्रव्योरेकं कर्तारं निदर्शयति । तस्मादुत्तरेण कर्मणा समानकर्तृकमेतदप्यन्यत् कर्म चेद्राक्यं तदभिधायकं शब्दरूपं भवितुमर्हति^१ । क्रिया ह्यपलभ्यते । यत्र तृत्तरं कर्म नास्ति तत्राभ्याहारः कर्तव्यः स्यात्, यथा—“उपहृयैष दक्षिणाकालः” इति । इदमुपहृयान्यत्कर्म करोतीति तत्र भवति । तैथा हि तत्र केषाञ्चिद्बाल्या । तैस्मात् प्रत्ययान्त मपि वाक्यं भवति । क्वचित् प्रतिश्रुते जुहोतीति शब्देऽचोदितस्य कर्मण इतिकर्तव्यता विधीयते । वास्तोः पूर्वयोः खण्डलं गोमयेन चतुरभ्रमुपलिप्य तयोर्विदिशयोर्नियमः क्रियते । दक्षिणां प्राचीं पित्र्ये कर्मणि प्रतीयात् । उत्तरां दैवे । उत्तरां प्राचीं दैवे कर्मणि प्रतीयात् । प्राचीमेवैके । दैवे कर्मणि । प्राचीमेव दिशमेके आचार्यां मन्त्रन्ते । प्राचीमेके हत्येतावता सिद्धे, पवशब्दोऽवधारणार्थः । अवधारणं चाभिमतपक्षप्रदर्शनार्थम् । “प्राङ्मन्यायानि देवकर्मणि” इति हि परिभाषितस्य वाक्यखण्डस्य शेषः “उपलिप्य तस्य मध्ये उदकूसंस्थां लेखां लिखित्वा” इति । सर्वाङ्गावृतो दक्षिणतः प्रवृत्तय उदकूसंस्था भवन्तीत्येवोदकूसंस्थता सिद्धयेदिति चेत्, तत्र दक्षिणत उत्तरतत्त्वं कर्तव्ये दक्षिणत आरभ्य उदकूसंस्थं कुर्यात्, न यथेष्ट इत्यारम्भसमाप्तिनियमः । अयं पुनः “प्राङ्मन्यायानि देवकर्मणि” इत्यस्यापवादः । प्राकूसंस्थ पव च वृश्यति । या लेखा परिभाषासामर्थ्यात् लेखाया उपरिषात् दक्षिणत ऊर्ध्वामेकां लेखां लिखित्वा तस्योपरिषादिति न वहिर्लिखेदित्येवमर्थम् । ऊर्ध्वामिति उद्धस्यैव लिखेदित्येवमर्थम् । तथा मध्ये उत्तरतत्त्वं लिखित्वा लेखा अभ्युक्ष्य अद्विरम्भुक्षणादि क्रियत इति पुरस्तादुँकं सूत्रे—“अग्नि दधामि” इत्यनेन मन्त्रेण । तूष्णीमेव वा । अग्नि तत्र प्रणीय तस्याद्येः समन्तात् प्रदक्षिणं पाणिना सोदकेन त्रिः परिमाणिः । परितः । परीति सर्वतोभावे । तथा पर्युक्षतीति । तस्मात् समन्तादिति न वक्तव्यम् । नैष दोषः । ऊनवाची कदाचित् परिशब्दो भवतीति मत्वा समन्ता-

१. L adds इति

२. T and L यथा हि

३. A. स्वोकल्पा प्रत्य

४. A. शब्दरूपचोदित

५. L. खण्डमितस्य

६. L omits लिखेदित्येवं

७. L. उक्ता अग्निः

८. L. परिः

इत्यग्निं प्रणीय तृष्णीं वा प्रदक्षिणम् । अग्नेः समन्तात् पाणिना सोदकेन त्रिः परिमाण्ठि ॥२॥ तत् समूहनमित्याचक्षते ॥३॥ सकुदपसव्यं पित्र्ये ॥४॥ अथ परिस्तरणम् ॥५॥ दक्षिणेन कुशानादाय सव्येनापनोति ॥६॥ दक्षिणं जान्वाच्य प्रागग्नैः दित्युक्तम् ।

यथा उद्भूपर्यावृत्य प्रतिपर्यावृत्य परिदधातीति च । नैतदस्ति प्रबोजनम्, चचनात्तत्रोनवाचीः उद्भूडित्युक्त्वा तत्र न हि सर्वतो दिशमावृत्याथोदर्जमुखो भवति । प्रतिपर्यावृत्येत्यत्र प्रतिशब्दो यथापूर्ववाची प्रतिपर्यावृत्य दक्षिणामुख एवास्त इति । परिदधातीत्यत्र यथासम्भवं समन्ततः प्राप्तं पुनः पञ्चाहक्षिणत उत्तरतश्चेति चचनाभ भवति । तस्मात् परीति समन्ततो भावे वर्तत एव । अर्थात् चचनाद्वान्यथा स्यात्, यदेवमिह समन्तत इति समीपवाचीति ब्रूमः । उक्तं पुरस्तात् दक्षिणपाणिकारित्वम् । चचनादर्थाद्वा सव्यपाणिकारित्वं स्यात् ॥२॥

तत् स.....क्षते ॥ तैत् पाणिना सोदकेन त्रिः परिमार्जनम् समूहनमित्याचक्षते आचार्याः । इह सिद्ध्या संज्ञया पुरस्ताद् व्यवहारः कृतः—परिसमूहनम्, पर्युक्षणमित्येवमादिषु ॥३॥

सकु.....पित्र्ये ॥ एतदेवापसव्यं भवति पित्र्ये कर्मणि । ननु—अयं विधिः सर्वत्र पित्र्ये कुर्यादिति, आहोस्ति संज्ञाविशेषनिर्देशः—इति । ब्रूमः । पित्र्ये चापि परिसमूहेत्युक्तम् ॥४॥

अथ परिस्तरणम् ॥ समूहनं कृत्वा त्रिः परिस्तरणं करोति । कथमिति चेत् इतीदमुक्तम् ॥५॥

दक्षि.....नोति ॥ अपनोतीति धारयेदित्यर्थः । दक्षिणेन पाणिना कुशानादाय तान् पुनः सव्येन पाणिना घृढाति । इह दक्षिणेनेति संव्ये विधिसंशब्दादुक्तम्, अनुच्यमाने हि सव्यहस्तादाने प्राक् संलक्ष्यते ॥६॥

दक्षि.....याति ॥ दक्षिणं जान्वाच्य तैः कुशौः प्रागग्नैः परिस्तृणाति ॥७॥

१. T. Space is left out for writing तृष्णी...णम

२. T. Space is left out for writing कुशान्...जान्वाच्य

३. L. omits प्रतिपर्यावृत्य

४. L. तम्भादणिना सोद

५. A. नासमूहनं

६. A. omits त्रिः

७. A. सव्य

कुशैः परिस्तृणाति ॥७॥ लिङ्गत् पञ्चवृद्धा ॥८॥ पुरस्तात् प्रथमम् ॥९॥ अथ

लिङ्गत् पञ्चवृद्धा ॥ त्रिवरणं त्रिवृत्; पञ्चकृत्वः आवर्तनं पञ्चवृत् ॥ ८ ॥

पुरस्तात् प्रथमम् ॥ स्तृणाति ॥ ९ ॥

अथ पश्चात्.....भवन्ति ॥ एवं पञ्चवृद्धपि प्रथमं स्तृतानां कुशानां मूलानि द्वितीयस्तरणकुशाग्रैः प्रैच्छादयति । एवं तृतीयस्तरणकुशाग्रैः द्वितीयस्तरणकुशामूलानि । प्राग्ग्रैरिति न वक्तव्यम्, परिभाषासिद्धेः । इदमिह चोद्यम्—“अथ परिस्तरणम्” इत्येतत्त्वावश्व वक्तव्यम्, एवं परिस्तृणातीति विधानात् । यद्येवम्—अन्योऽयं विधिः “अथ परिस्तरणम्” इति । विधानादिदमपि कुशैरित्येव भवति । परीति सर्वतोभाववाचीत्युक्तम् । कुशैरर्थं सर्वतो दिशं स्तृणाति । तत्र पुरस्तात् पश्चाच्च कुशाः तिर्थञ्चो भंवन्ति अर्थात् । न हि सर्वत्र प्राग्ग्रैरेव पंरिस्तरणं सर्वतः कर्तुं शक्यते । कर्मणीत्यत्र शक्यते, ऋते वक्ष्यमाणाविधानात् । अतः प्राग्ग्राणामपि कुशानामस्तित्वज्ञापनार्थमुत्तरत्र प्राग्ग्रैरपि विधानम् । एवं केषाञ्चित्कुशानां तिर्थक्त्वे सिद्धे तेषामुदग्ग्रैत्वं परिभाषया साधितम् । “प्राज्ञन्यायानि देवकर्मणि” इत्यत्र उद्दज्ञन्यायान्यपि कानिचिद्भवन्तीति । एवं दक्षिणत उत्तरतत्त्वं प्राग्ग्रैः स्तृणाति पुरस्तात् पश्चाच्च उदग्ग्रैरिति । एवं^१ परिस्तरणविधानमुक्तं शौनकेनापि—“पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतत्त्वः” इति । अत्र उदक्षसंस्थमिति । एवं दक्षिणत उत्तरतः प्राग्ग्रैस्तृणाति । अथोत्तरतः परिस्तरणविधिरभिमतः । आहस्य कृत्याविधानात् संवर्णाश्चावृत इति आवृत्ययोर्गं परिस्तरणं प्रसज्य परिभाषा विधीयते । सर्वाच्च आवृतो दक्षिणतः प्रवृत्तय उदक्षसंस्था प्रवृत्तिरिति प्रारम्भं दक्षिणतः प्रारम्भोदगपवर्गाः प्रयोगाः कर्तव्याः । सर्वग्रहणं परिभाषानिराकरणार्थम्, इतरथा परिस्तरण एव हि स्यात् ॥ १० ॥

१. IO, A¹ and A² begin from here

२. L. पञ्चति व्यत् वर्बनं

३. L omits स्तृणाति

४. A. प्रथमः तृणानां

५. A. मूलामूलानि

६. A. छादयति

७. A. कुशमूलाग्रैः

८. L. यद्येवमन्यो विधिः

९. A. कुशात्

१०. L adds न

११. A omits परि

१२. A. उदग्रत्वं

१३. A. इत्येकं

१४. A. ससर्वाच्च

पश्चान्मूलान्यग्रैः प्रच्छादयति सर्वार्थावृतो दक्षिणतः प्रवृत्तय उदक्षसंस्था
भवन्ति ॥१०॥ सकृदपसव्यं पित्र्ये ॥११॥ नौज्याहुतिषु नित्यं परिस्तरणम् ॥
१२॥ नित्याहुतिषु वा ॥१३॥

अथ चतुर्थः खण्डः

दक्षिणतो ब्रह्माणं प्रतिष्ठाप्य उदपात्रं वा “भूर्भुवः सुवः” इत्युत्तरतः
प्रणीताः कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन प्रमाय कुशेन
सकृदपसव्यं पित्र्ये ॥ व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

नौज्या.....रणम् ॥ आज्याहुतिषु न नित्यं परिस्तरणं स्यात्; विकल्प
इत्यर्थः । इह प्रधानाहुतिचोदनाभिव्यङ्ग्याहुतिष्वाज्यहविषु ॥ १२ ॥

नित्या.....षु वा ॥ वाशब्दोऽधिकार्थः । नित्योहुतिषु च न नित्याः परि-
स्तरणम् । नित्याहुतय इति स्थालीपाकादीनि कर्माण्षुच्यन्ते । तथा हि वक्यामः ।
अथवान्यशास्त्रविहितानि कर्माणि यानि तेषामप्ययमेव होमविधिः । तत्राहरहःकर्त-
व्येषु सत्सु न नित्यं परिस्तरणमिति शास्त्रान्तरपरिग्रहः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

दक्षिति ॥ अग्नेदक्षिणतो ब्रह्माणं प्रतिष्ठाप्य निरसनोपवेशने कृत्वा
उपविद्य जपित्वास्ते । दक्षिणत इति चोदपात्रार्थमुक्तम् । ब्रह्माणं हि विहितं पुर-
स्तादक्षिणतो न्यायं ब्रह्मकर्मैति ।

नन्विह “ब्रह्माणं प्रतिष्ठाप्य” इति स्यानं विधीयते, उपस्थानविधानवत् । नैष
दोषः । प्रतिष्ठाप्येत्युदपात्रापेक्षमिति ब्रूमः । दक्षिणतो ब्रह्माणं ब्राह्मणं दक्षिणत
इति । उदपात्रं वा दक्षिणतः प्रतिष्ठाप्य । “भूर्भुवस्सुवः” इत्युदपात्रस्यायं मन्त्रः,
न ब्राह्मणस्य । अमन्त्रक पव हि विधेयो भवति । अथवा इह ब्रह्माणो निरसनोप-

१. T. Space is left out for
writing शावृतो उदक्ष

२. T. वाज्याहुतिषु

३. T. Space is left out for
writing उदपात्रं वा

४. T. अनन्तर्गर्भे

५. L adds विकल्प इत्यर्थः

६. L. च नु न

७. A. नित्या

८. L omits निरस...ब्राह्मणं दक्षि-
णत इति

९. L omits दक्षिणतः प्रतिष्ठाप्य

१०. L. इत्युत्तरतः

छिनक्ति “पवित्रे स्थः” इति॥१॥ द्वे त्रीणि वा भवन्ति॥२॥ “वैष्णव्यौ” इत्य-
वेशने । उपविश्य जपश्च न भवति केवलमेव ब्रह्मास्ते । अप्रधानवद्विधीयते । यदि
ब्रह्मा प्रधानः स्यात् ब्रह्मास्त इत्यवक्ष्यत् । तथावपाक्षरं सूत्रं स्यात् । तथा ब्रह्माण-
मिति नान्यतिंडूनामधेयम् । कं तहि ? ब्रह्माणमित्यर्थः । सूर्यादयो[सूर्यो]ब्रह्मा विद्या-
दिति हि लक्ष्यम् । तथा सति तैरुणनिरसनादीनांमप्राप्तिरेव भवति । पतदेव च
युक्तम्, न हृत्विजां पाकयज्ञेषु । ननु—इहैक एव हि पाकयज्ञेषु कर्ता । पाकयज्ञ-
आदपवाची । तथा ह्यत्यं कर्म भवति । आचार्यो द्वितीय इति चेन्न, कर्ताचौर्यवत्
द्रष्टा संशयच्छेत्ता । कवितु वचनादावार्यः करोति, अग्नेरुत्तरतः प्रणीताः उपस्थाप-
यति । प्रणीता इति हि संस्कृतानामयां संज्ञा । उत्तरत्र हि वक्ष्यति—प्रोक्षिता
आपः प्रणीता इति । संस्कारादुर्धर्वं प्रतिष्ठापयति; इह प्रतिष्ठापनाधिकाराद्वाक्षय-
मध्येऽभिहितः प्रयोगार्थम् । कुशतरुणे अविषमेऽविच्छिन्नाग्रेऽनन्तर्गम्भे आदाय
प्रादेशेन प्रमाय प्रादेशमात्रे कुत्वा अन्येन कुशेन “पंचित्रे स्थः” इत्यनेन मन्त्रेण
छिनक्ति ॥ १ ॥

द्वे…इति च [भवन्ति] ॥ कुशतरुणे इति द्विवचननिर्देशादेव द्वित्वे सिद्धे पुनर्व-
चनं श्रित्वपक्षेऽपि यथार्थमयं मन्त्रो वक्तव्य इति ज्ञापनार्थम् । “देवं[!]मन्त्रो भवति ।
त्रीणि चेत् “पवित्राणि स्थ” इति भैवति । न हि यस्माद्वते समानविधाँनानामूहोऽस्य-
मन्त्रेऽमेवान्यथा स्यात् । प्रकृतिष्वतिदिष्टानमूच्चां मन्त्राणां वा विकृतौ यथार्थमूहीं
इत्युक्तम् । त्रीणि कुशैऽतरुणान्येवंविधानि प्रादेशमात्राणि भवन्ति वा ते कुशतरुणे ॥२॥

वैष्णव्यौ……ग्रन्थिम् ॥ करोति । वैष्णव्यौ इत्यत्र पाठः संशयितः, पुंलिङ्ग-
त्वात् खीलिङ्गत्वाद्वा । मन्त्रस्याभिधेयार्थस्य नपुंसकवाचित्वं च तत्र परिक्षिप्य

१. IO omits स्थ
२. L. सूर्यार्थो
३. L. सती
४. L. दीनां प्रा
५. L. आचार्य उपद्रष्टा
६. L. हितं न प्रणीताग्रये
७. ८. अन्तर्गम्भे
८. L omits आदाय
९. L omits प्रादे...न्येन
१०. L reads this mantra after छिनक्ति

११. L omits इत्यनेन मन्त्रेण
१२. L. वेवेदेवं
१३. A omits भवति
१४. L. विधानामूहो
१५. L omits मन्त्र
१६. A. ऊर्ध्वः
१७. A. कुशानि
१८. L adds न त्रीणि

भ्युक्ष्य “त्यं चिदश्वम्” इति प्रदक्षिणग्रन्थिम्॥३॥ प्रागग्रे धारयन् आज्यस्थाल्या उपरि “महीनां पयोऽसि” इत्याज्यं निर्वपति ॥४॥ उदीचोऽज्ञाराश्रिरुद्धि “इषे त्वा” इत्यधिश्रित्य त्रिवद्योत्य कुशतरुणे प्रत्यस्य “ऊर्जे त्वा” इति त्रिरुद्धि प्रयोगः कार्यः । त्रित्वपक्षेऽप्यूहः कार्यः । उक्तेनैव च दर्शनेन इतरथार्थवशे संति न्यायो हि स्यात् ॥ ५ ॥

प्राग.....परि[वैपति] ॥ ते कुशतरुणे आज्यस्थाल्या उपरि प्रागग्रे धारयेन । ते तिरस्कृत्य तस्यामाज्यस्थाल्यां निर्वपति गृह्णातीत्यर्थः । “महीनां पयोऽसि” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ६ ॥

उदी.....रिति ॥ उदीचोऽज्ञाराश्रिरुद्धि तेषु तदाज्यम् “इषे त्वा” इत्यनेन मन्त्रेण अधिश्रित्यादिष्ठेन कुशेनान्येन वा त्रिवद्योत्य तस्माज्ये पूर्वे ते कुशतरुणे प्रत्यस्य “ऊर्जे त्वा” इत्यनेन मन्त्रेण तदाज्यं त्रिरुद्धगुद्धास्य । इह सकृदैव मन्त्रं उच्यते इत्युक्तं पुरस्तात्, मन्त्रपृथक्त्वात् कर्मपृथक्त्वमिति मन्त्रैकत्वात् कर्मैकत्वम् । तस्मात् त्रिरुद्धवचनमेककर्म । एकस्मिंश्च कर्मण्येको मन्त्रः; तस्मादभ्यसेत । अर्थं तु विशेषः । सर्वत्र करणेषु मन्त्रान्ते पुनः कर्मादीनि सम्पातथति । तदुक्तम्—“पुरस्तान्मन्त्रान्तेन करणेषु कर्मणः सञ्जिपातनम्” इति । तानज्ञारान् प्रत्यूहांश्चावेव ये कुशतरुणे त आदायास्याङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां मूले दक्षिणेन पाणिना सङ्ग्रह्य तथैवाग्रे सव्येन ऊर्ध्वाग्रे प्रह्ले कृत्वा पुनरप्याज्ये प्रत्यस्यति । इह प्रत्यस्थेति पौर्णं मन्यामहे । तथाहुपपश्चतरं वाक्यं भवति । प्रत्यस्य ताभ्यामाज्यं त्रिरुप्तुताति “संवितुष्टा” इत्यनेन मन्त्रेण । इह केचित् “अवद्योत्यान्ये अप्रकृते असंस्कृते कुशतरुणे आज्ये प्रत्यस्यति” । तथां सति प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातामिति । अथापीहाज्ये प्रत्यस्ते

१. A omits कार्यः

८. L. करणेन

२. L. वर्गे

९. A omits अग्नौ... आदायास्या

३. L omits ते तिरस्कृत्य

१०. L omits मूले...सव्येन

४. L omits उदीचो...दास्य

११. A. पाठ तथा

५. L. तदादिष्ठेन

१२. L reads the full mantra.

६. L omits उच्यते...अर्थं तु वि

१३. L adds हि

७. A adds कर्मान्ते पुनः

गुदास्याङ्गरान् प्रत्यूषं अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामृधर्वाग्रे प्रहीकुत्यं आज्ये प्रत्यस्य तिरुत्पुनाति “सवितुष्टा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रक्षिमभिः” इति॥५॥ आज्यसंस्कारः सर्वत्र॥६॥ नासंस्कृतेन जुहुयात्॥७॥ सुवे

कुशतरुणे ते एवाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामित्यत्पवनार्थे भवतः । न हि तत्रान्ये कुशतरुणे पश्यामः । अथ मतम्—अग्निहोत्रहोमे आज्ये संस्कृते कुशतरुणे दृष्टे इति । न हि तत्र संस्कृते कुशतरुणे प्रकृते स्तः । न च तद्विकृतिरयं खातो हविःसंस्कारः । अन्यदिह सादृशं स्यादिति चेत्, न चेदमग्निहोत्रसद्वशम्, येन ह्यस्य किञ्चित्सादृश्यम् । न चेष्टयामाज्ये प्रकृतकुशतरुणप्रत्यसनं विद्येते । पवित्रे एव तस्माद् भवतः । अथ शास्त्रान्तरविहितमिति चेत्, उक्तः परिहारः । अथ कसादुभाभ्यां पाणिभ्यामुत्पवनं क्रियते ? तद्विक्षिणेनैव कर्तुं शक्यम् । तस्य ज्ञापकमुक्तं पुरस्तात् “उपकनिष्ठिकयाङ्गुष्ठेन च” इति ब्रूप्त्वे उक्तमेकवचनेन । इह त्वं अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामिति द्विवचनेन उक्तम् । विकृतिनिर्देशस्येदं प्रयोजनम् । द्विवचनेन लिङ्गेनोभाभ्यां पाणिभ्यामुत्पवनमिति । ये चाप्यकौषीतकिनोऽनेन शास्त्रेण सार्तानि कुर्वन्ति, तेषामसंमोहार्थं सिद्धस्यार्थस्य पुनः प्रपञ्चः ॥ ५ ॥

आज्य.....र्वते ॥ अयमाज्ये संस्कारः सर्वत्र भवति अप्रकृते च । प्रकृते कर्मणि नित्यम् ॥ ६ ॥

ना.....हुयात् ॥ अन्येनाप्यसंस्कृतेन न जुहुयात् । अनाश्रान्तः संस्कारो मन्त्रतः प्रोक्षणाद्विर्भवति । लौकिके चापि केवलाग्निसमिन्धने इन्धनसंस्कार आपस्तम्बेनोक्तम्—“नोप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्” इति ; किं पुनर्हाँमे ॥ ७ ॥

सुवे.....इति ॥ सुवे चाप ऐताभ्यां कुशतरुणाभ्यामुत्पुनाति । तत्र “सवितुष्टः प्रसव उत्पुनामि” इति मन्त्रो भवति । यावतुक्तस्तूतपवनामिधानसमर्थो

१. T. कृत्वा

७. A. ब्रूमत्वे

२. L adds अमतं तथा

८. A. पतम्

३. A omits प्रकृते

९. A adds चापि

४. A. उक्ते

१०. L. प्यस्य सं

५. L omits परिहारः

११. L. अप्रेक्षितं

६. A. प्रशापकं

१२. A. एवाभ्यां

चापः “सवितुर्वेः” इति ॥८॥ ताः प्रोक्षणीः स्तुवं प्रतितप्य कुशैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य निधाय एवं स्तुचं चं सस्थालीपाके प्रोक्षिता आपः प्रणीताः प्रोक्षणीश्च ॥९॥ स्तुचः पात्रमर्थलक्षणग्रहणम् ॥१०॥

मन्त्रो भवेति । तस्मात् कृत्वो मन्त्र इति मन्यामहे । प्रकृतावनूहप्रासेरुपहृताः प्रोक्षणीयाः स्तुवं संस्कृता आपः ताः प्रोक्षणीः कुर्युः । प्रोक्षेत अभिः प्रोक्षणार्था इति प्रोक्षण्यः । स्तुवसंस्कारादूर्ध्वमप्संस्कारः कर्तव्यः । इह विधानमधिकारार्थम्, न प्रयोगार्थम्; एवं सति पाँत्रसंस्कारः सर्वकर्मार्थः स्यात् । अपि वैवमुत्तरप्रयोगार्थन्यन्याधिकारप्रसङ्गाद्विहितानि सन्ति उत्तरतः प्रणीता इत्येवमार्दीनि । स्तुवं प्रतितप्य कुशैः संमृज्य पुनः प्रतितप्य निधाय । दैवमेव स्तुचमपि प्रतितप्य संमार्जनप्रतितपनादि करोति सस्थालीपाके कर्मणि ॥८॥

[ताः] प्रोक्षणीः.....च ॥ प्रोक्षिता आप इति स्तुवसंस्कारादूर्ध्वमप्संस्कारं दर्शयति; इतरथा प्रोक्षणीरित्येवावश्यत् । याः स्तुवे संस्कृता आपः तासामपां असामर्थ्यं इदमुच्यते । ताभिरन्या आपः प्रोक्ष्य ताः प्रोक्षिता आपः प्रणीतार्थं प्रोक्षणीश्च कुर्यात् । पर्युक्त्यादिष्व ता एव कुर्यात् ॥९॥

स्तुचः.....हणम् ॥ स्तुच आकृतिलक्षणं प्रमाणलक्षणं च शास्त्रान्तरविहितम् । प्रसिद्धत्वाच्च शब्दानां तथाप्राप्तत्वमन्यथाविधानत्वमुच्यते । अर्थं इति धार्य-प्रमाणमभिप्रेतम् । निर्धारणलेंक्षणमिति शास्त्रतोऽर्थलेंक्षणग्रहणम् । अर्थग्रहणं लक्षणग्रहणमिति भवति । स्तुचः पात्रं धार्यधारणलक्षणम्, यावता पात्रेण धार्यं हैविधार्यते तत् स्तुचो लक्षणम् । यद्येवं स्तुचो धार्यस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । असिद्धे हि धायै धारणस्याप्यसिद्धिः । आधार्यवे शास्त्रेऽवदानप्रमाणमुक्तम् — “अकुष्ठपर्वमात्रम्”

१. T. चमसस्थालीपाके
२. A adds न
३. L. उपहृतस्तुवे
४. L. अद्विः
५. L. प्रतापसं-
६. A adds पाके स्तुवं

७. L. एव स्तुचमपि सस्था-
८. A omits च
९. L. सिद्धत्वमग्रहत्वाच्च
१०. L omits लक्षण
११. L. अनथ
१२. L adds हि

अथ पञ्चमः स्तुपः

दक्षिणेन कुशानादाय सव्येनापनोति ॥१॥ दक्षिणं जान्वाच्य परिधि-
भिस्त्रिभिरच्छब्दांग्रैरमिं परिदधाति ॥२॥ पश्चाद् दक्षिणेत उत्तरतश्च ॥३॥
अलंकृत्य कुशतरुणाभ्यां प्रदक्षिणमग्निं त्रिः पर्युक्षति “महान्तं कोशम्”

इति । इह च अवदानशब्दस्य स एव भवितुमर्हति । अथ चार्य इति कार्यं जुहो-
स्यर्थः । अग्नौ प्रक्षेपणमासेचनम् । तदुक्तम् — “जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्”
इति । अर्थो लक्ष्यः अनेन इत्यर्थलक्षणम् । हविर्वर्त्तलक्षणमासेचनलक्षणं
प्रक्षेपलक्षणं हविरिति । गृह्यतेऽनेनेति^१ ग्रहणम् । यावता हविषोऽत्रासेच-
नप्रसिद्धिस्तावता पात्रेण तद्विर्गृह्यते । आधार्यते तथा स्तुवः पात्रं कुर्यात् ।
प्रक्षेपमात्रस्य हविषो धारणमात्रं कुर्यादिति । एवं धार्यधारणयोः प्रमाणलक्षण-
मुक्तं भवति । अर्थलक्षणम्, ग्रहणमिति चं पदानां यथाक्रममर्थकृतिः ॥ १० ॥

अथ पञ्चमः स्तुपः

दक्षिणोति ॥ व्याख्यातम् ॥ १ ॥

दक्षिणोति ॥ परिधीयन्ते सर्वतो धीयन्ते इति परिधयः । त्रिभिः
परिधिभिरच्छब्दाग्राभिरग्निं परिदधाति ॥ २ ॥

कथम् इति चेत्—

पश्चात् तश्च ॥ यः पश्चादुदग्नो भवति—तदुक्तम् “उद्गृन्यायानि
वा” इति ; होमवृक्षं उत्तरत्र वश्यते—तस्यैव वृक्षस्य परिधयोऽपि भवन्तीति ।
आग्निमिति न वक्तव्यम्, प्रकृतत्वात् । किन्तु परिधिप्रमाणविवक्षयोक्तम् । कथम्
इति चेत्, अन्योन्यप्रश्लेषणेन यथाग्निपरिधाने समर्थाः स्युः तथा परिधयः कार्याः,
नोदपात्रादिपरिधान इति ॥ ३ ॥

अलं त्रिमिति ॥ ततोऽग्निमलद्वकृत्य पुष्पादिभिर्यथोपपादमात्मानं च
कुमारां च प्रकृताभ्यां कुशतरुणाभ्यां प्रदक्षिणमग्निं त्रिः पर्युक्षति “महान्तं कोशम्”

१. IO. अग्नेभिः

५. A. तेनेति

२. IO दक्षिणोक्तव्यः

६. L omits लक्षणं

३. A adds अपि

७. A omits च

४. L adds भवतीत्यर्थः

८. L. वृक्षतः

इति ॥४॥ हुत्वा च ॥५॥ ते अनुप्रहरति ॥६॥ तृष्णीं सकृदपसव्यं पित्र्ये ॥
७॥ अभिघारितमिधममग्नौ जुहोति “स्थिमा यद्वनघितिः” इति ॥८॥

इत्यनयर्चा । इहाग्निग्रहणमात्मानमप्यलङ्करोति इत्यनग्न्यघिकारज्ञापनार्थम् । उक्त
एव वा परिहारः—अग्निमेव पर्युक्षति, नोदपात्रादिना सहेति । इह केचित् संस्कृते
कुशतरुणे अप्संस्कारानन्तरमश्चावनुप्रहृत्यान्याभ्यामसंस्कृताभ्यां पर्युक्षणं कुर्वन्ति ।
न वयं तेषामभिप्रायं जानीमः । दोषस्तु उक्तः—प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया संस्कार-
हानिश्चेति । वयं तु—संस्कृतयोर्नाशे दोष उक्तेलक्षणे कुशतरुणे आदायैव संस्कृत्य
पर्युक्षणं कार्यमिति श्लूमः ॥ ४ ॥

हुत्वा च ॥ हुत्वा च प्रकृताभ्यां कुशतरुणाभ्याम् “महान्तं कोशम्” इति
त्रिः पर्युक्षति । ननु तत्रापि वक्ष्यति यथोक्तं पर्युक्षणमिति । इह विधानमनुप्रह-
रणविधानार्थं हुत्वा च ताभ्यां पर्युक्ष्य पुनः ॥ ५ ॥

ते अनुप्रहरति ॥ अत्र विधानकालसंक्षानार्थं हुत्वा च ताभ्यां पर्युक्ष्य तत-
स्तेऽग्नौ अनुप्रहरति ॥ ६ ॥

तृष्णींपित्र्ये ॥ पित्र्ये कर्मणि तृष्णीं सकृदपसव्यं पर्युक्षति ॥ ७ ॥

अभि.....रिति ॥ आज्येनाभिघार्याभिघारितमिधममग्नौ जुहोति—“स्थिमा
यद्वनघितिः” इत्यनयर्चा । अग्नाविति न वक्तव्यम् प्रकृतैत्वादिन्धनार्थत्वादिधमस्या-
ग्निमात्रे जुहोतिचोदितत्वात् आहुत्यपेक्षणसामर्थ्यात् कृत्वेत्येवमर्थमश्चावित्युक्तम् ।
अथवा इन्धनार्थत्वादग्निमात्रे होतव्यम् । आहुतिक्षेपणार्थो ह्यग्निः । तस्मात् समि-
क्षेऽग्नौ जुहोति । इयमत्याहुतिर्हीत्येवमर्थमश्चावित्युक्तम् । इह सप्तदशसमिध इधमो
भवति । कथमिति चेत् ह्यविर्युक्तोऽल्पीभूतः पाकयज्ञः । पाकशब्दोऽल्पवाची ।
तथा हि वक्ष्यति—“त एते अप्रयाजाः” इति । तस्मात् “साप्तदशः सामिधेनीनाम्”
इत्युत्सर्गेण विहितमिति इहापि सप्तदशसमिध उत्सर्गेणेभ्या भवन्तीति । अस्यालीपाके
पञ्चदश । तर्थां हि सामिधेनीविधानं दर्शपूर्णमासयोरन्यत्रापि तथा विहिताः
समिध इधमो भवति ॥ ८ ॥

१. L. अग्निग्रहण

४. A. आहुत्या क्षयसाम-

२. A. उक्तः

५. A. ल्यसं स्थाली-

३. A. प्रकृतात्

६. A adds च

“विष्णोर्हस्तोऽसि” इति दक्षिणेन मूले स्तुवम् ॥९॥ सुवेणाज्याहुती-
र्जुहोति ॥१०॥ स्तुचा स्थालीपाकं द्विरवद्यति ॥११॥ त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥१२॥

विष्णो.....स्तुवम् ॥ सुवेणैवाभिघारणादीनि कर्तव्यानीति वक्ष्यामः ।
तस्मादिष्माभिघारणार्थं स्तुवादाने प्राप्ते मन्त्रो विधीयते “विष्णोर्हस्तोऽसि” इति ।
अनेन मन्त्रेण मूले स्तुवं गृह्णाति दक्षिणेन पाणिना । तथा गृहीत्वा तेनेष्ममभिघारयति ।
इह दक्षिणेनेति किमर्थमुक्तम्? उभाभ्यां पाणिभ्यां यत् क्रियते, तत्र यत् प्रधान-
वच्छोदितं दक्षिणेन कर्तव्यमित्युक्तं पुरस्तादेव वेदास्तरणादिषु, सब्येन धारणं
दक्षिणेन स्तरणमिति । तस्मादिष्महोमार्थं दक्षिणेन गृह्णाति, तस्य प्रधानत्वादभि-
घारणस्य अप्रधानत्वात् । तत्संस्कारत्वं न सब्येनाभिघारयतीति मत्वा इधं सब्ये
कृत्वा दक्षिणेन स्तुवं गृहीत्वा मन्त्रेण तेनाभिघार्यं निधाय स्तुवम्, पुनर्दक्षिणेन प्रस्यादाय
इधं जुहोतीत्येवमर्थं दक्षिणेनेत्युक्तम् ॥ ९ ॥

स्तुवे.....होति ॥ सुवेणाज्याहुतिं जुहोति । इह सिद्धमेतत् पुरस्ताद्वर्णितम्,
अविहितपात्रेषु प्रवृत्ताहुतिप्रभृतिषु स्तुवेण जुहोतिं जुहोति स्तुवाधिकारे । पुनः स्तुव-
प्रहणं किमर्थम्? तेनाज्याहुतीर्जुहोतिै इति वक्तव्यम् । पुनः स्तुवप्रहणमभिघार-
णार्थम् । यदाज्यहोमसंयुक्तं तत्सर्वं स्तुवेण कुर्यादित्यर्थः । यद्येवं दधिघृतमिश्रा-
णाभिस्येवमादिष्वपि स्तुवप्रसङ्गः । नैषः दोषः । तत्र दध्ना घृतेन च मिश्रीकृत्य पुन-
स्तद्विर्भवति । इह पुनर्नानासंस्कृतयोरुभयोरवदानकाल एव मिश्रणं भवति;
तस्मादिहाहुतिशब्देन वक्तुं शक्यते । प्रस्यभिघारणस्यावदानकालत्वाहोप इति
चेत् तदपि होमार्थमेव क्रियते । सर्वस्य हविषः संहननार्थं न प्रत्यनक्तीति हेवमर्थं
दर्शयति । तस्माददोषः ॥ १० ॥

स्तुचा.....वद्यति ॥ स्थालीपाकमिस्यधिकारः । द्विरवद्यति । पाणिनावदाय
स्तुचि निदधाति । न ह्यवदानपात्रमाञ्चातमस्ति ॥ ११ ॥

त्रिर्जा.....ग्न्यानाम् ॥ जामदग्न्यानां त्रिरवदानं भवति ॥ १२ ॥

१. A, T and L add गृहीत्वा

४. L. अस्य

२. L omits पाणिभ्यां

५. A omits जुहोति

३. A. धारिणं

६. L. त्वाददोषः

उपस्तरणाभिघारणप्रत्यभिघारणं च स्थालीपाके आ स्विष्टकृतः ॥१३॥
उत्तरार्धात् स्विष्टकृतः ॥१४॥ द्विरभिघारयति ॥१५॥ न प्रत्यनक्ति ॥१६॥
उत्तरपश्चार्धादग्नेरारभ्याविच्छिन्नं दक्षिणपूर्वार्धे जुहोति “त्वमग्ने प्रमतिः”
इति ॥१७॥ दक्षिणपश्चार्धादग्नेरारभ्याविच्छिन्नमुत्तरपूर्वार्धे जुहोति “यस्येमे

उप.....कृतः ॥ उपस्तरणाभिघारणप्रत्यभिघारणमिति द्वन्द्वैकवद्भावः
समासः । उपस्तरणमभिघारणं प्रत्यभिघारणं च स्थालीपाके भवति । आ स्विष्टकृतः
स्विष्टकृता सह स्थालीपाकाधिकारे^१ पुनः स्थालीपाकवचनं जामदग्न्याधिकारनि-
वृत्त्यर्थम् । अनन्तरस्य हि विधिप्रतिषेधो भवति मर्यादावचनार्थकः । स्थालीपाक
इत्येव हि स्विष्टकृतोऽपि भवति । उपस्तरणादीन्यनेकानि प्रदानानीर्यनेनैव स्थाली-
पाकः क्रियते, न पुरोऽलाशादीन् प्रत्येकः स्थालीपाकः क्रियते इति ज्ञापनार्थम्;
तर्हि मर्यादावचनम्, अनेकविषयत्वान्मर्यादायाः ॥ १३ ॥

उत्त.....कृतः ॥ उत्तरार्धात् स्थालीपाकस्य सकृदेव स्विष्टकृतोऽवद्यति
जामदग्न्यानामपि ॥ १४ ॥

द्विरभिघारयति ॥ स्विष्टकृदवदानम् ॥ १५ ॥

न प्रत्यनक्ति ॥ स्विष्टकृदवदानाद्वृत्त्वं न हविषि प्रत्यनक्ति । उपस्तरणं नाम
केवले स्तुत्याज्येन सेचनम् । अवदाय पुनरासेचनमभिघारणं नाम । अवदाय पुनः
शेषे उत्तरावदानसंस्कारार्थं प्रतिसेचनं प्रत्यभिघारणं नाम ॥ १६ ॥

उत्त.....रिति ॥ स्थालीपाको निवृत्तः । अग्नेहत्तरपश्चार्धादारभ्य अवि-
च्छिन्नं दक्षिणपूर्वार्धे जुहोति “त्वमग्ने प्रमतिः” इत्यनयर्चा । अग्नेरिति वचनमना-
दीपकाष्ठनिवृत्त्यर्थम् । अविच्छिन्नमिति भाववाचित्वान्नपुंसकम् । अविच्छिन्नां धारां
कृत्वा जुहोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

दक्षि.....इति ॥ एवमेव दक्षिणपश्चार्धादग्नेरारभ्य उत्तरपूर्वार्धे जुहोति—
“यस्येमे हिमवन्तः” इत्यनयर्चा ॥ १८ ॥

१. All except T. कृतोत्तरा-

४. L omits स्विष्टकृता सह

२. A and T add न हविः
प्रत्यभिघारयति

५. A omits धिकारे...नार्थकः स्था-
लीपाकः

३. A¹ and IO omit दक्षिण...

६. L. नीत्येकेनैव

विच्छिन्नमु

७. L omits एवमेव

हिमवन्तः” इति ॥१८॥ आघारौ ॥१९॥ आग्रेयमुत्तरमाज्यभागं सौम्यं दक्षिणम् ॥२०॥ “अग्ने यं यज्ञम्” “इमं यज्ञम्” इति ॥२१॥ “अग्नये स्वाहा” “सोमाय स्वाहा” इति वा ॥२२॥ मध्ये अन्या आहुतयः ॥२३॥ नाज्याहुतिषु नित्यावाज्यभागौ स्विष्टकृच्च ॥२४॥ नित्याहुतिषु चेति च माण्डूकेयः ॥२५॥ “अग्निर्जनिता सं मेऽमूँ जायां ददातु स्वाहा । सोमो जनिमान् स पाप्युया जनिमन्तं करोतु स्वाहा । पूषा ज्ञातिमान् स पाप्युष्यै पित्रा मात्रा आघारौ ॥ एतावाघारौ । संज्ञासूत्रमिदम् ॥ १९ ॥

आग्ने.....क्षिणम् ॥ आग्रेयमुत्तरमाज्यभागं जुहुयात् । सौम्यमाज्यभागं दक्षिणं जुहुयात् । मन्त्रत एव सिद्धे देवतानिर्देशो दिग्लक्षणार्थः कृतः । आज्यभांगाविति संज्ञा । उत्तरं दक्षिणमित्यग्नेरुत्तरभागे दक्षिणभागे च जुहुयादित्यर्थः ॥

अग्ने.....मिति ॥ आभ्यामृभ्यां यथाक्रममाज्यभागौ जुहुयात् ॥ २१ ॥

अग्ने.....ति वा ॥ “अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा” इति यथाक्रमम् ॥ २२ ॥

मध्ये.....तयः ॥ अग्नेर्मध्ये उन्या आहुतयो होतव्याः ॥ २३ ॥

नाज्या....कृच्च ॥ आज्येनाहुतयो यस्मिन्कर्मणि हृयन्ते तत्कर्माज्याहुतिः । तेष्वाज्याहुतिषु न नित्यावाज्यभागौ भवतः । विकल्पविधिरेषः । तथा स्विष्टकृच्च । अथवाहुतिशब्दः कर्मवाची, आज्यद्रव्यकेषु कर्मस्थितिः ॥ २४ ॥

नित्या.....केयः ॥ नित्याहुतय उक्ताः । आचार्यग्रहणं कीर्त्यर्थम्, पक्षवल-प्रदानार्थं वा, प्रत्ययदाढर्शार्थं वा, यथा राजपीतं पानीयमिति ॥ २५ ॥

अग्नि.....ज्येन ॥ यथाविभक्त्यदस्थाने त्रिष्वपि मन्त्रेषु कन्यानामधेय-निर्देशः कार्यः । उक्तं च तत् । आज्येनेति न वक्तव्यम्, जुहोतीत्युक्ते सर्विः प्रतीयेतेति पुरस्तादुक्तम् । सिद्धे वचनं नियमार्थम्; नियमश्चान्यनिवर्तकः । आज्यस्थालीपाकयोः प्रकृतयोः स्थालीपाकनिवृत्यर्थमाज्येनेत्युक्तम् । अथ कस्यान्मन्त्राणां स्वाहाकारान्तवचनत्वम्? ननुकं पुरस्तात् स्वाहाकारोऽन्ते होममन्त्राणामिति । ततु—

१. T. समे मूलायां ददातु

४. L. आज्यनिवर्तकः

२. L. भाग इति संज्ञायत उत्तरं

५. L. आज्यस्थालीपाकनिवृत्यर्थं

३. L. omits नियमार्थम्

भ्रातृभिर्जीविमन्तं करोतु स्वाहा’ इत्याज्येन ॥२६॥ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तान्तरमेतदावापस्थानमाज्यहविषि ॥२७॥ व्याहृतिस्थिष्टकृतोः स्थालीपाके ॥२८॥

इदमपि पुरस्तादेवोक्तम्—इतिकरणं स्वाहाकारश्च मन्त्रावधित्वसंज्ञानार्थमिति ।
तस्मादिह स्वाहाकारो मन्त्रावधिसंज्ञानार्थः । त्रय पते मन्त्रा इति ॥ २६ ॥

महा.....विषि ॥ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तानि वक्ष्यति । अन्तरशब्दो मध्य-
वाची । महाव्याहृतीनां सर्वप्रायश्चित्ताहृतीनां च मध्यं यत् एतदेवावापस्थानं भवति ।
आज्यहविषकर्मणि आवाप इति प्रधानं तस्य स्थानमावापस्थानम् तत्सर्वमुक्तम्—
“तमावाप इत्याचक्षते । तत्प्रधानं तदङ्गानीतराणि” इति । न च वयं महाव्याहृतीः
पश्यामः, यासामन्तरमन्तरमावापस्थानं भवति । एतदेवोभयं भविष्यति, महाव्या-
हृतिविधानं तल्लक्षणं च । अप्रसिद्धोऽर्थः कथं लभ्यते? लक्षणविधानादेव प्रसिद्धि-
रनुमीयते । आज्यभागानन्तरं महाव्याहृतयो भवन्ति, अत ऊर्ध्वमावापस्थानं भर्वति ।
यास्तिस्त्रो व्याहृतयः पुरस्तादुक्तास्ता एव महाव्याहृतयः । तथा हि वक्ष्यति—
अन्वारबधायां महाव्याहृतिभिर्हृत्वा पुनः स्वमस्ताभिश्चतुर्थीति च ब्रुवन् तिसृणामेव
महाव्याहृतित्वं दर्शयति । बहुशश्वोक्ता व्याहृतयः । एवं महाव्याहृतय इति । एतदित्य-
धिकमावापस्थानमित्येतावता सिध्यति । एतदेव स्थानं होमानामपि केशाग्रच्छेदना-
दीनां कर्मणामपीति विधानार्थमेतदित्युक्तम् । तस्मात् प्रधानानन्तरमेवावापस्थान एव
अन्यान्यपि कर्मणि कर्तव्यानि, न होमकर्मण्येव । एष उत्सर्गः । तत्र विशेषं
वक्ष्यामः ॥ २७ ॥

व्याहृतिः...पाके ॥ व्याहृतिस्थिष्टकृतोर्मध्ये आवापस्थानं भवति, स्थालीपाके स्थालीपाकद्रव्ये कर्मणि, व्याहृतिर्महाव्याहृतिरिति विशेषो नास्तोत्युक्तम् । इह स्थिष्ट-कृतो निर्देशो निस्यत्वादाज्यहविषि स्थिष्टकृतोऽनिस्यत्वात् सर्वप्रायश्चित्तनिर्देशः । नैत-दस्ति प्रथोजनम् । तत्रापि स्थिष्टकृत इत्येव निर्देशः कर्तव्यः । तदुच्यते— द्विधा पक्षो हि

२. IO and A ¹ व्याहृतिषु सर्व-	६. A. प्रवापस्य स्थान
२. T. Space is left out for	७. A omits अतः
writing अन्तर...आज्य	८. L adds इति
३. IO, A ¹ and A ² हृतिषु सर्वखिष्ट-	९. L omits समस्ताभिः...न त्वेव
४. T omits स्थालीपाके	स्यात् See later.
५. L. प्रायश्चित्तानां	

“ततं म आपः” “उद्ग्रयं तैमसस्परि” “उदुत्यम्” “चित्रम्” “इमं मे वरण” “तत्त्वा यामि” “त्वं नो अग्ने” “स त्वं नो अग्ने” “तदस्तु मित्रावरुणा” “वैषदेते विष्णो” “इष्टेभ्यो वैष्णवनिष्टेभ्यः” “भैषजं दुरिष्टृचै निष्कृत्यै दौराध्यै ऋद्धै समृद्धै” “देवीभ्यस्तनूभ्यः” “यत इन्द्र भयामहे” “त्वं नः पश्चात्” “अद्याद्याव्यवः” “सूर्यो नो दिवस्पान्तु” “भूर्भुवः स्वः” “अयाश्चाप्ने” इति सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर्हुत्वा मनसा प्राजापत्यं महाब्याहृतयश्चतस्त्र
अर्थादेव प्रधानानन्तरं सर्वप्रायश्चित्ताहुतयो भवन्ति । तदा सर्वप्रायश्चित्तनिर्देश-दोषः । कदाचित्प्रधानान्तरं स्विष्टकृद्वतीति विकल्पार्थो भवतीति सर्वप्रायश्चित्ता-हुतीनां कार्यत्वज्ञापनार्थस्तामिनिर्देशः । इतरथा प्रायश्चित्तनिमित्ताः स्युः, संज्ञासा-मर्थ्यात् । एवं संज्ञावैयर्थ्यमिति चेत्, संज्ञाप्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यामः । एवमप्याचापस्थानमेव विधातव्यम्, न हविनिर्देशः कार्यः । द्विरावापस्थानं च । तथा पुरस्तात् अन्तरेणाज्यमागौ स्विष्टकृतश्चेति द्वाभ्यां हविभ्यां संबद्धय विधानं एते एव हविषी, इदं प्रकृतिश्च कर्मणि भवति ज्ञापनार्थम् । प्रयोजनं मांसस्यापि स्यालीपाकत्वम् । एते अप्रयाजा इत्येवं प्राप्तानां पुरोलाशादीनामपि स्यालीपाकभावः । कथं मांसस्यालीपाक-त्वमिति चेत्, स्यालयां पच्यत इति स्यालीपाकम्; मांसं स्यालयां पक्त्वा स्यालीपाक-धर्मेण ज्ञुहुयात् । एवं पशोः ॥ २८ ॥

ततं.....ब्रह्मणः ॥ इह “भूर्भुवस्स्वः” इत्येवः मन्त्रः । यथा पुरस्तात् “अयाश्चाप्ने” इति मन्त्रादिर्गृह्णते, न तु कृत्वाम्नातः, तदुक्तम्—“पुरस्तादा-म्नातस्य मन्त्रस्यादिग्रहणं मन्त्रं प्रतीयात्, न यावदुक्तमिति” इति । सर्वत्र प्रायश्चित्ताहुतीर्हुत्वा मनसा प्राजापत्यमाहुतिकर्म करोति । मनसा मन्त्रमनु-स्मृत्य ज्ञुहुयादित्यर्थः । “प्रजापते न त्वत्” इति त्रिमन्त्रः यदुत्तरत्र वक्ष्यामः, प्राजापत्यानां प्रागुक्तानां सर्वप्रायश्चित्ताहुतिसंज्ञानित्यत्वमेतासामन्वर्थसंज्ञा प्रयोजनम् । सर्वेषु दोषेषु एता एव प्रायश्चित्ताहुतय इत्येवमर्थः । यद्येवं नित्या अपि प्रत्यपराधं पुनः पुनरावर्तेन उक्तप्रयुक्ता एव नित्यकार्यप्रायश्चित्ताहुतिकार्यं कुर्वन्ति । नित्यानामेव संज्ञादर्शनम् । अधुना महाब्याहृतिः सर्वप्रायश्चित्तान्तरमिति यदि सर्व-प्रायश्चित्तान्तरमिति पुनः प्रयोग इष्टः स्यात् । केवला एव विधाय पुनरेता एव

१. A² omits this word.

४. T. षट् ते

२. A² omits तमसस्परि

५. A². सर्व-

३. T. मित्रावरुणै

इत्येता आहुतीर्हत्वा सब्ये पाणौ ये कुशास्तान् दक्षिणेनाग्रे संगृह भूले सब्येन तेषामग्रं स्तुवे समनक्ति भध्यमाज्यस्थालयां मूलं च । अथ चेत् स्थाली-पाकेषु स्तुच्यग्रं मध्यमं स्तुवे मूलमाज्यस्थालयां ताननुप्रहृत्य “अप्रेवासोऽसि” इति संमिधोऽभ्याधाय यथोक्तं पर्युक्तगनमनुप्रहृत्य परिधीनवा नित्ये प्रणीताः परिगृह्य दिशो व्युदुक्षति विक्षिः प्राच्यां प्रथममेवं प्रदक्षिणं प्रतिदिशमूर्धर्वं च प्राचीं निनीय उदीचीर्वा ताः स्पृष्टा प्राणान्मुखं च संमुशति । उत्सर्जनं ब्रह्मणः ॥२९॥

सर्वप्रायश्चित्ताहुतय इत्यवश्यत । किञ्च आहुनिशब्दसामर्थ्याद् द्वयादीनां नाशादोषे पुनरुत्पत्तिः स्यात् । सर्वासामिदमपि संज्ञाप्रयोजनमनिदंप्रकृतिके कर्मणि विश्यपराधे एता आहुतयो होतव्याः । तत्र कुशतरुणच्छेदादिराज्यधर्मः कर्तव्यः । महाब्याहृत-यश्चतस्त्र इति मन्त्रविधानम् । मन्त्रविधानादाहुतिविधानम् । इत्येता आहुतीर्हत्वा तनः सब्ये पाणौ ये कुशाः पूर्वं गृहीताः “सब्येनापनोति” इति, तान् दक्षिणेन पाणिना अग्रे सङ्गृह । इह सब्यप्रसङ्गादक्षिणेनेत्युक्तम् । संहस्येति[संगृह्येति] सह गृहीत्वेति । भूले सब्येन संगृह्य तेषामग्रं स्तुवे आलेपेन समनक्ति । मध्यमाज्यस्थालयां समनक्ति मूलं च । अतः [अथ] स्थालीपाकेषु चेत्कर्मसु स्तुच्यग्रं मध्यं स्तुवे मूलमाज्यस्थालयामिति—समनक्तीति संबन्धः । ततः तान् “अप्रेवासोऽसि” इत्यनुप्रहृत्य संमिधोऽभ्याधाय । समिध इति बहुवचननिर्देशाच्चित्क्षः समिधः स्युराहिताः बहुत्वादि न्यायाप्राप्तमेव इति । एवम् “प्रत्वा मुञ्चामीति तिसृभिः” इत्येवमादिषु त्रिग्रहणानर्थक्यम् एवमादिभित्तिवचनक्षापनार्थम् । “स्वस्त्ययनानि च जपित्वा” इत्येवमादीनां मन्त्राणां केवले बहुवचने त्रिप्रभृत्यनियम इति । न च कृत्स्नविधानम् । यदि कृत्स्नविधानं स्याद् “भुञ्जानेषु महाब्याहृतयः सावित्री मधुवातीयाः पितॄदेवत्याः पाचमान्यश्च जपेत्” इत्येवमादिभवशक्यं विधानं स्यात् । तस्मादादिबहुत्वं न्यायम् । जपे त्वनियमः त्रित्वे सिद्धः । भूयस्त्वे फलभूयस्त्वम् । यथोक्तं पर्युक्तं कृत्वा परिधीननुप्रहृत्य । न वा नित्ये कर्मणि । प्रणीता दक्षिणेन पाणिना परिगृह्य दिशो व्युदु-

१. T. सब्ये तेषां

५. T. प्राचीः

२. T. समिधमाधाय

६. A¹ and IO omit वा

३. T. लेते

७. T. संस्पृशति

४. A¹, A² and IO व्युदुक्षितिः

अथ षष्ठः खण्डः

व्याख्यातः प्रतिश्रुते होमकल्पः प्रकृतिभूतिकर्मणाम् ॥१॥ सर्वासां चाज्याक्षति । अविशेषणोक्ते चतम्नो दिशः स्युः । त्रिभिरप्युदुक्षति [?] । प्राच्यां दिशि प्रथमं प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् । एवमूर्ध्वं च । शषाः प्राचीं निनीय ताः स्पृश्वा प्राणान्मुखं च संमृशति । प्राणानित्युक्ते नासिके मुखं चक्षुषी लोक्त्रौ नाभिश्च भवतीति पुरस्तादुक्तम् । तत उत्सर्जनं ब्रह्मणः कर्तव्यम् ॥ २९ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

व्याख्या.....र्मणाम् ॥ “प्रतिश्रुते ज्ञहोति” इत्यारभ्य यो व्याख्यातो होमकल्पः सा प्रकृतिभूतिकर्मणाम् । विनाहचूडाकरणोपनयनकेशान्तसीमन्तोशयनानि भूतिकर्मणीत्युच्यन्ते । नैतानि भूतिकर्माणि; न हि शास्त्रे लोकं वा एतेषां भूतिकर्मसंज्ञा ; अपि च यदेतानि भूतिकर्माणि, पृथग्वचनमनर्थकम्; आज्याहुतित्वाच्चरुपाकयज्ञत्वाच्चैतेषाम् इयं प्रकृतिः सेत्यति । तथा हि वक्ष्यति “सर्वासां चाज्याहुतीनां चरुपाकयज्ञानां च” इति । तस्मादेऽन्नैतानि भूतिकर्माणि । एवं तर्हि प्रकृतिरुपोऽयं संज्ञाविधिः । कथमिति चेत्, संज्ञादर्शनात् संज्ञास[संहयनु]मानम् । यथा धूमदर्शनात् अग्न्यनुमानं एवं संज्ञान्येतान्येव प्रकृतीनि । न ह्यन्यानि पश्यामः । तस्मात् संज्ञाविधानादन्येषां संज्ञानामदर्शनाश्च एतेषां प्रकृतित्वादेतानि भूतिकर्मणीति मन्यामहे । अपि च भूतिर्महत्वे । एतान्येव मदान्ति कर्माणि लोकं तेषु । तस्मादेतानि भूतिकर्माणि । न ह्यन्यानि भूतिकर्माणि शास्त्राविरोधेन पश्यामः । सम्पूर्णस्यार्थस्यासम्भवेऽणुरप्यथौ युक्तिं ग्राह्यः । तदुक्तम्—“अणुरप्यर्थसम्बन्धः सत्सु समानकारणं ममैव बाला भवन्तो बादरायणाः” इति । संज्ञाप्रयोजनं सर्वेष्वेव भूतिकर्मसु तन्त्रम् ॥ २ ॥

सर्वा.....नां च ॥ सर्वासां चाज्याहुतीनां चेयमेव प्रकृतिः । सर्वग्रहणमस्य शास्त्रविधेयानामेव काम्यानां कर्मणामियमेव प्रकृतिः । यदि प्रधानाहुतय आज्याहुतयः, तत्र शास्त्रापशूनां चरुपाकयज्ञानां च तथा । इह छौ चशब्दौ किमर्थं निर्दिष्टौ ? सर्वासामाज्याहुतीति वक्तव्यम् । एकः चशब्दः समुच्चयार्थः; इतरः पशुचरुपाकयज्ञयोरपि सर्वशब्दानुकर्षणार्थः । शास्त्रापशुरिति पाकयज्ञभूतस्य पशोः संज्ञा अल्पवाची । अनया दिशा शास्त्राशब्दः शास्त्रायां पशुं बधाति वा ॥ २ ॥

१. T. व्याख्यातः प्रतिश्रुतेः

A¹ and A² व्याख्यात

हुतीनां शाखापशुनां चरुपाकयज्ञानां च ॥२॥ अनास्त्रातमन्त्रास्वादिष्ट-
देवतासु “अमुष्मै स्वाहा” इति शुद्धेन ॥३॥ यदि पाकयज्ञाः समानकालाः

अना.....देन ॥ अनास्त्रातमन्त्राः स्वाहुतिषु आस्त्रात मन्त्रा यासां न सन्ति
ता आदिष्टदेवताः । अनेन मन्त्रेण जुहोतीत्यविहितमन्त्रासु आदिष्टदेवतासु अग्नये
इन्द्रायादित्याय विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्येवमादिषु अमुष्मै स्वाहा इति शुद्धेन देवताना-
मधेयेन स्वाहाकारान्तेन जुहुयात् । अग्नये स्वाहा इन्द्राय स्वाहा इत्येवमनास्त्रात-
मन्त्रास्वादिष्टदेवतासु सर्वे तदेवत्या मन्त्राः प्राप्ताः, मन्त्राणामर्थवत्त्वात् । एवं
प्राप्तानां पुनः कर्मण्यनास्त्रातानि[स्त्रानं] नियमार्थमयमेव स्यात्, नान्ये तदेवत्या इत्येवम् ।
अर्थाद् देवतानिमित्तमन्त्रेषु प्राप्तेष्विद्मुच्यते, अमुष्मै स्वाहा इत्येव जुहुयात्,
न मन्त्रेणेति । मन्त्रान्ते चाप्यमुष्मै स्वाहेति वस्तुं शक्यत इति मत्वा शुद्धेनेत्युक्तम् ।
शुद्धेन केवलेन देवादेशेन जुहुयात् । आदिष्टदेवतास्त्विति वक्तव्यम्; न हाना-
स्त्रातमन्त्रा अनादिष्टदेवता आहुतय उपलभ्यन्ते । ज्ञापकार्थं ह्यादिष्टदेवतास्त्वित्युक्तम् ।
अनास्त्रातमन्त्रास्वादिष्टदेवतास्त्विति तदिशेषयज्ञातमन्त्रा आप्याहुतय आदिष्ट-
देवता एवेति ज्ञापयति । यदेवत्यो मन्त्रः सा देवता तत्रेति । तेन “अग्निता देवेन”
इत्येवमादिषु अनादिष्टदेवतास्त्वन्यादिदेवता ज्ञातव्येति सिद्धं भवति ॥ ३ ॥

यदि.....वर्णेण ॥ [यदि]दैवाद्वा मानुषाद्वा पाकयज्ञाः समानकालाः स्युरावा-
पस्थाने विधानान्येवावर्तयेदानुपूर्वयेण प्राप्तिक्रमेण । तदथा यदि सद्यस्कालं विवहयं
[वाहादि]कर्म स्यात् तत्रैकस्मिन्नेव तन्त्रे प्रतिश्रुतिहोमरात्रिहोमानां प्रधानान्यावापस्थाने
यथाकर्म स्युः । आवापस्थान इत्यनुच्यमाने लुप्ततन्त्राणां प्रधानानां पृथगेव प्रयोगः
स्यात् । प्रधानान्येवेत्यनुच्यमाने साङ्गानामावापस्थाने प्रयोगः स्यात् । आनुपूर्वयेन-
त्यनुच्यमाने प्रकृतिनस्तन्त्रिणः प्रधमं प्रयोगः स्यात् । तस्य हि तन्त्रे इतराणि
द्वयन्ते । यथा सबनीयकाले समानतन्त्राः पशव इत्यत्र सबनीयादूर्ध्वमशीषोमोयं
तद्वदेव विवाहकरणतन्त्रे विहितानमेव प्रधानानामावर्तनं स्यात्, न पुरस्त्वाश्चो-
परिष्ठाच्चेति वक्ष्यमाणानामित्येवमर्थम् । तासामपि हि प्राधान्यं वक्ष्यते । अथ वा
प्रधानान्यावर्तयेदेव, न नावर्तयेदिति द्वयोरपि रात्रिहोमयोः सामर्थ्यमपेक्ष्य सकृ-
त्प्रयोगो न स्यात् । कन्यायाः पुंसश्च यथाविहितं द्विरावर्तयेदेव ॥ ४ ॥

१. T. स्त्रातः

३. T. समानकालाः

२. T. omits परि

स्युरावापस्थाने प्रधानान्येवावर्तयेदानुपूर्व्येण ॥४॥ त एते अप्रयाजा अनन्त्रयाजा अनिला अनिगदा असामिधेनीकाश सर्वे पाकयज्ञा भवन्ति ॥५॥ तदपि श्लोकाः ॥६॥—

हुतोऽग्निहोत्रहोमेन अहुतो बलिकर्मणा ।

प्रहुतः पितृकर्मणा प्राशितो ब्राह्मणे हुतः ॥

त ए.....वन्ति ॥ त इनि निष्ठं नैमित्तिकं काम्यं च हविर्यज्ञाः पूर्वप्रकृता उच्यन्ते । ते हि प्रयाजवन्तस्ते हविर्यज्ञा अपि । प्रयाजाश्चैष आधारयज्ञो भवति । अप्रयाजा अनिला अनन्त्रयाजा इनि प्रतिषेधः कर्तव्यः । प्रयाजानन्तर-मनुयाजग्रहणं तन्मध्यपतितानां ग्रहणार्थम् । तस्मात् सूक्तवाकादीनां निवृत्तिः । यद्येवं तन्मध्यपतितानां सामिधेनीनां पुनः प्रतिषेधः किमर्थः? इधमस्य विद्यमानत्वं तदर्थत्वाच्च तासां प्राप्ति मत्वा सामिधेनीनां मध्यपतितानामपि प्रतिषेधः कृतः । तस्मादेव च सामिधेनीविद्यानमिधमसङ्घयाविधानं मन्तव्यम् । पाकयज्ञस्य होमत्वात् ततो ह्याज्यार्थर्मनिवृत्तिः । तस्माद्यथाप्राप्तानामाज्यादीनां पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति । वास्तोष्णोयवदाज्यभागौ इहास्त्रानौ । नैष दोषः । इहास्त्रातावाज्यभागाविहास्त्रातानामेव भवतः । स्विष्टकृति च स्विष्टकृति-गदप्रतिषेधश्च तेषामेव प्राप्ति दर्शयति । ययोरेव हविषोराज्यस्यालीपाकत्वप्रति-षेधः पुरोडाशानामपि स्वालीपाकत्वं न भवति, तदुक्तम्—“उपांशुयाज्ञेन्द्रमहेन्द्रा-वाज्यम्” इति । अस्माकं तु उपांशुयाज्ञानिवृत्तिः आज्यस्य विद्यमानत्वात्, प्रति-षेधाभावाच्च । आज्यौषधस्य मांसस्य कथं प्रनिश्चुतिहोमप्रकृतित्वमिच्छेत् [मिति चेत्], वचनात् । न ह्यस्य वचनस्यातिभारोऽस्ति । तस्मान्निरुदपशूनामपि पाकयज्ञत्वं भवति ॥ ५ ॥

तदपि श्लोकाः ॥ तत्र श्लोका अपि भवन्ति ॥ ६ ॥

हुतो.....व च ॥ प्रथमश्लोकेन पाकयज्ञनिर्वचनमुक्तम् । अग्नौ होमोऽग्नि-होत्रम् । अग्निहोत्रहोमेनेति अग्नौ होमकर्मणा हुतो नाम पाकयज्ञो भवति । तथा बलि-कर्मणा [अहुतो नाम पाकयज्ञो भवति । पितृकर्मणा] प्रहुतः । ब्राह्मणे हुत इति

१. T. सामिधेनी

४. The portion within

२. All except IO. जाहुतो

brackets is missing in

३. A, A¹ and IO ब्राह्मणे

both the manuscripts.

अनूर्ध्वज्ञव्यूलहजानुः जुहुयात् सर्वदा हविः ।
 न हि बाह्यहुते देवाः प्रतिगृहन्ति कर्हिचित् ॥
 रौद्रं च राक्षसं पित्र्यमासुरं चाभिचारिक्य ।
 उक्त्वा मन्त्रं स्पृशेदाप आलभ्यात्मानमेव च ॥७॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथैतां रात्रीं श्वस्तृतीयां वा कन्यां वहिष्यन्तीति तस्यां रात्र्यामनीते निशाकाले सर्वसुरभिमिश्रैः फलोत्तमैः सशिरस्कां कन्यामाप्लाव्य रक्तमहैतं “अग्निवद् ब्राह्मणः” इति निर्दिष्टहोमद्रव्यवच्चनम् । ब्राह्मणाय अष्टदानेन प्राशितो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणे हुत इति प्रथमया विहितनिर्देशः श्लोकप्रसिद्धर्थर्थः ॥ अनूर्ध्वज्ञुः व्यूलहजानुभूत्वा सर्वदासीनो हविज्ञुहुयात् । न हि बाह्यहुते जानुबहिर्भूतेन पाणिना हुतं देवाः प्रतिगृहन्ति, कर्हिचिदपि न प्रतिगृहन्ति । होतृस्तोऽयं विधिः । व्यूलहजानोरभ्यन्तरे पाणी भवतः । कर्हिचिदिति विद्यागुणयुक्तेऽपि प्रतिषधार्थः ॥ बलाधानार्था निद्रा[र्थो रौद्रः] । रुद्रोऽस्य मन्त्रस्य देवता इति रौद्रो मन्त्रः । एवं राक्षस-पित्र्यासुराभिचारकाः शत्रुपीडार्था मन्त्राः । एतान्मन्त्रान् कर्मण्युक्त्वोपस्पृशेत् । पाणी प्रक्षालयेदित्यर्थः । आत्मानमेव च कर्ममध्य उपस्पृशेत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ.....येति ॥ अथेत्यविकारनिवृत्तौ भवति । परिभाषा हि प्रकृता एतां रात्रिं श्वस्तृतीयां वेति । सप्तम्यर्थे द्वितीया । श्वो वा तृतीये बाह्यनि कन्यां वहिष्यतीति शब्देनाहोरात्र उच्यते । तथाशब्देनापि तद्वयवत्त्वात् तस्यां रात्र्यामिति तेषां त्रयाणामभिप्रेतेऽहन्यतीते निशाकाले ; अतीत इति अवगाढे ; निशाकाले रात्र्यामित्यर्थः । सर्वसुरभिमिश्रैः फलोत्तमैः फलप्रधानैः सशिरस्कां कन्यामाप्लाव्य । अथ कसात् फलोत्तमैरिति पृथगुक्तम् । उत्तमफलमिति गन्धद्रव्यमेव । न खलु मुखा-वासद्रव्यं तद् गन्धद्रव्यमेव भवति । यद्येवं तस्य नित्यत्वार्थमितरेषां गन्ध-द्रव्याणां यथोपपादत्वार्थं च । सर्वसुरभिमिश्रैः फलोत्तमैरिति फलप्रधानमुक्तम् । अथवा केशसंस्कारार्थान्यामलकानि सन्ति ; तैः फलोत्तमैः पवमाप्लाव्य रक्तमहतं वासः परिधाव्य प्रदक्षिणमझ्नेः पर्याणीय । प्रदक्षिणमग्निमिति वचनात्

१. T. चारकम्

२. T. दप आरम्भ

३. T omits उर्व

४. T adds का

वासः परिधाप्य प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयं पश्चादग्नेः कन्यामुपवेश्य आघारावाज्य-
भागौ हुत्वा अग्ने सोमाय प्रजापतये मित्राय वरुणाय इन्द्राण्यै
गन्धर्वाय भगाय पूष्णे त्वष्टे बृहस्पतये राजे प्रत्यानीयेति ॥१॥ चतस्रोऽष्टौ वा

आघाराभ्यां प्रागग्निकार्यमिति मन्यामहे । आचार्येणैव “पश्चादग्नेः कन्यामुपवेश्य” [इत्यत्र]पश्चादग्नेरिति पुनरग्निग्रहणमन्यत्रोक्तार्थो न होमादिष्वाचार्य एव पश्चादुपविश-
तीति शापनार्थः । कन्यामुपवेश्येति पुनः कन्याग्रहणं वरस्यापि प्रकृतत्वाद्वरेण
सह होममन्त्रश्रुतिः । कन्यामेव पश्चादग्नेरुपवेश्याचार्यो जुहुयादित्येवमर्थम् । उत्त-
रत्रैता एव देवता इति वरस्याभिधानात् न वरस्य प्राप्तिरिति चेत्, तत इह सूत्रे
पुनस्तत्र च वरस्य कन्यायास्तद्वाधनं भविष्यति । नस्मात्सुष्टुकूम्, वरस्य निवृत्यर्थं
पुनः कन्याग्रहणमिति । आघारावाज्यभागौ हुत्वा अग्नय इत्याज्यभागानन्तरं प्रधान-
देवतैवेति सम्बन्धप्रदर्शनार्थमुक्तम् । तेनाज्यभागानन्तरभूतानां महाव्याहृतीनां
निवृत्तात्तः । इह द्विधा महाव्याहृतयः प्राकृत्यः तिस्रः पुरस्तात्त्वोपरिष्ठात्त्वति त्रश्य-
माणाश्च पुरस्तात्त्वाहृतयश्चनस्त्वासां सतीनां निवृत्तिराज्यभागानन्तरमग्निश्रव-
णम् । एवं तर्हाधारग्रहणं किमर्थम्? आज्यभागौ हुत्वाग्नय इत्येव वक्तव्यम् ।
कथा सत्याघारावपि निवृत्तौ भवतः, अङ्गानां परिसङ्गशान्तयात् । तदुक्तम्—“पुर-
स्तात् परिष्ठ्य प्रकृतिं निवर्तयति” इति । तस्माद्यथोक्तमेव ज्यायः । का एता
देवताः? अग्नयादयो द्वादश । राजे प्रत्यानीयेत्यत्र खानविगरीतपठित इतिशब्दः
राजे प्रत्यानीयेति । इह प्रतिशब्दो वीप्सार्थः, प्रति प्रति आनीयेति—अग्नये राजे,
सोमाय राजे, इत्यनुष्ठय जुहोतीत्यर्थः । इन्द्राण्यै इत्यत्र राज्ये इति खीलिङ्गनिर्देशः
कार्यः, विशेषणविशेष्ययोरेकाभिधायकत्वात् । वाचनिकमिदं पुंलिङ्गवचनमस्तीति
वेद्य, पुंलिङ्गप्रायकत्वात् पुंलिङ्गनिर्देश इति वचनमेव वाचनिकमिहास्तु । त्वष्टे
रूपेभ्यः पूष्णे पशुभ्यै इत्येवमादिषु देवताशब्दयांविशेषणविशेष्ययोर्व्यभिचारदर्श-
नात् । अथवा तद्वाचनिकमिह पुंलिङ्गनिर्देशप्रियवाचीत्यस्ति हि न्यायगतिः ।
तस्मात् पुंलिङ्गनिर्देश एव कार्यः ॥ १ ॥

चत.....कुर्युः ॥ होमकर्म परिसमाप्य चतस्रो वा अष्टौ वा अविधवा इति
पुंश्चल्यः । ता हाविधवाः सर्व एव भवन्ति । द्वैविध्यं वाविधवा[विविधधवा]इति वा इह

१. All except A². पर्याणीय

४. T. च

२. T. लात्ता

५. A repeats पशुभ्यः

३. T omits इन्द्राण्य

अविधवाः शाकपिण्डिभिः सुरयान्नेन च तर्पयित्वा चतुरा नर्तनं कुर्युः ॥३॥
एता एव देवताः पुंभ्यो वैश्रवणमीशानं च ॥३॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥४॥

अथ अष्टमः स्वण्डः

स्नातं कृतमङ्गलं वरमविधवाः सुभगा युवत्यः कुमार्यै वेशम प्रपादयन्ति ।

निर्वक्तव्यम् । विधा इत्येव तदा भवति शाकपिण्डिभिः अथवा [१] शाकपिण्डिभिः सुराद्रव्यैः सुरयान्नेन च तर्पयित्वा । तर्पयित्वेति कालविधिः । एवं कृते ततश्चतुरा नर्तनं कुर्युः । चतुरा नर्तनं नाम चतस्रभिः सह नर्तनं कर्तव्यम् । तथा हि प्रसिद्ध-मायमपये ॥ २ ॥

एता.....नं च ॥ एता एव देवताः पुंभ्योऽपि भवन्ति । देवतानिर्देशो नाम-निर्देशः । पुंभ्य इति परस्येत्यर्थः । वैश्रवणमीशानं च ज्ञायात् । चशब्दः समुच्च-यार्थः, एता देवताः । पुंभ्य इत्येतावता सिद्धे एवकारकरणमेवमेवेतीहास्तात्योऽ-रप्यनुषङ्गविधानार्थः । तस्माद् वैश्रवणाय राज्ञे ईशानाय राज्ञे इति भवति । इतरथा न स्यादन्यप्रकरणत्वादेवताविधानाद् यथाकालं यथाप्रकृतिं कृत्वां कर्म भवति । यदि रात्रौ तद्विष्टमभविष्यत्, तद्वदेतत् ॥ ३ ॥

ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ कारयेत् । वरस्यैवमेव विधानं पुंभ्य इत्यधिकारः ॥

अथ अष्टमः स्वण्डः

स्नातं केभ्यः ॥ स्नातं कृतमङ्गलं वरमिन्ति । अन्यार्थेऽपि वाक्ये स्नानमङ्गलयोः कर्माङ्गयोर्विधानमेतत् । तस्माच्छुद्धोऽपि चिचाहकाले स्नानं करोतीति कृत-मङ्गलोऽपि पुनस्तदर्थं मङ्गलं करोति । प्रसिद्धया शास्त्रान्तरेषु च मङ्गलमुपलभामहे । अविधवाः सुभगा युवत्यः इहार्यमङ्गलस्त्रियोऽभिप्रेताः । एवंविधाः शुद्धा मङ्गल-स्त्रियोऽभिगम्य वरं स्नातं कृतमङ्गलमलङ्घकृतं सहैव कुमार्यै वेशम प्रपादयन्ति । कुमार्यै इति षष्ठ्यये चतुर्यै । तासां स्त्रीणामप्रतिकूलः स्यात् । ता यद् ब्रूयुः तत् कुर्यादित्यर्थः । कथम्? अविशेषेणान्यत्राभक्ष्यपातकेभ्यः, अभक्ष्यपातकानि वर्जयित्वा । अभक्ष्यपातकानामेव प्रतिषेधात् पम्भ्योऽन्यस्मृतिशास्त्रविरुद्धमपि कुर्यादेव । ताश्च हि सर्वाः सह विरुद्धाश्च ब्रूयुः । शास्त्रं विरुद्धं तस्माद्वितार्थमसुं न कुर्यात् । न हि तासां वचनमशास्त्रविहितं मन्तव्यम् । तासां वचनं प्रमाणीकृत्याचार्य उक्तवान्

तासामप्रतिकूलः स्यादन्यत्राभक्ष्यपातकेभ्यः ॥१॥ ताभिरुज्जातोऽथास्यै
वासः प्रयच्छति “रैभ्यासीत्” इति ॥२॥ “युवं वस्त्राणि” इत्यस्मै ॥३॥
“चित्तिरा उपबर्हणम्” इत्यज्जनकोशमदत्ते ॥४॥ “समज्जन्तु विश्वे देवाः” इति
समज्जनीया ॥५॥

“यथेयं शैर्चीं वासातां सुषुतां च यथादितिम् ।

अविधवां चापालामेवं त्वमिह रक्षतु ॥”

इति दक्षिणे पाणौ शल्लीं त्रिवृतां ददाति ॥६॥ “रूपं रूपम्” इत्यादर्शी
“तासामप्रतिकूलः स्यात्” इति । तस्मात्तदपि शास्त्रविहितमेव । तस्माद्विहिताविरोधे
न दोषः ॥ १ ॥

ताभिरुज्जातोऽथास्यै कुमार्यै वासः प्रयच्छति
“रैभ्यासीत्” इत्यनयर्चा ॥ २ ॥

युव.....त्यस्मै ॥ तस्मै वराय यदा वाससी प्रयच्छति तदा “युवं वस्त्राणि”
इत्यनयर्चा प्रयच्छति । उत्तरत्र हि वक्ष्यति — “वाससी प्रतिगृहा” इति ।
प्रदानप्रतिग्रहयोरेककालत्वात् स एव प्रदानकाल इति मन्यामहे । इह वचनमधि-
कारार्थम् । तस्माशायं प्रदानकालः । अथ कथं वासः प्रयच्छतीत्येकवचननिर्देशः ?
अधिकाराद्वृद्धयोर्वाचिक इति चेत्, अर्थाद्विपरिणामः । प्रयच्छतेर्नामधेयमर्थमपेक्ष्य
हि वचनं भवति लिङ्गं वा ॥ ३ ॥

चित्तिदत्ते ॥ अज्जनकोशम् “चित्तिरा उपबर्हणम्” इत्यनयर्चा आदत्ते ॥४॥

समनीया ॥ समज्जनार्हा समज्जनीया । “समज्जन्तु विश्वे देवाः” इत्येनां
समज्जन्ति । समज्जनार्ही इति वा पाठः । उरोदेशमानीय इति ॥ ५ ॥

यथेदाति ॥ “यथेयम्” इत्येन मन्त्रेणास्या दक्षिणे पाणौ शल्लीं
त्रिवृतां ददाति । वर्जविशेषेण शल्ली त्रिवृद्धवति ॥ ६ ॥

रूपस्ये ॥ “रूपं रूपम्” इत्यनयर्चा सध्ये पाणौ आदर्शी ददाति । “रूपं
रूपं मध्यवा बोभवीति” प्रथमप्राप्तापि भवति, प्रतिरूपं इत्यादर्शलिङ्गात् ॥ ७ ॥

१. T. Space is left out for
writing अस्यै...च्छति

३. T. Space is left out for
writing शैर्ची...पुत्रां

२. A¹. प्रयज्जन्ति

सब्ये ॥७॥ रक्तकृष्णमाविकं क्षौर्मं वा त्रिमणि प्रतिसरं ज्ञातयोऽस्या
बध्नन्ति “नीललोहितम्” इति ॥८॥ “मधुमतीरोषधीः” इति मधूकानि
बध्नाति ॥९॥ विवाहे गामर्हयित्वा गृहेषु गतेषु कान्तानां माधुपर्किं-

रक्त.....मिति ॥ रक्तकृष्णमाविकं वर्णं क्षौर्मं वा त्रिमणि त्रिबन्धं प्रति-
सरमस्या ज्ञातयो बध्नन्ति । सब्य इत्यधिकारादस्याः सब्ये पाणौ बध्नन्ति ॥८॥

मधु.....धाति ॥ “मधुमतीरोषधीः” इत्यनयर्चा मधूकानि बध्नाति । सब्य
इत्यधिकारः । ज्ञात्यधिकारो निवृत्तः । पकवचननिर्देशाद्वर पव बध्नाति । मधूके
विवदन्ते । यष्टिमधूकं केचिद् ब्रुवते, मधूकवृक्षं पकं केचित् । तत्र योऽर्थः
प्रसिद्धथा मन्त्रलिङ्गेन वा अविरुद्धः स प्राप्तः ॥९॥

विवा.....कीर्त्यः[किक्यः] ॥ विवाहे कान्तानां गृहेषु गतेषु वरणे सह तेषां
कान्तानामयं वरो माधुपर्किंक्यो भवति गामर्हयित्वा । मधुपर्कार्हो माधुपर्किंक्यः । मधु-
पर्केण कृतस्मं कर्म द्योत्यते, न द्रव्यमेव । यद्येवं कर्माङ्गभूता गौर्विद्यते । अथ कस्मात्
गामर्हयित्वेत्युक्तम् ? इह गामर्हयित्वेति गवां पूजां कृत्वा गां दत्त्वेत्यर्थः । तस्मात्
किञ्चित्तच दातव्यम् । अथवोक्तेभ्यष्टदभ्योऽन्ये ज्ञातितः सम्बन्धितश्च विशिष्टा
मधुपर्कार्हाः ; तेषां गौर्नास्ति ; अन्येषु चायमेव गौर्मधुपर्कं इति सर्वस्यैतस्य ज्ञाप-
नार्थं गामर्हयित्वेत्युक्तम् । इदं तावदुच्यताम्—ज्ञातकोऽयमाहोस्तिनः? यदि ज्ञातकः,
ज्ञातक इत्येवं मधुपर्कार्हो भवति । यः[यदि] पुनर्न्याय[पुनर्न] ज्ञातकः इदं तावदुच्य-
ताम् । कः ज्ञातको नाम ? विद्याव्रतज्ञातकः । अन्यतरज्ञातकमपि ज्ञातकं केचिद्ब्रुवते ।
अथापि ब्रुवते गृहस्यः पुनः ज्ञातकव्रतसंयोगात् ज्ञातको भवति । तथाहा इति “स
विधिपूर्वं ज्ञात्वा भार्यामधिगम्य यथोक्तान् गृहस्थर्मान् प्रयुज्ञान् इमानि व्रतान्यनु-
कर्षेत[नुनिष्टेत्] ज्ञातकः” इति । अस्मिन्पक्षे नायं ज्ञातकः । पूर्वसिद्धापि पक्षे सर्वों
विद्याव्रतज्ञातक एव । कन्यां वीक्ष्येत्यन्यतरज्ञातकोऽपि यदापि वक्ष्यति तथा मधु-
पर्कार्हो मवतीत्येवमर्थमभिधानम् । यदायं ज्ञातको वरो भवति, तदा “षल्लर्या

१. T Space is left out for writing रक्त...कं क्षौ

२. All except A². मधूकानि

क्यः ॥१०॥ न त्वेवामांसोऽर्थ्यस्यादैधियज्ञमधिविवाहम् ॥११॥ कुरुत
इत्येव ब्रूयात् ॥१२॥ “बृहस्पतये त्वा मैहं वरुणो ददातु । सोऽमृतत्वमशीय ।
त्वद्राष्ट्र्योरधिमयो महं प्रतिगृह्णते” इति वाससी प्रतिगृह्ण परिधायोपस्पृश्य

भवन्ति” इत्येवं प्राप्ते संवत्सरे सकृदेव मधुपर्कार्हाँ भवतोत्युत्तरञ्च वक्ष्यामः । तस्मात्
कृतार्थ्योऽपि पुनर्विवाहे मधुपर्कार्हाँ भवत्येवेति वक्तव्य एव । नैमित्तिको हयं
मधुपर्कः । तस्मात् सर्वमेवं सूत्रं वक्तव्यमेव । कान्तानामिति वचनादन्यस्यापि
कान्तस्यापि गृहेषु गतेषु तदर्हा मधुपर्कार्हा एव भवन्ति । विवाह इति वर्तमाने
पुनर्विवाहग्रहणं सामीप्यार्थम् । विवाहसमीपे कृते च विवाहे कान्तानां मधुपर्को
भवत्येवेति ॥ १० ॥

न त्वे……वाहम् ॥ अधियज्ञमधिविवाहं च[चा]मांसोऽर्थ्यो न त्वेव स्यात् ॥

कुरु……ब्रूयात् ॥ स्वयमपि कुरुतेत्येव ब्रूयात्, नोत्सृजतेति । उत्सृजतेत्युक्ते
तमुत्सृजयान्येनापि मांसेन कर्तुं शक्यते । तस्मादिदमुच्यते । या कर्मणि प्रकृता
गौस्त्वामेव स्यजेदिस्येवमर्थम् । प्रायशो विद्यमानस्यैव विकल्पेन प्रतिनिधिः “गोपशु-
रजमन्यद्वा यत्सामान्यतमं मन्येत तत्त्वकुर्वात्” इति । तस्माद्यद्वयमेजादि तत्त्वद्वयं
भवति, तदेव दर्शयति । गौरिन्युक्तवा अर्थकर्म करोति, अत ऊर्ध्वं विरोधात् ॥ १२ ॥

बृह……कन्याम् ॥ अथासै “युत्रं वर्खाणि” इति वाससी प्रयच्छति । तथा
चोक्तम्—“ते वाससी बृहस्पतये त्वा इति मन्त्रेण प्रतिगृह्ण परिधाय तत उपस्पृश्य
‘कोऽदात् कस्मा अदात्’ इत्यनेन मन्त्रेण कन्यां प्रतिगृह्णाति” इति । अस्मिन् हि काले
दुहितृमत्यो यथाविहितं कन्यां प्रयच्छन्ति । उपस्पृश्य इति नायमाचमनविधिः ;
आचान्तस्यैवाचमनं वासःपरिधानानन्तरं प्रसिद्धम् । उक्तं च “वासः परिधाया-
चामेत्” इति । तस्मादाचमनस्याविधेयत्वादुपस्पृश्य कन्यां प्रतिगृह्णातीति कन्या-
प्रतिग्रहणाङ्गमुपस्पर्शन विधीयते, पाणी प्रक्षालय प्रतिगृहीयादिति, यथोपस्पृश्य सर्वे
इति । अथवा उपस्पृश्यालभ्य स्पृष्ट्वा कन्यां प्रतिगृहीयात् ॥ १३ ॥

१. IO. अविधि

३. L. अनातितद्वयं

२. A¹, A² and T omit महं...

४. L omits ते वाससी

प्रतिगृह्णते

५. L. प्रते वाससी इति

“कोऽदात् । कसा अदात्” इति कन्याम् ॥१३॥ “संराज्ञी श्वशुरे” इति पिता भ्राता वा स्यंग्रेण मूर्धनि जुहोति । स्मुवेणात्रतिष्ठन्नासीनायाः प्राङ्गुरुण्याः प्रत्यङ्गमुखः ॥१४॥ हुत्वान्वारब्धायां महाब्याहृतिभिर्हुत्वा समस्ताभिः चतुर्थी प्रतीयेततस्यां चोदनायामेवमनादेशे ॥१५॥ सर्वेष्वेव तु भूतिकर्मसु

संरा……मुखः ॥ अथ कन्यायाः प्राङ्गुरुण्या आसीनायाः प्रत्यङ्गुरुस्तिष्ठन्त्वायाः पिता वा भ्राता वा मूर्धनि—“संराज्ञी श्वशुरे” इत्यनयर्चां अस्यग्रेण स्मुवेण वा जुहोति, प्रैकृतेनाज्येन जुहोतिचोदितत्वात् ॥ १४ ॥

अन्वा.....ज्ञेष्टम् [नादेशे] ॥ व्यवधायकमिदं वाक्यम् । हुत्वा पहि सूनरी इति संषब्दन्धः । हुत्वेत्यन्वारब्धायां महाँव्याहृतिभिः जुहोति, समस्ताभिः महाब्याहृतिभिश्चतुर्थी आहुतिः प्रतीयेत । एवमेतत्स्यां चोदनायामेवमेव समस्ताभिश्चतुर्थी प्रतीयेतानादेशे । अनादेश इति कर्मणि चोदिते प्रधानाहुतीष्वनादिष्टासु महाब्याहृतिभिर्जुहुयात् । चूलाकर्मण्यपराजितायां दिशि हुत्वेत्येवमांदघु च ॥ १५ ॥

सर्वे.....हुयात् ॥ तुशष्टः समुच्चयार्थः । सर्वेषु भूतिकर्मसु च प्रधानं स्यात् । पुरस्तादुपरिष्टाच्च एताभिश्चतुर्भिर्महाब्याहृतिभिः जुहुयात् । भूतिकर्माण्युक्तानि विवाहादीनि । सर्वप्रहणं सर्वमुख्यपरिग्रहणार्थम् । इतरथा मुख्यमुख्ययोः मुख्ये सम्प्रत्ययन्यायात् प्रतिश्रुतिहोमादीनां न भवति । षट्कर्माणिं विवाहे द्वे उपनयने तत्रैकं मुख्यम्, इतराण्यमुख्यानि । तस्मात् सर्वशब्दसामर्थ्यात् प्रतिश्रुतिहोमयोः गृहप्रवंदनीये चतुर्थीहोमे अक्षतधानाहोमे च प्रधानानां पुरस्तादुपरिष्टाच्च एताभिर्जुहुयात् आघारावाज्यभागौ हुत्वा । “अग्नये” इत्यत्र पुरस्तादुव्याहृतयो न भवन्ति, अविधानादित्युक्तम् । एवकारग्रहणं हविनियमार्थम् । एताभिरेवाज्यहविभिः । एवं केशान्ते सीमन्तोष्ट्रयने चतुर्थीहोमे च जुहुयादिति । इतरथा स्थालीपाके न होमः स्यात्, प्रधानत्वादावांपत्त्याने विहितत्वात् । कथमावा-

१. IO, A¹ and A². स्याग्रेण

२. A¹ and IO. प्राङ्गाखाः

३. All except omit T हुत्वा

४. IO and A¹. सर्वेष्वाहुतिकर्मसु

५. L. हुतेन

६. A seems to have read
the sūtra up to अङ्गुष्ठम्

७. L omits महा

८. L reads up to तिष्ठन् and
omits the sūtras later.

९. L adds इति

१०. L. प्रपादनीये

११. L. त्वा भाङ्गप्रस्ताने

पुरस्ताचोपरिष्टाचैताभिरेव जुहुयात् ॥१६॥ “एहि सूनरी” इत्युत्थाप्य “गृणामि ते सौभगत्वाय हस्तम्” इत्युत्तानेन दक्षिणेन पाणिनोत्तानं दक्षिणं पाणिं गृद्धाति साङ्गुष्ठं प्राङ्गुरुखाः प्रत्यङ्गुरुखस्तिष्ठन् ॥१७॥ पञ्च चोत्तरा जपति “अमोहमस्मि संत्वम् सा त्वम् सा त्वमस्यमोहम् चौरहम् पृथिवी त्वम् सामाहम् ऋक्त्वम् तावेव विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहुंस्ते सन्तु जरदृष्टयः” इति ॥१८॥ उदकुम्भं नवम् “भूर्भुवः स्वः” इति पूरयित्वा पुनामस्य वृक्षस्य सक्षीरान् पैलाशान् सकुशानोप्य हिरण्यं पश्यने विधानमिति चेत्, प्रधानप्रकरणे विधानात्; प्रधानस्य पुरस्तादुपरि-ष्टाच्च भवन्ति, न कृत्स्नास्य कर्मणः ॥ १६ ॥

एहि.....तिष्ठन् ॥ इह प्रकृतितस्तिष्ठो होमा व्याहृतिभिर्षुत्वा । ततः पुरस्तादिति विहिताश्वतस्तो इत्वा । पुनरन्वारबधायामिति विहिताश्वतस्तो इत्वा । अथोत्थाप्य “एहि सूनरी” इति कन्यामुत्त्याप्य प्राङ्गुरुखाः तिष्ठन्त्याः प्रत्यङ्गुरुखस्तिष्ठन्त्यानेनात्मनो दक्षिणेन पाणिना उत्तानं दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृद्धातीत्यर्थः[द्वाति] “गृणामि ते सौभगत्वाय हस्तम्” इत्यनयर्चां । दक्षिणेनेति दिग्लक्षणमेनवन्तं पदमात्मनो दक्षिणपाणिं कृत्वा गृद्धाति । उदग्राङ्गुलिनापाणिमुत्तानेन गृद्धातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पञ्चइति ॥ तस्या ऋच उत्तराः “तां पूषच्” इत्यारम्य पञ्च जपति । चक्षाद्य उत्तरार्थः । “अमोहमस्मि” इति च मन्त्रं जपति ॥ १८ ॥

उदकेषाम् ॥ “जरदृष्टयः” इत्येवमन्तं मन्त्रं जपित्वा ततः कुम्भं नवम् “भूर्भुवस्स्वः” इति पूरयित्वा उदकेन पुश्यामस्य पुँलिङ्गनामधेयस्य क्षीरिणो न्यग्रो-धादेवृक्षस्य सक्षीरान्पलाशान् पणानित्यर्थः । सकुशान् कुशैः सह तस्मिन्नुदकुम्भे ओप्य । हिरण्यं चेस्येके आचार्याः । तमुदकुम्भं ब्रह्मचारिणे वाग्यताय प्रदाय प्रागु-दीद्यां दिशिं ता आपः स्येया भवन्ति । प्रदक्षिणाक्ष भवन्ति । परिणयनकाले प्रद-

१. IO omits सा त्वं

६. A omits उत्थाप्य

२. A² reads चौरहै पृथिवी त्वं after ऋक्त्वं

७. L omits गृद्धातीत्यर्थः

३. T. उदकुम्भमवं

८. A adds पञ्च.. पति । तस्याः

४. All except T. नामोऽस्म

९. A. पलाशान्

५. T. पालाशान्

१०. L omits दिशि...अग्निर्दक्षिण

चेत्येके । तं ब्रह्मचारिणे वाग्यताय प्रदाय प्रागुदीच्यां दिशि ताः स्थेयाः प्रदक्षिणा भवन्ति । दक्षिणत एकेषाम् ॥१९॥ अश्मानं चोत्तरत उपस्थाप्य “एहि सूनरी” इत्युक्त्वा “एहश्मानमातिष्ठ । अशेव त्वं स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतः । सहस्य पृतनायतः” इति दक्षिणेनास्याः प्रपदेनाश्मानमाक्रमय “विश्वा उत त्वया वयम्” इति प्रदक्षिणमर्हि पर्याणीय तेनैव मन्त्रेण द्वितीयं वसनं प्रदाय ॥२०॥ लाजान् शमीपालमिश्रान् पिता भ्राता वा अस्या अञ्जलावावपति ॥२१॥ उपस्तरणाभिघारणे प्रत्यभिघारणं च लाजेषु ॥२२॥ तान् जुहोति
“इयं नार्युपब्रूते लाजानावपन्तिका ।
शिवा ज्ञातिभ्यो भूयासं चिरं जीवतु मे पतिः । स्वाहा”

क्षिणाः कार्या इत्यर्थः । अश्वेदक्षिणतः स्थेया एकेषामाचार्याणाम् । ब्रह्मचारी प्रागुदीच्यां दिशि चेत् प्रत्यज्ञुखस्तिष्ठेत् । दक्षिणतश्चेत् उदज्ञुखस्तिष्ठेत्, प्राहृन्यायत्वात् । कर्माभिमुख्यं हि बलवत् ॥१९॥

अश्मा.....दाय ॥ अश्वेष्टरतः आत्मानं चोपस्थाप्य “एहि सूनरी” इति कन्यामुक्त्वा “पह्यश्मानम्” इत्यनेन मन्त्रेणास्या दक्षिणेन प्रपदेन अश्मानमाक्रमय “विश्वा उत त्वया वयम्” इत्यनयर्चां प्रदक्षिणमर्हि कन्यां पर्याणीय तेनैव पूर्वप्रकृतेन मन्त्रेण “रैभ्यासीत्” इत्यनेन द्वितीयं वसनमस्यै प्रदाय ॥२०॥

लाजान्.....पति ॥ लाजान् शमीपलाशमिश्रान् शमीपर्णमिश्रान् पिता भ्राता वा अस्या अञ्जलावावपति । इहार्थादाकोशाञ्जलिर्भवति ॥२१॥

उप.....जेषु ॥ उपस्तरणाभिघारणाद्यपि लाजेषु भवति । उपस्तरणमित्युच्यमाने पिता भ्राता वा तदपि करोति, अधिकारात् । तस्मादधिकारनिवृत्यर्थं द्वितीयं लाजग्रहणम् । अस्यालीपाकप्रकृतित्वादुपस्तरणादिविधानम् ॥२२॥

तान्.....जुहोति ॥ तान् लाजान् जुहोति—“इयं नार्युपब्रूते” इत्यनेन मन्त्रेण । सा तिष्ठन्ती जुहोतीस्येतावता सिद्धे तान् जुहोति, तिष्ठन्ती जुहोतीति द्विर्होमचोदना द्वयोर्विधानार्थम् । द्वावपि लाजान् जुहुतः । तस्या अञ्जलिं पैतिरन्वारभ्य हावयेदित्यर्थः । यद्येवं हावयेदिति वक्तव्यम् । नैतदस्ति । न हि तदा होम

१. T. उक्ता

४. L omits sūtra.

२. L omits तिष्ठेत् ..

५. L. अपरन्द्वारभ्य ..

३. L omits sūtra. ..

इति तिष्ठन्ती जुहोति ॥२३॥ परिर्मन्तं जपति ॥२४॥ अश्माकमणादेवं द्वितीयमेवं तृतीयं तूष्णीं कामेन चतुर्थम् ॥२५॥ “प्रजापते न त्वदेतोनि” इति प्राजापत्यं हुत्वा “यत्पाकता” इति स्विष्टकृतं च सर्वतः ॥२६॥ “अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा” इति वा ॥२७॥ उद्दृ॒ सप्तपदानि प्रकमयेत् । “इष कर्मणि द्वावपि प्राधान्येन कर्तारौ भवतः । तस्माद् यथोक्तमेव ज्यायः । स्वाहाकारः किमर्थः । “चिरं जीवतु मे पतिः” इत्युक्तेऽपि “स्वाहाकारोऽन्ते होममन्त्राणाम्” इत्येवान्ते स्वाहाकारो भवति । “मे पतिः” इत्युच्यमाने पतावति स्वाहाकारः कन्यया कर्तव्यस्यात् । सा हि जुहोति ॥ २३ ॥

पति.....पति ॥ गृह्याम्नातमेव मन्त्रं पतिर्जपति । स्वाहाकारे पुनर्मन्त्र आम्नाते तेन सह पतिर्जपति । तस्मात् स्वाहाकारान्तो मन्त्रः सम्पैषादिर्भवति । अश्माकमणार्थो हि सः । ननु तेनैव मन्त्रेण द्वितीयं वसनं प्रदायेत्यपि भवति । तत्र द्वितीयवसनस्यैतद्भिः प्रयोजनम् । तेनैव मन्त्रेण वसनं प्रदाय इत्येतावता सिद्धे द्वितीयमिति नियमार्थम् । द्वितीयमेव वसनं प्रयच्छति, न तृतीयादीति ॥ २४ ॥

अश्मा.....तुर्थम् ॥ कामेन चतुर्थं होमकर्म करोति । कामेनेति शूर्पस्य दक्षिणपुटेनेत्यर्थः । तद्भिः तस्य नामान्तरम् । तूष्णीं इति होममन्त्रनिवृत्यर्थम् । एवं मिस्यनुकृत्वादश्माकमणं पर्याणयनं च भवतः । यद्येताविष्टौ भविष्येताम्, य एवं चतुर्थं तूष्णीं कामेनेत्यवश्यत् ॥ २५ ॥

प्रजा.....र्वत ॥ “प्रजापते न त्वत्” इत्यन्यर्चा प्राजापत्यं हुत्वा । “प्रजापते न त्वत्” इति हुत्वेत्येतावता सिद्धे प्राजापत्यवचनमन्यत्रापि प्राजापत्यमित्युक्ते क्रचा होतव्यम्, न “अमुष्यै स्वाहा” इति शुद्धेनेति शापनार्थम् । तस्मान्मनसा प्राजापत्य-मित्यत्रापि क्रचा होतव्यम् । इहोपरिष्टाद्याहतीश्चतन्नो हुत्वा “यत्पाकता” इत्यन्यर्चा स्विष्टकृतं जुहोति, सर्वश्चवचनात्, नेहैव ॥ २६ ॥

अग्र.....ति वा ॥ “अग्रये स्विष्टकृते स्वाहा” इति वा सर्वत्र स्विष्टकृतं जुहोति ॥ २७ ॥

उद.....जति ॥ “इष पकपदी” इत्येवमादिभिः सप्तमिर्मन्त्रैरुद्दृ॒ सप्तपदानि प्रकमयेत् । आकृत्य प्रकमयेत् इत्येवमादौ हेतुकर्तृनिर्देशो खयमारभ्य कारयत् ।

१. IO and A1 प्रामे

१. A. दक्षिणमुखे पुठेन

२. T omits एतानि

२. A. दक्षिणसे-

एकपदी । ऊर्जे द्विपदी । रायस्पोषाय त्रिपदी । मायो भव्याय चतुष्पदी । प्रजाभ्यः पञ्चपदी । ऋतुभ्यः षट्पदी । सखा सप्तपदी भव” इति । “विष्णुस्त्वा नयतु” इति सर्वत्रानुष्टजति ॥२८॥ आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिः स्थेयाभिराद्विर्मार्जित्वा मूर्धन्यवसित्य ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद् दद्यात् ॥२९॥ सर्वत स्थालीपाकादिषु कर्मसु ॥३०॥ अचार्याय वरं ददातीत्याह ॥३१॥

वाक्यरूपेण सप्तानां प्रक्रमाणां सप्त मन्त्रा इति विज्ञायते, इति करणात्तेषाम् । तद्विनिर्देशो “विष्णुस्त्वा नयतु” इति सर्वेषु मन्त्रेषु अनुष्टजति । ‘इष एकपदी विष्णुस्त्वा नयतु’ इत्येवम् । सप्तमे तु “सखा सप्तपदी भव विष्णुस्त्वा नयतु” इति भवशब्दोऽधिको वचनात् स्यात् । अथवा यथा राज्ञे प्रत्यानीयेत्यत्र राज्ञे प्रत्यानीयेत्यज्ञानवते इति शब्ददोषः, एवमिहाप्यज्ञानपठितः स्यात् । “सखा सप्तपदी” इति । तथा सति सर्वत्र भवेति विष्णुस्त्वानयत्वित्यनुष्टङ्गः स्यात् “इष एकपदी भव विष्णुस्त्वानयतु” इति । एवं च सर्वेषां मन्त्राणां रूपसादृशं भवतीति । अथ मतम्—इषे ऊर्जे रायस्पोषाय मायो भव्याय प्रजाभ्य ऋतुभ्य इति षण्णां चतुर्थ्या पदानि । सप्तमे तु स वा[सखा] इति प्रथमान्तम् । यथा च विभक्तिवैरूप्यम्, एवं मन्त्राणां भवशब्दवैरूप्यमपि सप्तमे भवतीति शब्दस्थान एव परिपठित इति । यथा वा उपपञ्चतरमर्थं मन्यते स गृहीतव्यः ॥ २८ ॥

आपो.....दद्यात् ॥ “आपो हि ष्ठा” इति जपित्वा । विशेषितत्वान्मार्जनमुभयोः करोति सहैव । तदुक्तं शौनकेन—“उभयोः संक्षिधाय शिरसी उपपात्रेगावसित्य” इति । तथैव मूर्धन्यवसित्य ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्दद्याद् यथाशक्ति ॥२९॥

सर्व.....र्मसु ॥ ब्राह्मणेभ्यः किञ्चिद्दद्यात् सर्वत्र स्थालीपाकादिषु कर्मसु । स्थालीपाकादीति विधानादाज्याद्वृतिषु च किञ्चिद्दद्यातव्यमेवेति ॥३०॥

आचा.....त्याह ॥ आचार्याय वरं ददातीत्याह । आचार्यः किं करोतीति

१. T omits this word.

४. L. त्वानेजयतु

२. T. Space is left out for

५. L. नीये शानपठितः इति

writing आपो...मिः

६. L omits ऋतुभ्यः

A¹ adds ब्राह्मो before आपो

७. L. वैरूप्ये

३. T omits वर...सर्या

सूर्यो विदुषे वा धूयम् ॥३२॥ गौब्राह्णणस्य वरः ॥३३॥ ग्रामो राजन्यस्य ॥३४॥ अश्वो वैश्यस्य ॥३५॥ अधिरथं शतं दुहितृमते ॥३६॥ इङ्ग्योऽश्वं ददाति ॥३७॥

चेत्, साक्ष्यम्। आह मन्त्रमेवाह। न हि दानचोदनास्ति वरं दद्यामिति। नैष दोषः। आचार्यायेति सम्प्रदानलक्षणा चतुर्थीं देयं दर्शयति। मन्त्रालिङ्गं च—“गौब्राह्णणस्य” इत्येवं देयनिर्देशश्च। दानाभावे हि^४ देयनिर्देशोऽनर्थकः स्यात्; किन्तु आचार्याय मन्त्रमुक्त्वा ददाति ॥३१॥

सूर्यो.....धूयम् ॥ सूर्यो यो ब्राह्मणो वेद तस्मै वाधूयं वधूवस्त्रं दद्यात्। सूर्येति सूर्यादृष्टो मन्त्रगण उच्यते। तस्य किञ्चिदद्वानादपि तद् भवति। न हि विद्वत्ताया इयत्तास्ति। पूर्वदत्तं वासो ददाति। वासो वसनमिति शब्दभेदात् ॥३२॥

गौब्राह्ण.....वरः ॥ वर इत्युक्ते ब्राह्णणस्य। गौर्भवति ब्राह्णणस्येति ब्राह्ण-ऐन दातव्य इत्यर्थः ॥३३॥

ग्रामो राजन्यस्य ॥ रौजन्येन ग्रामो दातव्यः ॥३४॥

अश्वो वैश्यस्य ॥ अश्वो वैश्येनाचार्याय । वरमित्यत्रैतद्वक्तव्यम् । अथवा सर्वदानप्रकरणं परिसमाप्य । मध्ये वचनमिह दानपरिसमाप्तिप्रदर्शनार्थम् । ब्राह्मणेभ्य आचार्याय सूर्याविदे च नित्यं दानं वक्ष्यमाणमनित्यमिति ॥३५॥

अधि.....मते ॥ अधिरथं शतमेकरथं गवां च शतं दुहितृमते दद्यात्। सहृथावचने प्रसिद्धगौरित्युक्तं पुरस्तात् ॥३६॥

इङ्ग्यो.....ददाति ॥ विद्वद्भ्योऽश्वं ददाति। भागाधिकारे पुनदानवचन-मेकमेवाश्वं सर्वेभ्यो विद्वद्भ्यो ददाति, न प्रस्येकमित्येवमर्थम् ॥३७॥

१. A^१ यूयं

५. A omits this sentence

२. L omits मन्त्रमेवाह

६. A omits अश्वो...परिसमाप्य

३. A. नास्तिरेन्द्रद्यादि

७. A omits च

४. L omits हि

अथ नवमः स्वण्डः

“प्र त्वा मुश्चामि” इति तिसूभिः गृहान् प्रतिष्ठमानायाम् ॥१॥ “जीवां रुदन्ति” इति रुदत्याम् ॥२॥ अथ रथाक्षस्योपाञ्जनं पत्नी कुरुते “अभिव्ययस्व खदिरस्य सारम्” इत्येतत्या सर्पिषा ॥३॥ “शुची ते चक्रे” “द्वे ते चक्रे” इति

अथ नवमः स्वण्डः

प्र त्वानायाम् ॥ “प्र त्वा मुश्चामि” इति तिसूभिः ऋग्भिः अनुमन्त्रयते गृहान् प्रतिष्ठमानायां कन्यायाम् । अत्र एभिः ऋग्भिरनुमन्त्रयत इत्यध्याहारः । कुत उपलभ्यते? कस्मात्पुनस्तिसूभिः जुहोति इत्यध्याहारो न भवति? अत्रोच्यते—तिसूभिः इत्यृचां करणत्वेन निर्देशो दृष्टः । प्रतिष्ठमानायामिति काललक्षणार्था सप्तमी । न च कर्म विहितमास्ति प्रत्यक्षम्, यस्यैताः करणानि भवन्ति । तच्च कर्म-करणनिर्देशेन लिङ्गेनाध्याहियते । अभिमन्त्रयत इति वा । तथा सति करणनिर्देशश्च कृतार्थो भवति । अत्र दृष्टानामेवर्चां प्रयोगो भवति । जुहोत्यध्याहारे त्वत्यन्तमदृष्ट-कल्पना स्यात्; दृष्टकृतिर्हि गरीयस्यविशेषे । तस्माज्जुहोत्यध्याहारो न भवति । उत्तराभिमन्त्रदर्शनात् अभिमन्त्रयम् ॥ १ ॥

जीवांदत्याम् ॥ प्रेस्यानकाले तश्चिमित्तं प्रखदत्याम् “जीवां रुदन्ति” इत्यनुमन्त्रयते ॥ २ ॥

अथपिषा ॥ अथेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थमुक्तम्, अन्यत्र कर्तृत्वात् । अथ रथाक्षस्योपाञ्जनं पत्नी कुरुते सर्पिषा—“अभिव्ययस्व” इत्यनयर्चां । “अभिव्ययस्व खदिरस्य सारम्” इति । सर्पिषा इत्येतावता सिद्धे एतयेति नियमार्थम् । तयो-रक्षशिरसोरुपाञ्जनमेतत्वा सकुदुक्तयैव कुरुत इति ॥ ३ ॥

शुची.....ऋयोः ॥ “शुची ते चक्रे” “द्वे ते चक्रे” इत्येताभ्यां चक्रयोरुपा-ञ्जनं पत्नी कुरुते सर्पिषा ॥ ४ ॥

१. IO omits इति

४. L. सिद्धयर्थं

२. A². प्रखदत्याम्

५. A. उपार्जनं

३. A adds तस्यात्म

चक्रयोः ॥४॥ पूर्वया पूर्वमुत्तरयोत्तरम् ॥५॥ उत्सौ च ॥६॥ “खे रथस्य”
इत्येतया फलवतो वृक्षस्य शम्याकतेष्वैकैकां वैयां निधाय नित्यावभिमन्त्र्य
अथोस्त्रौ युज्जन्ति “युक्तस्ते अस्तु दक्षिणः” इति द्वाभ्याम् ॥७॥ “शुक्रावनङ्गा-
हौ” इत्येतेनार्थर्चेन युक्तावभिमन्त्र्ये “सुकिं शुकम्” इति रथमारोहन्त्याम् ॥८॥

पूर्व.....त्तरम् ॥ “शुची ते चक्रे” इत्यनयर्चा पूर्वं चक्रमुपानक्ति । उत्त-
रया “द्वे ते चक्रे” इत्यनया उत्तरं चक्रमुपानक्ति । यत्पूर्वमक्षेण युज्यते चक्रं तत्
पूर्वमित्युच्यते । इतरदुत्तरम् । किमर्थमिदमुच्यते ! ननु चोक्तं पुरस्तात् समान-
सङ्क्षयानां सङ्क्षयाकमेण क्रमो भवति । इह मन्त्रलिङ्गेन चक्रद्वित्वेनोभाभ्यामुभयाभि-
धानं प्राप्तम् । तथा प्राप्त इदमुच्यते ; पूर्वया पूर्वमुत्तरयोत्तरमिति । एवं सति
लिङ्गाद्वचनस्य बलीयस्त्वाद्यथोक्तं भवतः ॥ ५ ॥

उत्सौ च ॥ उत्सयोध्वं वक्ष्यमाणयोः “युक्तस्ते अस्तु दक्षिणः” इति द्वयोः पूर्वया
पूर्वे मन्त्रं[पूर्वमुख्यं] युज्जन्ति, उत्तरया चोत्तरम् । उक्तावेव चोद्यपरिहारौ ॥ ६ ॥

खे र.....द्वाभ्याम् ॥ पत्न्यधिकारो निवृत्तः । वयामिति शास्त्रामित्यर्थः ।
फलवतो वृक्षस्य चतस्रः शास्त्रा आदाय युगस्य शम्यागतेषु “खे रथस्य” इत्येतया
एकैकामैकैकसिद्धिखाय । एतयेत्यस्योक्तावेव चोद्यपरिहारौ । नित्या एवं शम्या
अभिमन्त्र्या । निधायाथोस्त्रौ युज्जन्ति “युक्तस्ते” इनि द्वाभ्यामुभ्याम् । उक्तः
प्रयोगः ॥ ७ ॥

शुक्रा.....हन्त्याम् ॥ “शुक्रौ” इत्येतेनार्थर्चेन युक्ताद्वुष्टावभिमन्त्र्य । एतेने-
त्यस्योक्तावेव चोद्यपरिहारौ । “सुकिं शुकम्” इति रथमारोहन्त्यामभिमन्त्रयेत ॥ ८ ॥

१. T. मुखौ च	६. A omits उत्तरया...उपानक्ति
२. T. यवां	७. A omits इतरत्...उच्यते
३. A ² . नित्याय	८. L. युज्जति
४. T omits अथ	९. L omits एकैकां
५. IO adds अथोस्त्रौ युज्जन्ति	१०. A. हि

अग्निष्ठस्तवग्रंतो गच्छेत् ॥१॥ “मा विद्न् परिपन्थिनः” इति चतुष्पथे ॥
 १०॥ “ये वध्वः” इति श्मशाने ॥११॥ “वनस्पते शतवलशः” इति वनस्प-
 तावर्धर्चं जपति ॥१२॥ अथ यदि रथाङ्गं विशीर्येत छिद्येत वा आहि-
 ताग्रेर्गृहं कन्यां प्रवेश्य “य ऋते” इत्येतया संदध्यात् । “त्यं चिदभ्वम्” इति
 ग्रन्थिम् “स्वस्ति नो मिमीताम्” इति पञ्चर्चं जपति ॥१३॥ “सुत्रामाणम्” इति
 नावमारोहन्त्याम् ॥१४॥ “अश्मन्वतीः” इति नदीं तरन्त्याम् ॥१५॥ यदि वा

अग्निः..... गच्छेत् ॥ अस्मिन्नश्चिस्तिष्ठति स भवत्यग्निष्ठः, अग्निष्ठस्तु रथाग्रतो
 गच्छेत् ॥ ९ ॥

मा वि.....ष्पथे ॥ चतुष्पथे “मा विद्न्” इति जपति । ऊपति इत्युक्तरत्र
 वक्ष्यते । इह सिक्षावलोकितन्यायेन भवति ॥ १० ॥

ये व.....शाने ॥ श्मशाने “ये वध्वः” इति जपति ॥ ११ ॥

वन.....पति ॥ वनस्पतिसमीपे “वनस्पते” इत्यर्धर्चं जपति ॥ १२ ॥

अथ.....पति ॥ अथ रथाङ्गं विशीर्येत यदि, छिद्येत वा; विशीर्येतेति दार्ढ-
 मिप्रायेणोक्तम्; छिद्येतेति रज्जुमिप्रायेण; आहिताग्नेः गृहं कन्यां प्रवेश्य यदि
 सम्भवे; अंसम्भवे च वृत्तविशिष्टस्य अन्यस्य गृहं शुद्धं वा रक्षासंयुक्तं प्रवेश्य “य
 ऋते” इत्येतया सन्दध्यात् । अन्येन सन्धीयमाने हि “य ऋते” इति शूद्यादेवेति
 नियमार्थमेतयेत्युक्तम् । दारुकृतस्याङ्गस्य सन्धानमुक्तम् । रज्जुकृतस्य “त्यज्ञिदभ्वम्”
 इति ग्रन्थिं कुर्यात् । उभयोः “स्वस्ति नो मिमीताम्” पञ्चर्चं जपति ॥ १३ ॥

सुत्रा.....हन्त्याम् ॥ कन्यायां नावमारोहन्त्याम् “सुत्रामाणम्” इति जपति ॥

अश्म..... रन्त्याम् ॥ नदीं तरन्त्याम् “अश्मन्वतीः” इति जपेत् ॥ १५ ॥

यदि.....णं च ॥ युक्तैव रथेन यदि तरेत् “उद्ध ऊर्मिः” इत्यगाधप्रेक्षणं
 कारयेत् । चशब्दः समुच्चार्यार्थः । “अश्मन्वतीः” इति जपे सति “सुत्रामाणम्”

१. IO, अग्निष्ठ स त्व-

६. IO adds ईयते

२. IO adds विरोह

७. L omits चतुष्पथे

३. A¹ and IO add अन्यतमत्

८. L adds मा विद्न्

४. T. यजत इत्येतया

९. A. भवन्ति

५. IO, प्रदक्षिणग्रन्थि

१०. L omits this word

युक्तेनैव “उद्ग ऊर्मिः” इत्यगाधे प्रेक्षणं च ॥१६॥ “इह प्रियं प्रजया ते समृद्धयताम्” इति सप्त गृहान् प्राप्तायाम् ॥१७॥ कृताः परिहाप्य ॥१८॥

अथ दशमः खण्डः

गृहान् प्रपद्य पश्चादग्नेरानहुहे चर्मण्युपविश्य दर्भेऽन्वारब्धायां पतिश्च-
तस्मो जुहोति “अग्निना देवेन पृथिवीलोकेन लोकानामृग्वेदेन वेदानां
तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा”, “वायुना देवेनान्तरिक्षेण लोकेन लोकानां
यजुर्वेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा”, “सूर्येण देवेन दिवो लोकेन
लोकानां सामवेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा”, “चन्द्रेण देवेन दिशां
लोकेन लोकानां ब्रह्मवेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा” इति ॥१॥

इत्यर्थलोपाश्चिवर्तते । एवं ब्रत[प्र]स्थानाभावे सर्वं निवर्तते । सति प्रस्थाने प्ररोदनादी-
न्याधर्तन्ते । असति तद्वाचको मन्त्रो निवर्तते । तदुक्तम्—“अर्थलोपादस्य कर्म-
स्थात्” इति ॥१६॥

इह.....सायाम् ॥ कन्यायां गृहान् प्राप्तायाम्—“इह प्रियम्” इति सप्त
जपेत् । प्राप्तायामिति गृहेषु समीपेष्वित्यर्थः ॥१७॥

कृताः परिहाप्य ॥ पुरस्लात्कृताः परिहाप्य अन्याः “नीललोहितम्”
इति “ये वध्वः” इति “मा विदन् परिपान्थनः” इति “गृभणामि ते” इति षट्कृता
एताः परिहाप्य उद्धृत्येत्यर्थः । “इहैव स्तम्” इत्येवमन्ताः सप्त जपतीत्यर्थः ॥१८॥

अथ दशमः खण्डः

गृहान्.....हेति ॥ गृहान् प्रपद्याश्चिमुपसमाधाय तस्य पश्चादग्नेरानहुहे
चर्मण्युपविश्य दर्भेषु वोपविश्य अन्वारब्धायां कन्यायां पतिश्चतस्म आहुतीः
जुहोति । केवलं कन्यासंस्कारार्थत्वाद्वोमस्याचार्यो जुहुयादिति मत्वा नियमार्थं
पतिरित्युक्तम्, पतिरेव जुहुयात्, नान्य इति । अथवा “प्र त्वा मुञ्चामि” इत्या-
रभ्य यदुकं होमात् प्राक् तदाचार्यो वा कुर्यादित्यर्थः । तस्यानिथमार्थमिह वचनं
पतिरेव जुहुयात्, प्राकृनस्यानियम इति । अन्वारम्भकालावधारणार्थं चतस्म इत्यु-

१. A² and T omit प्रजया ते

२. IO, A¹ and A² उपवेश

समृद्धतां

३. All except A² omit इति

“भूर्या ते पतिग्रन्थलक्ष्मी देवरग्नी जारग्नी तां करोमि तेऽसौ” इति वा ॥२॥
 द्वितीयया मंहाव्याहृत्या द्वितीया उपहिता ॥३॥ तृतीयया तृतीया ॥४॥
 समस्ताभिः चतुर्थी ॥५॥ “अघोरचक्षुः” इत्याज्यलेपेन चक्षुषी विमृज्य
 “क्या नश्चित् आभुवत्” इति तिस्रूभिः केशान्तानभिमृश्य “उत त्या दैव्या
 कम् । तत एताखेव चतस्रावन्वारम्भते । भूतिकर्मत्वात् प्राप्तासु व्याहृतीव्यपनीयन्ते ।
 स्वाहाकारान्ताश्चत्वारो मन्त्राः । तैर्जुहुयात् । असाचित्यत्र सम्बुद्ध्या तस्या नाम
 निर्दिशेत् ॥ १ ॥

भूर्या.... ति वा ॥ “या ते पतिग्नी” इति मन्त्रः प्रथमया महाव्याहृत्योपहित
 आज्ञातः “भूर्याते पतिग्नी” इति । तेन स्वाहाकारान्तेन होतव्या प्रथमाद्वितिः ॥ २ ॥

द्विती.....हिता ॥ एवमेव द्वितीयया महाव्याहृत्योपहिता द्वितीयाद्वितिः
 “भुवो या ते पतिग्नी” इति । द्वितीयोपहितेत्याद्वितिरिति मन्त्र उच्यते, सम्बन्धात् ॥

तृती.....तीया ॥ महाव्यहृत्येत्यधिकारः । तृतीयया महाव्याहृत्या तृतीयोप-
 हिता स्यात्, “स्वर्याते पतिग्नी” इति ॥ ४ ॥

सम.....चतुर्थी ॥ सर्वाभिर्महाव्याहृतिभिश्चतुर्थ्युपहिता स्यात् “भूर्भुवस-
 याते पतिग्नी” इति । एवं वा । चतस्र आज्याद्वृतीज्ञेहुयात् । प्रधानार्थत्वाद्विशेषात्
 तास्वप्यन्वारम्भः प्रसङ्ग्यति ॥५॥

अघो.....स्त्रावम् ॥ प्रधानानन्तरं स्त्रुवगतेनाज्यलेपेनानयर्चास्याभक्षुषी
 विमृज्य तिस्रूभिः ऋग्भिः केशान्तानभिमृश्य एताश्चतस्रो जपित्वा प्रागाद्विलंस्त्रावं
 द्वृत्वा अन्यस्थिन् पात्रे पूर्वमेव स्त्रुवादेपस्त्रावितं तस्यां मूर्धन्यासिश्चेत् । नन्वयं होमैः
 तस्याः प्रस्थानभावे निवर्तते । “प्रत्वा मुञ्चामि” इत्येवमादिवश्च होमो निवर्तते ।
 निष्ठो हि होमो निवाहशेषभूतः । तस्याः संस्कारार्थो नियतदेशकाल आज्ञातः, न
 नैमित्तिकः । न हि गृहप्रपदनं तस्य निमित्तम्, तस्यासंस्कारार्थत्वाद्वोमस्य ।
 तस्माद् गृहप्रपदनाभावेऽपि तस्मिन्नेव काले तत्रैव कर्तव्यम् । तत्रैतस्यात् काला-

१. T omits महा

४. L. होनन्नहोमे निवर्तते

२. L. नार्थत्वात् विशेषत्वात्

५. L omits प्रत्वा...निवर्तते

३. A. अवसाचितकस्यां

६. A. कस्मिन्

भिषजा” इति चतस्रो जपित्वा मूर्धनि संस्नावम् ॥६॥ अत इके कुमारमुत्सङ्ग-
मानयन्त्युभयतः सुजातम् “आते योनिम्” इत्येतयर्चा ॥७॥ अपिवा तूष्णी-
मेव ॥८॥ तस्याङ्गलौ फलानि दत्वा पुण्याङ्गं वाचयति ॥९॥ “पुंसुवती ह
भव” इति ॥१०॥ वाचंयमावास्तामा ध्रुवस्य दर्शनात् ॥११॥ नक्षत्रेषु

न्तरेऽपि गृहान् प्रपद्य कर्तव्यम्, देशनियमानुग्रहार्थमिति; तत्र; तथा हि नैमि-
क्तिक एव स्यात्। “नित्यो होमः” इति चोकम्। यदुक्तम् देशनियमानुग्रहार्थ-
मिति, न ह्यवश्यनियतो देशः, अन्वाचयशिष्टत्वात्; यदि विवाहानन्तरं स्वगृहं
कन्यां प्रपादयेत्, तदा गृहान् प्रपद्य जुहुयादिति चोकम्। “प्रत्वा मुञ्चामि”
इत्येवमादिवदिति नैमितिकानि तानि हि^१ कर्मणि; सलिङ्गाश्च मन्त्राः; तस्मात्तेषां
निवृत्तिर्निमित्ताभावे ॥ ६ ॥

अत्र.....यर्चा ॥ अत्र होमानन्तरमेके कुमारमुभयतो मातृतः पितृतम्
सुजातं तस्या उत्सङ्गे आनयन्ति—“आ ते योनिम्” इत्येतयर्चा । “आ ते योनिम्”
इत्यारभ्य मन्त्रगणमेकस्मिन् कर्मणि सह विधास्यति, तथेहापि स्यादिति मत्वैतय-
र्चेति नियमार्थमुक्तम्। एतयैवर्चा न मन्त्रगणेन वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः। ऋग्ग्रहणं च
संशयनिवर्तनार्थम् ॥ ७ ॥

अपि.....मेव ॥ आपिवाशब्दो विकल्पार्थः। तूष्णीमेव वा ॥ ८ ॥

तस्या..... यति ॥ पुण्याहवाँचनं प्रसिद्धमिह गृहते विहितं शाखान्तरे ॥ ९ ॥

पुंसु.....इति ॥ ^२हेति निपातोऽवधारणार्थः। कुमारोत्सङ्गानयनस्य वैकलिप-
कस्यापि सङ्गाधपक्षस्य स्तुत्यर्थोऽयमनुवादः। तस्मिन् कृते पुंसुवत्येवेयं नियोगतो
भवतीति ॥ १० ॥

वाचं.....दर्शनात् ॥ तत उम्मै वाचंयमावास्तां डाँ ध्रुवस्य दर्शनात् ॥ ११ ॥

नक्ष.....यति ॥ नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु तां ध्रुवं दर्शयति^३ ॥ १२ ॥

१. A omits हि

४. A omits आ

२. A. वचनाप्र

५. A omits ध्रुवं दर्शयति

३. L adds ह भवति

हश्यमानेषु भ्रुवं दर्शयते ॥१२॥ “भ्रुवैष्ठि पश्या मयि” इति “भ्रुवं पश्यामि” इति “भ्रुवां विन्देय” इति ब्रूयात् ॥१३॥ “दधिकार्णो अकारिषम्” इति दध्योदनं सह भुजीयाताम् “पिबतं च तृष्णुतं च” इति तृचेन च ॥१४॥ त्रिरात्रमधः-शायिनावक्षारालवणाशिनौ स्याताम् ॥१५॥ एवमेवाध्वनि ॥१६॥ न सह भुजीत ॥१७॥ संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्ग्रात्रम् ॥१८॥

भ्रुवै.....ब्रूयात् ॥ तत एतं मन्त्रं ब्रूयाद् भ्रुवं दृष्टा ॥ १३ ॥

दधि.....न च ॥ ततः “दधिकार्णो अकारिषम्” इत्येतया “पिबतं च” इति तृचेन दध्योदनं सम्भुजीयातां सहेत्यर्थः । उक्तं पुरस्तात् ‘अभ्यवहरणार्थानां मन्त्राणां सहैव क्रियायोगः’ इति । तस्मान् सर्वा क्रच उक्तवान्ते संभुजीयाताम् ॥१४॥

त्रिरा.....स्याताम् ॥ नतः प्रभृति त्रिरात्रमधःशायिनौ अक्षारालवणाशिनौ स्याताम् । अक्षारलवणाशिनाविस्येव सिद्धे अक्षारालवणाशिनाविति द्विः प्रतिषेध-करणमन्यदपि प्रतिषेध्यमस्तीति ज्ञापनार्थम् । “क्षारलवणमधुमांसवर्जम्” इति हि शास्त्रान्तरे विहितम् ॥१५॥

एव.....ध्वनि ॥ एवमेवाध्वनि च अक्षारालवणाशिनौ स्याताम् ॥१६॥

न सह भुजीत ॥ अतिप्रसङ्ग इदमुच्यते । अध्वनि दध्योदनं न सहेभुजीत । नैतदस्ति । न हि दध्योदनविधिरध्वनि प्राप्तः । एवमेव शब्देनानन्तर एव विधिर्दृश्यते, त्रिरात्रमधःशायिनावक्षारालवणाशिनाविति । यदेवं न सह भुजीत सर्वदा तथा इत्यत्यन्तसहभोजनप्रतिषेधः ॥१७॥

संव...द्वात्रम् ॥ संवत्सरं द्वादशरात्रं षड्ग्रात्रमिति मिथुनं नोपेयाताम् । क्रतु-कालाभिगामी स्यादित्युत्तरत्र वश्यति । तद्वर्जमयं प्रतिषेधः, आहोस्वित्तेन सहेति ।

१. IO adds प्रविशेयुः

६. T omits अधःशायिनौ

२. IO adds भ्रुवं पश्यामि

७. T. Space is left out for

३. A² adds महं त्वादाद्वृहस्पतिः ।

writing न...द्वादशरात्रं

मया पत्या...शतम्

८. L omits च...अध्वनि

४. IO omits भ्रुवं पश्यामीति

९. A omits सह

५. T. Space is left out for

१०. L. नान्तर

writing दध्योदनं

११. A omits कालाभि

त्रिरात्रमन्ततः ॥१९॥ सायंप्रातर्वेवाहिकमयि परिचरेयातां यवैर्वीहि-
भिर्वा ॥२०॥ “अग्रये स्वाहा” इति सायम् ॥२१॥ “सूर्याय स्वाहा”
इति प्रातः ॥२२॥ “अग्रये स्थिष्टकुते स्वाहा” इत्युभयोः ॥२३॥

“पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानिन्दश्वाग्रिश्च पुमांसं वर्धतां मयि । स्वाहा ॥”

ऋतुकालेऽपि न गच्छेदेवेस्यन्तप्रतिषेधोऽयम् । अत्यन्तसंयोगे हि द्वितीया
संबत्सरमिति “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति । अथवा अविशेषप्रतिषेधः सर्व-
गामी ॥१८॥

त्रिरात्रमन्ततः ॥ ऋतेऽपि वाशब्दाद्विकल्पा एते विधयः । अर्थात् त्रिरात्र-
मन्ततः इत्यन्ततोग्रहणमतुल्यत्वज्ञापनार्थम् । पूर्वः पूर्वो विधिज्यायानिति ॥१९॥

सायं.....भिर्वा ॥ दस्पती विवाह उत्पन्नमर्म्मि सायंप्रातः परिचरेयातां
यवैर्वीहिभिर्वा ॥२०॥

अग्र.....सायम् ॥ “अग्रये स्वाहा” इति सायमाहुतिं जुहोति ॥२१॥

सूर्य.....प्रातः ॥ “सूर्याय स्वाहा” इति प्रातराहुतिं जुहोति ॥२२॥

अग्र.....भयोः ॥ “अग्रये स्थिष्टकुते स्वाहा” इत्युभयोः कौलयोरुत्तरामा-
हुतिं जुहोति ॥२३॥

पुमां.....कामः ॥ “पुमांसौ मित्रावरुणौ” इत्यनेन मन्त्रेण गर्भकामः पूर्वा-
माहुतिं जुहुयात् । मन्त्रान्तरविधानाश्रित्यमन्त्रस्य निवृत्तिः । कदा पुग्गौपासन-
होमस्यारम्भः ? विधानक्रमात् गृहप्रपदनहोमादूर्ध्वमस्यारम्भो युक्त इति मन्यामहे ।
केचित्तु पाणिग्रहणहोमानन्तरमेवास्यारम्भमित्यन्ति । केचित्तु चतुर्थीहोमादूर्ध्वम् ।
तदुभयमन्त्रास्याविहितत्वादयुक्तमिति मन्यन्ते । यदि ह्याचार्यस्तथाभीष्ठै तथोरे-
वान्यतरस्मिन्नभीष्टे काले होममेतं व्यधास्यत्, यदि चायमतिहाय विवाहाधिकारं
वैश्वदेववद्विधीयेते तदैवेयं मीमांसा युक्ता स्यात् कोऽस्यारम्भकाल इति ।

१. T. अत

४. A omits होम

२. All except A² add जुहुयात्

५. A. यते तदैवैव

३. L omits कालयोः

इति पूर्वी गर्भकामः ॥२४॥ दशरात्रमविप्रवासः ॥२५॥

अथ एकादशः स्वण्डः

अथ चतुर्थ्यां त्रिरात्रे निवृत्ते स्थालीपाकस्य जुहोति ॥१॥ पैयसि स्थालीपाकः पाकयज्ञेषु ॥२॥ वचनादन्यत् ॥३॥

“अग्ने प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि यास्याः पतिष्ठी तनुस्तापस्या अपजहि स्वाहा ॥

अपरिसमाप्यैव तु विवाहाधिकारमत्रास्य विधानं कुर्वन्नाचार्योऽयमेवास्तारम्भ-काल इत्यवधार्येति । अश्विहोत्रानुकृतिवाचस्य सायमुपक्रमत्वं सिद्धम् ॥ २४ ॥

दश.....वासः ॥ दशरात्रं प्रवासो न भवति, नवस्त्रङ्गमत्वात् ॥ २५ ॥

अथ एकादशः स्वण्डः

अथ.....होति ॥ अथ चतुर्थ्यांमेति रात्रिशब्दोऽहोरात्रवचनः; चतुर्थेऽहनी-त्वर्थः । स्थालीपाकस्येत्यवयवषष्टी । “त्रिरात्रनिवृत्त इति संशयनिवृत्यर्थमुक्तम् । चतुर्थ्यांमित्येवोक्ते चतुर्थ्यां तिथौ वेति संशयो हि स्यात् । यद्येवं त्रिरात्रे निवृत्त इत्येवं वक्तव्यम् । अपि च व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः, न हि सन्देहादलक्षणं भवति । एवं तर्हि चतुर्थ्यांमित्येवोक्ते सिद्धं त्रिरात्रे निवृत्त इति ब्रह्मचर्योपेक्षमुक्तम् । त्रिरात्रे ब्रह्मचर्ये निवृत्ते चतुर्थ्यां जुहोति । इतरथा संवत्सराद्यन्ते जुहोति ॥ १ ॥

पय.....ज्ञेषु ॥ पयसि स्थालीपाकः स्यात् पाकयज्ञेषु । पाकयज्ञग्रहणात् स्थालीपाकं वा ; गाईपस्ये अपवित्रेत्येवमादिषु न स्यात् ॥ २ ॥

वचनादन्यत् ॥ “मुद्रौदनमित्येके” इत्येवमादिवचनादभ्यदेव भवति, न विकल्पो न समुच्चयः ॥ इै ॥

अग्ने.....सप्ती ॥ स्वाहाकारान्ताः पण्मन्त्राः । तैर्द्वित्वा “प्रजापते न त्वत्” इति सप्तमी होतव्या । सप्तमीति पुरस्ताङ्गाहृतिनिवृत्यर्थम् ॥ ४ ॥

१. T. अपि प्रवासः

६. L. सङ्गमार्थी

२. A¹, A² and IO. निवृत्ते

७. A adds सः

३. T. पयसः

८. A. त्रिरात्रे

४. IO, A¹ and A² यस्याः

९. L. त्वर्थ उक्तम्

५. L. अवधारयन्

१०. L omits एके

वायो प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि यास्या अपुत्र्या
तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

सूर्य प्रायश्चित्तिरसि त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि यास्या अपशब्द्या
तनूस्तामस्या अपजहि स्वाहा ॥

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।

से इमां देवो अर्यमा प्रेतो मुञ्चातु नामुतस्स्वाहा ॥

वरुणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।

स इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातु नामुतस्स्वाहा ॥

पूषणं नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।

स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु नामुतस्स्वाहा ॥”^४

“प्रजापते न त्वत्” इति सप्तमी ॥४॥ सौविष्टकृत्यष्टमी ॥५॥

अथ द्वादशः खण्डः

अध्यण्डामूलं पेषयत्यृतुवेलायाम् “उदीर्घातः पतिवती” इति द्वाभ्यामन्ते

सौविष्टकृत्यृग्ष्टमी भवति । इहाष्टमीयुपरिष्ठाद्याहृति-
निवृत्यर्थः । बद्येवं सौविष्टकृती दशमी स्यालोपाकस्येत्यत्र किं वस्थति भवान्? न हि
तत्रोपरिष्ठाद्याहृतयः सन्ति, अभूतिकर्मत्वात् । एवं तर्हि ऋज्ञनियमार्थमन्त्रापेक्षं
स्त्रूप्यावचनम्, नाहुत्यपेक्षमन्त्रप्रधानम्; मन्त्राणां सप्तानाम् “यत् पाकता” इतीय-
मृग्ष्टमी; तथा सत्युपरिष्ठाद् व्याहृतयोऽपीह भवन्ति । अथवा इह व्याहृतिनिवृत्ति-
मृज्ञनियमं च करोति; ऋज्ञनियममेव तत्र करोति, असर्त्वाद्याहृतीनाम् । इह यदुक्तं
तद्वृत्ताम् ॥५॥

अथ द्वादशः खण्डः

अध्य.....षिञ्चेत् ॥ तत ऋतुवेलायामागतायामध्यण्डामूलं पेषयित्वा
“उदीर्घ” इति द्वाभ्यामृभ्यामन्ते स्वाहाकाराभ्यां तस्या नस्तः दक्षिणतो
निषिञ्चेत् । द्विर्मन्त्रपृथक्त्वात् ॥१॥

१. IO, A¹ and A² यस्याः

६. All except A² add इति

२. T. सूर्य

७. A. भवतीति

३. T. सप्तां

८. L. असद्या-

४. T. ऐतु

९. L adds नस्तो

५. IO, A¹ and A² omit नु

स्वाहाकाराभ्यां नस्तो दक्षिणतो निषिञ्चेत् ॥१॥ “गन्धर्वस्य विश्वावसो-
भुखमसि” इत्युपस्थं प्रजनिष्यमाणोऽभिमृशेत् ॥२॥ समाप्तेऽर्थे जपेत् “प्राणे
ते रेतो दधाम्यसौ” इति ॥३॥ अपान्यानुप्राण्यात् ॥४॥

“यथा भूमिरग्निर्गर्भा यथा वौरिन्द्रेण गर्भिणी ।
वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं गर्भे दधामि तेऽसौ ॥”

इति वा ॥५॥

“आ ते योनिं गर्भं एतु पुमान् वाण इवेषुधिम् ।
आ वीरो अत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥
तेषां माता पिंपृहि जातानां जनयामि च ।
पुमांस्त्वं पुत्रमाधेहि पुमाननुजायताम् ॥
पुंसि वै पुरुषो रेतः तत्त्वयामनुसिञ्चतु ।

गन्ध.....मृशेत् ॥ ततः प्रैजनयिष्यन् तस्मिन् काले “गन्धर्वस्य” इति मन्त्रे-
णोपस्थमभिमृशेत् ॥ २ ॥

समाप्ते.....असौ ॥ अर्थं इति कर्म । तस्मिन् कर्मणि समाप्ते “प्राणे ते रेतो
दधाम्यसौ” इति जपेत् । असौ इत्यत्र सम्बुद्धया तस्या नाम निर्देशेत् ॥ ३ ॥

अपा.....प्राण्यात् ॥ ततोऽपान्यानुप्राण्यात् ॥ ४ ॥

यथा.....विति वा ॥ इति वा मन्त्रं जपेत् ॥ ५ ॥

आते.....ति वा ॥ एतद्वा मन्त्रगणं जपेत् । एतयोरविवक्षयोरपानप्राणे
भवतः अध्यष्टामूलाद्येतत्कर्मं सर्वतुंकाले कुर्यात् प्रथम इति सीमन्तोऽन्तनष्टदत्तु-
कत्वादेकस्मिन् क्रतुकाले आदौ सकृदेव कर्तव्यम् । क्रतुकाल इति विधानात्
“क्रतुकालगामी” इत्यत्र गमनविशेषं वक्ष्यामः ॥ ६ ॥

- १. T Space is left out for writing something after this letter.
- २. T omits this word.
- ३. T. अवीरोऽ

- ४. T. विष्वहि जातां जनयति A² विभृहि
- ५. IO. पुमांसं त्वं
- ६. A omits प्र

तथा तदब्रवीद् धाता तत्प्रजापतिरब्रवीत् ॥
 प्रजापतिर्ब्यदधात् सविता व्यकल्पयत् ।
 त्वष्टा वै रूपं संदधान्नेजमेष परापतात् ॥
 स्त्रीषु यमन्यान् स्वादधात् पुर्मास्त्वमदादिह ।
 यानि भद्राणि वीजानि पुरुषा जनयन्ति च ॥
 तैनि भद्राणि वीजान्यृषभा जनयन्ति नौ ।
 तेऽभिष्ठं पुत्रं जनयत्सुप्रसूर्धेनुका भव ॥
 अभिक्रन्दन् वीक्ष्यस्व गर्भमाधेहि सादयै ।
 वृषाणं वृषन्नाधेहि प्रजायै त्वा हवामहे ॥
 यस्यै योनिं प्रति रेतो दधातु पुमान् पुत्रो जायतां गर्भे अस्मिन् ।
 तं पिपृहि दशमास्योऽन्तरुदरे स जायतां श्रेष्ठतमस्वानाम् ॥”

इति वा ॥६॥

तृतीये मासि पुंसुवनम् ॥७॥ पुष्येण श्रवणेन वा सोमांशुं पेषयित्वा

तृतीये मासे पुंसुवनम् ॥८॥ ततः प्रभृति गर्भिणी त्यात् । ततः तृतीये मासे पुंसुवनं नाम कर्म करोति । कथमेतद्गम्यते गर्भिणीति? तृतीयमासवचनात् गर्भिणीति गम्यते; चदि न स्यात्, पुनरभ्यण्डामूँलाङ्गुलुकालगमनप्रसङ्गात्तृतीयत्वं नेति । अर्थापि गर्भरक्षणमिति प्रथमगर्भे स्त्रीमन्तोऽन्नयनमिति च वक्ष्यति । ततोऽपि च गर्भिणीति गम्यते ॥ ७ ॥

पुष्ये.....षिञ्चेत् ॥ पुष्येण श्रवणेन वा सोमांशुं पेषयित्वाङ्गुशकण्टकं वा

१. T. यमला ७. T and A² मासे

२. IO omits तानि...न्तिनौ ८. T, A¹ and A². पुंसवनं

३. IO and A² जनय सु-

९. IO and A¹ तिष्ठेण

४. T. साधयः

१०. T. वासो मङ्गलः

५. T. वृहहि A² विभृहि

११. A omits मूलः

६. T. Space is left out for

१२. A. यथापि

writing स्वानां इति वा

कुशदण्डकं वा न्यग्रोधस्य वा स्कन्धस्यान्त्यां शुज्जां यूपस्याग्निष्टां वा संस्थिते वा यज्ञे जुहः नंसावम् । “अग्निना रथिम्” “तन्नस्तुरीपम्” “समिद्धाग्निर्वनवत्” “पिशङ्गरूपः” इति चतुष्टभिरन्ते स्वाहाकाराभिः नस्तो दक्षिणतो निषिद्धेत् ॥८॥

अथ त्रयोदशः खण्डः

चतुर्थे मासि गर्भरक्षणम् ॥१॥ “ब्रह्मणाग्निसंविदानः” इति षट् स्थालीपाकस्य हुत्वा “अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्” इति सूक्तेन प्रत्यूचमाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्यात् ॥२॥

कण्टकमिव कण्टकम् । कुशकण्टकमिति दर्भसूचीत्यर्थः । न्यग्रोऽस्य स्कन्धस्य शुज्जमन्त्यां वा । अन्ते भवा अन्त्या । स्कन्धस्येति शाखानिवृत्यर्थमुक्तम् । शाखायामपि हि शुज्जा भवन्ति । शुज्जामिति कुलीगिस्यर्थः । यूपस्याग्निष्टःमध्रि वा पेषयित्वेत्यधिकारः । संस्थिते समाप्ते यज्ञे जुहत्[हः] संस्थावं वा यज्ञ इति सोमयागः । “अग्निना रथिम्” “तन्नस्तुरीपम्” “समिद्धाग्निर्वनवत्” “पिशङ्गरूपः” इत्येतामिश्रतस्मिर्कर्मिभिः अन्ते स्वाहाकाराभिस्त्वस्या दक्षिणतो नस्तो निषिद्धेत् ॥८॥

अथ त्रयोदशः खण्डः

चतु.....क्षणम् ॥ चतुर्थे मासि गर्भरक्षणं नाम कर्म करोति ॥१॥

ब्रह्म.....मृज्यात् ॥ “ब्रह्मणाग्निः संविदानः” इति सूक्तस्य षड्भिः क्रांगिभिः षलाहुतीः हुत्वा “अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम्” इति सूक्तेन प्रत्यूचमाज्यलेपनान्वनुविमृज्यात् । यथालिङ्गं प्रधानहोमानन्तरं शुभगतेन प्रत्यूचमित्यूगर्थसमवेतान्वङ्गानि तल्लिङ्गाभिर्कर्मिभरनुविमृज्यादिस्येवमर्थम् ॥२॥

१. T. Space is left out for writing स्कन्ध...यूप

२. A² कुशकण्टकं

३. A² संस्थितेन

४. T. समिधा

५. IO, A¹ and A² काराभ्यां

६. T. Space is left out for writing नस्तः

७. T. अङ्गनुविम्

८. L omits कुश

९. A. प्रत्युपमार्ज्यं लेपनाङ्गानि

इति चतस्रभिः ॥१०॥ अथास्या उदरमभिमूर्शेत् “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् लिवृत्ते शिरो गायतं चक्षुश्छन्दास्यङ्गानि यजूषि नाम साम ते तनुः वापदेव्यं मैध्यं बृहद्रथन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ठयं शफाः” । योदधानीं गापयेन्गहा-हैमवर्तीं वा ॥११॥ ऋषभो दक्षिणा ॥१२॥

अथ पञ्चदशः खण्डः

काकादन्या मशकादन्या कोशातक्या बृहत्या कालकीतंकस्येति मूलानि पेषवित्वोपलेपयेद् ‘देशे यस्मिन् प्रजायेत् ॥१॥ रक्षसामपहत्यै ॥२॥

अथा.....तीं वा ॥ अथ तामाचमव्य अथास्या उदरमभिमूर्शेत् “सुपर्णोऽसि” इत्यनेन मन्त्रेण । शफा इति मन्त्रान्तः । अनितिकरणान्तोऽपि । तत्र मोदमानीं गापयेत् । वीणागाथिभिः महाहैमवर्तीं वा गापयेत् । गाथयोरेते नामनी इति केचिदाहुः । मोदमानीति महाकाली । महाहैमवतीत्युम्देवीति केचिदाहुः ॥११॥

ऋष.....क्षिणा ॥ ऋषभो दक्षिणा । स आचार्यार्थं दातव्यः ॥ १२ ॥

अथ पञ्चदशः खण्डः

काका.....ये ॥ यस्मिन् देशे प्रजायेत एतानि मूलानि पेषवित्वोपलेपयेत् ॥ १ ॥

रक्ष.....इत्यै ॥ कसात्? रक्षसामपहत्यै । फैलहेतुवचनमन्यत्राप्तायुर्वेदादिषु यद्राक्षोग्नं कर्मास्तात्म् तत्कुर्यादित्येवमर्थम् । अनास्तात्मपि स्त्रीभिर्यत्क्षयेत तदपि कारबेत् । अस्मिं तत्र निदध्यात् । सोऽपि राक्षोग्नः प्रसिद्धः । एतस्मिन्नेव सूतकेऽग्राविति प्रसिद्धवद् ब्रुवन्नेतमर्थं दर्शयति ॥ २ ॥

१. T adds प्रत्युचं पाययेत्

७. T. ह्लीतस्य

२. IO and A¹ सोम आत्मा

८. T. देशं

३. IO and A¹ omit यजूषि नाम

९. IO. यद्यस्मिन्

४. A¹ and T omit मैध्यं

१०. IO and L. प्रजायै

५. A² omits बृहद्रथन्तरे पक्षौ

११. A. अनित्र

६. A¹ omits शफा, and has

१२. L omits उमादेवी

इति T adds इति

१३. A adds फलहत्यै

अथ षोडशः खण्डः

अथ जातकर्म ॥१॥ जातं कुमारं त्रिरभ्यपान्यानुप्राण्यात् ॥२॥ “ऋचा प्राणिहि । यजुषा समनीहि । साम्नोदैनिहि” इति जातमभिमन्त्रय ॥३॥ सर्पिंमधुनी दध्युदके च संब्रीय ॥४॥ एष एव मधुपर्कः ॥५॥ व्रीहियवौ वा सन्निकृष्य ॥६॥ त्रिः प्राशयेज्जातरूपेण

अथ षोडशः खण्डः

अथ.....कर्म ॥ अथ जातकर्म करोति । जातकर्मेति नामधेयम् ॥ १ ॥

जातं.....प्राण्यात् ॥ जातं कुमारं त्रिरभ्यपान्यानुप्राण्यात् । अनुप्राणनं सकृदेव कुर्यात् , त्रिरभ्यपान्येत्यपानने कृतार्थत्वात् सङ्ग्रायायाः । न वयमेवं ब्रूमः । अभ्यपान्यानुप्राण्यादित्येतस्य कृत्स्नात्य त्रित्वं विशेषणमिति ब्रूमः । तस्मात् सकृदेवाभ्यपान्यनुप्राणिति । एवं त्रिः करोति ॥ २ ॥

ऋचा प्राणि.....मन्त्रय ॥ “ऋचा प्राणिहि” इत्यनेन मन्त्रेण जातं कुमार-मभिमन्त्रय ॥ ३ ॥

सर्पिः.....नीय ॥ सर्पिंमधुनी दध्युदके च संब्रीय प्राशयेत् । प्राशनक्रम उपरिष्टाद्वाद्यते ॥ ४ ॥

एष... पर्कः ॥ एष मधुपर्क इत्येतावता सिद्धे एवकारकरणमवधारणार्थम् । अवधारणं चान्यस्याप्यस्तित्वं ज्ञापयति । उक्तं हि—“दधिमधुसंसृष्टं मधु-पर्कम्, पयो वा मधुसंसृष्टम्, अभावे उदकम्” इति ॥ ५ ॥

व्रीहि.....कृष्य ॥ अथवा व्रीहियवौ सन्निकृष्य प्राशयेत् । पूर्वेणोदं विकल्प्यते ॥ ६ ॥

त्रिः प्रा.....विति ॥ अनेन मन्त्रेण प्राशयेत्, जातरूपेण त्रिः, न पाणिनैव ॥

१. All except A². प्राणुहि

४. IO. सन्नहनीय

२. All except A². समनुहि

५. T. कृत्य

३. All except A². दनुहि

“प्र ते यच्छामि मधुमन्मर्खाय वेदं प्रसूतं सविता मघोना ।

आयुष्मान् गुप्तिं देवताभिश्चर्तं जीव शरदो लोक अस्मिन्नसौ ॥”इति॥७॥
नक्षत्रनामात् प्रैत्र्यात्॥८॥नामास्य दधाति घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं
द्वयक्षरं चतुरक्षरम् ॥९॥ अपि वा षष्ठक्षरम् ॥१०॥ अयुगमवददन्त्यं

नक्ष.....ब्रूयात् ॥ अस्मिन्मन्त्रे असावित्यत्र कुमारस्य नक्षत्रनाममात्रं
संकुद्धया ब्रूयात् । अनुच्यमाने हि वक्ष्यमाणस्य नामः प्रसङ्गः स्यात् । सम्बुद्धिः
कथमिति चेत्, कार्तिक, रौद्रिण, मार्गशीर्ष, आर्द्रक, पुनर्वसो, तिष्य, आश्लेष,
माघ, फालगुन, [फालगुन], हस्त, चैत्र, स्वाते, विशाख, अनूराध, ज्येष्ठ, मूलक,
अषाढ, अषाढ, आवण, [आविष्ट], शातभिषक्त्, प्रोष्ठपाद, प्रोष्ठपाद, रैवत, आश्वयुज्ज,
आपभरण—इति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

नामा.....क्षरम् ॥ नामास्य कुमारस्य दधाति । कथम् इति चेत्—घोषव-
दादि । वर्णा द्विप्रकाराः—घोषवन्तोऽघोषवन्तश्चेति । तत्र घोषवद्वर्णादि । उक्तं
हि—वर्गाणां प्रथमद्वितीया शब्दसहाश्चाघोषाः, घोषवन्तोऽन्य इति । अन्तरन्तस्थम्
इति—अन्तःशब्दो मध्यवाची । यवरला अन्तस्थाः । तेषामेको वर्णो मध्ये स्यादित्यर्थः ।
अभिनिष्ठानान्तमिति । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । “अभिनिस्त्वनः शब्दसंक्षायाम्”
इति चोक्तम् । विसर्जनीयान्तमित्यर्थः । यथा—भद्रः, देवः, भवः, इन्द्रः—इति
द्वयक्षरणि । जनार्दनः, देवमित्रः, वासुदेवः, धनञ्जयः—इति चतुरक्षरः [राणि]॥ ९ ॥

अपि.....क्षरम् ॥ अपि षष्ठक्षरं वा भवति । अमितविक्रमः, नारायणदत्तः ॥

अयु.....मायै ॥ एवंलक्षणमयुग्माक्षरमदन्त्यम् । क्रतुलसा दन्त्याः । न दन्त्यो
वर्णोऽस्मिन् विद्यते इत्यदन्त्यः । ननु भोः । कुमार्या अपि जातकर्म विद्यते यदर्यं
जातं त्रिरभ्यपान्येत्येव सिद्धे जातं कुमारमिति कुमारग्रहणं कुर्वन् विज्ञापयति—

१. IO. खतो यस्य

५. T. अभिष्ठानं

२. IO. प्रसूति

६. L omits इति

३. IO and T. गुप्तो

७. A. घोर्णादि

४. A² and L. ब्रूयात्

कुमार्यै ॥११॥ कृतं कुर्यात् ॥१२॥ न तद्वितान्तम् ॥१३॥ तदस्य माता पिता च विद्यातांम् ॥१४॥ दक्षम्यां व्यावहारिकं ब्राह्मणजुष्टम् ॥१५॥ कृष्णस्य शुक्लकृष्णानि लोहितानि च रोमाणि मषीं कारयित्वैतस्मिन्नेव चतुष्टये चतुः प्राशयेदिति माण्डुकेयः^१ । “भूर्कुण्डेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा । भुवो यजुर्वेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा । स्वस्सामवेदं त्वयि दधाम्यसौ कुमारस्यैव जातकर्म, न कुमार्या इति । अथ कस्मात् कुमार्या एवं विधानमिति चेत्, व्यावहारिकस्यात्येतदेव लक्षणमिति वक्ष्यामः । तस्माद् व्यावहारिकार्थं लक्षणवचनं स्यात् । कुर्माया अपि ॥ ११ ॥

कृतं.....कुर्यात् ॥ कृतप्रत्ययान्तं नाम कुर्यात्—ब्रह्ममूर्तिः, देवत्रातः, भवदत्तः इति ॥ १२ ॥

न तद्वितान्तम् ॥ तद्वितप्रस्यान्तं न कुर्यात् । कृतं कुर्यादित्येव वक्तव्यम्, न तद्वितप्रतिषेधः कार्यः । अप्राप्तस्यापि तद्वितस्य प्रतिषेधवचनं लक्षणानिस्तत्वक्षाप-नार्थम् । तद्वितवर्जं यथा तथा नाम कुर्यादिति । तथा लक्षणविधानमनर्थकं स्यादिति चेत्, अभिमतपक्षप्रदर्शनार्थं लक्षणविधानं स्यात् ॥ १३ ॥

तद.....द्याताम् ॥ तद्वामास्य कुमारस्य माता पिता च विद्यातामिति, नान्ये ॥ १४ ॥

दश.....जुष्टम् ॥ दशम्यां रात्र्यां व्यावहारिकं नामैवलक्षणं कुर्यात् । कुमार्या लक्षणविधौनं व्यावहारिकमप्येवलक्षणमेवेति शापयति । ब्राह्मणजुष्टं ब्राह्मणैः सेवितपूर्वं ब्राह्मणप्रियमिति वा ॥ १५ ॥

कृष्ण.....हेति ॥ कृष्णसूगस्य कृष्णानि शुक्लानि रोहितानि च रोमाण्डादाय तानि मषीं कारयित्वा एतस्मिन्नेव चतुष्टये मधुपक्षे वस्यमाणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैः चतु-

१. A¹ and T add च

३. T adds इति

२. IO omits शुक्ल

४. A. विद्यानानां

खाहा । भूर्भुवस्वर्वाकोवाक्येतिहासपुराणान् सर्वान् वेदांस्त्वयि दधाम्यसौ खाहा” इति॥१६॥ मेधाजननं दक्षिणे कर्णे “वाग्” इति त्रिः॥१७॥ “वाग्देवी मनसा संविदाना प्राणेन वत्सेन सहेन्द्रप्रोक्ता जुषतां त्वां सौमनसाय देवीं महीमिन्द्रावाणी चौस्सलिला स्वयंभूः” इति चानुमन्त्रयीते ॥८॥ शणसूत्रेण विग्रथ्य जातरूपं दक्षिणे पाणावपिनद्योत्थानादूर्ध्वं दशस्यां ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥९॥ अमा वा कुर्वीत ॥२०॥

प्राशयेदिति माण्डूकेय आचार्य आह । आचार्यप्रहणं विकल्पार्थम् । माण्डूकेय-पक्षेऽपि प्राशनादन्त्यत् समानम् । एवकारकरणमवधारणार्थम् । चतुष्टये पवेति व्रीहियवयोर्निवृत्तिः ॥ १६ ॥

मेधा.....ति त्रिः ॥ मेधाया जननं दक्षिणे कर्णे कुर्यात् । कथमिति चेत्, “वाग्” इति त्रिराह । एतन्मेधाजननं नाम ॥ १७ ॥

वाग्दे.....यीत ॥ “वाग्देवी” इत्यनेन मन्त्रेणानुमन्त्रयीत च ॥ १८ ॥

शण.....दद्यात् ॥ शणसूत्रेण जातरूपं विग्रथ्य कुमारस्य दक्षिणे पाणावपि-नद्या तदशास्यामुत्थानादूर्ध्वं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । उत्थानादूर्ध्वमित्येतावत्युच्यमाने उत्थानादूर्ध्वं यदा कदाचित् स्यात् । ऊर्ध्वशब्दः प्राङ्गनिवृत्तमेव करोति । तस्मादशास्यामित्युक्तम् । दशस्यामित्येवोच्यमाने उत्थानात् प्रागपि स्यात् । तस्मादुत्थानादूर्ध्वमित्युक्तम् ॥ १९ ॥

अमा वा कुर्वीत ॥ अमा वेति तेन कुमारेण सहैव वा कुर्वीतेत्यर्थः ॥ २० ॥

१. T omits त्रिः

२. T. सुवि

३. T. Space is left out for writing प्राणेन वत्से

४. T. Between णी and ची, there is space for writing 6 letters.

५. All except IO. येत

६. IO adds “आयुष्यम्” इति सूक्तेन

अथ सप्तदशः खण्डः

दशरात्रे चोत्थानम् ॥१॥ मातापितरौ शिरस्सातावहतवासिनौ कुमारश्च ॥
२॥ एतस्मिन्नेव सूतकेऽग्नौ स्थालीपाकं श्रपयित्वा जन्मतिथि हुत्वा

अथ सप्तदशः खण्डः

दश... त्थानम् ॥ दशरात्रे उत्थानं कर्तव्यम् । चशब्दः सुखमुखोऽधार-
णार्थः; नै सत्य[नास्त्य]क्षरबहुत्वकृतो विशेषः । दशरात्र इति दशमेऽहनीत्यर्थः । एवं
तर्हाशौचाहस्तु स्यात् । जननेऽप्येवमेव स्पादिति दशाहमाशौचं विहितम् । एवं तद्विं
दशरात्रे अतीत इति श्रूमः । दशम्यामिति चातीतायामिति भवति; तथा सत्येका-
दशप्रभृति नक्षत्रहोमात् प्रागुत्थानंकालो विहितो भवति, तस्य पुरस्ताद्विधानात् ।
तथा चैकेषामास्त्रात्म । अथवा चशब्दः कालानिस्यत्वज्ञापनार्थः । एकादश्यां
द्वादश्यां वा मासापवर्गादिति शास्त्रान्तरे काल आस्त्रातः । दशम्यां द्वादश्यां वेति
च शास्त्रान्तरविहितम् । तस्माद्दशमेऽहन्युत्थानमस्ति । एवं च दशम्यां व्याव-
हारिकं दशम्यां ब्राह्मणेभ्य इति चोपपञ्चतरौ भवतः । तत्र यदुक्तमाशौचाह इति,
नैष दोषः; शुद्धं हि तद्वर्भवति । कथमिति चेत्, उत्थानमित्यन्वर्थसंज्ञा सूत-
कोत्थानमिति । अशुद्धः संकुच्यासीनाः तद्वद्शुद्धा भूत्वोच्चिष्ठन्त इति । जननेऽ-
प्येवमेवेति पक्षान्तरे दशाहमाशौचमस्ति । अस्मिन्पक्षे नवाहमाशौचं स्यात् यथा
मरणाशौचैऽपि नवाहःकालता पितृमेधे विहिता “नवरात्रं वा” इति, तद्वदिवाप्य-
भ्युपगन्तव्यम् । तस्माद्दशमेऽहन्युत्थानं स्यात् । तस्मिन्नेवाहनि शुद्धिः ॥१॥

माता.....रश्च ॥ मातापितरौ शिरस्सातावहतवासिनौ च भवतः । कुमा-
रश्च शिरस्सातः, न तस्य वाससा कार्यमस्ति । अथवा तमप्यहते वाससि गृही-
यात् ॥२॥

एत.....तानि ॥ एतस्मिन्नेव रक्षोऽवहननाये सूतकेऽग्नौ स्थालीपाकं श्रप-
यित्वा जन्मतिथि हुत्वा यस्यां तिथौ जातः तां तिथि चतुर्थ्यन्तां हुत्वा प्रथमायै,
द्वितीयायै, तृतीयायै, चतुर्थ्यै, पञ्चम्यै, षष्ठ्यै, सप्तम्यै अष्टम्यै, नवम्यै, दशम्यै,
एकादश्यै, द्वादश्यै, त्रयोदश्यै, चतुर्दश्यै, पञ्चादश्यै इत्येवम् । अथ त्रीणि च जन्मभानि

१. All except T. सूतिकाम्नौ

३. A. शपि

२. A. न चास्तु धर-

लीणि च भानि सदैवतानि ॥३॥ तन्मध्ये जुहुयाद् यस्मिन् जातः स्यात् ॥४॥
पूर्वं तु दैवतं सर्वतः ॥५॥

“आयुष्टे अद्य गीर्भिरयमाग्निर्वरेण्यः ।

पुनस्ते प्राण आयातु परा यस्मं सुवामि ते ॥”

सदैवतानि जुहोति । सूतकेऽश्वाविष्येतावतापि तंसिन्हवनसिद्धौ एतासम्बोधेति
वचनं तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपणार्थम् । भानीति नक्षत्राणि । जन्मनक्षत्रस्य उभयतो दशमे
नक्षत्रे इत्युच्यते । नक्षत्राणां नामधेयानि देवताश्च श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन यथेभ्यो होत-
वयम्, तथा प्रददर्शन्ते । अग्नये कृतिकाभ्यः । प्रजापतये रौहिण्यै । सोमाय मूर्ग-
शीर्षाय । मार्गशीर्षायेति वा । रुद्रायाद्रायै । अदित्यै पुनर्वसुभ्याम् । बृहस्पतये
तिभ्याय । सर्पेभ्य आश्लेषाभ्यः । पितृभ्यो मघाभ्यः । अर्यस्णे फलगुनीभ्याम् ।
भगाय फलगुनीभ्याम् । वैपरीत्येनापि श्रवणमस्ति—पूर्वयोर्भग उत्तरयोरर्यमेति ।
सवित्रे हस्ताय । त्वष्टे चित्रायै । वायवे स्वास्यै । इन्द्राशीभ्यां विशाखाभ्याम् ।
मित्रायानुराघेभ्यः । अनुराधाभ्य इति वा । इन्द्राय ज्येष्ठायै । निर्क्षत्यै मूलाय ।
अन्द्रयोऽषाढाभ्यः । विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यः । विष्णवे श्रवणाय । वसुभ्यः
श्रविष्टाभ्यः । वरुणाय शतभिषजे । अजायैकपदे प्रोष्टपदेभ्यः । अहये बुद्ध्याय
प्रोष्टपदेभ्यः । पूर्णे रेवस्यै । अश्विभ्यामश्वयुभ्याम् । यमायापभरणीभ्यः ॥ ३ ॥

तन्म.....स्यात् ॥ तृतीयं प्रथमं द्वितीयम् इति क्रमेण जन्मभानि होतव्यानि ।
पदमेव नक्षत्रक्रमानुलङ्घनेन यस्मिन् जातः तन्मध्ये हुतं भवति ॥ ४ ॥

पूर्वं.....सर्वतः ॥ प्रयुज्यत इति वा जुहुयादिति वा अध्याहारः । सर्वत्र इति
त्रयाणामपीत्यर्थः । इतरथा यस्मिन् जात इत्यधिकारात् तस्यैव स्यात् ॥ ५ ॥

आयु.....त्सरात् ॥ दृशमीमिति संशयनिवृत्यर्थमुक्तम् । अग्नये कृत्ति-
काभ्य इत्यस्य हि प्रसजति । तथा हि नक्षत्रात् पूर्वमेव दैवतं प्रयुक्तं भवति । दश-
मीमिति वचनात् यत्नात् पृथगेवेत्यवधारितं भवति । दशम्यां व्यावहारिकमिति

१. A. तस्मिन्व न

३. L omits this word.

२. L omits मार्गशीर्षायेति

४. L omits दशमी...दशम्यां

“आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि ।
घृतं पीत्वा मधु चारु गच्छं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमम् ॥”

“त्वं सोम महे भगम्” इति दशर्मी स्थालीपाकस्य हुत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य नामधेयं प्रकाशं कुत्वा । एवमेव मासि मासि जन्मतिथिं हुत्वोधर्वमा संवत्सरात् ॥६॥ गृह्णाम्नौ जुहोति ॥७॥

विहितं नाम उत्थानहोमानन्तरं दधाति । तस्योक्तः क्रमः । तत ऊर्ध्वं स्वस्ति-वाचनम् । स्वस्तिवाचने प्राक् स्वस्तीर्णाम कुर्वन्ति व्यावहारिकम् । अस्मै देवदत्तशर्मणे स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्वति, देवदत्ताय इति वा । एवमेव मासि मासि जन्मतिथिं हुत्वा अत ऊर्ध्वं विहितमपि सर्वं हवनं करोति । आ संवत्सरात् संवत्सरस्यासमाप्तेः । एवमेव मासि मासि जुहोति इत्येतावता सिद्धे जन्मतिथिमिति होमात्प्राकनस्य सर्वेष्य अभावार्थम् । इतरथा मातापितरौ शिरःस्नातावहतवासिनौ कुमारश्च इत्येतदपि प्रसजेत्, जन्मतिथिहोमादेहंवनस्य विहितत्वात् । स्वस्तिवाचनमपि निवर्तते । स चतुर्विधो मासः । तत्र कीदृग्विधे मासि जुहोति । कथं चतुर्विधो मास इति चेत्, उक्तं हि—“दर्शादर्शाच्चन्द्रमसाञ्चिशाद्विवसस्तु सावनो मासः” इति । सौर्यो राशिभोगः । “शशाङ्कभगणस्थितिस्तार्क्षः” इति आक्षो मासः । सर्वेषामल्पीयात् तस्मात् तस्मिन्मासे जुहोति, तस्य प्रथमप्राप्तेः । तस्माजन्मनक्षत्रे करोति; तथैव च सिद्धिलोके । ननु चान्द्रेण मासेन लोकव्यवहारः । नैष दोषः । इह नक्षत्र-होमप्राधान्यात् जन्मनक्षत्रहोमार्थो मासो गृह्णते ॥ ६ ॥

गृह्णहोति ॥ गृहे भवो गृह्णः पाकाश्चिरस्यर्थः । जन्मतिथिहोमादीनि प्रजासंस्कारकर्माणि गृहोऽश्वावेव करोति; नौपासने, न मन्थनादिनिष्पादिते । न जन्मतिथिहोमस्यैवेदं शेषभूतं स्यात्; गृहोऽश्वौ करोतीति नैतैद्युक्तम् । एवमेव सूत-केऽश्वौ स्थालीपाकं श्रपयित्वा जन्मतिथिं गृहोऽश्वौ हुत्वेत्यवक्ष्यत् । पृथग्विधानात् सर्वार्थं एवायं विधिर्मवति ॥ ७ ॥

१. A². च

३. A. नैतदुक्तम्

२. A omits सिद्धे

अथ अष्टादशः खण्डः

चतुर्थं मासि निष्क्रमणिकां ॥१॥ स्नातः कुमारोऽलङ्कृतः सर्वसुरभिगन्धैः
माल्यैश्च यथोपपादं मातुरङ्गगतो या वान्या मातृस्थाने ॥२॥ सकुशपाणिः
कुशैर्होतारमन्वारभते ॥३॥ “सं पूषन्नध्वनः” इति सूक्तेन प्रत्यूचं स्थालीपाकस्य
हुत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य पूर्वं देवायतनं गत्वा सातपत्तः कुमारः सुहृद्गृ-
हाणि च ॥४॥ ततः पर्येति ॥५॥ अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥६॥

अथ अष्टादशः खण्डः

चतु.....णिका ॥ चतुर्थं मासि निष्क्रमणिका कर्तव्या । निष्क्रमणिकेति
कर्मणोऽन्वर्थसंक्षा, यत्कृत्वा निष्क्रामति ॥ १ ॥

स्नातः.....स्थाने ॥ स्नातः कुमारः सर्वसुरभिगन्धैर्माल्यैश्च यथोपपादमल-
ङ्कृतः । इह सर्वशब्दो बहुचाची, न कृत्स्ववाची । यथोपपादवचनान्मातुरङ्गगतो
भवति, या वान्या मातृस्थाने स्यात् मातृष्वसृपितृव्यभायैस्येवंविधा तस्या अङ्गगतो
भवति ॥ २ ॥

सकु.....भते ॥ स एवंभूतः कुशपाणिभूत्वा तैः कुशैर्होतारमन्वारभते ।
होतारमिति आचार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

सं पू.....णि च ॥ अथाचार्यः “सं पूषन्” इति सूक्तेन प्रत्यूचं स्थालीपाकस्य
जुहोति । हुत्वा “सं पूषन्नध्वनस्तिरः” इति भवति हि । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाच्यार्थ सातपत्तः पूर्वं देवायतनं गत्वा ततः सुहृद्गृहाणि च गत्वा ततो ग्रामम् । पूर्व-
मिति न वक्तव्यम् । आस्नातकमाहेवायतनगमनस्य पूर्वत्वं हि भवति । एवं तर्हि
पूर्वमिति कर्मसमाप्तिश्चापनार्थम् । कर्म परिसमाप्तम् । इदानीं गन्तव्यानां देशानां
देवायतनं पूर्वं गच्छति इति; इतरथा आवापस्थाने गमनमभविष्यत् ॥ ४ ॥

ततः पर्येति ॥ पर्येतीति प्रस्यागच्छतोत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ.....जनम् ॥ अथ ब्राह्मणभोजनं कुर्यात् ॥ ६ ॥

१. T omits का

३. IO, A¹ and T omit च

२. IO. हुत्वा

४. L omits अथ सातपत्तः

अथ एकोनविंशः खण्डः

षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् ॥१॥ आजमन्नाद्यकामस्य ॥२॥ तैत्तिरं ब्रह्म-
वर्चसकामस्य ॥३॥ मात्स्यं जनकामस्य ॥४॥ घृतौदनं तेजस्कामस्य ॥५॥
मैध्वोदनमायुष्कामस्य ॥६॥ दध्योदनमिन्द्रियकामस्य ॥७॥ क्षीरोदनं पशु-
कामस्य ॥८॥ दधिमधुघृतमिश्रमन्नं प्राशयेत् ॥९॥

अथ एकोनविंशः खण्डः

षष्ठे.....शनम् ॥ षष्ठे मासि वर्तमाने अन्नप्राशनं नाम कर्तव्यम् । अन्तर्थ-
संक्षा ॥ १ ॥

आज.....पस्य ॥ अजस्य इदं आजं मांसमन्नाद्यकामस्यान्नं स्यात्, अद-
नीयत्वात् । पिता कामयते 'अयं कुमारोऽन्नाद्यवान् भवतु' इति; न ह्यात्मनो हिताहिता-
मिङ्गः कुमारः । कथमेतद्वस्यते मांसमिति? नन्वाजं पयः स्यात् घृतं वा । न वय-
माजमित्येतावता मांसमिति ब्रूमः; किं तर्हि? तैत्तिरं इत्यत्र परसोऽभावात् मैंस-
मतेन[पदेन] सामान्यचोदितत्वात् मांसमिति ब्रूमः ॥ २ ॥

तैत्ति.....पस्य ॥ तैत्तिरं ब्रह्मवर्चसकामस्यान्नं स्यात्, तैत्तिरेऽदैनोयत्वात् ॥

मात्स्यं.....पस्य ॥ जवनं प्रथनं यशः भत्स्यस्यान्नं कुर्यात् । अदनीयत्वाद्
एतानि द्रव्याण्यन्नकार्ये भवन्ति, आहोस्ति व्यञ्जनकार्ये? अन्नकार्यं एव भवन्ति ।
न हि प्राशनमात्रे व्यञ्जनकार्यमस्ति । तृप्त्यर्थं यतमानस्य हि व्यञ्जनक्रिया ॥ ४ ॥

घृतौपस्य ॥ तेजस्कामस्य घृतौदनं भवति । अन्नकार्ये घृते सिक
इति वा ॥ ५—८ ॥

दधि.....शनीयात् ॥ इदानीं नित्यविधिः । दधा मधुना घृतेन च मिश्रो-
कृतान्नं प्राशयेत् ॥ ९ ॥

१. IO omits मात्स्यं जवनकामस्य

५. L. मांसतेन

२. A¹ and T omit मध्वो...

६. A. तैत्तिरेः

पशुकामस्य

७. L. अनद

३. IO. गत

८. L omits अन्नकार्यं एवं

४. L. अनदनीयत्वात्

९. A. घृतो

“अन्नपतेऽन्नस्य नो देहनमीवस्य शुष्मिणः ।

प्र प्र दातारं तारिष ऊर्ध्वं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे” ॥

“यच्छिद्धि ते” “महश्चित्”

“इमपग्र आयुषे वर्चसे कृधि तिग्ममोजो वरुण सोमराजन् ।

मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वेदेवा जरदृष्ट्यथासत् ॥”

इति हुत्वा “अग्र आयूषि” इत्यभिमन्त्र्य महाव्याहृतिभिः प्राशनम् ॥१०॥

अग्र.....शनम् ॥ “अन्नपते” इत्यास्राता ऐका ऋक् “यच्छिद्धि” “महश्चिद्धे” इत्यूचोः प्रतीकग्रहणम् । बह्यश्वैर्वंप्रतोकाः सन्ति । तथाप्याश्रेष्ठभ्यामितराभ्यां सह विहितयोः सम्भवे साम्यं शुक्लमिति आश्रेष्ठयोः “यच्छिद्धि ते पुरुषाः” “महश्चिद्धे एनसः” इत्येतयोर्भवति । प्राथम्यात् “यच्छिद्धि ते विशो वथा” “महश्चित्वं” इति पत्त्वोरिति चेत्, न प्राथम्यमृचां नियमहेतुरिति आपितमाचार्यैवै । “आ कलशेषु धावति” इति द्वयोर्क्रौचोः सत्योरुत्तरान्निपत्य पूर्वो नियन्तुं बलं कृतवान् । “आ कलशेषु धावति पवित्रे” इति ततः सिद्धम्—प्रथमं वा नियम्येतेति व्यायो नक्षु भवतीति । “इममग्रे” इति चेहास्राता एका ऋक् । एमिहुत्वा “अग्र आयूषि” इत्यनयर्चाशमभिमन्त्र्य महाव्याहृतिभिः प्राशनं कारयेत्; प्राशयेदित्यर्थः । मन्त्रपृथक्त्वात् किं [पृथक्] प्राशनं करोति आवापस्थाने प्राशनं भवति; प्राशयित्वा ततः सर्वप्रायश्चित्तादिशेषहोमं करोति । इह केन जुहोति? अनदीषेन । कथमिति चेत्, हुत्वा “अग्र आयूषि” इति संबन्धात् आज्येनैव जुहोति । अदनीषेन जुहोतीति वचनाभावात् “जुहोतीत्युक्ते सर्पिः प्रतीयेत्” इति वचनात् हुत्वा “अग्र आयूषि” इति न होम्यादनीययोः सम्बन्धार्थः । किं तर्हि? होमप्राशनयोः कर्तृनियमार्थम् । यो होता स एव प्राशयेत् कुमारमिति; “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इति विधानात् । यत्र होम्यमनदनीयं स्यात्, तत्र हुतशेषादिति वक्ष्यति । हुतशेषाद्विः प्राश्वं हुतशेषाद् ग्रहं गृहीत्वेत्येवा[त्वेति । न] तथेहं । तस्मादाज्यं इविरिति मन्यामहे ॥ १० ॥

१. All except IO add पुरुषाः

६. L omits इयोः...भवतीति

२. A. एता ऋचः

७. A omits किं

३. A omits इतराभ्यां

८. A. अदनीषेन

४. A. अयु

९. A. तथैव

५. A adds एव

शेषं माता प्राशीयात् ॥११॥

अथ विंशः खण्डः

सप्तमेऽष्टुमे वा मासि कर्णवेधनम् ॥१॥ यथां कुलधर्मं वा ॥२॥ तिष्यपुनर्वस्त्रोः अवणधनिष्ठयोर्वा ॥३॥ पूर्वोत्तरेषु वा ॥४॥ सर्वेषां यथानुकूलं वा ॥५॥ “अभि त्वा देव सवितः” इति तिष्ठभिस्त्रिमधुरस्य हुत्वा हिरण्मये-तरया वा सूच्या “आश्रुत् कर्ण” इति दक्षिणं कर्णी विधवा “उत त्वा बधिरं

शेषं.....प्राशीयात् ॥ कुमारस्य माता प्राशनशेषं प्राशीयात् ॥ ११ ॥

अथ विंशः खण्डः

सप्त.....धनम् ॥ सप्तमे वाष्टमे वा मासि कर्णवेधनं कर्तव्यम् । अन्वर्ध-संक्षा । मासि इति छान्दसम् । माले वर्तमान इत्यर्थः ॥ १ ॥

यथा.....र्मं वा ॥ यथा कुलधर्ममिति कालानिष्टत्वम् । केचित् सप्तमे मासि कुर्वन्ति, केचित् सप्तमे[अष्टमे] मासि कुर्वन्ति, केचित् कालान्तरे । यथा यस्य कुलधर्मस्तथा करोति ॥ २ ॥

तिष्य.....योर्वा ॥ तिष्यपुनर्वस्त्रोर्नक्षत्रयोर्वा अवणधनिष्ठयोर्वा । धनिष्ठेति अविष्टानामाख्या ॥ ३ ॥

पूर्वोत्तरेषु[वा] ॥ पूर्वेष्टतरेषु च[वा] । पूर्वफलगुनी, उत्तरफलगुनी, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, पूर्वप्रोष्टपदा, उत्तरप्रोष्टपदा च । पूर्वोत्तरेष्विष्ट्युक्तान्येतानि ॥ ४ ॥

सर्वे.....लं वा ॥ सर्वेषां इति निर्धारणे षष्ठी । सर्वेषां नक्षत्राणां यजस्त्रं कुमारस्यानुकूलं प्रशस्तमित्यर्थः; तस्मिन् वा । सर्वग्रहणम् अप्रकृतपरिग्रहार्थम् । इतरथा प्रकृतानामेव यथानुकूलमिति स्यात् ॥ ५ ॥

अभि.....सव्यम् ॥ “अभि त्वा देव सवितः” इति तिष्ठभिरद्दिः त्रिमधु-स्य हुत्वा । हिरण्मयया सूच्या इतरया वा । हिरण्मयेत्यभिमतप्रस्तुप्रदर्शनार्थम् ।

१. A¹ omits कुल...सर्वेषां यथा

२. T adds वा

३. IO and A¹. सूच्या वा

४. L. अष्टम-

५. A. अस्य

६. A omits च

७. A. नत्यान्येतानि

वयम्” इति सब्यम् ॥६॥ रक्तकङ्कणं रक्तसूत्रं वा छिद्रयोः प्रतिनिदध्यात् “राकामहम्” इत्येतयां ॥७॥ अथ ब्राह्मणान् त्रिमधुरेण स्वस्तीर्वाच्य ततोऽभिवादयीत ॥८॥

अनियमेऽहिरण्मय्यपि प्राप्नोति । त्रीणि मधुराणि द्रव्याणि समाहृतानि त्रिमधुरम् । अनियमेनोक्तव्यात् यानि कानि भवन्ति । अध्यवा यदेतदनन्तरमुक्तं दधिमधुघृतमिथमिति तत् त्रिमधुरम् । आसेन् पक्षे त्रिमधुरमिति बहुवीहिसमासः । त्रीणि मधुराणि यस्यास्ति तदिदं त्रिमधुरमिति । अम्लं दधि चेत्, तत्र मधुरम् । एतदुक्तं क्षारपाणिना हायनादिषु दध्याकारमधुरमित्युक्त्वा हायनादीनि मधुराणीति । अपि च प्रकृतप्रस्तयो ज्यायानप्रकृतप्रस्तयात्; नियमश्चानियमात् । अहोम्यं मधु इति चेत्, तत्र; वचनाद्वोम्यं स्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । अपि च शास्त्रान्तरेभ्वाभिचारकेषु कर्मसु मधु होम्यमाङ्गातम्, कर्णवेधनमपि भाक्तमाभिचारकम् । तस्मादपीह मधु होम्यमेव । “आश्रुत्कर्ण” इति दक्षिणं कर्णं विध्वा “उत त्वा बैधिरं वयम्” इति सब्यं कर्णं विध्यति । सब्यमित्यधिकारार्थमुक्तम्, न क्रमार्थम् ॥ ६॥

रक्त.....तया ॥ वेधनानन्तरं रक्तसूत्रनिधानं कर्तव्यम् । रक्तकङ्कणं वा रक्तसूत्रं वा । “राकामहम्” इत्येतया छिद्रयोः प्रतिनिदध्यात् । रक्तकङ्कणं रक्तसूत्रमिति जातिशब्दौ । तस्मादेकवचनोपपत्तिः ॥ ७ ॥

अथ.....यीत ॥ अथेत्यधिकारनिवृत्तौ । कृत्ज्ञं कर्म परिसमाध्य नावापस्थान इति ब्राह्मणान् त्रिमधुरेण स्वस्ति[स्तीः] वाच्य । स्वस्ति[स्तीः] वाच्येति प्रसिद्ध-ग्रहणमुक्तम् । त्रिमधुरेणेति त्रिमधुरं दत्त्वेत्यर्थः । ततः स्वस्तिवाच्यनानन्तरं तान् ब्राह्मणान् कुमारोऽभिवादयेत् ॥ ८ ॥

१. All add here सन्दध्यात्

२. A. पाणिनाङ्गायनामग्रिषु

२. Both A and L read त्रीणि...

४. A. बधिराः

होम्यमेव after वचनोपपत्तिः in the
commentary on the next sūtra
Its proper place seems to be here.

५. L omits रक्त

६. A omits वा

७. L omits this word.

अथ एकविंशः खण्डः

संवत्सरे ब्राह्मणस्य चूलाकर्म ॥१॥ तृतीये वा वर्षे ॥२॥ पञ्चमे क्षत्रियस्य ॥३॥ सप्तमे वैश्यस्य ॥४॥ संवत्सरे वा सर्वेषाम् ॥५॥ अग्निसुपसमाधाय व्रीहियवानां तिलमाषानामिति च पात्राणि पूरयित्वानल्हुं गोमयं कुशभिर्चिं च केशप्रतिग्रहणमादर्शं लोहक्षुरं नवनीतं चोत्तरत उपनिदधाति ॥६॥

अथ एकविंशः खण्डः

संव.....कर्म ॥ संवत्सरे पूर्णे ब्राह्मणस्य चूलाकर्म भवति, कर्तव्यम् । आदर्शे मासे पूर्णे करोति । तदा हि संवत्सरशब्दः कृतार्थो भवति । संवत्सर इति न घक्तव्यम् । वक्ष्यति हि “संवत्सरे वा सर्वेषाम्” इति । तेनैव संवत्सरप्रसिद्धिः । एवं तर्हि ब्राह्मणस्य कालानित्यत्वज्ञापनार्थम्, वक्ष्यमाणेष्वपि कालेषु ब्राह्मणस्य चूलाकर्म स्यात्, संवत्सरं तु विधाननिया[त्यत्वा]र्थमिति ॥१॥

तृती.....वर्षे ॥ तृतीये वर्षे ब्रह्मणस्य चूलाकर्मेत्यधिकारः ॥२॥

पञ्च.....यस्य ॥ पञ्चमे वर्षे क्षत्रियस्य चूलाकर्म ॥३॥

सप्त.....श्यस्य ॥ सप्तमे वर्षे वैश्यस्य चूलाकर्म ॥४॥

संव.....र्वेषाम् ॥ सर्वेषां सर्वशब्दसामर्थ्यादन्तराळानामपि अधिकृतानां संवत्सरे चूलाकर्म स्यात् ॥५॥

अग्नि.....धाति ॥ अग्निसुपसमाधाय व्रीहियवानां तिलमाषाणामिति इति-शब्दः समुच्चयार्थः । चत्वारि पात्राणि पूरयित्वा आनल्हुं गोमयं कुशभिर्चिं च केशप्रतिग्रहणं कृत्वा । आदर्शं लोहक्षुरम् । क्षुरमित्येव वक्तव्यम् । तथा हि लोहक्षुरमेव भवति, प्रसिद्धथा ; न हि वाक्षः क्षुरो विद्यते । तथैव च मन्त्रे दृश्यते “क्षुरेण राजे” इति । लोहक्षुरमिति सुवर्णक्षुरमित्येवमर्थमुक्तम् । सुवर्णनामधेयेषु लोहशब्द आज्ञातो निरुक्ते “लोहं फनकं काञ्चनम्” इति । द्व्यक्तं च भाँखीये गृह्णे महापाठे—

१. A². सर्वे वा

२. T. Space is left out for
writing पूर...नद्व

३. T. चोत्तर उपरि दधाति

४. L adds आ

५. L omits चूलाकर्म स्यात्

६. L omits अग्नि...आदर्शं लोह-

क्षुरम्

७. L. हारिवीये द्व्यमहा-

“सं पृच्यध्वमृतावरीरुर्मिणीर्मधुमत्तमाः ।
पृश्चतीर्मधुना पयो मन्द्रा धनस्य सातये” ॥

इत्युष्णास्वप्सु शीताः सिञ्चति ॥७॥ “आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घायुत्वाय वर्चसे । त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषमगस्त्यस्य त्र्यायुषं यदेवानां त्र्यायुषं तत्ते अस्तु त्र्यायुषम्” इति शीतोष्णाभिरद्विदक्षिणं केशपक्षं त्रिरभ्यनक्ति ॥८॥ एवमेव नवनीतेन छित्वा ॥९॥ “ओषधे तायस्वैनम्” इति कुशतरुणमन्तर्निंदधाति ॥१०॥ केशान् कुशतरुणं चादर्शेन स्पृष्टा “तेजोऽसि स्वधितिष्ठे पिता मैनं हिसीः” इति लोहक्षुरमादत्ते ॥११॥

“सौवर्णशतपलः शुरः” इति । नवनीतं चेत्येतानि धौन्यपात्रादीन्यग्नेहत्तरत उपनिद्वधाति । उपशब्दः समीपवाची ॥ ६ ॥

सं पृ.....श्चति ॥ इहानादेशो वेति व्याहृतयश्चतस्तः प्रधानाहुतयो भवन्ति । भूतिकर्मत्वादस्य ताः सर्वा हुत्वा । आज्याहुतित्वात् स्विष्टकृतं हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तां-त्पुरस्तात् “सं पृच्यध्वम्” इत्यनेन मन्त्रेण उष्णास्वप्सु शीताः सिञ्चति ॥ ७ ॥

आप उन्दन्तु.....त्रिरभ्यनक्ति ॥ ततः तामिः शीतोष्णाभिरद्विः कुमा-रस्य दक्षिणकेशपक्षमादाय “आप उन्दन्तु” इत्यनेन मन्त्रेण त्रिरभ्यनक्ति ॥ ८ ॥

एवं.....छित्वा ॥ केशाग्राणि छित्वाप्येवमेव नवनीतेन त्रिरभ्यनक्ति । एवमे-वेति त्रित्वमेवानुकृत्यते, न मन्त्रः, लिङ्गविरोधात्, ऊहासम्भवाच्च समानविधाने ॥

ओष.....धाति ॥ “ओषधे तायस्वैनम्” इति केशाप्रेषु कुशतरुणमन्तर्निं-दधाति । इहान्तदशब्दो मध्यवाची ॥ १० ॥

केशान्.....दत्ते ॥ ततस्तत्केशान् कुशतरुणं चादर्शेन तुष्णीमेव स्पृष्टा ततः “तेजोऽसि” इत्यनेन मन्त्रेण लोहक्षुरमादत्ते, मन्त्रे केवलं क्षुरदर्शनात् ॥ ११ ॥

१. A² and T. सिञ्चतु

६. L omits आज्याहुतित्वात्

२. A² and T. त्रियायुषं

७. L. श्रित्तं

३. L omits this word.

८. A omits उष्णास्तु ... इत्यनेन
मन्त्रेण

४. L. उपदधाति

मन्त्रेण

५. L. देशो वति

“येनावपत् सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।

येन धाता बृहस्पतेरिन्द्रस्य चावपच्छिरः ।

तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्मान् दीर्घायुरयमस्तु वीरोऽसौ ॥”

इति केशाग्राणि छिनत्ति कुशतरुणं च ॥१२॥ एवं द्वितीयम् ॥१३॥ एवं तृतीयम् ॥१४॥ एवं द्विरुचरतः ॥१५॥ निकक्षयोः षष्ठसप्तमे गोदानकर्मणि ॥१६॥ एतदेव गोदानकर्म यच्चूलाकर्म षोडशे वर्षेऽष्टादशे वा ॥१७॥ तृतीये तु

येन.....णं च ॥ ततस्तानि केशाग्राणि तच्च कुशतरुणम् “येनावपत्” इत्यनेन मन्त्रेण क्षुरेण छिनत्ति । असावित्यत्र प्रथमया नामनिर्देशं करोति ॥ १२ ॥

एवं.....तीयम् ॥ “आप उन्दन्तु” । एवमेव द्वितीयमणि करोति ॥ १३ ॥

एवं तृतीयम् ॥ तथा तृतीयमणि करोति ॥ १४ ॥

एवं.....रतः ॥ तथैवोच्चरतश्च द्विः करोति । द्विरुचरत इत्येतावत्युच्यमाने पैकस्मिन्नेव छेदनं द्विः स्यात् । तस्मात् पुनरप्येवमित्युक्तम् ॥ १५ ॥

निक.....र्मणि ॥ गोदानकर्मणि निकक्षयोः षष्ठसप्तमे प्रवपने भवतः । पूर्वाणि च यथोक्तमेष्व ॥ १६ ॥

एतदेव.....शे वा ॥ किन्तद् गोदानकर्म यस्मिन् सप्त प्रवपनाँनीति प्राप्त उच्यते । यच्चूलाकर्म एतदेव पुनः षोडशे वर्षे अष्टादशे वा कर्तव्यम् । गोदानस्य कर्म गोदानकर्मैति व्रतस्य गोदानस्यान्ते कर्तव्यम् । तस्योक्तो विशेषः ॥ १७ ॥

तृती.....दाति ॥ तुशब्दोऽधिकारनिवृत्यर्थः । गोदानाधिकारो निवृत्तः । इदानीं तु चूलाकर्मविशेषो वश्यत इति । तृतीये प्रवपने आचार्याय गां ददाति ॥

१. IO adds इमश्चुरमे

५. A. हि तस्मिन्नेव

२. A¹ and A² omit सोमस्य

६. L. सप्तमे बने भवतः

३. A² omits एतत्

७. A. प्रवपनं स्तिति

४. IO, कर्मण्यचौला

८. A. शब्दो विकार

प्रेवपने गां ददाति ॥१८॥ अहतं च वासो येनाच्छब्दो वैपति ॥१९॥
तूष्णीमावृताः कुमारीणाम् ॥२०॥ प्रागुदीच्यां दिश्यपां वा समीपे बहोष-
धिके देशे केशान् निखनन्ति ॥२१॥ नापिताय धान्यपात्राणि नापिताय
धान्यपात्राणि ॥२२॥

इति कौषीतकगृहे प्रथमोऽध्यायः

अह.....पति ॥ अहतं च वासो ददाति, येनाच्छब्दः कुमारो वपति । पतदेव
क्षापकम्—अहतं वासः परिधाय कुमारो वापयत इति । स्वयं कर्तृनिर्देशः; तथा हि
व्यवहारो लोके वापयतीति^१ । तथैव वा पाठः । अहतं वासः कर्मान्ते ददाति । न हि
तत्तृतीये वपने दातुं शक्यम् ॥१॥

तूष्णीं.....रीणाम् ॥ तूष्णीमावृतेस्यैमन्त्रेण प्रयोगेणोत्थर्थः । कुमारीणा-
मपि चूलाकर्म कर्तव्यम् । इह यदुक्तम् “सं पृच्यध्वम्” हस्येवमादि तत् तूष्णीं
क्रियते । होमकर्म समन्त्रकमेव क्रियेत, अन्यतः प्राप्तेः । अन्यतो हि प्रधाना हुतय
प्राप्ताः, अन्यतश्च मन्त्रः । तस्माद्यथाप्राप्तमेव कर्म कृत्वा अन्यदमन्त्रकं करोति ॥२॥

प्रागु.....नन्ति ॥ प्रागुदीच्यां दिश्यपां समीपे वा अन्यत्र वा बहोषधिके
देशे केशान्निखनन्ति । बहुवचननिर्देशात् परिकर्मिणो निखनन्ति अनियमेन ॥२॥

नापि.....ताणि ॥ यान्युक्तानि व्रीहियवानामिति पात्राणि तानि सधा-
न्यानि नापिताय ददाति । इह नापितदर्शनात् कर्मान्तरं केशांश्च कारयेत् । यथा-
गोत्रं शिखाग्रहणं कृत्वा सर्वान्वापयेद्वा । तथाशुल्कं शौनकेन ॥२॥

इति गृहस्विवरणे भवत्रात्कृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥

१. IO. फूवने

३. L omits इति

२. T. भवति

४. A. तेत्यत्र मन्त्रेण

अथ द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

गर्भाष्टमेषु वर्षेषु ब्राह्मणमुपनयीतैणेयेनाजिनेन ॥१॥ गर्भदशमेषु वा ॥२॥
गर्भैकादशेषु क्षत्रियं रौरवेण ॥३॥ गर्भद्वादशेषु वैश्यं गड्येन ॥४॥ आ षोडशाद्
ब्राह्मणस्यापतिता सावित्री ॥५॥ आ द्वार्चिंशात् क्षत्रियस्य ॥६॥ आ चतु-
र्विंशाद्वैश्यस्य ॥७॥ काषायं वासो ब्राह्मणस्य ॥८॥ माञ्चिष्ठुं क्षत्रियस्य ॥९॥

प्रथमः खण्डः

गर्भा.....नेन ॥ गर्भाष्टमेषु कुमारस्य ततो ब्राह्मणमुपनयीत एणेयेनाजिनेन ।
अजिनविशेष इहोच्यते ॥ १ ॥

गर्भ.....षु वा ॥ उपनयीतेति वाक्यशेषानुषङ्गात् ॥ २ ॥

गर्भै.....वेण ॥ गर्भैकादशेषु वर्षेषु क्षत्रियमुपनयीत रौरवेणाजिनेन ॥ ३ ॥

गर्भ.....व्येन ॥ गर्भद्वादशेषु वर्षेषु वैश्यमुपनयीत गड्येनाजिनेन ॥ ४ ॥

आ षो.....वित्री ॥ आ षोडशाद्वर्षाद् ब्राह्मणस्य अपतिता सावित्री भवति ।
आ षोडशादुपनयनकाल इत्यर्थः । यद्येवं गर्भाष्टमप्रभृत्याषोळशाद्वर्षाद् ब्राह्मणस्योप-
नयनकाल इति वक्तव्यम् । तथा सति तुल्यः कालविधिः स्यात् । आपद्विकल्पो
ह्या षोळशादिति । अथवा षोळशादपतितेति ब्रुवन् अत ऊर्ध्वं पततीत्येवमर्थमाह ।
तदुक्तम्—“अत ऊर्ध्वं एतिता सावित्री नैनानुपनयेत्” हति ॥ ५ ॥

आ द्वा.....यस्य ॥ अपतिता सावित्रीति वाक्यशेषः ॥ ६ ॥

आ च.....श्यस्य ॥ स एव वाक्यशेषः ॥ ७ ॥

काषा.....णस्य ॥ काषायं वासो ब्राह्मणस्य भवति ॥ ८ ॥

माञ्चि.....यस्य ॥ वास इत्याधिकारः ॥ ९ ॥

१. IO. वर्षे

२. IO adds वा

हारिद्रं वैश्यस्य ॥१०॥ अहतेन वाससा सर्वे ॥११॥ मेखलिनः ॥१२॥
मौड़ी मेखला ब्राह्मणस्य ॥१३॥ धनुज्या क्षत्रियस्य ॥१४॥ ऊर्णासूत्रं
वैश्यस्य ॥१५॥ तेषां दण्डाः ॥१६॥ पालाशो वैल्वो वा दण्डो ब्राह्मणस्य ॥१७॥

हारिद्रं वैश्यस्य ॥ १० ॥

अह.....सर्वे ॥ अहतेन वाससा आच्छद्धाः सर्वे उपनयेन् । अहतेनेति
कस्माद्विकृतनिर्देशः कृतः ? नन्वहतं वासः सर्वेषामिति वक्तव्यम् । विकृतनिर्देशो
विकल्पवैषम्यहापनार्थः । तस्मात् काषायाद्यसम्भवविषयता अहतस्य वाससः
सिद्धयति । युक्तमेव चैतत् । “यदि वासांसि वसीरन्, रक्तमेव वसीरन्” इति स्मृतौ
दर्शनात् । अथवा पेणेयादिभिस्तृनीयानिर्दैरजिनैश्चोदनासामान्यार्थः । तेन अजि-
नानामपि वाससः कार्ये प्रसिद्धिः, वाससा तुल्यविधानात् । तथाहुक्तं धर्मशास्त्रेषु
“अजिनानि विधाय यदि वासांसि वसीरन् रक्तानि वसीरन् काषायं ब्राह्मणो
माजिष्ठं क्षत्रियो हारिद्रं वैश्यः” इति । अनन्तरस्यैवं वैश्यस्याहतविधानं मा भूदि-
त्येवमर्थं सर्वं इत्युक्तम् ॥ ११ ॥

मेखलिनः ॥ सर्वं इत्यधिकारः । सर्वे मेखलिनो भवन्ति । नैतद्वक्तव्यम्,
उत्तरत्र सविशेषविधानात् । एवं तर्हि विध्यन्तरमिदं विकल्पार्थम् । यथातथा मेख-
लिनो भवन्ति, न द्रव्यनियम इति । इदानीं द्रव्यनियमेनाभिमतपक्षो वक्ष्यते ॥ १२ ॥

मौड़ी.....णस्य ॥ तृणविशेषनिर्देशः ॥ १३ ॥

धनु.....यस्य ॥ मेखलेस्यधिकारः ॥ १४ ॥

ऊर्णा.....इयस्य ॥ ऊर्णासूत्रमित्याविकं सूत्रम् ॥ १५ ॥

तेषां दण्डाः ॥ तेषां दण्डा भवन्ति । एतदपि न वक्तव्यम्, उत्तरत्र
सविशेषविधानात् । एवं तर्हि एतदपि विध्यन्तरम्, ऋते वृक्षनियमं यथातथा दण्डा
भवन्तीति । तदुक्तमापस्तम्बेन—“वाक्षो दण्डः” इति । वर्णसंयोगेनैतदुपदिश-
न्तीति ॥ १६ ॥ इदानीं सविशेषमभिमतपक्षविधानम्

पाला.....णस्य ॥ १७ ॥

१. T. हारीतं

३. A omits एव

२. L omits this word.

४. A. विधानात्

नैयग्रोधः खादिरो वा क्षत्रियस्य ॥१८॥ औदुम्बरो वैश्यस्य ॥१९॥ एवमेव होमार्थे ॥२०॥ ग्राणान्तिको ब्राह्मणस्य ॥२१॥ ललाटान्तिकः क्षत्रियस्य ॥२२॥ केशान्तिको वैश्यस्य ॥२३॥ सर्वे वा सर्वेषाम् ॥२४॥ येनाबन्धेनोपनयीत आचार्याधीनं तत् ॥२५॥ परिवाप्योपनयेत् ॥२६॥ आप्नाव्या-

नैय....यस्य ॥ १८ ॥

औदुं.....इयस्य ॥ दण्ड इत्यधिकारः ॥ १९ ॥

एव.....मार्थे ॥ पवमेव हँसोमार्थेऽपि वृक्षान्तियमो भवति । होमार्थ इति इधमाद्यर्थे । अथवा ब्रह्मचारिणो होमार्थ सामान्यद्रव्यमुक्तरत्र वक्ष्यति अश्वत्थादि । इह विशेषनियमो चिकित्पार्थः ॥ २० ॥

ग्राणा....णस्य ॥ इदानीं दण्डप्रमाणान्युच्यन्ते । ग्राणान्तिक इत्युपनेयस्य ग्राणसम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

लला. ...यस्य ॥ ललाटान्तिक इति भूसन्धेरूर्ध्वम् ॥ २२ ॥

केशा.....इयस्य ॥ ललाटदेशादूर्ध्वमिति केशान्तः ॥ २३ ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ सर्वे प्रमाणविधयः सर्वेषां स्युर्वा ॥ २४ ॥

येना.....नं तत् ॥ आबन्ध आभरणम् । येनाबन्धेनाभरणेनालङ्कृत उपनयीत तदाभरणमाचार्याधीनं भवति; आचार्याय तद्व्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

परि.....येत् ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः । परिवाप्यौपनेय इति व्रतादेश-नेऽपि परिवापननियत्वार्थम् । ननु उपनयनातिदेशादेव सेत्यति । सिद्धस्य पुनर्वचनं नियमार्थम् । नियमश्चान्यनिवर्तकः ॥ २६ ॥

आप्ना.....कृत्य ॥ आप्नाव्यालङ्कृत्येति विशेषस्नानालङ्करणयोः व्रतादेशने निवृत्यर्थं परिवापनावधारणम्; ननु[न तु] स्नानमपि तत्र निवृत्य[वर्त्यम्] । तेन खलु

१. All except T add अग्निसुप्तमाधाय

२. All mss. of the text read उपनयित्वा

३. L omits दण्डः

४. L reads होमार्थेऽपि after the next word.

बङ्गुत्य ॥२७॥ अग्रय इन्द्रायादित्याय विशेष्यो देवेभ्य ईति हुत्वा जघनेनाग्निमुपतिष्ठतः प्राढ्मुख आचार्यः प्रत्यड्मुख इतरस्तिष्ठन् तिष्ठन्तमुपन-येत् ॥२८॥

“इयं दुरुक्तं परिवाधमाना वर्णं पश्चिलं पुनर्ती न आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्ती सखा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥”

विशेषस्नानं निर्वर्त्यते । इहाप्नाव्येति न वक्तव्यम् । परिवापने स्नानं प्रसिद्धविश्वेशात् । परिवापनानन्तरं स्नानं दर्शयति । एवं तर्हि अधिशेषविधाने आनर्थक्याद्विशेषविधानं मङ्गव्यसङ्गैर्घ्यटैः मङ्गव्याभिरद्विर्विशेषणं मङ्गव्यवदाप्नाव्येति । भूतिकर्मत्वाच्चोरन्य-नस्य तथा भवति ; तथैव च प्रसिद्धिलोके । तसादेव विशेषस्नानं व्रतादेशने निव-र्त्यते । सामान्यस्नानं शुद्धयर्थं शास्त्रान्तरविहितं निर्वर्त्यते । इह परिवाप्य विशेष-णाप्यलङ्कृत्योपनेयः । व्रतादेशने तु परिवाप्यवेति नियमार्थस्तुशब्दः । तत्रापि शुद्धयर्थं सामान्यस्नानं भवत्येव ॥ २७ ॥

अग्र.....नयेत् ॥ इतिशब्दः समुच्चार्यः । पुरस्ताद्याहृतीर्हुत्वा पताश्वतस्म आहृतीर्हुत्वा उपस्थिष्टाद्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत ऊर्ध्वं जघनेनाग्निमुपतिष्ठतः । कथमिति चेत् प्राढ्मुख आचार्यस्तिष्ठति, प्रत्यड्मुख इतरः । इतर इत्युपनेयः । तिष्ठन्ताचार्य-स्तिष्ठन्तमितरसुपनयेत् । जघनेनाग्निमुपतिष्ठत इत्येव स्थाने सिञ्जे पुनस्तिष्ठन् तिष्ठ-न्तमित्युभयोः स्थानविधानमेवमेव । तिष्ठन्तिं प्राढ्मुखप्रत्यड्मुखतदनियमार्थम् । पर्यावृत्येत्यत्रापि प्रत्यड्मुखो भवेद् इति संशयन्त्रिवृत्यर्थम् ॥ २८ ॥

इय.....रेकः ॥ “इयं दुरुक्तम्” इत्यनेन मन्त्रेण मेखलां त्रिवृतां श्रिः परिवृत्य त्रिवृतैषैको ग्रन्थिः कर्तव्यः ॥ २९ ॥

१. IO omits इति

४. L. उपनयः

२. A. निवृत्यते

५. L. विश्व

३. L. नाप्यते

६. A adds उक्तम्

इति त्रिमेवलां परिवृत्य त्रिवृतात्रिवृतेनैकग्रन्थिरेकः ॥२९॥ त्रयोऽपि वा ॥
 ३०॥ “यज्ञस्योपवीतेनोपव्ययामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय सर्वेषां
 वेदानामाधिपत्याय यज्ञसे ब्रह्मवर्चसाय त्वा” इत्युपवीतेन ॥३१॥ उपनय दक्षिणं
 बाहुमुद्भूत्य शिर उपधाय वामेऽसे प्रतिष्ठापयति ॥३२॥ एवं यज्ञोपवीती ॥३३॥
 विपरीतं पित्र्ये ॥३४॥ “उच्छिष्टम्” इत्यजिनेन च ॥३५॥

त्रयोऽपि वा ॥ त्रयोऽपि वा त्रिवृतो ग्रन्थयः कार्याः ॥ ३० ॥

यज्ञ.....तेन ॥ “यज्ञस्योपवीतेन” इत्यनेन मन्त्रेण उपवीतेनोपनयेत् । उपवीत-
 विशेषः शास्त्रान्तरविहितः । त्रिवृद्यज्ञोपवीतमेवेति तन्त्रादिनियमेन सूत्रम् । अस्मा-
 कमप्युपवीतं रज्जुरित्येतावद्वृह्यते, शास्त्रे उपवीतिन इति च । “यद्येकवासा
 यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा” इति च ॥ ३१ ॥ कथमुपनयेत् इति चेत्

उप.....यति ॥ तेदुपवीतमुपनय उपनयस्य दक्षिणं बाहुमुद्भूत्य शिरश्च
 दक्षिणतो निधाय वामेऽसे प्रतिष्ठापयति ॥ ३२ ॥

एवं.....वीति ॥ एवं यज्ञोपवीती स्यात् । इह लक्षणतस्सद्धं पुरस्तादुक्तम्
 “यज्ञोपवीती देवकर्माणि करोति” इत्येवमादिषु ॥ ३३ ॥

विष.....पित्र्ये ॥ एतदेव विपरीतं पित्र्ये । यदुकं तद्वति सव्यं बाहु-
 मुद्भूत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति, एवं कृते प्राचीनावीती भवती-
 स्वर्थः । तद्विपित्र्य उक्तम् ॥ ३४ ॥

उच्छिष्ट.....न च ॥ “उच्छिष्टम्” इत्यनयर्चा अजिनेन च यज्ञोपवीतवदुप-
 नयेत् ॥ ३५ ॥

१. A². त्वामिति

२. L omits the portion within quotations.

३. L. उपनयेदिति चेदुप-

४. L. तीत्येव कर्माणि

अथ द्वितीयः स्वण्डः

अद्विरञ्जलि पूरयित्वाथैनमाह “को नामासि” इति ॥ १ ॥ “असावहं भोः” इतीतरः ॥ २ ॥ “समार्षः” इत्याचार्यः ॥ ३ ॥ “समार्षोऽहं भोः” इतीतरः ॥ ४ ॥ “ब्रह्मचारी भव” इत्याचार्यः ॥ ५ ॥ “ब्रह्मचारी भवानि” इतीतरः ॥ ६ ॥ “भूर्भुवःस्वः” इत्यञ्जलावञ्जलीखीनसिद्ध्य दक्षिणोक्तराभ्यां पाणिभ्यां पाणी संगृह जपति “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो

अथ द्वितीयः स्वण्डः

अद्वि.....सीति ॥ आचार्योऽद्विरात्मनोऽञ्जलि पूरयित्वाऽथैनमाह “को नामासि” इति । अथैनमित्यथशज्ज्ञानाधिकारनिवृत्यर्थत्वादाचार्यस्याञ्जलिरिति संशयनिवृत्तिं करोति ॥ १ ॥

असा.....तरः ॥ अथैवमुक्तः ‘असावहं भोः’.....इ[इति प्रत्याह । अहं] असावित्यत्र प्रथमया आत्मनो नाम निर्दिशति ॥ २ ॥

समा.....चार्यः ॥ ततः समार्ष इत्याचार्य आह ॥ ३ ॥

समा.....तरः ॥ समार्षोऽहं भोः इतीतर आह ॥ ४ ॥

ब्रह्म.....चार्यः ॥ तत आचार्यो ब्रह्मचारी भव इत्याह ॥ ५ ॥

ब्रह्म.....तरः ॥ इतरो ब्रह्मचारी भवानि इत्याह ॥ ६ ॥

भूर्भु.....विति ॥ ततै आचार्यः प्रकृतानञ्जलीखीनस्याञ्जलावासिञ्चति “भूर्भु-स्वस्वः” इति । अञ्जलीनित्यञ्जलिगता आप उच्यन्ते, आधार्ये आधारवदुपचारात्, यथा “मञ्ज्ञाः क्रोशन्ति” इति मञ्ज्ञस्येषु पुरुषेषु क्रोशात्सु । त्रीनिति द्रव्यपरत्व-निर्देशो मन्त्रावृत्यर्थः । त्रिरासिद्ध्यत्युच्यमानं च सकृदेव मन्त्र उच्यते । तस्माद्वृव्य-परनिर्देशादिह मन्त्रावृत्तिः । ततो दक्षिणोक्तराभ्यां पाणिभ्यामस्य पाणी सङ्कृत्य

१. T. Space is left out for writing ब्रह्मचारी ४. A omits अये ... समा ... तरः
(fourth sūtra) ॥

२. IO, A¹ and A² omit इति ५. A. तत्र

३. L omits अथैनमिति

“हस्ताभ्यामुपनयाम्यसौ” इति ॥७॥ “गणानां त्वा” इति गणकामम् ॥८॥ “आगन्तामरिषण्यत” इति योधम् ॥९॥ महाब्याहृतिभिर्व्याधितम् ॥१०॥ “भगस्ते हस्तमग्रभीत् पूषा ते हस्तमग्रभीत् सविता ते हस्तमग्रभीदर्यमा ते हस्तमग्रभीनिमतस्ते हस्तमग्रभीनिमतस्त्वमसि धर्मणामिराचार्यस्तवासावहं चोभौ । अग्ने एतं ते ब्रह्मचारिणं परिदामि इन्द्र एतं ते ब्रह्मचारिणं परिदाम्यादित्य एतं ते ब्रह्मचारिणं परिदामि विश्वे देवा एतं वौ ब्रह्मचारिणं परिदामि दीर्घायुत्वाय शतशारदाय सर्वेषां वेदानामाधिपत्याय मुश्लोकाय स्वस्तये” इति ॥११॥ “ऐन्द्रीमावृतमावर्तस्वादित्यस्यावृत-मन्वावर्तस्व” इति प्रदक्षिणं पर्यावृत्य दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणमंसमन्वारभ्य जपति “देवस्य त्वा” इति । असाविति मन्त्रमध्य इतिकरणनिर्देशस्तदन्तस्य मन्त्रा-वयवस्य साम्यनिर्देशार्थः । संख्यानामनिर्देशः कार्यः ॥ ७ ॥

गणा.....कामम् ॥ “गणानां त्वा” इत्यनयर्चां गणकाममुपनयेत् “देवस्य त्वा” इति ॥ ८ ॥

आग.....योधम् ॥ उपनयेदित्येवानुषङ्गः ॥ ९ ॥

महा.....धितम् ॥ उपनयेदित्येवानुषङ्गः ॥ १० ॥

भग.....इति ॥ नित्योऽयं मन्त्रशेषः, काम्ये नैमित्तिकपक्षेऽपि “भगस्ते हस्तम्” इति । असावहं चोभौ इत्यत्राचार्य आत्मनो नाम प्रथमया निर्दिशेत् । शिष्य-स्येति चेत् निर्दिष्टः उपनयाम्यसावित्यत्र नाम्ना । न हेकस्मिन् मन्त्रे द्वितीयनाम-निर्देशकार्यमस्ति ॥ ११ ॥

ऐन्द्री.....पति ॥ अथ विमुच्य पाणी “ऐन्द्रीम्” इत्यनेन मन्त्रेण प्रदक्षिणं पर्यावृत्य प्रत्यक्षमुखस्थितस्य दक्षिणमंसं दक्षिणेन प्रादेशेनान्वारभ्य जपति ॥ १२ ॥

१. IO and A¹. ते

३. T. मंसं समारम्भ

२. IO, A¹, A² and T. परिक्रम्य

४. L omits चेत्रिदिष्टः

जपति ॥१२॥ “भूर्भुवः स्वररिष्यतस्ते हृदयस्य प्रियो भूयासं मात्वमध्यवच्छित्वासौ” इति ॥१३॥ तूष्णीमपसब्यं पर्यावृत्याथास्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिं हृदये निधाय जपति “मम ब्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व वृहस्पतिष्ठा नियुनक्तु महं कामस्य ब्रह्मचार्यस्यसौ” इति ॥१४॥ तेनैव मन्त्रेण तथैव पर्यावृत्य दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणं बाहुमन्वारभ्याह “ब्रह्मचार्यसि समिधमाधेहि अपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा सुषुप्त्याः वाचं यच्छा समिदाधानात्” ॥१५॥ “एषा ते अप्ने समित्” इत्यभ्यादधाति समिधम् ॥१६॥ तूष्णीं वा ॥१७॥

भूर्भुवः.....विति ॥ भूर्भुवस्त्वः इत्यसावित्यत्र सम्बुद्धया तस्य नाम निर्दिशेत् ॥ १३ ॥

तूष्णीं.....विति ॥ तूष्णीमपसब्यं पर्यावृत्याथास्य हृदये आचार्य आत्मनः पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिं निधाय जपति । “मम ब्रते” इति । सम्बुद्धया तस्य नाम निर्दिशेत् । अस्य पाणिमाचार्यस्य हृदय इति कसान्न भवति? इति चेत्, “मम ब्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु” इत्युभयोः सम्बन्धदर्शनान्न भवति । तस्मादस्य हृदये आचार्य आत्मनः पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिं निधाय जपति ॥ १४ ॥

तेनै.....धानात् ॥ तेनैव “ऐन्द्रीमावृतम्” इत्यनेन मन्त्रेण तथैव प्रदक्षिणं पर्यावृत्य यथास्य प्रत्यङ्गुखस्य दक्षिणं बाहुं दक्षिणेन प्रादेशोनान्वारभ्याह—“ब्रह्मचार्यसि” इत्या समिदाधानात् इत्येवमन्तं भाषया चाह पदार्थावबोधनार्थम् । अवगतपदार्थो हि यथोक्तं करोन्ति, नानवगतपदार्थः ॥ १५ ॥

एषा.....मिधम् ॥ स एवमुक्तः “एषा ते अप्ने समित्” इत्यनेन मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन समिधमभ्यादधाति । स्वाहाकारान्ते “समित्सु च” इति पुरस्ताङ्कत्वात् ॥ १६ ॥

तूष्णीं वा ॥ तूष्णीं वाभ्यादधाति समिधम् ॥ १७ ॥

१. IO and A¹. झुलपाणि

४. A omits इति...मम ब्रते

२. IO and A¹. इदामि

५. A omits स्वाहा...दधाति

३. T and A² add इति

अथ तृतीयः खण्डः

संवत्सरे सावित्रीमन्वाह त्रिरात्रेऽन्वक्षं वा ॥१॥ गायत्रीं ब्राह्मणायानु-
ब्रूयात् ॥२॥ तिष्ठुभं क्षत्रियाय ॥३॥ जगतीं वैश्याय ॥४॥ सावित्रीं त्वेव ॥५॥
उत्तरेणाग्निमुपविशतः प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्याङ्मुख इतरः ॥६॥

अथ तृतीयः खण्डः

संव.....क्षं वा ॥ संवत्सरे पूर्णे सावित्रीमन्वाह । त्रिरात्रे वा अन्वक्षं वा ।
अन्वक्षं इति तदनन्तरमित्यर्थः । सविता अस्या ऋचो देवता इति सावित्री । देवता-
नियमः सर्वेषां समानम् ॥ १ ॥

गाय.....ब्रूयात् ॥ इदानीं विशेषेण छन्दोनियम उच्यते । गायत्रीं ब्राह्मणा-
यानुब्रूयात् ॥ २ ॥

तिष्ठु.....याय ॥ अनुब्रूयादित्यधिकारः ॥ ३ ॥

जग.....इयाय ॥ जगतीं वैश्यायानुब्रूयात् ॥ ४ ॥

सावित्रीं त्वेव ॥ सावित्रीमेव त्वनुब्रूयात् । किमर्थमिदमुच्यते । ननु
“सावित्रीमन्वाह” इत्येव देवतानियमः सिद्धः, सर्वेषामविशेषवचनात्;
देवतानियमस्तु सिद्धः । इदं पुनर्विकल्पार्थं संज्ञार्थं चोच्यते । “तत्सवितुर्वरेण्यम्”
इत्येव स्यात्, नान्या तदेवस्या इति वक्ष्यमाणा सावित्री इति । सैव वा सर्वेषां
स्यात्, न त्रिष्ठुञ्जगस्यौ इति । एवशाङ्कोऽभिमतपक्षावधारणार्थः । तुशब्दो विक-
ल्पार्थः, पक्षव्यावर्तको वा । तस्मादस्मिन् शास्त्रे यत्र सावित्री वक्ष्यते सन्ध्यो-
पालनादिषु, तत्र “तत्सवितुर्वरेण्यम्” इत्येव स्यात्, नान्या तदेवस्या ॥ ५ ॥

उत्त.....तरः ॥ अग्निमुत्तरेण प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्याङ्मुख इतर उप-
विशतः ॥ ६ ॥

१. All except T. च

२. L omits सर्वेषां

२. L omits ऋचः

‘वैश्वामित्रीं गायत्रीं सावित्रीं भो अनुब्रूहि’ इतीतरः ॥७॥ “तत्सवितुर्वरेण्यम्” इत्येतां सप्रणवां सव्याहृतीं पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम् ॥८॥ यदि त्रिरात्रे संवत्सरे वा भैक्षाचरणान्तं कृत्वोपासीत ॥९॥ “आपो नाम स्य शिवा नाम स्थौजा नाम स्थाजरा नाम स्थामृता नाम स्थाभया नाम स्य तासां वोऽशीय

वैश्वा.....तरः ॥ अथ आचार्यमितर आह—‘वैश्वामित्रीं गायत्रीं सावित्रीं भो अनुब्रूहि’ इति । आचार्य एव तथा तं वाचयति; इतरथा न ह्यसावभिजानाति पवं वक्तव्यमिलि । अन्यत्रापि एवंविधेष्वेवं त्याग्यम् ॥ ५ ॥

तत्स.....वानम् ॥ तत आचार्यः “तत्सवितुर्वरेण्यम्” इत्येतां सप्रणवां सव्याहृतीं पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानं च त्रिराह । प्रणवव्याहृतिषु सावित्रीणामर्थं त्रिरभ्यासश्चोदयते पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमिति । त्रयाणामनुवचनगुणानामर्थतः साविड्यैव सम्बन्धो भवति । प्रणवव्याहृतिषु पादार्धर्चाभावात् ततः प्रणुत्य व्याहृतीरुक्त्वा सावित्रीं पच्छोऽनुब्रूयात् । पुनरत्येवं सावित्रीमर्धर्चशोऽनुब्रूयात् । पुनरत्येवं सावित्रीमनवानमनुब्रूयात् । न च शिष्यं वाचयेत् ‘गायत्रीं सावित्रीं भो अनुब्रूहि’ इति, वचनात् । एतदन्वक्षे त्रिरात्रे संवत्सरे वा विशेषेणोत्तरत्र वक्ष्यति । अथेतरयोः पक्षयोरत्र सावित्र्यनुवचनात् प्रागेव कृत्वा काळमकाङ्क्षत इति चेत्त ॥८॥

यदि.....सीत ॥ त्रिरात्रे संवत्सरे वा सावित्र्यनुवचनं यदि स्याद्, भैक्षचरणान्तं यथा वक्ष्यति तथा कृत्वा तमन्निष्टुपासीत ॥ ९ ॥

आपो.....च्छति ॥ “आपो नाम स्य” इत्यनेन मन्त्रेण एनं त्रिरप आचमन्य “खस्ति नो भिमीताम्” इति पञ्चचैर्नासै दण्डं प्रयच्छति । सर्वांसामृचामन्ते प्रयच्छति, एकवच्चोदितत्वात् । “आपो नाम स्य” इति मन्त्रं शिष्योऽनुब्रूयात् । “तासां वोऽशीय” इत्युत्तमपुरुषदर्शनात् “सुमतौ मा धत्त” इति फलसम्बन्धदर्शनात् त्रिरपि मन्त्रोऽभ्याचरते । तेन हि केवलं वा कर्मकरणं वा द्रव्यं संस्कृत्य कर्मणा समवैति । एवंविधानां मन्त्राणामावृत्तिरिति पुरस्तादप्युक्तम् ॥ १० ॥

१. All read इत्येकां

३. A. न्याहृतिसावि-

२. IO and A¹ read अभया नाम स्थामृता नाम स्य

सुमतौ मा धत्” इत्येनं तिरप आचमण्य “स्वस्तिनो मिमीताम्” इति पञ्चर्चेन दण्डं प्रयच्छति ॥१०॥ “हतेरिव ते” इति कमण्डलुम् ॥११॥ वरो दक्षिणा ॥१२॥ “तच्छ्रुः” इत्यादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणं परिक्रम्य भिक्षते ग्रामम् ॥१३॥ मातरं त्वेव प्रथमाम् ॥१४॥ या वैनं न प्रत्याचक्षीत ॥१५॥ आचार्याय मैक्षं वेदयीत ॥१६॥ अनुज्ञातो गुरुणा भुजीत ॥१७॥ अहरहः समिदाधानं

हते.....ण्डलुम् ॥ “हतेरिव ते” इत्यनयर्चां कमण्डलुमस्य प्रयच्छति । सु-पूर्णस्येति मन्त्रलिङ्गादस्त्रिरभिपूर्यं प्रयच्छतीति चेत्, तद्ध ; हतेरिव सुपूर्णं ते सख्यमस्तु इति हि पूर्णशब्दस्योपमाविशेषणत्वलिङ्गम् । ते सुपूर्णस्येति कमण्डलु-विशेषणपक्षेऽपि सखाविशेषणत्वं एवंविधो भूत्वा सखा भवेति प्रदानकाले रिक्ततां द्योतयति ॥ ११ ॥

वरो दक्षिणा ॥ आचार्याय वरं ददाति ॥ १२ ॥

तच्च.....ग्रामम् ॥ “तच्छ्रुः” इत्यादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणं परिक्रम्य पश्चाद् आमं भिक्षते ॥ १३ ॥

मात.....थमाम् ॥ मातरं त्वेव प्रथमां भिक्षते ॥ १४ ॥

या वै...क्षीत ॥ या वैनं भिक्षां न प्रत्याचक्षीत तामन्यां वा प्रथमं भिक्षते ॥१५॥

आचा.....र्यीत ॥ आचार्याय मैक्षं लब्धं वेदयीत, प्रयच्छेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

अनु.....ज्ञीत ॥ आचार्येणानुज्ञातः ‘भुज्ज्ञव’ इत्युक्तो भुजीत ; नाननुज्ञातां भुजीत । अत्र प्रायश्चित्तादिहोमशेषं करोति ॥ १७ ॥

अह.....त्यानि ॥ पतानि ब्रह्मचारिणो नित्यानि । अहरहरिति न वक्तव्यम्, नित्यवच्चनात् । अहरहरिति समिदाधानविशेषणार्थमुक्तम् । अहरहः स्तायंप्रातरिति वस्थते । तत्समिदाधानं नित्यम् । न प्रागुपत्यन उक्तमिति ब्रह्मचारिप्रहणमन्य-निवृत्यर्थम् ॥ १८ ॥

१. IO. इत्यैन

४. L. पूर्णस्येति

२. IO omits प्रदक्षिणं परिक्रम्य

५. A. भुज्ज्ञकेत्युक्तं

३. IO, A¹ and A². यावैरन्यत्

भैक्षाचरणमधःशया गुरुशुश्रूषेति ब्रह्मचारिणो नित्यानि ॥१८॥
तदपि श्लोकः—

क्षेत्रं हिरण्यं गां वासश्छलोपानहमन्ततः ।
धान्यमन्नमथो शाकं गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

इति ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथानुवचनस्य ॥१॥ अग्रेरुत्तरत उपविशतः प्राङ्गमुख आचार्यः प्रत्य-
ङ्गमुख इतरः ॥२॥ अभिवाद्य पादावाचार्यस्य चै पाणी प्रक्षालय मूले कुश-

तद.....हेदिति ॥ तत्र श्लोकोऽपि भवति । आचार्याय भैक्षं वेदयोत इत्य-
स्मिन्नर्थे आनुपदय[जुवेश्य] श्लोकोदाहरणमेतत्—

“क्षेत्रं हिरण्यं गां वासश्छलोपानहमन्ततः ।
धान्यमन्नमथो शाकम्..... ॥”

गुरवे ददातीत्यर्थः । छत्रोपानहमिति द्रन्धैकवद्भावः । अन्तत इत्यन्यजातीयमपि
ददाति । एतदुक्तं भवति—प्रीतिमावहेति श्लोकशेषम्—‘प्रीतिमावह’ इत्युक्तवा
ददातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

अथा.....नस्य ॥ अथ त्रिरात्रसंबत्सरयोः साविड्यनुवचनस्य विधानं
वस्यते । शिष्योऽप्येवं ब्रूयात् । वाचयति तस्माद्वाचनमिति साविड्यध्यापनविधान-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

अग्ने.....तरः ॥ अग्रेरुत्तरतः प्राङ्गमुख आचार्यः प्रत्यङ्गमुख इतरो भूत्वा उप-
विशतः । भैक्षचरणान्तं हृत्वोपासीतेति । विद्यते हुपनयनाङ्गिः । तस्याग्रेरुत्तरत
इत्यर्थः ॥ २ ॥

अभि.....ह्नाति । उपनयनात् प्रागाचार्यस्य पादावसिवाद्य प्रत्यङ्गमुख उप-
विशति शिष्यः । ततः पाणी प्रक्षालय कांश्चित्कुशतस्त्रणान् मूले गृह्णाति ॥ ३ ॥

१. T Space is left out for ३. IO, A¹ and T omit च
writing न्ततः ४. L. इतरतः:

२. IO, A¹, and A² पाकं

तरुणान् गृह्णति ॥३॥ तान् सव्येनाचार्योऽग्रे संगृह दक्षिणेनाद्भिः परिष्वच्छति ॥४॥ ‘अधीहि भोः’ इत्युक्त्वा आचार्यः ॥५॥ ‘ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीं भो अनुब्रूहि’ इतीतरः ॥६॥ ‘ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीस्तेऽनुब्रवीमि’ इत्याचार्यः ॥७॥ ‘ऋषीन् भो अनुब्रूहि’ इतीतरः ॥८॥ ‘ऋषीस्तेऽनुब्रवीमि’ इत्याचार्यः ॥९॥ ‘देवता भो अनुब्रूहि’ इतीतरः ॥१०॥

तान्.....षिष्वति ॥ तान् कुशतरुणान् सव्येन पाणिना आचार्योऽग्रे सङ्कृत्य दक्षिणेन पाणिनाद्भिः परिष्वच्छति ॥ ४ ॥

अधीहि.....चार्यः ॥ ‘अधीहि भोः’ इत्युक्त्वा आचार्य आस्ते । उक्तेति काल वाची । यदा आचार्यः ‘अधीहि भोः’ इत्याह तदा ॥ ५ ॥

ओपु.....तरः ॥ ‘ओपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीं ते अनुब्रवीमि’ इत्याचार्य-आह ॥ ६ ॥

ओम्.....चार्यः ॥ ततो वैश्वामित्रीः गायत्रीं सावित्रीं भो अनुब्रूहि इति इतर आह । पवसुक आचार्यः प्रणवव्याहृतयः सावित्रीं यथोपनयन उक्तम्, तथा स्वयमेव त्रिरनुच्य ततो यावद्वधार्य वक्तुं शकुयात् तावत्तावत् ब्रुवन्नभ्यापयति । ‘ऋषीन् भो अनुब्रूहि’ इत्यादि तु वेदानुवचनस्यादौ भवति, न सावित्र्यज्ञुवचनस्य । एक पव हि सावित्र्या ऋषिर्विश्वामित्रः, एकैव देवता सविता, एकमेव छन्दो गायत्री । ततोऽनुवचनसामान्यादुभयत्राप्रसक्तमपि तद्विदेवताऽन्दोर्येहुत्वायोगात्तावद्योगिनो वेदस्यैवानुवचनेऽर्थतः संयोक्त्यति ॥ ७ ॥

ऋषीन्.....तरः ॥ अथ ‘ऋषीन् भो अनुब्रूहि’ इतीतर आह ॥ ८ ॥

ऋषी.....चार्यः ॥ ततः ‘ऋषीस्तेऽनुब्रवीमि’ इत्याचार्य आह ॥ ९ ॥

देव.....तरः ॥ तैतः ‘देवता भो अनुब्रूहि’ इतीतर आह ॥ १० ॥

१. IO omits ओपूर्वा व्याहृतयः

२. A omits this sūtra.

३. A. हृतिशावित्री

४. L omits न

५. A. छन्दोदेवतावहु

६. L adds आह

‘देवतास्तेऽनुब्रवीमि’ इत्याचार्यः ॥११॥ ‘छन्दांसि भो अनुब्रूहि’ इतीतरः ॥१२॥ ‘छन्दांसि तेऽनुब्रवीमि’ इत्याचार्यः ॥१३॥ ‘श्रद्धामेधे भो अनुब्रूहि’ इतीतरः ॥१४॥ ‘श्रद्धामेधे तेऽनुब्रवीमि’ इत्याचार्यः ॥१५॥ येन येनर्षिणा यो यो यदेवत्यो यच्छन्दा वा स्यात् तथा तथा तं तं मन्त्रमनुब्रूयात् ॥१६॥ अपि वाविन्दन् ऋषिदैवतछन्दांस्येवमेवैकैकमृषि-मनुवाकं वानुब्रूयात् ॥१७॥ क्षुद्रसूक्तेऽनुवाकं वानुब्रूयात् ॥१८॥ यावद्वा

देव.....चार्यः ॥ ततः ‘देवतास्ते अनुब्रवीमि’ इत्याचार्य आह ॥ ११ ॥

छन्दां.....तरः ॥ ‘छन्दांसि भो अनुब्रूहि’ इतीतर आह ॥ १२ ॥

छन्दां.....चार्यः ॥ ततः ‘छन्दांसि ते अनुब्रवीमि’ इत्याचार्य आह ॥ १३ ॥

श्रद्धा.....तरः ॥ ‘श्रद्धामेधे भो अनुब्रूहि’ इतीतर आह ॥ १४ ॥

श्रद्धा.....चार्यः ॥ ततः ‘श्रद्धामेधे ते अनुब्रवीमि’ इत्याचार्य आह ॥ १५ ॥

येन.....ब्रूयात् ॥ इदानीं लक्षणमुच्यते — येन येनर्षिणा यो यो मन्त्रो दृष्टो यदेवत्यो यच्छन्दा वा स्यात्—वाशब्दो विधिसमुच्यार्थः, विध्यनुकर्षणार्थो वा—तथा तथा तं मन्त्रमनुब्रूयात् । तथा तथा सर्वान् मन्त्रान् इति च सिद्धे तं तं इत्यप्रत्यक्षनिर्देशोऽध्यापनकार्यमाह । तं तं मन्त्रं तथा तथा अनुब्रूयात् । इतरस्तु मन्त्रानध्यापनकाले यथोक्तमनुब्रूयात् ॥ १६ ॥

अपि.....ब्रूयात् ॥ अपि च ऋषिदैवतछन्दांसि अविन्दशिस्यजानशिस्यर्थः । आचार्य एवमेव । एकैकमृषिगित्यार्थम्, एकैकमनुवाकमनुब्रूयात् सर्वान् मन्त्रान् । एकैकमिति वीप्सा मण्डलापेक्षा । एकैकस्मिन् मण्डले एकैकमृषिमनुवाकं वेति॥१७॥

क्षुद्र.....कं वा[नुब्रूयात्] ॥ तथापि क्षुद्रसूक्तेऽनुवाकमेवानुब्रूयात् । निष्पमार्थमिदमार्षमिति । क्षुद्रसूक्तेऽवित्युत्तमे मण्डल इत्यर्थः ॥ १८ ॥

याव.....न्येत ॥ एकैकस्मिन्मण्डले यावद्वा गुरुमन्येत । मन्येतेति जानीत इत्यर्थः । तावद्वा तथानुब्रूयात् ॥ १९ ॥

१. IO and A¹ omit यावद्वा गुरु-

२. L adds अथ

मन्येत

गुरुर्मन्येत् ॥१९॥ आद्योत्तमे वानुवूयाद्वैरनुवाकस्य ॥२०॥ आद्युत्तमा इत्येषा
प्रकृतिरिति ॥२१॥ कामं सूक्तादावाचार्यः ॥२२॥ इत्येतद्विष्वाध्यायेन

आद्यो.....कस्य ॥ करेवा अनुवाकस्य वा आद्योत्तमे क्रचौ तथानुवूयात् ॥

आद्यु.....रिति ॥ आद्युत्तमवचने हेतुमाह । आदितः प्रभूत्या उत्तमादेवैव
प्रकृतिरिति । अथवा लौकिके कर्मण्यादितश्चान्ततश्चतस्साद्वेतोराद्युत्तमवचनम् ॥२१॥

दाम.....चार्यः ॥ थस्य सूक्तस्य कामो भवति क्रचौ वा तस्य कामं चानुव्र-
यात् इत्याचार्य आबष्टे ॥ २२ ॥

इत्ये.....रुयातम् ॥ इत्येतद्विधानसूषिष्वाध्याये व्याख्यातम् । क्रषिष्वा-
ध्याय इति ब्रह्मयज्ञ इस्यर्थः । फलार्थत्वाग्नित्यस्वाध्याय उच्यते । नित्यस्वाध्याय इति
ब्रह्मयज्ञं वक्ष्यति “आ सूक्तादानुवाकाद्वा ब्रह्मयज्ञो विधीयते ।” किन्तु अनुवूया-
दिति शिष्यापेक्षयोक्तम् । तदात्मनो विरोधादर्थादेव तथा ज्ञात्वा अधीते । अथवा
पतद्विधानमित्यादिष्टवादनुवचनस्येति यद्विहितं तत्सर्वं भवति । कुशतरुणपाणिः
सप्रणवां सव्याहृतीं पच्छोऽर्धचर्चशोऽनवानमुक्तवा अहरहरधीयीत । तथैव शौन-
केनाप्युक्तम् । अथ सावित्र्यनुवचनमन्यार्थंमुक्तम् । तथैव सहान्येषामपि मन्त्राणां
शिष्यः क्रषिष्वैवतछन्दोवचनं विहितम् । पुनरप्यूषिष्वैवतछन्दोवित्तानित्यस्वाध्या-
यस्य विहितत्वात् पाठकमेण विरुद्धयते । ज्ञानमात्रता अहरहः सावित्रीमेवानु-
वूयात् इति वचनाभावात् भवतीति मन्यामहे । यदि स्याद्वेदादौ सकृत् स्यान्म-
ध्येऽप्यपायविरोधात् शौनकेन वचनमिति । यदि कुर्यात्स्व नित्या परिधानीष्वा-
त्स्व च विद्यते । तया चाहरहः कुर्यात् ॥ २३ ॥

१. A¹. Between this and the next syllable, space is left out
for 14 syllables.

२. A². प्रभूतिः

३. A adds तस्य

४. A. अनवानमधीयीत

५. L omits विहित...तूप्यम्त्वस्युक्तम् (Line 11 in page 89)

व्याख्यातम् ॥२३॥ समा ते कुशतरुणानादाय आनल्लहेन गोमयेन मूलकुण्डं
कृत्वा यथोक्तमद्धिः परिषिञ्चति ॥२४॥ अथेमास्तर्पयति ॥२५॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अग्निस्तृप्यतुं । प्रजापतिस्तृप्यतुं । विरूपाक्षस्तृप्यतुं । ब्रह्माः । वेदाः ।
देवाः । क्रष्ण्यः । सर्वाणि च छन्दांसि । ओङ्कारः । वषट्कारः । व्याहृत्यः ।
सावित्री । यज्ञाः । द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । अहोरात्राणि । साङ्घर्याः ।
सिद्धाः । सगुदाः । नद्यः । गावः । गिर्यः । क्षेत्रैषाधिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसः ।
नागाः । वयांसि । संध्याः । विप्राः । यज्ञाः । रक्षांसि । पिशाचाः । भूतानि ॥

समा.....श्राति ॥ सावित्र्यनुवचने समाते शिष्यहस्तात् कुशतरुणानादा-
यानल्लहेन गोमयेन तेषां कुशतरुणानां मूले कुण्डं कृत्वा यथोक्तमद्धिः परिषिञ्चति ।
यथोक्तमिति तान् सव्येनाचार्योऽग्रे संगृह दक्षिणेनाद्धिः परिषेञ्चतीति । अद्धिरिति
न वक्तव्यम्, यथोक्तवचनात् सिद्धेः । अद्धिरित्युत्तरसूत्रार्थः ॥ २४ ॥

अथ.....यति ॥ अथेत्यधिकारनिवृत्तौ । सावित्र्यनुवचनाधिकारो निष्पृतः ।
अथ नित्यस्वाध्यायेऽहरहस्समाते कर्तव्यं वक्ष्याम इति सोऽसावपि प्रकृतः । अथ
नित्यस्वाध्यायानन्तरमिमा वक्ष्यमाणा देवता अद्धिस्तर्पयति ॥ २५ ॥

अथ पञ्चमः खण्डः

अग्नियामि ॥ अग्निस्तृप्यतु । विशेषणविशेष्याणां सकृत्तर्पणं वक्ष्यति ।
तस्मात्प्रजापतिर्विरूपाक्ष इति विशेषणविशेष्यसंशयनिवृत्यर्थं तयोः प्रत्येकं तर्पण-
वचनम् । ततोऽग्निः प्रजापतिस्तृप्यतु इति चोके संभवसंशयनिवृत्यर्थमग्नेरपि पृथक्

१. IO and A ² omit आनल्लहेन
गोमयेन	६. A ¹ and T add तृप्यन्तु
२. IO. हुत्वा	७. T omits च
३. A ² and IO omit तृप्यतु	८. A ¹ and T add तृप्येतां
४. T. विष्णुस्तृप्यतु and space is
left out for about three
syllables.	९. IO and A ² omit गावः but
add it after नागाः
५. A ¹ and T add तृप्यतु	१०. T omits साध्याः
	११. All except IO add तृप्यन्तु

अथ निवीतीभूत्वा । मधुच्छन्दाः । शतर्चिनेः । माध्यमाः । गृत्समदः । विश्वापिलः । वामदेवः । अत्रिः । भरद्वार्जः । वसिष्ठः । प्रगाथोः । पाव-मान्यः । क्षुद्रसूक्ताः । महासूक्ताः । एवमन्तानि तृप्यन्तु ॥

अथ संवीती भूत्वा । स्मृतिं तर्पयामि॑ । धृतिं तर्पयामि॑ । श्रद्धां तर्पयामि॑ । मेधां तर्पयामि॑ । प्रश्नां तर्पयामि॑ । धारणां तर्पयामि॑ ॥१॥

छन्दांसि तृप्यन्ताम् । ऋष्यस्तृप्यन्ताम् । देवतास्तृप्यन्ताम् ॥२॥

तर्पणवचनम् । ततो ब्रह्मादिक्षुद[महा]सूक्तान्तमुक्त्वा । एवमन्तानि तृप्यन्तु इति लक्षणसूत्रम् । एवमन्तानि पदानि प्रथमान्तानीर्थर्थः । तृप्यन्तु इत्यनुष्ठानव्याप्ति भवन्ति । यद्येवमेकवचनद्विवचनयोरपि बहुवचनानुषङ्गः प्रसज्येत् ; नैष दोषः, परस्मै-एव ग्रथमं पुरुषदर्शनार्थं तृप्यन्तिवत्सुक्तम् । न बहुवचनमेव सर्वत्रेति त्रयाणां वचनानां पक्तनिर्देशे कर्तव्ये बहुवचनान्तानां पदानां भूयस्त्वात् बहुवचननिर्देशः कृतः । तस्माद् ब्रह्मा तृप्यत्वित्येवमेकवचनान्तानाम्, आवापृथिवी तृप्यतेऽपि इति द्विवचनान्तस्य । अथ कहोळं कौषीतकमित्येवमादीनां द्वितीयान्तानां लक्षणाभावाद्यावदुक्तं ताँवत् स्यात् ; न ; स्मृतिमित्येवमादीनां द्वितीयान्तानां तर्पयामीति दर्शनात् कहोळं कौषीतकं इत्यपि द्वितीयान्तत्वात् तर्पयामि इत्यनुष्ठयते । स्मृतिं तर्पयामि इति द्वितीयान्तानामाहस्य विधानम् ॥२॥

छन्दांसितृप्यन्ताम् ॥ छन्दांसि तृप्यन्तामित्येवमादीनां प्रथमान्तानां पैरस्मैपदे प्राप्ते आत्मनेपदविधानार्थं आरम्भः—देवतास्तृप्यन्तामिति ॥२॥

१. All except IO omit अथ निवीती भूत्वा but read instead अर्थर्थः	७. IO omits तर्पयामि
२. IO, A ¹ and T मधुच्छन्दांसि	८. IO and A ¹ omit धृतिं
३. A ¹ and T add तृप्यन्तु	९. A ² and T omit प्रश्नां
४. A ¹ and T add तृप्यत्	१०. IO omits तृप्यन्ता
५. A ¹ and A ² omit एवमन्तानि तृप्यन्तु IO omits तृप्यन्तु alone.	११. A ¹ , A ² and T. तृप्यन्तु
६. All except IO omit अथ संवीती भूत्वा	१२. A. निर्देशतः
	१३. A omits एकवचनान्तानां च वा
	१४. A. तद्वत्
	१५. L omits परस्मै...आरम्भः

अथ प्राचीनावीती दक्षिणां दिशमन्वीक्षमाणः । सुपन्तुजैमिनिवैशम्पा-
यनपैलसूत्रभाष्यमहाभारतधर्माचार्याः^१ । जानन्तिवाहविगार्घगौतमशाक-
ल्यवाभ्रब्यमाण्डव्यमाण्डकेयाः । सुयज्ञसांख्यायनजातूकर्ण्याः^२ । पैद्गशाम्ब-
व्यैतरेयाः । गार्गी वाचक्लवी^३ । बडवा प्रातिथेयी^४ । सुलभा मैत्रेयी^५ ।
कहोळं कौषीतकम् । महाकौषीतकम् । सुयज्ञम् । साङ्ख्यायनम् । ऐत-
रेयम् । महैतरेयम् । पैद्गच्छम् । महापैद्गच्छम् । शाम्बवकम् । महाशाम्बवकम् ।
बाष्कलम् । शाकलम् । गोर्ध्यम् । महाजपत्रम् । सुजातवक्त्रम् । औदवाहिम् ।
सौजामिम् । बाभ्रब्यं सोमशर्माणम् । पाञ्चालं वेदमित्रम् । आचार्य शौन-
कम् ॥३॥ ये चान्ये आचार्यास्ते चार्पि तृप्यन्तु ॥४॥ प्रतिपुरुषं पितरः ॥५॥

अथ..... शौनकम् ॥ अथ प्राचीनावीती दक्षिणां दिशमन्वीक्षमाणस्तर्पयति ।
लक्षणमुक्तम् । द्वितीयान्तानां प्रथमान्तानां च गार्गी वाचक्लवी तृप्यत्विति विशेषण-
विशेष्य[ध्ययोगः] । तथा बडवा प्रातिथेयी । तथा सुलभा मैत्रेयी । तथा कहोळं
कौषीतकं तर्पयामि इति । बाभ्रब्यं सोमशर्माणं तर्पयामीति विशेषणविशेष्ययोगः ।
तथा पाञ्चालं वेदमित्रम् । तथा आचार्य शौनकमिति च ॥३॥

ये च.....तृप्यन्तु ॥ उत्तरस्तृप्यन्तिवस्थन्त पको मन्त्रः । र्तसादेव च तदन्त-
निर्देशः ॥४॥

प्रति.....तरः ॥ पितर इति प्रथमानिर्देशात् पिता तृप्यतु, पितामहस्तृप्यतु ।
भंवंगित नाज्ञा वा निर्देशः । भाष्वलायनीयाः पितरं तर्पयामि इति श्रुतते । तेषा-
मपि प्रतिपुरुषं पितृनिति द्वितीयान्तो निर्देशः । तस्मिन् प्रयोगे साम्यं च ॥५॥

१. A¹, A² and T add तृप्यन्तु

७. IO omits सौजामिम्

२. T omits माण्डव्य

८. IO, A¹ and A² ताञ्च

३. A¹, A² and T. तृप्यतु

९. All copies of the text
omit प्रतिपुरुषं पितरः but
add पितरः पितामहः प्रपिता-
महः

४. A¹, A² and T add तर्पयामि

५. IO and A² omit सुवशं
सांख्याक्षनं

६. IO and A² omit गार्गे

१०. A. प्रभवन्ति

सुयज्ञः सांख्यायनः । पैङ्कः । कहोळः । कौषीतकिः । कहोळाय
कौषीतकये स्वधास्तु ॥६॥

अथ षष्ठः खण्डः

अहःशेषं स्थानमुपवासश्च ॥१॥ अपराह्नेऽक्षतधाना भिक्षित्वा, आङ्ग्याहुति-
धर्मेणाग्नौ पाणिना जुहुयात् “सदस्पतिमद्भुतम्” इति प्रत्यृचं सूक्तशेषेण ॥२॥
भैक्षैराचार्यं स्वस्तिवाच्य, अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते, नित्यं वाग्यत
उत्तरापरमभिमुखोऽन्वष्टमदेशमधास्तमिते मण्डले आ नक्षत्राणां दर्शनात् ।

[सुय.....स्वधास्तु] ॥ उत्तरेषां मन्त्राणां प्रत्यक्षविधानं संशयनिवृत्यर्थम् ॥६॥

अथ षष्ठः खण्डः

अह.....सश्च ॥ इदानीमुपनयनशेष उच्यते । प्रसङ्गात्पर्णविधानं कृतम्;
यदहः सावित्र्यनुवचनानन्तरमहृशेषं स्थानं कर्तव्यम् । उपवासश्च कर्तव्यः ॥ १ ॥

अप.....षेण ॥ अक्षतधाना इति यवधाना इत्यर्थः । ता भिक्षित्वा आदा-
येत्यर्थः । बौधायनीये कल्पे च याच्चतीत्यादानार्थे । प्रायेण कर्म चोदना च । आद्या-
हुतिधर्मेण प्रतिश्रुतिहोमप्रकृतिचित्यर्थः । अग्रासत्वाद्यानाहोमे वक्तव्यः । अग्नाविति
तस्मिन्नेवोपनयनाग्नावित्यर्थः । पाणिनेति प्रतिप्रस्तवः । अप्रतिश्रुतिप्रकृतिके कर्मणि
पाणिना होमः प्राप्तः । इहाज्याहुतिधर्मविधानात् झुवेण होमः प्राप्तः । “झुवेणा-
ज्याहुतीः ज्ञहोति” इत्युक्तम् । ततः पाणिनेति पाणिरेव प्रतिप्रसूयते । “सदस्पतिम्”
इति सूक्तशेषेण । प्रत्यृचशब्दस्य उक्त एव परिहारः ॥ २ ॥

भैक्षै.....जपित्वा ॥ भैक्षैराचार्यं स्वस्तिवाच्य । इह यावदुक्तं स्वस्तिवाच्यनम्
अरण्ये समित्पाणिरेकां समिधमादाय । अथवा समित्पाणिरक्षलिधारणविशेषणं

१. A¹, A² and T. तृप्यतु

२. T. Space is left out for
writing अग्नौ पाणिना

२. IO adds प्रतिपुरुषं पितृस्तर्प-

४. IO, A¹ and A². वाग्यतोत्तरा

यित्वा । सुयशसांख्यायनस्तृप्यतु

५. A² omits अर्धस्तमिते मण्डले

A¹ and A² read only

६. IO, A¹ and A². ऋदर्शनात्

सुयज्ञः सांख्यायनस्तृप्यतु after

७. A. निवृत्यताम्

प्रपितामहः. See foot-note

८. A. दद्यैः

९ on page 90

अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः साधिंति स्वस्त्ययनानि च जपित्वा ॥३॥
एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ना मण्डलदर्शनात् ॥४॥ उदिते प्राध्ययनम् ॥५॥
अहरहः सायंप्रातरपि प्रणीयोपसमाधाय परिसमूद्धा पर्युक्ष्य मुसमिद्दे ज्ञुहोति
“अग्ने समिधमाहोरिषि वृहते जातवेदसे तया त्वमश्च वर्धस्व समिधा ब्रह्मणा
वयं स्वाहा” इति प्रथमाम् । “एधोऽस्येविषीमहि” इति द्वितीयाम् । “समिदसि
समेविषीमहि” इति तृतीयाम् । “एषा ते अग्ने समित्यया वर्धस्व चाप्यायस्व

सम्यगित्यं पवित्रपाणिरिति । सन्ध्यासुपास्ते । नित्यमिति, न हि ब्रह्मचर्य एव याव-
स्तीवमित्येवमर्थम् । वाग्यत उत्तरापरमन्वष्टुपेशमभिमुख आ नक्षत्राणां दर्शना-
दास्ते । ततोऽनिक्रान्तायां सन्ध्यायां महाव्याहृतीः साधिंति स्वस्त्ययनानि च
जपित्वा । स्वस्त्ययनानि श्रीणुकानि जपित्वा वक्ष्यमाणं समिदाधामं करोति ॥६॥

एवं.....र्शनात् ॥ एवमेवारण्ये समित्पाणिर्वाग्यतः प्रातरपि सन्ध्यां प्राङ्मु-
खस्तिष्ठति आ मण्डलदर्शनात् आ आदित्यस्योदर्घनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

उदि.....यनम् ॥ अथोदित आदित्ये प्रोक्तमध्ययनं प्राध्ययनं करोति ।
महाव्याहृतीः साधिंति स्वस्त्ययनानि च अपतीत्यर्थः । अंथवा प्राध्ययनं प्रागुक्तमध्य-
यनम् “उत्थाय प्रातराचम्याहरहरधीयीत” इति विहितम्, उदित आदित्ये करोतीति
कल्प्यम् । द्वयं हीदं प्रातःकालविहितं सन्ध्योपासनमहरहः स्वाध्यायश्च । तयोः
किं पूर्वमिति क्रमसंशये अयं क्रमो विहितः । ततः सिद्धं सन्ध्योपासनं समाप्त्यैवाह-
रहः स्वाध्यायः कर्तव्य इति ॥ ८ ॥

अह.....तुर्थीम् ॥ सायंप्रातरित्येतावत्युच्यमानेऽप्यहरहस्तिष्ठम् । तस्मा-
दहरहस्तिति संक्षार्थम् । अहरहः समिदाधानं नामेदामिति प्रयोजनं प्रागुक्तम् । अस्मि-
प्रणीतेति वा उपसमाधायेति वा सिद्धे उभयमुक्तम्, तयोरेकवद्वचनार्थम् । परिसमूद्धा
“महान्तं कोशम्” इति त्रिः पर्युक्षति । तदुत्तरत्र वक्ष्यमाणं पुनरपि समिदेऽज्ञुहोति

१. IO adds वेदादिप्रभृति
२. IO, A¹ and T. प्रागध्ययनं
३. T. हर्षे
४. T. ब्रह्मावर्ण
५. A². समिदिति चद्गच्छी
६. A. सम्बगर्थं भूतपाणिः

७. A adds बाग्यतमर्थं
८. A. उदयादित्यर्थः
९. L omits इत्यर्थः
१०. L omits अथ वा...अहरहः
११. A. समिदो

च । वार्धीषीमहि च वयंपा च प्यामिषीमहि” इति चतुर्थीम् ॥६॥ अथ पर्युक्ष्य
“अग्निः श्रद्धां च मेधां च विनिपातं स्मृतिं च मे ।
ईलितो जातवेदाः शुनं नः संप्रयच्छतु ॥”

इत्यग्निसुपतिष्ठते ॥७॥ स एतेषां वेदानामेकं द्वौ लीन् सर्वान् वार्धीते य एवं
हुत्वामिष्टुपतिष्ठते ॥८॥ तदपि श्लोकाः —

“अश्वत्थः खेदिरोऽर्कश्च शुक्षो वैकङ्गतश्चामी ।
काष्मर्यश्च शङ्कुद्रुन्यं सीरवाहाश्च सर्वथः ॥
वेणुं वज्यार्थं वान्यानि निम्बारलसकण्टकान् ।
करञ्जाम्बासवर्णाश्च वर्ज्याः कान्ताश्च नामतः ॥

मन्त्रलिङ्गात्समिञ्चोमाः चतुर्भिर्मन्त्रैश्चततः समिष्ठो जुहोनि । एकां समिष्ठं केचिद्
जुहति, अष्टौ केचित् इत्येवंविधानां शाखान्तरविहितानां प्रदर्शनार्थं प्रथमादि-
विधानम् ॥ ६ ॥

अथष्टते ॥ समिष्ठो हुत्वा अथ तथैव पर्युक्ष्य “अग्निः श्रद्धा च मेधा च”
इत्यनेनाग्निसुपतिष्ठते ॥ ७ ॥

स ए.....ष्टते ॥ होमोपैश्चानयोऽन्यस्तुतिवचनमिवम् ॥ ८ ॥

तदपि श्लोकाः ॥ अत्र श्लोका अपि भवन्ति अश्वत्थ इत्येवमादयः । शङ्कु-
द्रुन्यमिति शुक्षगोमयं वर्ज्येमार्द्दस्य होमे विरोधात् । सीरवाहाश्च सर्वथा इति
नद्यामागतानां शुक्षाणामनियमः । इदानीं सीरवाहाआविशेषवचनात् द्वे अवर्ज-
नार्थम् । निम्बारलसकण्टकानित्यत्र निम्बादीन् वर्ज्यगित्वा सीरवाहाश्च सर्वथाः । अस्मिन्

१. All except T. चावनि
२. IO and A¹. देवानां
३. A². वित्वा
४. IO and A¹. अग्निहोत्रसुप
५. IO. तदेते
६. IO. जादिरः
७. T. तक्षण्य

८. IO and A¹. शीर T. वीर
९. T. सर्वतः
१०. IO. वेणूपज्याय वन्यानि
११. T. करञ्जाम्बा IO. करञ्जाम्बा
१२. T. वर्ज्यका
१३. A. वस्त्रानबोः स्तुति
१४. A. वस्त्रे

होमार्थो तु प्रयुज्ञीत नित्ये नैमित्तिकेऽपि वा ।
पालाशी तु सुगेव स्याद्वा पार्णः खादिरः स्तुवः ॥”

इति ॥१॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ व्रतादेशनम् ॥१॥ तस्योपनयनेनै कल्पो व्याख्यातः ॥२॥ न सावित्री-
पक्षे करञ्जादीनामप्रतिषेधः समुच्चयार्थः । अथवा करञ्जादीनां प्रथमानिर्देशः ओद-
नावैषम्याद्विधानान्तरमिदं करञ्जाग्रासवर्णाश्च कान्तानामानश्च वृक्षा वर्ज्याः । अन्ये
सीरवाहाश्च सर्वे ग्राह्याः । असवर्णा इति स्तुहिरिति केचित्; अस॑वर्णत्वात् अस-
मानवर्णोऽसवर्ण इति कोच्चित्; प्रेसिद्धं वृक्षनामधेयमिति कोच्चित् । असवर्णाः कान्ताश्च
नामत इति असमानवर्णशब्दः नाम[?] सप्तच्छदमाङ्गुः । एतान् विहितान् वृक्षान्
होमार्थे होमकर्मणि प्रयुज्ञीत । नित्ये इति प्रकृतो ब्रह्मचारिहोमो विवक्षितः,
तस्य नित्यत्वात् । नैमित्तिकेषु होमकर्मसु प्रयुज्ञीत । शास्त्रान्तरविहिता नैमित्तिकाः ।
न ह्यसच्छास्त्रे समिद्धोमो नैमित्तिको विहितोऽस्ति । प्रसङ्गादिदमुच्यते । पालाश्येव
तु सुक्षम्यात् । पाणीं वा खादिरो वा स्तुवः स्यात् इत्यनर्थान्तरम् । समित्प्र-
भाने होमे विहितत्वादङ्गभूतेष्वपि इधमहोमादिभ्यमेव वृक्षनिषमः ॥९॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथ.....शनम् ॥ अथेवानीं व्रतादेशनं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

तस्यो.....ख्यातः ॥ तस्य व्रतादेशस्योपनयनेन कल्पो व्याख्यातः । कल्प
इति विशानम् ॥ २ ॥

न सा.....न्वाह ॥ कृत्स्यस्योपनयनस्य प्राप्तौ विशेष उच्यते—सावित्री
नान्वाह ; अन्यद्वैक्षचरणान्तं कर्म भवतीति ॥ ३ ॥

१. T omits स्यात्

४. A. आसवर्ण

२. All except L. उपनयनकल्पः

५. A. प्रति सिद्धं

३. A. विहितिः

मन्वाह ॥३॥ दण्डप्रदानान्तमित्येके ॥४॥ उदगयने शुक्रपक्षेऽहोरात्रं ब्रह्मचर्य-
भुपेत्याचार्योऽमांसाशी ॥५॥ चतुर्दशीं परिहाप्याष्टमीं नवमीं च ॥६॥
आद्योत्तमे चैके ॥७॥ यां वान्यां भूपशस्तां मन्येत तैस्यां शुक्रियब्रह्मचर्यमा-
दिशेत ॥८॥ ‘शुक्रियब्रह्मचारी भव’ इत्याचार्यः ॥९॥ ‘शुक्रियब्रह्मचारी भवानि’
इतीतरः ॥१०॥ एवमुत्तरेषां यद्यद्रतमादिशेत तस्य तस्य नाम्ना निर्दिशेत ॥११॥

दण्डप्रदानान्तमित्येके ॥ दण्डप्रदानान्तं कुर्यादित्येके । समापयेदित्येके । भैक्ष-
अरणान्तं समापनम् ॥ ४ ॥

उद.....साशी ॥ उदगयने । शुक्रपक्ष इति पूर्वपक्ष इत्यर्थः । अहोरात्रं
ब्रह्मचर्यभुपेत्य आचार्यः अमांसाशी भूत्वा ब्रतादेशनं कुर्यात् ॥ ५ ॥

चतु.....मीं च ॥ चतुर्दशीं परिहाप्य अष्टमीं च नवमीं च ॥ ६ ॥

आद्यो.....चैके ॥ आद्योत्तमे च प्रतिपत्पञ्चदशौ च एके आचार्याः
परिहाप्य कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

यां वा.....शेत ॥ इदानीमन्यासु च विशेष उच्यते । यां वा अन्यां भप्र-
शस्तां नक्षत्रप्रशस्तामित्यर्थः, तस्यामेवंविधायां तिथौ शुक्रियब्रह्मचर्यमादिशेत ॥ ८ ॥
कथमादिशेतेति चेत्—

शुक्रि.....चार्यः ॥ ‘शुक्रियब्रह्मचारी भव’ इत्याचार्य आह ॥ ९ ॥

शुक्रि....तरः ॥ ‘शुक्रियब्रह्मचारी भवानि’ ईतीतर आह ॥ १० ॥

एव.....दिशेत ॥ एवमेवोत्तरेषां ब्रतानां यद्यद् ब्रतमादिशेत् तस्य तस्य
नाम्ना ब्रह्मचर्यं निर्दिशेत् । शाकरब्रह्मचारी भव, माहात्रतिकब्रह्मचारो भव, औप-
निषदब्रह्मचारी भव, गोदानब्रह्मचारी भव—इति । एवमुत्तरेषामिति न वक्तव्यम् ।

१. T adds च

६. Here and later all copies
of the text read शुक्रय

२. IO omits नवमी

७. A. प्रशस्तासनक्षत्र

३. IO. अथवान्यामहः प्रशस्तां

८. A omits इति

४. T. भः

९. IO and A¹ omit तस्यां

विरातं ब्रह्मचर्यं चरेत् ॥१२॥ द्वादशरातं संवत्सरं वा ॥१३॥ यावद्वा
यद्यद्वन्मादिशेत तस्य तस्य नामा निर्दिशेदित्येतावता सिद्धयति । एवं तर्णेत्रं उप्स-
रेषां ब्रह्मचारिशब्दानामेव निर्देशः कार्यं इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिरा.....अरेत् ॥ तिरातं ब्रह्मचर्यं चरेत् । ननु च उपनयनप्रभूति ब्रह्मचर्य-
मेवा समाधर्तात् । एवमपि विशेषवचनमिदं शुक्रियब्रह्मचर्यमिति । तिरातं व्रतं
चरेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वाद.....रं वा ॥ ब्रह्मचर्यकालविकल्पः ॥ १६ ॥

याव.....न्येत ॥ यावन्तं कालमाचार्यो मन्येत तावन्तं वा शुक्रियब्रह्मचर्यं
चरेद् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१. A adds तथा—अग्र एतं ते शुक्रियब्रह्मचारिणं परिददामि । इन्द्रैतं ते शुक्रियब्रह्म-
चारिणं परिददामि । आदित्यैतं ते शुक्रियब्रह्मचारिणं परिददामि । विश्वेदेवा एतं वः शुक्रिय-
ब्रह्मचारिणं परिददामि । कामस्य शुक्रियब्रह्मचार्यसाविति । शुक्रियब्रह्मचार्यसि । समिधमाघेहि
इति । अथ कसादुत्तरत्र सामान्यशब्दो न निर्देश्यति[!] विश्वेषु च देवेषु चरितं ते ब्रह्मचर्य-
मिति । तत्रापि च न प्रयोगार्थो निर्देशः । व्रतबहुत्वात् सामान्यनिर्देशः । प्रयोगकाले तु
विश्वेषु देवेषु चरितं ते शुक्रियब्रह्मचर्यमिति वक्तव्यम् । अग्र एतं ते शाकरब्रह्मचारिणं परि-
ददामि । इन्द्रैतं ते शाकरब्रह्मचारिणं परिददामि । आदित्यैतं ते शाकरब्रह्मचारिणं परिद-
दामि । विश्वेदेवा एतं वः शाकरब्रह्मचारिणं परिददामि । कामस्य शाकरब्रह्मचार्यस्यसाविति ।
शाकरब्रह्मचार्यसि । समिधमाघेहि इति । चरितं ते शाकरब्रह्मचर्यमिति । अग्र एतं ते
माहात्रतिक० । इन्द्रैतं ते माहात्रतिक० । आदित्यैतं ते माहात्रतिक० । विश्वेदेवा एतं वो माहा-
त्रतिकब्रह्मचारिणं परिददामि । कामस्य माहात्रतिकब्रह्मचार्यसि । चरितं ते माहात्रतिकब्रह्मचर्य-
मिति । अग्र एतं ते औपनिषदब्रह्मचारिणं परिददामि । इन्द्रैतं ते औप० । आदित्यैतं ते
औप० । विश्वेदेवा एतं व औप० । कामस्यौपनिषदब्रह्मचार्यस्यसाविति । औपनिषदब्रह्मचार्यसि ।
समिध० । चरितं ते औपनिषदब्रह्मचर्यमिति । अग्र एतं ते गोदानब्रह्मचारिणं परिददामि । इन्द्रैतं
ते गोदान० । आदित्यैतं ते गोदान० । विश्वेदेवा एतं वो गोदान० । कामस्य गोदानब्रह्मचार्यस्य-
साविति । गोदानब्रह्मचार्यसि । समिध० । चरितं ते गोदानब्रह्मचर्यमिति ॥

यद्य.....दिशेत् ॥ शुक्रियब्रह्मचर्यनिर्देशः सर्वतोक्तम् । यथा यद्यद्वत्तमादिशेत तस्य
तस्य व्रतमादिशेत । तस्य तस्य व्रतस्य नामा सर्वत ब्रह्मचारिशब्दं निर्दिशेत् ॥

२. A. ब्रह्मचारि कालविकल्पौ

गुरुर्मन्येत ॥१४॥ गोदानस्य च ॥१५॥ शाकवरं तु संवत्सरं माहात्रतिकौप-
निषदं च ॥१६॥ पूर्णे काले चरितं ब्रह्मचर्ये शंशुब्दार्हस्पत्यान्ते वेदे प्रोक्ते रहस्यं
आवयिष्यन् कालनियमं चादेशेन प्रतीयेत ॥१७॥ कृतप्रातराशस्य ॥१८॥
अपराह्नेऽपराजितायां दिशि हुत्वाचार्यः अथैनं यास्वेव देवतासु
परिदत्तो भवति तास्वैनं परिपृच्छति ‘अग्नाविन्द्र आदित्ये विश्वेषु च देवेषु

गोदानस्य च ॥ गोदानव्रतस्य एत पव कालविकल्पाः । ननु द्वितीयं व्रतं
गोदानम्, न खलु पञ्चमम्; कथमेतद् गम्यते? पञ्चममिति गोदानस्य कर्म ।
गोदानस्येत्यन्वर्थसंज्ञा, गोदानान्ते कर्तव्यत्वात् । तच्च षोडशे वर्षे विद्वितम्,
अष्टादशे वा । तस्माद् गोदानं पञ्चममिति मम्यामहे ॥ १५ ॥

शाक.....दश्च ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः । शाकरव्रतं संवत्सरमेव चरेत् ।
तथा माहात्रतिकौपनिषदं च ॥ १६ ॥

पूर्णे.....येत ॥ पूर्णे व्रतकाले तत्तद्व्रतं ब्रह्मचर्ये चरिते शंशुब्दार्हस्पत्यान्ते
“तच्छंथोः” इत्येतदन्त इत्यर्थः । वेदे प्रोक्ते रहस्यं आवयिष्यशाचार्यः कालनियमं
चादेशेन प्रतीयात् । उदगयने शुद्धपक्ष इत्येवमादिनियम इहापि भवतीत्यर्थः ॥१७॥

कृत.....शस्य ॥ कृतप्रातरशनस्य कर्म कुर्यात् ॥ १८ ॥

अप.....मिति ॥ अपराह्नेऽपराजितायां प्रागुदीच्यां दिशि हुत्वा । अनादेशे
चेति प्राप्ताभिश्चतस्रभिर्जुहोनि । आज्यं द्रव्यं प्रकृतिवच कर्म भवति । अथाचार्य
एनं शिष्यं यास्वेव देवतासु परिदत्तो भवति तास्वैष पृच्छति । अग्नाविन्द्र आदित्य
इति यथावतम् ॥ १९ ॥

१. IO and A¹ omit च. T. तु

६. IO and A¹ प्रातराशः A. प्रात-
राशिकः

२. IO. व्रतमुप A¹ and T व्रतमौप

७. IO. तास्वैवैनं

३. IO and T चरिते

८. T omits अग्ना...विश्वेषु च

४. A². शंशुब्दा-

९. A adds व्रतादेशेन

५. T Space is left out for

१०. A adds न

writing काल...प्रती

चरितं ते ब्रह्मचर्यम्' इति ॥१९॥ 'चरितं भो' इति प्रत्युक्ते पश्चादग्नेः प्राङ्गमुखे स्थिते अहतेन वाससाचार्यः प्रदक्षिणं मुखं त्रिः परिवेष्ट्यै उपरिष्ठाइशाः कृत्वा यथा नै संभ्रश्येत ॥२०॥ 'तिरांतं समिदाधानं भैक्षाचरणमधःशय्यां गुरुशुश्रूषां च कुर्वन् वाग्यतोऽप्रमत्तोऽरण्ये देवकुलेऽग्निहोत्रं उपवसस्व' इति ॥२१॥ अतं हैके तानेव नियमांस्तिष्ठतो रात्र्यामेवोपविशन्ति ॥२२॥ आचार्योऽमांसाशी ब्रह्मचारी ग्रामान्निष्कापन्नैतानीक्षेतानध्यायान् स्पृशतामुं [पिशितामं]

चरितं.....इयेत ॥ अथ शिष्येण 'चरितं भो' इति प्रत्युक्ते तस्याग्नेः पश्चात् प्राङ्गमुखे स्थिते अहतेन वाससा आचार्यः तस्य मुखं प्रदक्षिणं त्रिः परिवेष्ट्य उपरिष्ठाइशाः कृत्वा यथा न सम्भ्रश्येत, तथा कुर्यात् ॥ २० ॥

तिरा.....स्तेति ॥ 'तिरांतं समिदाधानम्' इत्येवमादि 'उपवसस्व' इत्येव-मन्त्रमाह ॥ २१ ॥

अत.....शन्ति ॥ अत्र हैके आचार्यस्तानेव नियमांस्तिष्ठतः स्थानविशेषण-मेतस्यामेव रात्र्यामुपविशन्ति ॥२२॥

आचा.....शेयुः ॥ अथाचार्यस्तदहरमांसाशी ब्रह्मचारी च भूत्वा श्वोभूते प्रामान्निष्कापन्नैतानि नेक्षेत । अनध्यायानित्यनध्यायहेतुंनित्यर्थः । तानि यदोक्षेत, तदहरस्य न ब्रूयादित्यर्थः, अनध्यायानित्युक्तत्वात् । पिशिताममिति आममांसमि-

१. IO. इत्युक्तः

७. A². एकरात्रं

२. A². प्राङ्गमुखस्थिते T. प्राङ्गमुखेव

८. A². अकुर्वन्

स्थिते

९. T. होतं

३. IO adds ह

१०. T. अत कैतानेव

४. IO. वेष्य

११. IO. उपविशति

५. IO. Space is left out for

१२. IO omits आचार्योऽमांसाशी

writing इशाः कृत्वा यथा

१३. L. मेकतावनिकस्यां

६. IO. न समृश्येत

१४. A. हेतुरित्यर्थः

चण्डालं सूतिकान्तेजनीमपहस्तकां इपशानं सर्वाणि च इयामरूपाणि याँन्यास्ये न प्रविशेयुः ॥२३॥ प्रागुदीच्यां दिशि पुण्ये देशे उदित आदित्येऽनु-वचनधर्मेण वाग्यतायोऽणीषिणेऽन्वाह ॥२४॥ महानाम्नीष्वेवैष नियमः ॥२५॥ अँथोत्तरेषु प्रकरणेषु स्वाध्यायमेवं कुर्वताचार्यस्येतरः श्रूणोति ॥२६॥ उष्णीषमाज्यभाजनं दक्षिणां चाचार्याय ददाति “त्वं तैम्” इति ॥२७॥

त्वर्थः । सूतकानिति आशौचवन्त इत्यर्थः । तेजनीमित्यर्थः [तेजनीं लोहितमित्यर्थः] । अपहस्तकां सर्वाणि इयामरूपाणि च । याँन्यास्ये न प्रविशेयुरिति अभक्ष्यरूपाणि इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रागु.....न्वाह ॥ प्रागुदीच्यां दिशि पुण्ये देशे आदित्ये चोदिते तथैव वाग्यताय तथैवोष्णीषिणे रहस्यमनुवाचनधर्मेणान्वाह, अश्वेष्टुतरत इति । अत्र प्रसिद्धस्योपनयनाम्नेविद्यमानत्वात् विद्यमानसंयोगादिह च [दिह प्राञ्छुख आचार्यः] इत्येवमादिधर्मो भवति । ऋषिदैवतछन्दोवचनमुक्तमेव । सर्वमन्त्राणाम् ‘ऋषीन् भो अनुबूहि’ इत्येवमादीनि प्रश्नप्रतिवचनानि तत्रोक्तान्येवेति सर्वार्थत्वात् ॥ २४ ॥

महा.....यमः ॥ महानाम्नीष्वेवैष होमादिनियमः । अन्यत्र कथम्? इति चेत् ॥ २५ ॥

अथो.....णोति ॥ अथोत्तरेषु प्रकरणेषु व्रतेष्वित्यर्थः । स्वाध्यायमेव कुर्वत आचार्यस्योत्तरः शिष्यः शूणोति । उत्तरयोर्द्वयोरेव रहस्यश्रवणम् । तस्मादुत्तरेष्विति न वक्तव्यम् । उत्तरेष्विति बहुषवचननिर्देशो व्रतव्यहृत्वशापनार्थः । अन्यान्यपि व्रतानि शास्त्रान्तरेष्वाम्नातानि सम्मिति ॥ २६ ॥

उष्णी.....मिति ॥ उष्णीषिं च पूर्वेषुहौमे यदाज्यभाजनं तंचाम्यां च दक्षिणां आचार्याय ददाति “त्वं तम्” इत्यनयर्चां ॥ २७ ॥

१. IO. हस्तकं T. हस्तकान्

६. A¹ and IO. स्व

२. A² omits च

७. L. वायामास्याति प्र-

३. T. धाम्यस्येन

८. A. रहस्यश्रावण

४. T. यथोत्तरेषु

९. L. तं चाम्यां

५. T. स्यंसं

“उच्चा दिवि” इति च ॥२८॥ प्रणवेन वा सर्वम् ॥२९॥ अत ईके वैश्वदेवं चर्हुं कुर्वते सर्वेषु प्रकरणेषु ॥३०॥ यथा परिदक्षमिति च माण्डूकेयः ॥३१॥

अथ अष्टुमः स्वण्डः

अथातो दण्डनियमः ॥१॥ नान्तरागमनं कुर्यादात्मनो इण्डस्य च ॥२॥ अथ चेद् दण्डमेस्वलोपवीतानामन्यतमद्विशीर्येत छिन्नेत वा तस्य तत्पायश्चित्तिः

उच्च.....ति च ॥ “उच्चा दिवि” हस्यनयर्चां प्रतिगृह्णानि च ॥२८॥

प्रण.....सर्वम् ॥ प्रणवेन वा सर्वं प्रतिगृह्णाति । अथवा “उच्चा दिवि” इनि च ददाति । चशब्दः समुच्चयार्थः । तथा सति प्रणवेन वा तूष्णीं वा गृह्णाति । सर्व-मिस्यस्यत्रापि ॥२९॥

अत्र.....णेषु ॥ अत्र व्रतान्ते ईक आचार्यो वैश्वदेवं चर्हुं कुर्वते सर्वेषु प्रकरणेषु ॥३०॥

यथा.....केयः ॥ यथा परिदक्षं चर्हुं कुर्यादिति माण्डूकेय आह । अग्रय इन्द्रायादित्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चेत्यर्थः । चशब्दः पक्षव्यावर्तकः । अवेनि विधानाद्रहस्यश्रावणं कुत्वा पश्चात्तर्हुं कुर्यात् ॥३१॥

अथ अष्टुमः स्वण्डः

अथा.....यमः ॥ अथेदानीं दण्डादीनां नियमा वक्ष्यन्ते । उत्तरसूत्रे वचनादिदं न वक्तव्यम् । एवं तर्हि विधानान्तरामिदं स एव दण्डः आन्तात् नियन्तव्य इति ; मेखलादिवशान्यः कार्यं इति ॥१॥

नान्त.....स्य च ॥ आत्मनश्च दण्डस्य चान्तरागमनं न कुर्यात् । व्यवायं न कुर्यात् ॥२॥

अथ.....थस्य ॥ अथ व्रतमध्ये दण्डादीनामन्यतमद्विशीर्येत चेद्वा भिद्येत चेद्वा, तस्य यदुद्वाहे कन्याकाः रथाङ्गस्य प्रायश्चित्तमास्त्रातं तज्ज्वति ॥३॥

यदुद्वाहे रथस्य ॥३॥ मेखला चेदसन्धेया भवति अन्यां कृत्वानुमन्त्रयते
“मेध्यामेध्यविभागज्ञे देवि गोप्ति सरस्वति ।

मेखले स्कन्धविच्छिन्ने सन्तनोषि व्रतं मय ॥” इति ॥४॥
एतयैव यथार्थमृग्यीते ॥५॥ “त्वमग्ने व्रतभृच्छुच्चिः” इत्येताभ्यामृग्या-
माहुतीर्हुत्वा, अथ मेखलां शान्ते वृक्षे निधाय पूर्णे काले मेखलामुपवीतं च
दण्डे बधाति ॥६॥ तदप्येतत्

“यज्ञोपवीतं दण्डं च मेखलामजिनं तथा ।

जुहुयादप्सु व्रते पूर्णे वारुण्यर्चा रसेन वा ॥७॥”

मेख.....पम[मेति] ॥ मेखला छिन्ना पुनरसन्धेया भवति चेदन्यां मेखलां
कृत्वा “मेध्यामेध्यविभागज्ञे” इत्यनयर्चा अनुमन्त्रयते ॥ ४ ॥

एत.....वीते ॥ छिन्ने उपवीतेऽन्यतकृत्वा यथार्थमनुमन्त्रयते । तदथा—

“मेध्यामेध्यविभागज्ञे देवि गोप्ति सरस्वति ।

उपवीतस्कन्धविच्छिन्ने सन्तनोषि० व्रतं मम ॥”

इति उभयोरविशेष उच्यते ॥ ५ ॥

त्वम.....धाति ॥ “त्वमग्ने व्रतभृच्छुच्चिः” इत्येताभ्यामृग्यामाहुतीर्हुत्वा;
एताभ्यामृग्यां इति परिसङ्ग्यार्थम्—एताभ्यामेवग्न्यौ जुहाति । न प्रकृतिविदिति ।
अथेतैरां छिन्नां मेखलामुपवीतं वा शान्ते वृक्षे निधाय । शान्त इति शुक्कः । अथवा
अकण्टकम् । अथ पूर्णे व्रतकाले मेखलां छिन्नां उपवीतं च दण्डे बधाति ॥ ६ ॥

तद.....न वा ॥ तत्र पतदपि भवति, श्लोकविवक्षयोक्तम्—

“ यज्ञोपवीतं दण्डं च मेखलामजिनं तथा ” ।

जुहुयादप्सु व्रते पूर्णे वारुण्यर्चा... ॥

१. A¹ adds इति

७. IO. स्थेन

२. IO. गोप्ति देवि

८. L. भिन्ने

३. IO, A¹ and T. छिन्ने

९. A. गोप्ति

४. All except A². वीतेन

१०. L. सन्तनोति

५. IO. इत्याकामन्त्रयां

११. A. अयैतां

६. IO. वीती

ब्रह्मचारी प्रवत्स्यन्नाचार्यमनुमन्त्रयते “प्राणापानयोः” इत्युपांशु “इदं
वत्स्यावो भो” इत्युच्चैः ॥८॥ “प्राणापान उरुव्यच्चास्त्वया प्रपद्ये देवाय त्वा
गोप्ले परिददामि देवसवितरेष ते ब्रह्मचारी तं गोपाय समाप्त” इत्युपांशु
“ओं स्वस्ति” इत्युच्चैराचार्यः ओं स्वस्तीत्युच्चैराचार्यः ॥९॥

इति कौषीतकगृह्ये द्वितीयोऽध्यायः

जुहुयादिति प्रक्षिपेदित्यर्थः । रसेन वा जुहुयात् । रसेनेति प्रणवेनेत्यर्थः । त्रयाणां
वेदानां रस इति हि स्तुतिः, प्रणवध्याहृतीभिर्वा । ताश्चापि रेसा इत्युच्छयन्ते ॥ ७ ॥

ब्रह्म.....त्युच्चैः ॥ अथ ब्रह्मचारी प्रवत्स्यन्नाचार्यमनुमन्त्रयते । “प्राणापानयोः”
इत्युपांशूक्त्वा “इदं वत्स्यावो भो” इत्युच्चैराह ॥ ८ ॥

प्राणा.....चार्यः ॥ “प्राणापान उरुव्यच्चा” इत्येवमादि “समाप्त” इत्येव-
मन्तमुपांशु उक्त्वा “ओम् स्वस्ति” इत्युच्चैराचार्य आह ॥ ९ ॥

इति कौषीतकिगृह्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥

१. IO omits इति

४. L. स्तुतः

२. IO. वत्स्यामो

५. L. रस इत्युच्छ्यते

३. IO. उरुव्यच्चास्त्वया

अथ तृतीयोऽध्यायः

—♦—

प्रथमः खण्डः

स्नानं समावर्त्स्यमानस्य ॥१॥ आनल्लुहे चर्मण्युपविश्य केशश्मशुलोपन-
खानि वापयित्वा त्रीहियवैस्तिलसर्षपैरपामार्गैः सदापुष्पांभिरित्युच्छाद्या-
पोहिष्टीयेनाभिषिच्यालङ्कृत्य “युवं वस्त्राणि” इति वाससी परिधाय
“आयुष्यं वर्चस्यम्” इति सूक्तेन जातरूपमपिनह्न ॥२॥ उत्थाने कुमारस्य
च ॥३॥ अथास्मिन्बन्वारब्दे इन्द्राग्निभ्यां स्थालीपाकस्य हुत्वा मधुपर्कं

प्रथमः खण्डः

स्थानं.....नस्य ॥ अधीताध्ययनस्य कृतब्रह्मचर्यस्य आचार्यकुलात् समा-
वर्त्स्यमानस्य स्नानं विधीयते ॥ १ ॥ कथम् इति चेत्

आन.....नह्न ॥ आनल्लुहे चर्मण्युपविश्य केशादीनि वापयित्वा त्रीहादि-
भिरुच्छाद्य । इतिशब्दः समुच्छार्थः । “आपो हि ष्ठा” इति सूक्तेन अभिषिच्याल-
ङ्कृत्य “युवं वस्त्राणि” इत्यनयर्चां वाससी परिधाय, ततः “आयुष्यं वर्चस्यम्” इति
सूक्तेन जातरूपमपिनह्न होतारमन्वारभते ॥ २ ॥

उत्था.....स्य च ॥ उत्थाने कुमारस्य चानेन सूक्तेन जातरूपोपनहनं कर्त-
व्यम् ॥ ३ ॥

अथा.....दद्यात् ॥ अथास्मिन् शिष्ये अन्वारब्दे इन्द्राग्निभ्यां स्थालीपाकस्य
हुत्वा होमशेषं समाध्य तस्मै मधुपर्कं दद्यात् ॥ ४ ॥

१. A². पुष्पभिः

२. T. After रूप space is left out for writing about 8 syllables
and it is followed by श उत्था.

३. A¹. अष्टि चास्मिन्

दद्यात् ॥४॥ प्रतिलीनस्तद्दहरासीत ॥५॥ “वनस्पते वीड़वङ्गः” “शास इत्था” इति रथमारोहेत् ॥६॥ यत्रैनं गत्वा पशुना वाहयेयुः तत्पूर्वमुपतिष्ठेत ॥७॥ गोभिर्वा॑ समावर्तेत ॥८॥ फलवतो वा वृक्षात् ॥९॥ “इन्द्रश्रेष्ठानि” “स्योना पृथिवि भव” इति प्रत्यवरोहति॑ ॥१०॥ ईप्सितमन्नं तदहर्षुज्जीत ॥११॥ आचार्याय वस्त्रयुगं दद्यात् ॥१२॥ उष्णीषं मणिकुण्डलं दण्डोपानहं छतं च ॥

प्रति.....धीत ॥ शिष्यः प्रनिलीनो भूत्वा तदहरासीत । उक्तं च —“नै चैनं तदहरादिस्योऽभितपेत्” इति ॥ ५ ॥

वन.....रोहेत् ॥ ततो गमनकाले “वनस्पते वीड़वङ्गः” “शास इत्था” इति द्वाभ्यां रथमारोहेत् ॥ ६ ॥

यत्रै.....ष्टेत ॥ यत्रैनं गत्वा अन्येन पशुना वाहयेयुः पूजयेयुः, तत्र पूर्वमुपतिष्ठेत गच्छेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

गोभिः.....र्तेत ॥ अथवा गोभिः सह समावर्तेत ॥ ८ ॥

फल.....वृक्षात् ॥ अथवा फलवतो वृक्षाद्वा समावर्तेत ॥ ९ ॥

इन्द्र.....हति॑ ॥ “इन्द्रश्रेष्ठानि” “स्योना पृथिवि भव” इति द्वाभ्यां प्रत्यवरोहति रथात् ॥ १० ॥

ईप्सि.....ज्ञीत ॥ तदहरीप्सितमन्नमभृत्यवर्जं मुख्जीत ॥ ११ ॥

आचा.....दद्यात् ॥ वस्त्रयुगमाचार्याय दद्यात् ॥ १२ ॥

उष्णि.....तं च ॥ पतानि स्वयं गृह्णीयाच ॥ १३ ॥

१. T. Between ह and रा,
space is left out for
about 6 syllables.

२. T. Space is left out for
writing रथ...यत्रैनं

३. A¹ and T. वाहतेयुः

४. A¹. भिश्वा

५. T adds स्व

६. T. Space is left out for
writing ईप्सि...चार्याय

७. L. न वैनं

अथ द्वितीयः खण्डः

अगारं कारयिष्यन् “इहान्नाद्याय विशः प्रतिगृह्णामि” इत्युदुम्बरशाखया
त्रिः परिलिङ्घ्य मध्ये स्थणिङ्गले जुहोति “कोऽसि कस्यासि लोयं ते ग्रामकामो
जुहोमि स्वाहा ॥ अस्यां देवानामधिभागधेयैवितः प्रजाताः पितरः परेताः ।
इरावती जुहूद् ग्रामकामो लु देवानां केच्च नान्तरेमि स्वाहा” इति ॥१॥ नव
स्थूणागर्तान् खानयित्वोद्भवन्थानासिच्य

“इमां विमिन्वेऽपृतस्य शाखां मध्योर्धारां प्रतरणीं वस्त्रनाश् ।

एनां शिशुः कन्दत्वा कुमार एनां षेनुः पावकवधस् ॥”

इत्युदुम्बरशाखां घृतेनाक्तां दक्षिणे द्वार्ये गतेऽवदधाति ॥२॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अगारं.....इति ॥ विवाहादीनि समावर्तनान्तरानि कर्मण्युक्तानि । तत्यापि
पुनर्विवाहादीनि भवन्ति । इदानीमन्यतः गाईस्थाङ्गमूतानि वश्यन्ते । अगारं
कारयिष्यन् “इहान्नाद्याय” इत्यनेन मन्त्रेण उदुम्बरशाखया त्रिः परिलिङ्घ्य । परीति
सर्वतोभावे वर्तते । तत्त्वं मध्येस्थणिङ्गलं जुहोते “कोऽसि” इति मन्त्राभ्यां
स्वाहाकारान्ताभ्याम् । स्थणिङ्गल इति वचनात्, शूमौ जुहोति, नाश्मौ । इतरथा
स्थणिङ्गलवचनानर्थकथं हि खात् । उक्तं हि—“वतुरश्च गोप्रयेन स्थणिङ्गलम्”
इति । तस्माद् भाकोऽयं होमशब्दः । “प्रापितो ब्राह्मणे हुतः” इति यथा ॥१॥

नव.....दधाति ॥ नव स्थूणागर्तान् खानयित्वा चत्वारि द्वाराणि । तेषां द्वौ
द्वौ स्थूणाराजस्यैकं च । तेषु उद्भवन्थानिति : “इमां विमिन्वे” इत्यनेन मन्त्रेण
उदुम्बरशाखां स्थूणामित्यर्थः । घृतेनाक्तां पूर्वस्यां द्वारि दक्षिणे द्वार्ये गते
अवदधाति ॥२॥

१. A¹ and T. गारयिष्यन्

८. A¹. Leaf broken up to

२. A². परि

सिच्ये

३. L. कायां

९. A¹ and T. विमिन्वो

४. A² adds इति

१०. A² and L. अमृतस्य धारा-

५. A². न

T. शखामयोधारां

६. A² and T. कांच

११. A². ऐनां

७. A¹. खानयित्वा

१२. A². ऐनां

[“इमामुच्छ्यामि भुवनस्य शाखां मधोर्धारा प्रतरणीं वसूनाम् ।】

एनां शिशुः कन्दत्वा कुमार एनां धेनुः पावकवधस ॥”

इत्युत्तरतः ॥३॥ एवं द्वयोर्दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च ॥४॥

“इमामहमस्मिन् वृक्षस्य शाखां वृत्तमुक्षन्तीमपृते मिनोमि ।

एनां शिशुः कन्दत्वा कुमार आस्यन्दतां धेनवो नित्यवथसाः ॥”

इति स्थूणाराजमुच्छ्यति ॥५॥ “इनं कुमारलक्षणं आदृथसो भुवनस्पतिः । कुम्भादध्बः कलशैर्गम्यः ॥ इहैव स्थूणे प्रतितिष्ठत्यचावतीं गोमतीं सीछमावतीं क्षेमे तिष्ठ वृत्तमुक्षमाणाः । इहैव लिष्टनिमिता तिलिवलेवास्या इरावतीं मध्ये पोषस्व तिष्ठन्तीं मा त्वा प्रापन्नधायव उपहूता इह गाव उपहूता अजावैयोऽथोऽन्नस्य कीलाळ उपहूता वृहेषु औं रथन्तरे प्रतितिष्ठ वामदेव्ये वृहति श्रयस्व” इति

एनां.....इत्युत्तरे ॥ पुनः “एनां शिशुः कन्दतु” इत्यनेन मन्त्रेण द्वार्ये उत्तरे गते अवदधाति ॥ ३ ॥

एवं.....उत्तरतश्च ॥ एवं द्वयोर्दैयोः गैर्त्योरचदधाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च ॥

इमां.....मुच्छ्यति ॥ तत “इमामहमस्मिन् वृक्षस्य” इत्यनेन मन्त्रेण स्थूणाराजमुच्छ्यति ॥५॥

एनं कुमारः.....पूर्वे ॥ अथ “एनं कुमारः” इत्यनेन मन्त्रेण स्थूणाराजमाभिमृशति । ततः—सम्मितस्य स्थूणस्येत्यर्थः—स्थूणामभिमृशति । “सत्यं च अद्वा च” इति पूर्वे स्थूणे समभिमृशति ॥६॥

१. A¹. ऐनां

१०. A¹. तिष्ठति ममत्वा T. तिष्ठन्ती

२. T. श्रेतीमामह

मात्वा

३. T. दत्तां

११. L omits उपहूता इह गावः

४. T. इत्य

१२. T. वयो योनस्य

५. T. एन हि...अबत्सो

१३. A¹ and T. णे

६. A¹ and T. पतिं

१४. T. Space is left for writing वृहति

७. A². कलशैर्दमः

१५. L omits this word.

८. A¹ and T. तिष्ठन्ति

१६. A. संमितस्य संमितस्थूण-

L. तिष्ठतु

१७. A. स्थूणाः समभि-

९. T. ल्वलास्तामिरा

स्थूणाराजमभिमृश्यं संमितस्य स्थूणाः समभिमृशति “सत्यं च श्रद्धा च” इति पूर्वे॥६॥ “यज्ञश्च दक्षिणा च” इति दक्षिणे॥७॥ “बलं चोर्जं च” इत्यपरे॥८॥ “ब्रह्म च क्षत्रं च” इत्युत्तरे॥९॥ “श्रीतूस्ये”॥१०॥ “धर्मः” स्थूणाराजे॥११॥ “अहोरात्रे” द्वारफलके ॥१२॥ “संवत्सरः” पिधाने ॥१३॥ “उक्षा समुद्रः” इत्यभ्यक्तमइमानं स्तूपस्याधस्तान्निखनेत् ॥१४॥ संस्थिते वास्तुकरणे शोभिते च समन्ततः ॥१५॥

यज्ञश्च.....दक्षिणे ॥ “यज्ञश्च” इत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणे स्थूणे समभिमृशति ॥

बलं.....अपरे ॥ स्थूणे समभिमृशति ॥८॥

ब्रह्म.....इत्युत्तरे ॥ “ब्रह्म च” इत्यनेन मन्त्रेण उत्तरे स्थूणे समभिमृशति ॥९॥

श्रीस्तूपे ॥ “श्रीस्तूपे” इति स्तूपमभिमृशति । मन्त्रलिङ्गास्तूपदर्शनमेव स्तूप-करणस्यापि लक्षणम् ॥१०॥

धर्मः स्थूणाराजे ॥ “धर्मः” इत्यनेन मन्त्रेण स्थूणाराजमभिमृशति ॥११॥

अहोरात्रे द्वारफलके ॥ “अहोरात्रे” इत्यनेनमन्त्रेण द्वारफलके अभिमृशति ॥

संवत्सरः पिधाने ॥ “संवत्सरः” इत्यनेन मन्त्रेण कवाटमभिमृशति ॥१३॥

उक्षा समुद्र.....निखनेत् ॥ “उक्षा समुद्रः” इत्यनवच्चा अभ्यक्तमइमानं स्तूपस्याधस्तान्निखनेत् ॥१४॥

संस्थिते.....समन्ततः ॥ वास्तुकरणे संस्थिते शोभिते र्घन्धपुष्पादिभिरल-कृते । चकारात् सम्यगलङ्कृते । ततोऽन्तत उक्कानि कार्याणि करोति ॥१५॥

१. A¹ and T. मृशति

५. A omits this word.

२. A¹ and T. मृशन्ति

६. A omits this word.

३. T omits वास्तुकरणे

७. A omits स्थूणा

४. L adds वा

८. L. पुष्पगन्धादिभिः ...

अथ तृतीयः खण्डः

“अस्मि दधामि मनसा शिवेन” इत्यग्निं प्रणीय “पूर्थिर्वीं शंखुवां ह प्रतितिष्ठस्व” इति प्राग्ग्रेषु नवेषु कुशेषुकुम्भं जवं यणिकं वा प्रतिष्ठाप्य आपोहिष्टीयाभिस्तिसुभिः पूरयित्वा “अरिष्टा अस्माकं वीरा या परा सेचि नो धनम्” इत्यपिधाय रथन्तरस्य स्तोत्रियेण पुनरादाऽप्यकुप्कारं तिक्ष्णः पूर्णाङ्गे जुहोति ॥१॥ वामदेव्यस्य मध्यनिदने ॥२॥ बृहतोऽपराङ्गे ॥३॥ सावित्र्या-

अथ तृतीयः खण्डः

अस्मि....होति ॥ अथ संखिले वास्तुकरणे समन्ततः शोभिते च “अस्मि दधामि” इत्यनेन मन्त्रेणाग्निं प्रणीय । अगारे एव सर्वार्थोऽग्निर्गृहाने इति चोच्यते । अयमपि निस्यो धार्यः । नतः प्राग्ग्रेषु नेषु कुशेषुकुम्भं जवगणिकं वा प्रगिरुप्य “पूर्थिर्वीं शम्भुवा ह प्रतितिष्ठस्व” इति । नन्तोविभिः सद्योलूनेष्वित्यर्थः । प्राग्ग्रेष्वित्युदग्रनिवृत्यर्थम् । तदपि हीष्यते । आपोहिष्टीयाभिः तिसुभिः पूरयित्वा “अरिष्टा अस्माकम्” इत्यनेन मन्त्रेणापिधाय रथन्तरस्य स्तोत्रियेण “अभि त्वा शू” इति प्रगाथेन पुनरादाय । ककुप्कारं ककुम्भसराकारागत्यर्थः । तिक्ष्ण आहुतीः पूर्वाङ्गे जुहोति ॥१॥

वाम.....दिने ॥ वामदेव्यस्य स्तोत्रियेण तिक्ष्ण आहुतीर्मध्यनिदने जुहोति ॥

बृह.....राङ्गे ॥ बृहतः स्तोत्रियेण पुनरादाय ककुप्कारं तिक्ष्ण आहुतीरपराङ्गे जुहोति ॥३॥

सावित्री.....दूर्ध्वम् ॥ सावित्र्या च शतादूर्ध्वमनुसवनं जुहोति । रथन्तरस्य स्तोत्रियानन्तरं सावित्र्या च शतादूर्ध्वं जुहोते ; तथा वामदेव्यस्य स्तोत्रियानन्तरम् ; तथा बृहतः स्तोत्रियानन्तरम्—इत्येष्वर्मर्थमनुसवनमित्युक्तम् । चशब्दश्च ताभिः समुच्चयार्थः ॥४॥

१. A¹. शंखुवं प्रति T. शंखुवं प्रति

३. T omits इति

२. A¹ वीरमावर T. वीरमवरा

४. A². दायं

चानुसवनं शतादूर्ध्वम् ॥४॥ यहाव्याहृतयश्चतसः । “वास्तोष्टते” इति चतसः । वास्तोष्टते भ्रातौ स्थूणा सौविष्टकृती दशमी स्थालीपाकस्य रात्रौ ॥५॥ जगेष्ठं पुक्षयादाय जायथा सहधान्याः प्रपद्यते “इन्द्रस्य गृहाः शिंवा वसुसन्तो वैलधिः । तानहं प्रथमे लह जायथा सह प्रजया सह पशुभिः सह यन्मे किञ्चास्ति तेने । शमं शमं शिवं क्षेमाय तः शान्त्यै प्रपद्येऽभयं नो अस्तु” इति ॥६॥ एतयैवावृतापादयां पौर्णमास्यां स्वस्त्ययनमित्याचक्षते ॥७॥ उद्धरेन्मणिकप्रतिष्ठापनं गृहप्रवेशनं च ॥८॥ “खस्ति नो मिमीतास्म्” इति महा.....रात्रौ ॥ अथ रात्रौ महाव्याहृत्यादिभिः स्थालीपाकस्य नवाहृती-र्जुदाति । सौविष्टकृती दशमो इत्यूल्लिप्तमार्थः । ततः प्रशस्ते मुङ्गूर्ते प्रतिपद्यते” ॥९॥

ज्येष्ठं... स्त्यति ॥ ततो ज्येष्ठं पुक्षयादाय जायां च सहधान्याः इति प्रति-पद्यते “इन्द्रस्य गृहाः” इत्यनेन अन्वेषण ॥ ६ ॥

एत.....क्षते ॥ एतयैवावृता पदमेवापादयां पौर्णमास्यां स्वस्त्ययनमित्या-चक्षते आचार्यः । स्वस्त्ययनमिति फलनिमित्तं नामधेयम् । स्वस्त्ययनार्थमेव कर्तव्य-मित्यर्थः ॥ ७ ॥

उद्ध.....नं च ॥ कृत्याप्रापादिदमुच्यते । मणिकप्रतिष्ठापनं गृहप्रवेशनं च अगारकरणमर्थादेवै निवर्तते । ए हि कृते कर्तव्यता अस्ति । गृहशोभाकार इष्यते, अविरोधात् । अस्मिंप्रणयनं निवर्तते, अर्थादेव गृहस्याग्रेविद्यमानत्वात् । मणिकप्रतिष्ठापनमुद्धरेदिति सून्मयानां पात्राणां नवत्वक्षापनार्थम् । कृते मणिका-दन्यानि नवानि कुर्यादिति । गृहप्रवेशप्रतिषेधो विवक्षितत्वाद् गृहानमिधानार्थ-त्वात् “इन्द्रस्य गृहाः” इति प्राप्तत्वात् कृतप्रयोगः । उपलेपोद्धननग्रोक्षणादिभिरगार-

१. A¹ and T omit च
२. T omits वास्तो...चतसः
३. T. श्रुवः
४. A¹ and T. धान्यां
५. A¹ and T. शिराजसु
६. T. वर इति
७. T omits सह प्रजया

८. A¹. स्वधने T. सयन्मे
९. A¹. तेन शमं शिवं क्षेमाय वश्यान्ते T. तेन शमभिं क्षेमाय दश्यान्ते
१०. A. मुङ्गूर्ते ति
११. L. प्रतिपद्य तौ
१२. L omits गृह

पञ्चर्च जपति ॥९॥ अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥१०॥

अथ चतुर्थः खण्डः

“ग्रामो मारण्याय परिददातु हविश्च मंहायमाय परिदेहि” इति ग्रामान्निष्कामन् ॥१॥ “अरण्यं मा ग्रामाय परिददातु हविश्च मंहायमाय परिदेहि” इति ग्रामं प्रविशन्नैरिक्तः ॥२॥

“गृहान् भद्रान् सुमनसः प्रपद्येऽवीरग्नो वीरवत्तः सुवीरान् ।
इरां वहतो घृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः संविशेयम् ॥”

नवीकृत्य गन्धपुष्पधूपदीपमाल्यादिभिरलङ्घत्य । यथोक्तानि च रथन्तरस्तोत्रियादिभिश्चत्वारि होमकर्माणि । तानि यथाकालं कर्तव्यानि । अन्येन कृतस्यागारस्य प्रपदेन यदर्थलुप्तं तश्चिवर्तते । अन्यद् गृहशोभादि कर्तव्यम् । एवमेवेह केषांचित्पाठः ॥८॥

स्वस्ति.....जनम्[जपति] ॥ “स्वस्ति नो भिमीताम्” इति पञ्चर्च जपति । स्थालीपाकहोमानन्तरं स्वस्त्ययनं कर्तव्यम् ॥९॥

अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

ग्रामो.....ष्कामन् ॥ “ग्रामो मारण्याय” इत्येतं मन्त्रं जपेत्, ग्रामादरण्यार्थं निष्कामन् ॥१॥

अर.....रिक्तः ॥ ततोऽरण्यात् ग्रामं पुनः प्रविशन् “अरण्यम्” इत्येतं मन्त्रं जपेत्, अरिक्तः किञ्चिदादायेत्यर्थः ॥२॥

गृहान्.....नीयः ॥ “गृहान् भद्रान्” इत्ययं मन्त्रः प्रपदनीयः । अनेन मन्त्रेण प्रविशेदित्यर्थः । सदैतत्कर्तव्यम् । अहरहस्ताहवता हि भवितव्यम् । नालस्याद् ग्रामेण भवितव्यम् ॥३॥

१. A². माहायमा परि

४. A¹. वीरतरः

२. T. Space is left out for
writing a few syllables.

५. A¹. माणं तेष्वहं

L. प्रविशेन्नैरिक्तः

६. A omits एवं

३. A¹ adds प्रपद्यते गृहाम्

७. A omits मा

इति सदा प्रपदनीयः ॥३॥ अनाहिताग्निः प्रवत्स्यन् गृहान् समीक्षते

“इमान्मे मित्रावरुणा गृहान् गोपायतं युवम् ।

अविनष्टानविहृतान् पूषेमानभिरक्षतु ॥”

इति । “अपि पन्थामगन्महि” इति च ॥४॥ प्रोष्यायन् गृहान् समीक्षते “गृहा
मा विभीत मा मे विभ्यतोर्जे विभ्यतेष्यूर्जे विभ्रद्दुपनाः सुवर्चाः गृहानैमि
सुमनसा भोदमानः । येषां मध्ये विप्रवसन्ति ये सौमनसो वहु । गृहानुपहृयामहे
ते नो हिन्वन्तु जामयः । उपहृता इह गावः उपहृता अजावयः । यौ नस्य[अथो
अन्नस्य] कीलाल उपहृता अजावयः” । “अस्योपसद्ये मारिषदयं श्रेष्ठी दधातु
नः” इति गृहमग्निसुपस्थाय कल्याणीं वाचं प्रबूयात् ॥५॥ “विराजो दोहोऽसि
विराजो दोहमशीय मयि विराजः पद्यायै दोहः” इति पाद्यप्रतिग्रहणम् ॥६॥

अनाहिताग्निः……ति च ॥ “इमां मे मित्रावरुणा” इत्यनेन मन्त्रेण “अपि
पन्थामगन्महि” इत्यनयर्चां च गृहान् समीक्षते । अनाहिताग्निरिति आहिताग्नि-
निवृत्यर्थम् ॥४॥

प्रोष्य... ब्रूयात् ॥ प्रोष्यायन् प्रत्यायन् प्रवासात् समीक्षते “गृहा मा
विभीत मा मे विभ्यत” इत्यनेन मन्त्रेण “अजावयः” इत्येवमन्तेन । “अस्य” इति
मन्त्रेण गृहमग्निसुपस्थाय कल्याणीं वाचं ब्रूयात्, न तदहः कुप्येदित्यर्थः ॥५॥

विराजो.....ग्रहणम् ॥ “विराजो दोहोऽसि” इत्यर्य मन्त्रः पाद्यप्रतिग्रहणम् ।
येन पाद्यं प्रतिगृह्णाति स पाद्यप्रतिग्रहणम् ॥६॥

१. A¹. प्रवतनियः T. प्रपतनीयः

५. T. सोमनसं

२. A¹. अविभूतान् विजितानश्वैनान्

६. A² omits योनस्य...सद्ये

L. अविनष्टानभिभूतान् पूषैनान्

७. T. ग्रहः

३. A² omits गृहान् समीक्षते

८. L omits प्रोष्यायन्

४. A¹. विग्रिथ

अथ पञ्चमः खण्डः

अनाहिताग्निर्नवं प्राशिष्यनाग्रयणदेवताभ्य इन्द्राग्निभ्यां निशेभ्यो
देवेभ्यैः स्थिष्टुचतुर्थीभ्यः स्वाहाकारेण गृहाऽग्नौ हुत्वा “प्रजापतये त्वा ग्रहं
गृहामि महं त्रियै महं यशसे पदमन्नाद्याम्” इति हुतोपाद् ग्रहं गृहीत्वा

“भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वरेन समशीमहि त्वा ।

स नो मधोभूः पितवाविशेह शं नो भव द्विपदे लं चतुष्पदे ॥”

इत्यन्द्रिरभ्युक्ष्य त्रिः प्राश्नाति ॥१॥

“अमोऽसि प्राणं तद्वतं ब्रह्मस्वसौष्ठुलि सर्वाण्यनु प्रविष्टुः ।

समे जरां रोगमपनुद्य शरीरादभा म एवि यापृथाम इन्द्र ॥”

अथ पञ्चमः खण्डः

अना.....श्राति ॥ अनाहिताग्निर्नवं प्राशिष्यन् तेऽन तवेन द्रव्येण स्थालीपाकं
श्रपयित्वा । स्थालीपाक इत्यनुक्तम् । “त एतेऽप्रथाजाः” इत्येवं प्राप्तस्याग्रयणस्य विशेष-
विधानात् । स्थिष्टुचतुर्थीभ्यो देवताभ्यः स्थिष्टुचतुर्थीभ्य इत्याग्रयणदेवतावहुत्या-
देवतानियमार्थमुक्तम् । तसादैन्द्राग्न आशेन्द्रो वा वैश्वदेवद्यावापृथिव्यौ चेति या
उक्तास्ताभ्यः स्थिष्टुचतुर्थी ते च स्वाहाकारेण हुत्वा याज्यः पुरोनुवाक्याप्राप्तेः तन्निवृ-
त्यर्थः । स्वाहाकारेणैवेत्युक्तम् । चतुर्थीग्रहणं सौम्यशशामाहनिवृत्यर्थम् । ततः
स्थिष्टुदनन्तरं शेषाद् ग्रहम् “प्रजापतये त्वा ग्रहं गृहामि” इति गृहीत्वा । हुतशे-
षादित्युक्तत्वात् । स्थिष्टुदनन्तरामित्युक्तम्; इतरथा हृयमालशेषो हि स्वाद् । नतो
गृहमन्द्रिरभ्युक्ष्य “भद्रान्नः” इत्यनेन मन्त्रेण त्रिः प्राश्नाति । सकुदेव स्वत्ताद् ।
तदुक्तं बहुशः “समशीमहि” इति मन्त्रलिङ्गात् प्राशनमन्त्रः, नाभुद्यगमन्त्रः ॥ १ ॥

अमोऽसि.....नाभिम् ॥ “अमोऽसि” इत्यनयन्त्रा हृदयदेशमभिमृश्य
“प्राणानां अन्तिरसि” इति नाभिमभिमृशति ॥ २ ॥

१. All except A². अहि

५. A¹ and T. प्राश्नात्

२. T adds द्यावापृथिवीम्यां

६. L. प्रायाजाः

३. T. Space is left out for
writing स्वाहाकारेण

७. L. स्थिष्टुते

४. T. देवताः

८. A. नाभिमृशति

इति हृदयदेशमभिसृश्य “शाणान्न अन्तिरसि या विस्सस” इति नाभिष् ॥२॥
“भद्रं कर्णेभिः” इति यथारूपम् “तच्छुः” इत्यादित्यसुपस्थाया ॥३॥ “परि वैपखेदं
वैज्ञन्तु घोषिण्यस्सं मा स्वत्य गोपते या वो रेक्षो मनो रिपत्” “पूषा गा अन्वेतु
नः” इति गाः प्रतिष्ठमान्न अनुमन्त्रयते ॥४॥ “परि पूषा” इति परिक्रान्तासु ॥५॥

“यासामूधश्चतुर्विंश्मधोः पूर्णं वृत्य च ।

ता नः सन्तु पयस्तीर्बहीर्गोष्टे वृताच्यः ॥”

“आ गावो अग्मन्” इति सप्तागतासु ॥६॥ उत्तमामाकुर्वन् “मयोभूर्वातः” इति च
सूक्तेन गोष्टगताः ॥७॥ यासु प्रथमा प्रजायेत तस्याः पीयूषं जुहुयात् “संवत्सरीणं

भद्रं……स्थाय ॥ “भद्रं कर्णेभिः” इत्यनयर्चा यथारूपं कर्णादीन्यज्ञान्येभि-
सृश्य “तच्छुः” इत्यादित्यसुपस्थाय होमं संख्यायति ॥ ३ ॥

परि……यते ॥ “परि वैपख” इत्यनेन मन्त्रेन “पूषा गा अन्वेतु नः” इत्य-
नयर्चा च या गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते ॥ ४ ॥

परि……न्तासु ॥ “परि पूषा” इत्यनयर्चा परिक्रान्तासु गोष्वनुमन्त्रयते ॥५॥

यासामूधः……सप्तागतासु ॥ “यासामूधः” इत्येतं मन्त्रं च “आ गावः”
इति सप्त ऋचश्च गोष्टु[गोष्वा]गतासु जपति ॥ ६ ॥

उत्तमा……गताः ॥ उत्तमामाभिः सह कुर्वन् “मयोभूर्वातः” इति सूक्तेनानु-
मन्त्रयते ॥ ७ ॥

यासु प्र……द्वाभ्याम् ॥ प्रतिसंवत्सरं तासां या प्रथमा प्रजायेत तस्यां
पीयूषम् “संवत्सरीणं पथ उस्तियायाः” इति द्वाभ्यामृग्भ्यां जुहुयात् । यावदुक्तमन्त्र
कर्म ॥ ८ ॥

१. A¹ and T. समा

७. A¹ and A². वृत्य

२. T. वस वेदं A¹. वसस्वेदं

८. A¹ and T. गतासु

३. T and A¹. वैज्ञन्तु

९. A² and IO. गता या प्र

४. A¹ and T. समान

१०. A¹ and T. प्रजायेति

५. T and A¹. अक्षो नवो रिषन्

११. L omits अङ्गानि

६. T. मानासु

पय उस्त्रियायाः” इति द्वाभ्याम् ॥८॥ या फालगुन्या उत्तरामावास्या सा रेवत्या संपद्यते तस्यामङ्गलक्षणानि कारयेत् “भुवनमसि सहस्रमसि रायस्पोषं मा वो दधत् । अक्षतमस्यरिष्टं विराळनं गोपायति । यावतीनामिदं करिष्यामि भूयसीनामुत्तरासां क्रियासम्” इति ॥९॥ यदि यमौ प्रजायेत महाब्याहृति-भिर्हुत्वा यैमसुं दद्यात् ॥१०॥

अथ षष्ठः खण्डः

अथ वृषोत्सर्गः ॥१॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाश्वयुज्यां च गवां मध्ये सुसमिद्धमर्ग्गे कृत्वाज्याहुतीर्जुहोति “इह धृतिरिह स्वधृति-रैपसृजं धरणं मात्रे धरणो मातरं धरन् । रायस्पोषविषमूर्जमस्त्रा सु दीधरत्

या फालगुन्या.....क्रियासमिति ॥ यां फालगुन्या उत्तरामावास्या सा रेवत्या यदा सम्पद्यते, तस्यामङ्गलक्षणानि कारयेत् “भुवनमसि” इत्यनेन मन्त्रेण ॥

यदि.....दद्यात् ॥ यदि कदाचित् गौर्यमौ प्रजायेत महाब्याहृतिभिर्हुत्वा यैमसुं दद्याद् ब्राह्मणाय । महाब्याहृतिभिरिति न वक्तव्यम्; हुत्वेत्युच्यमानेऽपि अनादेशे चेत्तियतां व्याहृतय एव भवन्ति; इह महाब्याहृतिभिरिति क्रियार्थमुक्तम् । तस्मात् प्रकृतिवत् कर्म कृत्वा आवापत्त्याने तिस्रो महाब्याहृतीर्जुहोति । तां दद्यादित्येतावता सिद्धे, पुनर्यमसूमिति वत्साभ्यां सह दद्यादित्येवमर्थमुक्तम् ॥ १० ॥

अथ षष्ठः खण्डः

अथत्सर्गः ॥ अथेदार्नीं वृषोत्सर्गो वश्यते ॥ १ ॥

कार्ति.....षणस्य ॥ कार्तिक्यां पौर्णमास्यामाश्वयुज्यां[युज्यां] रेवत्यां वा गवां मध्ये सुसमिद्धमर्ग्गे कृत्वा तस्मिन्नाज्याहुतीर्जुहोति “इह धृतिः” इत्यनेन मन्त्रेण । “पूषा गा अन्वेतु नः” इति पौष्णस्य मन्त्रगणस्य ऋग्मिश्य । परिभाषासिद्धस्याज्यस्य

१. All except T. तस्या मङ्गलं क्षणानि	६. A ¹ and T. मातरं धरणो
२. A ¹ and T. स्पोषाय सुचोदसमक्षत	७. A omits या
३. A ¹ and T. गोपायेत्	८. L omits यदा
४. A ¹ and T. वस्त्रं दद्यात्	९. L. यमसौदनं दद्यात्
५. A ¹ and T. अवसृजं	१०. A. नियमाद्याहृतयः

स्वाहा” “पूषा गा अन्वेतु नः” इति पौष्णस्य ॥२॥ हुत्वैकवर्णं द्विर्णं तिवर्णं
वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं संछादयति ॥३॥ रोहितो वैवै स्यात् ॥४॥
सर्वाङ्गैरुपेतः ॥५॥ यूथे वर्चस्वितमः स्यात्तमलंकृत्य ॥६॥ यूथे मुख्याश्रतस्मो
वत्सतर्यः ॥७॥ ताश्चालंकृत्य ॥८॥

“एतं युवानं परि वो ददाभि तेन क्रीलन्तीश्वरत प्रियेण ।
मै नश्शासु जनुषा संविदाना रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥”

पुनरिहाज्याहुतिग्रहणं [न] परिभाषासिद्धमिदमाज्यम् वौचनिकमिदं द्रव्यान्तरमिद-
मार्ज्यं स्यादित्येवमर्थप्र. । तस्मादिह प्रकृतिनिवृत्तिः । तस्माद्यावदुकमिह कर्म स्यात्
पौष्णस्येत्यां ननु करणार्थत्वात् तृतीयया वक्तव्यम् ; तथा हि सति प्रत्यृचं होमो न
स्यात् , एकवचनचोदितत्वात् । षष्ठ्या पुनर्निर्देशो ऋग्मित्यध्याहारः क्रियते ॥ २ ॥

हुत्वै.....यति ॥ हुत्वा होमानन्तरमेव एकवर्णं वा द्विवर्णं वा यो यूथं छाद-
यति उच्चतम इत्यर्थः; यं वा यूथं सञ्छादयति नीचतमो वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रोहि.....व स्यात् ॥ रोहित एव स्यात् ॥ ४ ॥

सर्वाङ्गैरुपेतः ॥ स्यात् । एकवर्णं वेति सिद्धे अभिभतपक्षनियमार्थमिदमुच्यते,
सर्वाङ्गैरुपेतश्च स्यात् ॥ ५ ॥

यूथे.....कृत्य ॥ यूथे वर्चस्वितमः स्यात् , तमेवंविधं वृषभमलंकृत्य ॥ ६ ॥

यूथे.....तर्यः ॥ ता आदाय ॥ ७ ॥

ताश्चालंकृत्य ॥ ८ ॥

एतं.....यते ॥ “एतं युवानम्” इत्यनेन मन्त्रेण वृषभेण संहता अनुमन्त्रयते ॥

१. A¹ and T omit यं वा यूथं

संछादयति

२. T. वैव्यात्

३. A¹ and T. मा वश्चात्

४. A¹ and T. सुभगा

५. L. अवाच

६. A. आज्यमस्या

७. L. स्वेत्याहुः

८. A adds मत्स्यात्

९. L omits यूथे...तर्यः ॥ ता
आदाय ॥ ताश्चालंकृत्य ॥

इत्यनुमन्त्रयते॥३॥ नभ्यस्ये वृषे “यथोभूर्वातः” इति च सूक्तेन॥१०॥ सर्वासां पयसि स्थालीपार्कं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥११॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथात उपाकरणम्॥१॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे॥२॥ श्रावण्यां पौर्णमास्याद् ॥३॥ हस्तेन श्रवणेन वा ॥४॥ अक्षतसूक्तानां दधिघृतमिश्राणां प्रत्युचं वेदेन जुहुयादिति हैक आहुः ॥५॥ सूक्तानुवाकांशाः ॥६॥ अध्यायार्थं पाठ्याभेरिति

नभ्य.....त्तेन ॥ नभ्यस्ये वृषे “मयोभूर्वातः” इति सूक्तेन चानुमन्त्रयते । नभौ भवो नभ्यः । नभ्ये खितो नभ्यस्यः । इह मुख्यार्थासम्भात् गौणकल्पना; नभ्यस्य इति गवां मध्यस्ये वृषे अनुमन्त्रयत इत्यर्थः । अथमेव च पाठः ॥ १० ॥

सर्वा.....जयेत् ॥ अथ तस्मिन्बहुमि रत्नालः गवां पयसि स्थालीपार्कं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥११॥

अथ सप्तमः खण्डः

अथा.....रणम् ॥ अथात उपाकरणं वक्ष्यते । उपाकरणमिति स्वस्वाध्यायोपाकरणम् । तथैव च शास्त्रान्तरेषु ॥१॥

ओष.....र्भावे ॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे तत् कर्तव्यम्, वर्षास्त्रित्यर्थः । तत्र हि प्रायेणौषधयः प्रादुर्भवन्ति ॥२॥

इदानीमभिमतपक्षप्रदर्शनार्थं विशेषवचनम्—

श्रावण्यां.....मास्याम् ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्ये तत् कर्तव्यम् ॥३॥

हस्ते.....न वा ॥ तस्मिन्ब्रेव मासे हस्तेन वा श्रवणेन वा ॥४॥

अक्ष.....आहुः ॥ अक्षतसूक्तानां यवसूक्तानां दधिघृतमिश्राणां वेदेन प्रत्युचं जुहुयात्—इति हैके आचार्या आहुः । आचार्यप्रहृणं विश्वधार्थम् ॥५॥

सूक्ता.....काद्याः ॥ आदौ भवा आद्याः, सूक्ताद्यामि अनुवाकाद्याभिः क्रमिञ्जुहुयाद्वा ॥६॥

अध्या.....केयः ॥ अध्यायाद्याभिरार्थेयाद्याभिश्चतुर्भिः जुहुयादिति माण्ड-केय आह ॥७॥

१. A¹ and T. काद्याभिरिति वाद्या-
यार्थे २. L. उपकरणे
३. A. वात

च माण्डूकेयः ॥७॥ अथ ह साह कौषीतदिः वेदेभ्यो देवेभ्यः छन्दोभ्यः क्रुषिभ्यश्चेति ॥८॥ “अग्निर्मीले पुरोहितम्” इत्येका ॥९॥ “कुषुमकस्तदब्रवीत्” “आवदंस्त्वं शङ्खने भद्रमावद्” “गृणाना जपदग्निना” “धामन्ते विवं शुवनमधिश्चितम्” “गन्ता ना यज्ञं पश्चियाः सुतमि” “यो नः स्वो अरणः” “प्रतिचक्ष्व” “आग्ने याहि यस्तस्त्वा” “वस्ते राजचृतं हविः” इति द्वच्यूचाः ॥१०॥ “तच्छंयोरावृणीमहे” इत्येतत् ॥११॥ हुतशेषाद्विः प्राश्य “दधिकावणो अकारिषम्” इत्याचम्योपविश्य महाव्याहृतयः सावित्रीं वेदादिप्रभृति

अथ.....भ्यश्च[श्चेति] ॥ अथेदानीं कौवीतकिर्भगव्यानाचार्यः स्वाभिप्रायं प्राह स्त—वेदेभ्यः देवेभ्यः छन्दोभ्यः क्रुषिभ्यश्च ॥८॥

अग्निर्मीले... इत्येका ॥ “अग्निर्मीले पुरोहितम्” इत्येका क्रुषिभ्यश्च ॥९॥

कुषु.....द्वच्यूचाः ॥ द्वृचनिवृत्यर्थमेकेत्युक्तम् । “कुषुमकस्तदब्रवीत्” इत्येवमादयो नव द्वच्यूचाः ॥१०॥

तच्छं.....त्येका ॥ एकेति संशयनिवृत्यर्थमुक्तम्; इतरथा तत्त्रसूत्रार्थं वेति संशयो हि स्यात् । इह यावदुक्तं कर्म । अप्रकृतत्वादपूर्वत्वादक्षतसूक्तानाम् ॥११॥

ततः

हुत.....वाच्य ॥ हुतशेषाद्विरादाय “दधिकावणो अकारिषम्” इत्यनयर्चाँ प्राश्याचम्योपविश्य महाव्याहृतीः सावित्रीं वेदादिप्रभृति किञ्चित् स्वस्त्ययनानि च सूक्तानोत्यपरार्थानि जपित्वा “अग्निर्मीले” इति सूक्तम् स्वस्त्ययनमादौ जपित्वा “आ नो भद्राः” “परावतः” “त्यमूषु” इति सूक्तानि स्वस्त्ययनानि जपति । अथाचार्यः स्वस्ति वाच्य । इह यावदुक्तं स्वस्त्रिवाचनम् । आचम्योपविश्येति न वक्तव्यम् । आचमनं समृतिसिद्धमुपवेशनं च परिभाषासिद्धमिति । एवं तर्हाद्विकवचनमन्यमर्थं सूचयाते, तस्माच्छिष्यस्यापि प्राशनादिर्वैवति । इतरथा आचार्यस्यैव ह्यमविष्यत् ॥

१. A¹ and T. देवेभ्यो वेदेभ्यः

२. A¹ and T add समानीवाकृतिरित्येका

३. L. देवेभ्यो वेदेभ्यः

४. A omits च

स्वस्त्ययनानि च जपित्वा, आचार्यं स्वस्ति वाच्य ॥१२॥ तदपि भवति—
उपाकर्मणि चोत्सर्गे लिरात्रं क्षपणं भवेत् ।
अष्टकासु तथैव स्यादत्वन्त्यासु च रात्रिषु ॥१३॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथात उत्सर्गः ॥१॥ माघशुक्लपक्षप्रतिपद्यपराजितायां दिशि पुण्ये
देशे प्रत्यस्य लोष्टान् “शास इत्था” इति प्रतिदिशमृषीश्छन्दांसि देवताः
अद्भामेधे च तर्पयित्वा प्रतिपुरुषं पितरः ॥२॥ “उदुत्यम्” “चित्रम्” “नमो

तद..... त्रिषु ॥ तत्र श्लोको भवति—

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे लिरात्रं क्षपणं भवेत् ।”

क्षपणमित्यध्यायोपरम इत्यर्थः ।

“अष्टकासु तथैव स्यादत्वन्त्यासु च रात्रिषु ॥”

तथैव स्यात् । उपाकरणानन्तरं त्रिरात्रादूर्ध्वमधीयीत ॥ १३ ॥

अथ अष्टमः खण्डः

अथात उत्सर्गः ॥ अथात उत्सर्गो वक्ष्यते । उत्सर्ग इति खाध्यायोत्सर्गः ॥१॥

माघ.....तरः ॥ माघशुक्लपक्षप्रतिपदि अपराजितायां प्रागुदीच्यां दिशि
पुण्ये देशे “शास इत्था” इत्यनयर्चा प्रत्यस्य लोष्टान् प्रतिदिशम्, चरतु[?]तर्हावैर्तेत
मन्त्रम्, “लोष्टान्” इति द्रव्यपरत्वाद्वोदनायाः, भिन्नत्वाच्च कर्मणः । ततो यथोक्तमाङ्गिः
ऋषीन् छन्दांसि देवताः अद्भामेधे च तर्पयित्वा प्रतिपुरुषं पितरः तर्पयितव्याः ।
प्रथमानिर्देशः प्रयोगभेदार्थः यथोक्तं च[?] ॥ २ ॥

उदु.....न्मासान् ॥ “उदुत्यं जातवेदसम्” “चित्रं देवानाम्” “नमो मित्रस्य”
“विद्वाऽवृहत्” इति सूक्तानि जपित्वा ततः प्रभृति अर्धषष्ठान्मासान् छन्दांसि
विश्रामयन्ति । आ श्रौवण्याः पौर्णमास्या अनध्याय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१. T omits स्वस्ति...तदपि

४. L. श्लर्थावैपन्नेत

२. T. Space is left out for

५. A. तन्यप्रथमा

writing अथ...माघ

६. A. विष्ण्याः

३. A¹ and T. पक्षे

मितस्य” “विभ्राद् बृहत्” इति सूक्तानि जपित्वा उन्दांसि विश्रापयन्त्य-
र्धषष्ठान् मासान् ॥३॥ अधीयीरंश्वेतद्वारात्मगुपरम्य प्राप्त्ययनम् ॥४॥

अथ नवमः खण्डः

अथोऽपरमम् ॥१॥ उत्पातेष्वाकालिकम् ॥२॥ अन्येष्वद्भूतेषु च ॥३॥
विद्युत्स्तनयित्तुवर्षेषु त्रिसन्ध्यमेकाहम् ॥४॥ श्राद्धभोजने ॥५॥ दशाहमघेषु च

अधी.....यनम् ॥ अधीयीरंश्वेतद्वारात्मगुपरम्य प्राप्त्ययनं कुर्यात्, अध्य-
यनप्रारम्भणं कुर्यात्; अधीयीतेत्यर्थः । त्रिरात्रं क्षपणमिति प्रागुक्तम् । विविधोऽ-
नन्ध्यायविकल्प उत्सर्गे ॥ ४ ॥

अथ नवमः खण्डः

अथोपरमम् ॥ तस्यैवाधीयानस्य उपरमं वक्ष्यामः । अनन्ध्यायं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

उत्पा.....लिकम् ॥ उत्पातेष्वद्विष्ट्वेषु आकालिकं यदा उत्पात उत्पद्यते, अथ
श्वेष्वूतेऽन्ध्या तस्मात् कालादनन्ध्यायः । उत्पात इति चिनाशहेतुभूतानामज्ज्ञुतानामगन्य-
त्पातानामाख्या ॥ २ ॥

अन्ये.....षु च ॥ आश्र्वयमज्ज्ञुतमित्यनर्थान्तरम् । यत् प्रायेणाज्ज्ञुतमपूर्वे
कदाचिदुज्ज्ञवति, तदज्ज्ञुतमित्युच्यते । उत्पाताश्वाज्ज्ञुतान्येव । तस्मादज्ज्ञुतेष्वित्येवं
वक्तव्यम्, उभयप्रसिद्धेः । पवं तार्हि पृथग्विधानमन्येष्वज्ज्ञुतेष्वनित्योऽनन्ध्यायविधि-
रिति ज्ञापनार्थम् ॥ ३ ॥

विद्यु.....काहम् ॥ तिष्ठुष्वपि सन्ध्यासु विद्युत्स्तनयित्तुवर्षेषु सत्सु एकरात्रं
नाधीयीत ॥ ४ ॥

श्राद्धभोजने ॥ एकाहमित्यनुवर्तते । श्राद्धं भुक्त्वा एकां शार्ङ्गं नाधीयीत ॥

दशा.....षु च ॥ अघेषु सूतकेषु च दशाहं नाधीयीत । अंशौचाह-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

१. A¹ and T. मयति

६. L omits पृथक्

२. A¹ and T. प्रागाध्ययनम्

७. L omits the sūtra and the
commentary thereon.

३. All except T omit च

८. L omits this word.

४. T. सन्ध्याहमेकाहं

९. A. शौचाहं

A¹ and A². त्रिषु सन्ध्यामेकाहं

५. A. रत्य

सूतकेषु च ॥६॥ चतुर्दश्यमावास्योः ॥७॥ अष्टकासु ॥८॥ वासरेषु नैभ्येषु
च ॥९॥ आचार्ये चोपरते दशाहृषु ॥१०॥ श्रुत्वा तिरात्म् ॥११॥ तत्पूर्वाणां
च प्रतिग्रहे श्राद्धे ॥१२॥ सब्रह्मचारिणिं स्वेत्य ॥१३॥ प्रेतमनुगम्य पितृभ्यश्च
निधाय पिण्डान् निशाम् ॥१४॥ सन्ध्यायाम् ॥१५॥ पर्वसु ॥१६॥ अस्तमिते ॥१७॥

चतु.....स्योः ॥ चतुर्दश्यमावास्योर्नाधीयीत ॥ ७ ॥

अष्टकासु ॥ अष्टकासु नाधीयीत । अष्टभीष्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

वास.....षु च ॥ वासरेष्वित्यर्थः । नभसि भवं नभ्यम् । सकारलोपो
यकारप्रत्ययश्च ; नीहारगृद्धेषु च वासरेषु नाधीयीतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

आचा.....शाहृम् ॥ आचार्ये उपरते दशाहं नाधीयीत ॥ १० ॥

श्रुत्वा.....तिरात्म् ॥ दशाहादूर्ध्वं श्रुत्वा तिरात्रं नाधीयति ॥ ११ ॥

तत्पू.....श्राद्धे ॥ तत्पूर्वाणां श्राद्धपूर्वाणां द्रव्याणां प्रतिग्रहे च तिरात्रं
नाधीयीत ॥ १२ ॥

स ब्र.....मेत्य ॥ समेत्य सब्रह्मचारिणा तस्मिन् सब्रह्मचारिणि नाधीयीत ।
अनुज्ञातो वाधीयीत ॥ १३ ॥

प्रेत.....निशाम् ॥ प्रेतमनुगम्य पितृभ्यो निधाय पिण्डान् निशामेकां नाधी-
यीत ॥ १४ ॥

सन्ध्यायाम् ॥ सन्ध्यायां नाधीयीत ॥ १५ ॥

पर्वसु ॥ पर्वसु नाधीयीत ॥ १६ ॥

अस्तमिते ॥ आदित्ये च अस्तमिते नाधीयीत । सन्ध्यायामित्येवेदं सिद्धम् ।
तस्मादस्तमित इति समीपवाच्च । अँधिकृश्वसूर्यकाले नाधीयीतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१. T omits सूतकेषु च

५. A. नीहारगृद्धेषु वास

२. A¹ and T. अग्रेषु

६. L omits अनुज्ञातो वाधीयीत

३. All except A². तत्पूत्राणां

७. A. अधिकृश्व-

४. T and A¹. चारी

सामशब्दे ॥१८॥ इमशाने ॥१९॥ शूद्रसंनिकर्षे ॥२०॥ ग्रामारण्ये ॥२१॥ अन्तः-
शवे ग्रामे ॥२२॥ अदर्शनीयाश्रवणीयानिष्टाग्रागे ॥२३॥ अतिवातेऽभ्रे वर्षति ॥
२४॥ रथ्यायाम् ॥२५॥ बाणशब्दे ॥२६॥ रथस्थः ॥२७॥ शूद्रवच्छुनि ॥
२८॥ वृक्षारोहणे ॥२९॥ अवटारोहणे ॥३०॥ अप्सु ॥३१॥ कन्दत्याम् ॥३२॥

सामशब्दे ॥ सामशब्दे नाधीयीत । न हि साम अनध्यायहेतुः ; तच्चोक्तम्—
“क्रम्यजुषां च सामशब्दः” इति ॥ १८ ॥

इमशाने ॥ इमशाने नाधीयीत ॥ १९ ॥

शूद्रसन्निकर्षे ॥ शूद्रसन्निकर्षे नाधीयीत ॥ २० ॥

ग्रामारण्ये ॥ ग्रामारण्ये नाधीयीत ॥ २१ ॥

अन्त.....ग्रामे ॥ अन्तःशब्दो मध्यवाची । अन्तश्शवे आमे नाधीयीत ॥२२॥

अद.....ग्राणे ॥ अदर्शनीयाश्रवणीयानिष्टाग्रागे नाधीयीत पूतिगन्धादिषु ॥

अति.....र्षति ॥ अभ्रे वर्षति अतिवाते नाधीयीत । वर्षतीत्युक्ते अभ्र इति
गम्यते । तस्मादभ्र इति न वक्तव्यम् । एवं तर्हि द्वावनध्यायहेतू—अतिवातेऽभ्रे
नाधीयीत; वर्षति नाधीयीत इति । अथवा त्रयोऽनध्यायहेतवः केलपङ्कपाः—अति-
वाते नाधीयीत, अभ्रे, वर्षति । एवं च सत्यध्ययनक्षय एव श्यात् । प्रायेण हि साम्रां
नभः । तस्माद् द्वौ हेतू इति वूमः ॥ २४ ॥

रथ्यायाम् ॥ रथ्यायां महामार्ग इत्यर्थः ॥ २५ ॥

बाणशब्दे ॥ बाणशब्दे तन्त्रीखरे नाधीयीत ॥ २६ ॥

रथस्थः ॥ रथस्थश्च नाधीयीत ॥ २७ ॥

शूद्रवच्छुनि ॥ शूद्रवदिति शूद्रस्य शुनश्च साधर्म्यज्ञापनार्थम् । तस्मात्
“शुनोपहतः सचेलस्तातः” इत्येवमादथो चिदयः शूद्रस्पर्शनादिष्वपि भवन्ति ॥२८॥

वृक्षारोहणे ॥ वृक्षमारह्य च नाधीयोत ॥ २९ ॥

अ.....ल्याम् ॥ नाधीयीत ॥ ३०—३२ ॥

१. T adds मेवे A¹ adds मे

४. A. अतिपाते

२. L omits सामशब्दे

५. A. कल्याः अतिपाते

३. A adds ऋच वायं दूर्वा

आतैः ॥ ३३ ॥ नगः ॥ ३४ ॥ उच्छिष्टः ॥ ३५ ॥ संक्रमे ॥ ३६ ॥ केशश्मशुवापन आ स्नानात् ।
३७ ॥ उत्सादने ॥ ३८ ॥ स्नाने ॥ ३९ ॥ अभ्यञ्जने ॥ ४० ॥ संवेशने सूतिकोदक्या-
भ्याम् ॥ ४१ ॥ अवहितपाणिः ॥ ४२ ॥ सेनायाम् ॥ ४३ ॥ अभुञ्जति ब्राह्मणे ॥ ४४ ॥

आतैः ॥ आर्तिरित्यार्तसंयुक्त उच्यते ॥ ३३ ॥

नगः ॥ नग्नो नाधीयीत ॥ ३४ ॥

उच्छिष्टः ॥ उच्छिष्टो नाधीयीत ॥ ३५ ॥

[संक्रमे ॥ नाधीयीत ॥ ३६ ॥]

केश.....नात् ॥ केशादीनां वापने आ स्नानात् नाधीयीत ॥ ३७ ॥

उत्सादने ॥ उत्सादनमुद्दर्तनम् । तस्मिन् नाधीयीत ॥ ३८ ॥]

स्नाने ॥ स्नाने नाधीयीत ॥ ३९ ॥

अभ्यञ्जने ॥ अभ्यञ्जने नाधीयीत ॥ ४० ॥

संवे.....क्याभ्याम् ॥ सह उपवेशनं संवेशनम्; सूतिक्या संवेशने उद-
क्यया च संवेशने नाधीयीत ॥ ४१ ॥

अव.....पाणिः ॥ अवहितपाणिर्नाधीयीत । अवहितपाणिरिति पृष्ठतः-
सहितोभयपाणिरुच्यते ॥ ४२ ॥

सेनायाम् ॥ सेनायां नाधीयीत ॥ ४३ ॥

अभु.....ह्यणे ॥ भोजनाहें ब्राह्मणे भोक्तुकामे च केनचित्कारणेनाभुञ्जति
सति तस्य संविधे नाधीयीत । अभुञ्जतीति किमेतद्रूपम्? ननु शब्दन्तं न भवति,
परस्पैषदत्वात् । “भुजोऽनवने” इति ह्यात्मनेपदविधानम्; नैष दोषः । छान्दस-
मेतद्रूपम् । “छन्दोवत्सूत्रम्” इति । अभुक्तवतीति वा पाठः ॥ ४४ ॥

१. T. भुञ्जन्ति

२. T. ब्राह्मणेषु

३. A and L omit this sūtra.

४. The portion within brackets is omitted in both the
copies of the commentary.

५. A. समीपे

गोषु च ॥ ४५ ॥ अतिक्रान्तेष्वधीयीरन् ॥ ४६ ॥ एतेषां यदि किञ्चिदकौममभ्याभवेत् प्राणानायम्यादित्यं निरीक्ष्यातः परमधीयीत ॥ ४७ ॥ विद्युत्स्तनयित्नुवर्षवर्जन्म कल्पे ॥ ४८ ॥ वर्षवर्जमर्घषष्टेषु च ॥ ४९ ॥ तदप्येतत् ।

अन्नमापो मूलफलं यज्ञान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

प्रतिगृह्णाप्यनध्यायः पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

गोषु च ॥ अभुक्तवस्तु गोषु च केनचित्कारणेन अवरुद्धेषु तेषां समीपे नाधीयीत ॥ ४५ ॥

अति.....यीरन् ॥ अवहितकालानामनध्यायहेतूनां कालनियमः क्रियते । अतिक्रान्तेष्वधीयीरन् । अतिक्रान्तेषु तद्वरेव पुनरधीयीत ॥ ४६ ॥

एते.....यीत ॥ एतेषामनध्यायकारणानां किञ्चित् कारणमभ्याभवेदधीयानेषु, प्राणानायम्यातमैनान्मदासित्वा[?] आदित्यं निरीक्ष्यातः परमधीयीत ॥ ४७ ॥

विद्युः.....कल्पे ॥ विद्युत्स्तनयित्नुवर्षाः व्रयोऽनध्यायहेतव उक्ताः । तान् वर्जयित्वा इतरेऽनध्यायहेतवो भवतीति । कल्प इति कृतक इति वेदाचयवस्थ आख्या ॥

वर्ष.....षु च ॥ वेदानामिति च अर्धषष्टेषु मासेषु अध्ययनकथेषु[कालेषु] सत्सु वर्षवर्जमनध्यायहेतवो भवन्ति । एतदेव विद्युदादीनां पृथक्त्वे तु कारणम् । अतिवाते अभ्ये वर्षतीत्यस्य वा प्रतिषेधः । उभयोर्वा वर्षवर्जमित्यविशेषवचनात् ॥ ४९ ॥

तद.....स्मृता इति ॥ तदिति तत्रेत्यर्थः । एतदपि भवति—

“अन्नमापो मूलफलं यज्ञान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।

प्रतिगृह्णाप्यनध्यायैः पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृताः ॥”

इति भक्षादिप्रतिग्रहणे पाण्यास्या ब्राह्मणाः स्मृता इति हेतुवचनम् ॥ ५० ॥

१. A² adds कारणानां

५. T and A¹. अथ

२. T. कामं

६. A. तमनादासित्वा

३. A². अ्यायेत्

७. A. ध्यायवाण्या

४. T and A¹. निरीक्षेत

८. A. वाण्या

इति ॥५०॥ न्यायोपेतेभ्य ऐवार्वतयेत् ॥५१॥ प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्याङ्मुख
इतरः ॥५२॥ द्वौ वा ॥५३॥ भूयांसस्तु यथासैनम् ॥५४॥ ‘अधीहि भो’
इत्युक्त्वा आचार्यः ‘ओ॒॒’ इतीतरः प्रतिपद्याधीयीति ॥५५॥ अधीत्योप-
संगृह विरताः स्म भो’ इत्युक्त्वा यथार्थम् ॥५६॥ विसुष्टं विरामस्तावदित्येके ॥
५७॥ नाधीयीतारमन्तरा गम्येदात्मानं परिहरन्तोऽधीयीरन् ॥५८॥

न्यायो.....र्तयेत् ॥ न्यायोपेतेभ्य पद्मावर्तयेत् । वेदं ईद्यादित्यर्थः । उप-
नयनवतनियमादिसंयुक्तेभ्योऽन्यैश्च शुश्रूषादिभिः शिष्यगुणैर्युक्तेभ्य पद्म विद्यां
दद्यात् । नान्येभ्योऽस्यादिसंयुक्तेभ्यः । तदुक्तम्—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम”
इति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ॥ ५१ ॥

प्राद्यु.....तरः ॥ अध्यापनविधि वक्ष्यामः । प्राद्युख आचार्य उपविशेत्;
प्रत्यद्युख इतरः ॥ ५२ ॥

द्वौ वा ॥ द्वौ चेद् द्वौ प्रस्याद्याख उपविशतः ॥ ५३ ॥

भूयां.....सनम् ॥ यदि भूयांसः शिष्याः स्युः यथासनं यथावकाशमासते ॥

अधी.....यीत ॥ 'अधीहि भो' इत्युक्त्वा आचार्य आह । ओमित्युक्त्वा इतरः प्रतिपद्य आरम्भ्येत्यर्थः । अधीयीत । "ओमभ्यादाने" इति शास्त्रान्तरे प्लृतविधानम् । इहैव वा प्लृतेन पाठः । ओम् इति प्लृतं कृत्वा आह ॥ ५५ ॥

अधी.....यार्थम् ॥ अधीत्य पुनराचार्यसुपसंगृहा असिवादेत्यर्थः । 'विरता
स्म भो' इत्युक्त्वा यथार्थे यथाप्राप्तं शुश्रषादि कर्म करोति ॥ १६ ॥

विसु.....त्येके ॥ अधीसैव विसुष्टमित्येके, विरामस्तावदित्येके ॥ ५७ ॥

नाधी.....त्मानम्[यरिन्] ॥ ते चापि व्यवायं परिहरन्तोऽधीयीरन् येन
केनचित् ॥ ५८ ॥

१. T and A ¹ . न्यायो वेदेभ्यः	५. A ¹ . गमने चात्मानं
२. T. एवं वर्तयेरन्	६. L. दद्यामित्यर्थः
IO and A ² . एवं वर्तये	७. A. दिशिष्य
३. T and A ¹ . यथासुखं	८. L omits this sūtra.
४. T and A ¹ . अधीयीरन्	९. A omits इक्षता

यदि चेद् दोषः स्यात् तिरात्मुपोष्याहोरात्रं वा सावित्रीं चाभ्यावर्ते-
यित्वा यावच्छक्षुयात् ॥५९॥ दण्डस्यान्तरागमने ब्राह्मणाय यैत् किञ्चिद्द्यात् ।
अतः परमधीयीत ॥६०॥

अथ दशमः खण्डः

अथातो वैश्वदेवः ॥१॥ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सायंप्रातर्गृह्णेऽग्नौ जुहुयात् ॥२॥

यदि चेत्.....शक्तुयात् ॥ दोषो यदि चेत् स्यात्, अन्तरागमनं यदि चेत्
स्यादित्यर्थः । त्रिरात्रमुपोष्याहोरात्रं वा सावित्रीं चाभ्यावर्तयित्वा यावच्छक्षुयात्
तावदधीयीतेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

दण्ड.....यीत ॥ दण्डस्यान्तरागमने वैतदेव कृत्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।
दानमुभयत्र । अतः परमधीयीत ॥ ६० ॥

अथ दशमः खण्डः

अथातो वैश्वदेवः ॥ अथेदार्तीं वैश्वदेवो वस्यते । वैश्वदेव इति कर्मनामधेयम् ॥

वैश्व.....हुयात् ॥ वैश्वदेवस्य वैश्वदेवार्थसिद्धस्य सायंप्रातर्गृह्णेऽग्नौ वस्य-
माणैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । गृह्ण इत्यौपासननिवृत्यर्थमुक्तम् । न हि वैश्वदेव इति द्रव्यं
प्रैसिद्धमस्ति । यददनीयं गृहे प्रसिद्धम्, तदेव वैश्वदेवशब्देनोच्यते । न वैश्वदेवार्थम्,
सर्वार्थं इति च प्रदर्शनार्थम्; प्रयोजनं नान्नप्रयुक्तो वैश्वदेव इति । तस्मादसत्यन्नसमर्थं
द्रव्ये वैश्वदेवसमर्थं च सति वैश्वदेव एव च कर्तव्यः । सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादिति
केचिदाकुः; तस्मात् क्षारलवग्नमधुमांसवर्जम् । अथवा यदश्वाति तद्विः स्यात्;
तदुक्तम्—“यदश्वः पुरुषो भवति तदश्वास्तस्य देवताः” इति । किन्तु यत्प्रधानं
क्षुत्प्रतिघातार्थमोदनादिकं तद्विर्भवति, न शाकसूपादि, तदभ्यवहरणोपायार्थ-
त्वात् । शाकादीनि च स्वप्रधानत्वे यः शाकमेवाश्वाति तस्य तद्विः स्यादेव । यदश्व-
कार्यं मुख्यं तस्य जुहुयात् । किमभिघार्यं जुहुयात्? “नासंस्कृतेन जुहुयात्” इति
वचनात् । धृताभावे अद्विर्धा प्रोक्ष्य जुहुयात् ॥ २ ॥

१. T adds अहरहः

४. T and A¹ omit अतः

२. T adds तावत्

५. A. प्रतिसिद्धं

३. A² omits यत्

“महान्तं कोशम्” इति त्रिः पर्युक्षति सर्वतः ॥३॥ “अग्नये स्वाहा” “सोमाय स्वाहा” “इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा” “भरद्वाजथान्वन्तरये स्वाहा” “प्रजापतये स्वाहा” “अनुमत्यै स्वाहा” “श्रियै स्वाहा” “सरस्वत्यै स्वाहा” “विष्णवे स्वाहा” “विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा” “सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा” “अग्नये स्थिष्टकृते स्वाहा” इति हुत्वैतासां देवतानांम् । अथ वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥४॥ एताभ्यश्चैव देवताभ्यो नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च वास्तोष्पतये नमः ॥५॥

महा.....र्वत ॥ “महान्तं कोशम्” इत्यनयर्चा त्रिः पर्युक्षत्याग्निं सर्वत्र । अन्यत्रापि पर्युक्ष्य सुसमिद्धे जुहोति इत्येवंविधेषु अनया त्रित्रिः पर्युक्षति । ननु—प्रकृतिवदिति पर्युक्षणं प्राप्तम्, ओदनत्वात् । स्थालीपाकस्त्वात् न प्रकृतिरिह भवति, अतद्भूतोपदेशत्वात् । यदि स्यात्, स्थालीपाकस्येत्यवश्यत् । हविषो व्यभिचारात् स्थालीपाकस्येत्यनुक्रमिति चेत्, पर्युक्षणविधानान्न भवति । उत्तरत्र च वश्यामः—यावदुक्तमिह कर्मेति ॥ ३ ॥

अग्न.....हरेत् ॥ स्वाहाकारविधानं किमर्थम्? स्वाहाकारविधाने नमस्कार इति । तज्ज विधातव्यम् । पुरस्तान्नमस्कारा उपरिषान्नमस्काराश्च मन्त्रा दृश्यन्ते । हुत्वैति न वक्तव्यम्, विहितत्वात् संशयनिवृत्यर्थम् । अत ऊर्ध्वं बलिहरणमिति । अथवा परिसङ्ग्यार्थम्, एता एव देवता हुत्वा; न प्रकृतिवदिति । अथैतासां देवतानां मन्यादीनां वास्तुमध्ये बलिं हरति ॥ ४ ॥

एताभ्यः.....नमः ॥ एताभ्यश्च वश्यमाणाभ्यो देवताभ्यो वास्तुमध्ये बलिं हरति । यथा वश्यमाणा एवमेव पूर्वोक्ताः स्युरपीति अग्न्यादीनामपि नमस्कार-नियमसंस्कारार्थमेव करणं कृतम् । तस्मात् ‘अग्नये नमः’ ‘सोमाय नमः’ इत्येवमेव पूर्वोक्ताः स्युः, ‘अग्नये स्थिष्टकृते नमः’ इति । अत ऊर्ध्वम् ‘नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च’ इति । चशब्दः पुरस्तान्नमस्कारानुकर्षणार्थम् ‘नमो ब्राह्मणेभ्यः’ इति ; वास्तोष्पतये

१. T omits सोमाय...प्रजापतये
स्वाहा

२. All except T omit स्वाहा

३. T. भरद्वाजाय धन्वन्तरये स्वाहा

४. A¹ and T omit हुत्वा

५. T adds हुत्वा

६. T. Space is left out for
writing नमो ब्रह्म

७. T adds नमो

८. A. करे विधाने न

९. A adds देवतानां

अथ दिशां प्रदक्षिणं यथारूपम् “नम इन्द्राय ऐन्द्रेभ्यश्च” “नमो यमाय यास्म्येभ्यश्च” “नमो वरुणाय वाहृण्येभ्यश्च” “नमः सोमाय सौम्येभ्यश्च” “नमो बृहस्पतये बाईस्पत्येभ्यश्च” ॥६॥ “नमो महान् योऽश्विभ्यौम्” “नम-इच्छन्दोभ्य ऋषिभ्यश्च” इत्यैपराजितायां दिशि ॥७॥ “नमस्साध्यायाग्रये” “नमो “निर्दृतै” “नमो वायवे” “नमो रुद्राय” इति प्रदक्षिणमेव ॥८॥

नमः । देशान्यत्वान्नमस्कारविधानमग्न्यादिभ्यो देवताभ्यः सहैवापो दत्त्वा पुरुषाणि च प्राचीरितः कार्या हुतशेषेण, “प्राङ्गन्यायानि देवकर्मणि” इति वचनात् ॥ ५ ॥

अथ.....भ्यश्च ॥ अथेदानीं दिशां यथारूपं प्रदक्षिणं बल्मि हरति । यथारूप-मिति देवतासंबन्धे, यथादृष्टं तथा यमवरुणसोमानां दक्षिणस्यां प्रतीच्यामुदीच्यां च दर्शनात् । परिशेषात् प्रथमविधानात् प्रदक्षिणविधानाच्च इन्द्राय प्राच्यां भवति । मध्यमरीत्या शेषं पृथगपो दत्त्वा इन्द्रायैन्द्रेभ्यश्चेति । चशब्दः पुरस्तान्नमस्कारार्थः । पवमिह सर्वचशब्दार्थोऽवधार्यः । प्राङ्गन्यायत्वमेव अनेकेषु सह अपोदानार्थं च सह चोदितानाम् । तथा दक्षिणस्यां यमयास्मौ; तयोर्दक्षिणतो मध्यमरीत्या । उत्तरतः बृहस्पतिबाईस्पत्यौ; ऊर्ध्वायामिति दृष्टत्वात्तयोर्मध्ये विधानम् ॥ ६ ॥

नमो.....दिशि ॥ अपराजितायां दिशि सौम्यैदेशात्प्रागित्यर्थः, महाद-यश्चत्वारः ॥ ७ ॥

नमः.....मेव ॥ एवकारकरणं दिशां यथारूपमेवेति पृथक्प्रदानार्थं प्रति-देवतं नमस्कारविधानम् । तस्मात्पृथग् अपोदानम् । दक्षिणपूर्वस्यां दिशि सौन्ध्यायामग्रये, दक्षिणपश्चिमस्यां दिशि निर्दृतै, उत्तरपश्चिमस्यां दिशि वायवे, प्रागुत्तरस्यां दिशि रुद्राय प्रदक्षिणम् इति चोक्तम् ॥ ८ ॥

१. A¹ and T. वारणेभ्यश्च

५. T. Space is left out for

२. All mss. read अश्विभ्यः

this word.

३. T adds अथ

६. A. सौम्यं दशात्

४. T. स्वाध्याय

७. A. सम्ब्यायां नये

अथादित्यमण्डले “नमोऽदितये आदित्येभ्यश्च नमो नक्षत्रेभ्य कङ्गुभ्यो नमो मासेऽभ्योऽर्धमासेभ्यश्चाहोरात्रेभ्यश्च संवत्सरेभ्यः पूषणे पथिकृते धात्रे विधात्रे” इति ॥१॥ मरुद्धर्यश्चैव देहेनेषु ॥१०॥ “नम ओषधिवनस्पतिभ्यः” इत्युल्लखले “नमः पर्जन्यायाऽद्धयः” इति मणिके ॥११॥ “विष्णवे” इष्टदि ॥१२॥ नमः श्रीयै शश्यायैः शिरसि ॥१३॥ पादतो भद्रकाळ्यै ॥१४॥ अनुगुप्ते देशे “नमो मित्राय” ॥१५॥ “नमो विज्ञाताभ्यो देवताभ्यः” इत्युत्तरतो धनपतये च ॥१६॥ अथान्तरिक्षे “नक्षत्रेभ्यो नमः” इति सायम् ॥१७॥ “अहश्चरेभ्यो नमः” इति

अथा.....इति ॥ आदित्यमण्डले आदित्यादीनाम् ‘नमो नक्षत्रेभ्यः’ इति पुरस्तान्नमस्कारस्यैव प्रत्यक्षविधानार्थम् । पूर्वयोः सहापो दातव्याः । ततो नक्षत्रादीनाम् अर्धमासेभ्यश्च इत्यस्यानपरिपटिताश्चशब्दाः । विधात्रे च इति तत्र योज्यम् ॥८॥

मरु.....नेषु ॥ नमस्कारप्रयुक्तेत्वाद्गोक्तः नमो मरुद्धय इति । एवकारकरणं बहुत्वावधारणार्थम् । देहेनेष्वैव भेदनेषु न किञ्चते, नोल्लखलादिबहुत्वेऽपीति । तस्मादुल्लखलाश्चेत्यकसिन्नेव क्रियते ॥१०॥

नम.....णिके ॥ पर्जन्यायाऽद्धय इति एक एव मन्त्रः, चशब्दाभावात् ॥११॥

विष्ण.....षष्ठि ॥ विष्णवे नमः । प्रयुक्त एव ॥१२॥

नमः.....ल्यै ॥ नैमो भद्रकाळ्या इति भवत्यानन्तर्यात् ॥१३—१४॥

अनुगु.....लाय ॥ अनुगुप्ते देशे भूमौ । तस्मादेव च ई देशो मैत्र इत्युच्यते ॥

नमो वि.....तये च ॥ अथोत्तरतः “नमो विज्ञातेभ्यो देवताभ्यः” “नमो धनपतये च” इति सहैव द्वौ भवतः ॥१६॥

अथान्त.....सायम् ॥१७॥

अह.....प्रातः ॥१८॥

१. A¹ and T. गेहनेषु

५. L. प्रशुक्तता नोक्ता

२. T. न्याभ्यः

६. L. नेत्वेव

३. A². शश्यायां शिरसि

७. A omits नमो भद्रकाळ्यै

४. A¹ and T add एवं

८. A. सन्देशो

प्रातः ॥१८॥ “ये देवासः” इति च ॥१९॥ अथ प्राचीनावीती दक्षिणतः शेषं निनयेत् “येऽग्निदग्धाः” इति ॥२०॥ देवर्षिपितृगणेभ्यो दत्त्वातिथिमाकाङ्गेद् आ गोदोहात् ॥२१॥ यद्यतिथिरागच्छेद् यथाशक्ति पाद्यमासनमनं दत्त्वा श्रोत्रियं भोजयेत् ॥२२॥ ब्रह्मचारिणे वा भिक्षां दद्यात् ॥२३॥ अनन्तरं सौवासिनीं गर्भिणीं बालान् स्यविरांश्च भोजयेत् ॥२४॥ श्वभ्यश्च श्वपाकेभ्यश्च

ये दे.....इति च ॥ “ये देवासो दिव्येकादश स्य” इत्यनयर्चा सायंप्रात-रन्ते नमस्कारः ॥ १६ ॥

अथ.....ग्निदग्धा इति ॥ अथ प्राचीनावीतीभूत्वा दक्षिणतः शेषं निनयेत् “येऽग्निदग्धाः” इति ॥ २० ॥

देव.....दोहात् ॥ देवर्षिपितृगणेभ्यो दत्त्वा । प्रकृतस्योपसंहारवचनम् । पञ्चयन्नेषु गणनार्थमतिथिमाकाङ्गेद् गवामा दोहात् ॥ २१ ॥

यद्यतिथिरागच्छे.....त् ॥ तस्मिन्काले यद्यतिथिरागच्छेत् तस्मै यथाशक्ति स्वगृह्णानुपरोधेन विशेषणात्मनश्चानुपरोधेन—आत्मायत्तं हि कुत्सं कर्म—पाद्य-मासनं दत्त्वा—ददातीत्यर्थः । श्रोत्रियश्चेदागच्छेत् तं सर्वयलेन पूजयेत् ॥ २२ ॥

ब्रह्म.....दद्यात् ॥ ब्रह्मचारिणे भिक्षां वा दद्यात् । तेन चास्यातिथिपूजना कृता स्यात् । आ गोदोहादूर्वमपि प्राग्मोजनादतिथिरागच्छेत्, यथाशक्ति दद्यादेव ॥ २३ ॥

अनन्त.....जयेत् ॥ ततोऽनन्तरमेव । सौवासिनीं कुमारी वधूर्वा । सौवासिनीं गर्भिणीं बालान् स्यविरांश्च भोजयेत् ॥ २४ ॥

श्वभ्य.....विति ॥ एतेभ्यो भूमावावपेत् । इतिशब्दः प्रकारवाचि । पतितानां च भूमौ निर्वपेत् ॥ २५ ॥

१. A¹ and T. गोदोहात्

४. A. प्रातगन्ते

२. T omits ब्रह्म...स्यविरांश्च भोज-
येत्

५. A. आत्मा यत्तर्हि

३. A¹ omits वा

६. A. आवपेत्

वयोऽभ्यशावपेद् भूमाविति ॥२५॥ नानवत्तमशीयात् ॥२६॥ नैकः ॥२७॥
न पूर्वम् ॥२८॥ तदप्येतद्विषिराह ॥२९॥

“मोघमन्नं विन्दते अप्रचेतास्सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ॥”इति॥३०॥

षणामृद्याणामन्यतम् आगच्छेद् गोपशुमजमन्यदा यत्सामान्यतमं मन्येत
तत्कुर्वीत ॥३१॥ आचार्यायाम्रेयः क्रुत्विजे वाईस्पत्यो विवाहाय प्राजापत्यो
राज्ञ ऐन्द्रः प्रियाय मैत्रः स्लातकायैन्द्रायैः ॥३२॥ यद्यसकृत्संवत्सरस्य

नान.....शीयात् ॥ अनवत्तमहुतं अकृतवैश्वदेवमित्यर्थः, नाशीयात् ॥२६॥

नैकः ॥ एकश्च नाशीयात् । अतिथिद्वितीय एवाशीयादित्यर्थः ॥२७॥

न पूर्वम् ॥ पूर्वमेनेभ्यो दत्त्वा अशीयात् । उक्तस्यैवार्थस्य उपसंहारवचन-
मूलनियमनार्थम् ॥२८॥

तर.....राह ॥ “नानवत्तमशीयान्नैको न पूर्वम्”इति यदुक्तं तद्विषिरप्याह ॥

मोघ.....दीति ॥ क्रगार्थं नैरुक्ताः प्रष्टव्याः ॥३०॥

षणां.....र्वीत ॥ “षलधर्या भवन्ति” इति ये अवर्या उक्ताः, तेषामन्यतमो-
उतिथिर्यदागच्छेत्, तस्य गोपशुमजमन्यदा यत्सामान्यतमं मन्येत, तत्कुर्वीत ।
तत्पचेदित्यर्थः । इह सामान्यतममिति कार्यसामान्यं मांसजातमित्यर्थः । इह
विद्यमानस्य प्रतिनिधिवचनम् ॥३१॥

आचा.....ग्न्यः ॥ स पशुराचार्यायाम्रेयः स्यात् । एवमुत्तरेषामपि यथा-
वचनम् । विवाह्य इति श्वशुरः । आचार्यर्त्तिक्ष्वश्वशुर इति तृतीयः श्वशुर उक्तः ।
षणामित्युक्तवाच्च श्वशुर एव विवाहः ॥३२॥

यद्य.....येयुः ॥ संवत्सरस्येति सप्तम्यर्थं षष्ठी । एकस्मिन्संवत्सरे अनेकशः
स्तोमेन यदि यजेत कृतार्थ्या पवैनमृत्विजो याजयेयुः ॥३३॥

१. A¹ and T. वैवाह्यः

३. A. क्रणं

२. A¹ and T. ऐन्द्राम्न्योः

सोमेन् यजेत् कृताधर्या एवैनं याजयेयुः ॥३३॥ नाकृताधर्याः ॥३४॥
तदपि भवति—

मधुपके च सोमे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पश्वो हिंस्या नान्यतेत्यब्रवीन्मनुः ॥
आचार्यश्च पिता चोभौ सखा चानतिथिर्गृहे ।
ते यद्विदध्युस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ॥
नैकग्रामीणमतिथिं विप्रोद्ध्यागतमेव वा ।
उपस्थितं गृहं विद्याज्ञार्या यतामयोऽपि वा ॥

नाकृताधर्याः ॥ अकृताधर्या न याजयेयुः । तथेतरे यज्ञकर्मणि क्रत्विजोऽन्यत्र
संवत्सरे सकृदेव अधर्या भवन्ति—इत्येतदुक्तं भवति ॥ ३४ ॥

तदपि भवति मधु.....रिनि ॥ मधुपके च सोमे इति लक्षणा । न हि सोमकर्मणि
हिंसाकर्म विद्यते, तदङ्गभूतेषु तैर्कर्मसु विद्यते; तस्मात् सोमै इति लक्षणया श्रौतेषु
पशुकर्मस्त्वित्यर्थः । पितृदैवतकर्मणीति वचनान्मत्स्यमांसप्रकारसंयुक्तमध्रं ब्राह्म-
णेभ्यः स्यात् । अष्टकासु पितृकर्मैव । दैवतकर्मणि—इदानीं दैवतकर्मणि इति लौकिके
देवयागे उपहारादौ इति । अत्रैव पश्वो हिंस्याः नान्यतेत्यब्रवीन्मनुः । अहिंसा-
लक्षणो धर्म इत्युत्सर्गः । एतेभ्यः कारणेभ्योऽन्यत्र विशेषेण प्राणिदया कार्या ॥

अनतिथिरिति चतुर्थोऽयं प्रतिषेधः । एते अतिथिकार्ये न नियोजया इत्यर्थः ।
पदेषु गृहेभ्यागतेषु । किन्तु ते अस्तै यत्कार्यं विदध्युः तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ॥

एकग्रामिकमेकग्रामनिवासिनमित्यर्थः । अतिथिं नं कुर्यात् विप्रोद्ध्यागतमेव वा
तमपि विप्रोद्ध्यागतं कुर्याद्वा दक्षिणेत्यर्थः । जातस्याख्या प्रभूता दक्षिणा यत्र इति
विगृहा निष्कोशाग्निवत्समासः । गृहे वैश्वदेवकरणार्थं गृहलक्षणविधानम् । भार्या
बन्न तत्र वा गृहसंद्वा । अपि वा अग्नयो यत्र तंत्र वा ॥

१. A ¹ and T. सोमवता	६. A adds पञ्चषु
२. A ¹ and T add तदपि श्लोकाः	७. L. होमः
३. A ¹ and T. भवेत्	८. A. न हि योज्याः
४. A ¹ and T. विप्रोद्ध्य गृहमेव	९. A. तत्र
५. A ¹ and T. प्रदक्षिणं	१०. A omits this word.

नोपवासः प्रवासेऽस्ति पत्री धारयते ब्रतम् ।
 पुत्रो भ्राताथ वा शिष्यः पत्री वाथ बल्मि हरेत् ॥
 अग्निहोत्रं बलीवर्दाः काले चातिथिरागतः ।
 बालाश्च कुलद्वद्धाश्च निर्दहन्त्यवमानिताः ॥
 देवताः पितरो नित्यं गच्छन्ति गृहमेधिनम् ।
 भागर्थमतिथिश्चापि तेभ्यो निर्वप्तुमर्हति ॥
 सिलान्युज्ज्ञयमानस्य अग्निहोत्रं च जुहतः ।
 सर्वे सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितो ब्रजन् ॥
 औदपात्रांतु दातव्यमा काष्ठाज्जुहुयादपि ॥
 आ सूक्तादानुवाकाद्वा ब्रह्मयज्ञो विधीयते ।

प्रवासे गृहस्योपवासो न विद्यते । प्रकृतस्योपवासस्य प्रवासे प्रतिषेधः । पत्री
 प्रवसतो भर्तुर्वृतं धारयते । प्रवास इत्यधिकारः । पुत्रादीनामन्यतमो वैश्वदेवं कुर्यात् ॥
 अग्निहोत्रमित्यनया उच्यन्ते^[१] । निर्दहन्तीति निन्दाप्रतिषेधार्था । तेषामवमानो
 न कार्यः श्रेयस्कामेनेति ॥

देवताः पितरः अतिर्थि च गृहमेधिनौ गृहस्यं नित्यमभिगच्छन्ति भागधेयार्थम् ।
 तेभ्यो निर्वप्तुमर्हति गृहस्यः ॥

सिलोऽज्ञवृत्तेरग्निहोत्रिणोऽपि सर्वे सुकृतमादत्ते, किं पुनरन्येषामित्याति-
 थ्यस्तुतिः ॥

आ उदपात्रादपकर्षतो दातव्यमेवातिथये । अपकर्षत आ काष्ठां ज्ञुहुयादिति
 वैश्वदेवत्योदना । अनेन काष्ठेनापि वैश्वदेवं कुर्यादेवेति वैश्वदेवस्य नित्यत्वमाद्व
 अपकर्षत एव ॥

आ सूक्तादानुवाकाद्वा ब्रह्मयज्ञो विधीयत इति । नित्यस्ताध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।
 पते पञ्चमहायज्ञाः—अतिथिपूजना मनुष्ययज्ञः, देवयज्ञः वैश्वदेवेन यो यज्ञः ॥

१. A¹ and T. प्रवासे च

५. A. मेधि च

२. A¹ and T. पात्राच्च

६. A omits this word.

३. A¹ and T. कानां

७. A. देवे त्तयो यज्ञाः

४. L. माना कार्यः

एते पञ्च महायज्ञा वर्तन्ते यस्य नित्यशः ।
 सं मुक्तः सर्वपापेभ्यो नाकपृष्ठे महीयते ॥
 वैश्वदेवमिमं ये च सायंप्रातः प्रयुज्जते ।
 तदर्थैरायुषा कीर्त्या प्रजाभिश्च संमृद्धनुयुः ॥ इति ॥३५॥

अथ एकादशः खण्डः

अहरहराचार्यायाभिवादयीत ॥१॥ अभिगम्य गुरुभ्यश्च ॥२॥ समेत्य श्रोत्रियाय प्रोप्य प्रेत्येत्याश्रोत्रियाय ॥३॥ ‘असावहं भो’ इत्यात्मनो नाम निर्दिश्य देवयज्ञः, क्रष्णियज्ञः, पितृयज्ञः, ब्रह्मयज्ञश्चेति पञ्चैते महायज्ञा यस्य नित्यशो वर्तन्ते स मुक्तः सर्वपापेभ्यो नाकपृष्ठे महीयते । पञ्चमहायज्ञस्तुतिरियम् ॥

इदानीं वैश्वदेवस्तुतिः । इमं वैश्वदेवं ये च सायंप्रातः प्रयुज्जते; तदिति तस्माद्वेतांरित्यर्थः; अर्थादिभिः समृद्धनुयुरिति ॥ ३५ ॥

अथ एकादशः खण्डः

अह.....यीत ॥ अहरहराचार्यायाभिवादयीत ॥ १ ॥

अभि.....भ्यश्च ॥ गुरुभ्यश्च नित्यमभिगम्याभिवादयीत । गुरव इति क्रत्विकर्श्वशुरपितृव्यमातुला उच्यन्ते, मातापितरौ चापि । अपरवयोभ्यां चांभिवादयीत, गुरुभ्य इति विशेषवचनात् ॥ २ ॥

समे.....याय ॥ समेत्येत्यधिकारः । अश्रोत्रियायाविवृद्धतराय प्रोप्य प्रत्येत्य तदहरभिवादयीत ॥ ३ ॥

अभिवादनलक्षणमुच्यते—

असा.....पादौ ॥ ‘असावहं भो’ इति प्रथमया आत्मनो नाम आदिश्य पाणी व्यस्यस्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादं सव्येन पाणिना सव्यं पादम्—एवं तस्य पादौ दक्षिणोत्तराभ्यामुपसङ्गृह्ण अभिवादयीत ॥ ४ ॥

१. A¹ and T. विमुक्तः

६. A omits this word.

२. A¹ and T. समृद्धिभिः

७. A. अर्थादयः

३. A² omits अभिगम्य

८. A. शूरः

४. A². श्रोत्रियाय

९. A. जपाभि

५. T omits नाम निर्दिश्य

व्यत्यस्य पाणी दक्षिणेन दक्षिणं सव्येन सव्यं दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामुप-
संगृहा पादौ ॥४॥ असा उ इत्यस्य पाणी संगृहा आशिषमाशास्ते ॥५॥ नावृतो
यज्ञे न धर्मार्थं जुगुप्सेत् ॥६॥ न जनसमवायं गच्छेत् ॥७॥ नोपर्युदिशेत् समे-
त्यात् ॥८॥ अनाकोशकोपिशुनः ॥९॥ अङ्कुलं कुलः ॥१०॥ नैतिहः ॥११॥
नैकश्चरेत् ॥१२॥ न नगः ॥१३॥ नावहितपाणिः ॥१४॥ देवकुलायतनानि

असा.....शास्ते ॥ असा उ इतीतरस्तु अस्य पाणी पाणिभ्यां संगृहाशिषमा-
शास्त खस्त्यादिना ॥ ५ ॥

नावु.....प्सेत् ॥ अवृतोऽपि यज्ञं द्रष्टुकामो यदि गच्छेत् तत्र धर्मं न
जुगुप्सीत् ॥ ६ ॥

न ज.....गच्छेत् ॥ जनसमूहमित्यर्थः ॥ ७ ॥

नोपद्यात् ॥ जने समेत्यापि उपरि नोहिशेत् । केनचिद्रक्ष्यमाणस्य
शेषमाच्छिद्य स्ययं न बूयात् ॥ ८ ॥

अनाशुनः ॥ अनाकोशकः स्यात्, अपिशुनः स्यात् ॥ ९ ॥

अङ्कुकुलम् ॥ अनेकगृहप्रवेशिनः [शी न] स्यादकारणात् ॥ १० ॥

नैतिहः ॥ इति ह राजा करोति, इति ह भोजवर्गः, इति ह नित्यप्रियः ।
किंवदन्तीप्रियो न स्यात् ॥ ११ ॥

नैकश्चरेत् ॥ १२ ॥

न नगः ॥ नग्नो न स्यात् ॥ १३ ॥

नाव.....पाणिः ॥ पृष्ठतःकृतोभयपाणिर्न स्यात् ॥ १४ ॥

देव.....क्षिणम् ॥ देवकुलायतनानि प्रदक्षिणं कुर्यात् ॥ १५ ॥

१. T. पादावसाने व्यत्यस्य

५. T. Space is left out for

२. T. न ब्रतो

writing नाव...तनानि

३. T. Space is left out for

६. A adds प्रसिद्धिः

writing धर्मा...समवा

७. L. नित्यप्रतिप्रियः

४. A¹ and A². कुलं

प्रदक्षिणम् ॥१५॥ न हसेत् ॥१६॥ न धावेत् ॥१७॥ न निष्ठीवेत् ॥१८॥ न कण्डूयेत् ॥१९॥ मूलपुरीषे नावेक्षेत ॥२०॥ अवकुण्ठचासीत ॥२१॥ यद्येकवासा यज्ञोपवीतं दक्षिणे कर्णे कृत्वा ॥२२॥ नादित्याभिमुखः ॥२३॥ न जघनेन ॥२४॥ नानन्तहिंतायां भूमौ ॥२५॥ न वृक्षमारोहेत् ॥२६॥ न कूपमवेक्षेत ॥२७॥ नैको वनं गच्छेत् ॥२८॥ नांविनापि धुवनं गच्छेत् ॥२९॥ न त्वेव इमशानम् ॥२०॥ सवस्त्रोऽहरहराप्लुवीत ॥२१॥ अप्लुत्योदकोऽन्यद्रस्त्रमाच्छादयीत ॥२२॥

न हसेत् ॥ १६ ॥

न धावेत् ॥ १७ ॥

नै निष्ठीवेत् ॥ १८ ॥

न कण्डूयेत् ॥ १९ ॥

मूलपुरीषे नावेक्षेत ॥ २० ॥

अवकुण्ठचासीत ॥ तयोः करणकाले उत्तरे[त्तरीये]णावकुण्ठचासीत ॥ २१ ॥

यद्ये.....कृत्वा ॥ एकवासास्तस्मिन्काले यदि स्यात्, यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा आसीत ॥ २२ ॥

नादि.....मुखः ॥ आदित्यमभिमुखो नासीत ॥ २३ ॥

न जघनेन ॥ आदित्यं पृष्ठतः कृत्वा नासीत ॥ २४ ॥

नान.....भूमौ ॥ अनन्तहिंतायां भूमौ मूत्रपुरीषे न कुर्यात् । किञ्चिदन्तर्धर्थायैव कुर्यात् ॥ २५ ॥

न वृक्षमारोहेत् ॥ २६ ॥

न कूपमवेक्षेत ॥ २७ ॥

नैको वनं गच्छेत् ॥ २८ ॥

नापि धुवनं गच्छेत् ॥ धुवनं कलहमित्यर्थः । धुवनं न गच्छेदपि ॥२९॥

न त्वे.....शानम् ॥ इमशानं न त्वेव गच्छेत् ॥ ३० ॥

सव.....वीत ॥ ३१ ॥

अप्लु.....पित ॥ अप्लुत्योदकः अविहतोदक इत्यर्थः । आर्दशरीर एवा-
न्यद्रस्त्रमाच्छादयेत् ॥ ३२ ॥

१. T. Space is left out for writing कर्णे कृत्वा ना

३. A¹ and T. नातिधुवनं

२. A¹ and T omits नैको वनं
गच्छेत्

४. A². प्लुत्योदकमन्यद्रस्त्रं

५. A omits न निष्ठीवेत्

६. L. अन्युतः अविगतो-

न नमां ख्यियं निरीक्षेत ॥३३॥ नादित्यं सन्धिवेलयोः ॥३४॥ अनास्म् ॥३५॥
अकार्यकारिणम् ॥३६॥ प्रेतस्पर्शिनम् ॥३७॥ सूतिकोदक्याभ्यां न संवदेता ॥३८॥
नोद्धृतेजांसि भुज्ञीता ॥३९॥ न यातयामैः कार्यं कुर्यात् ॥४०॥ न सह भुज्ञीता ॥
४१॥ न शिष्टम् ॥४२॥ पितृदेवतातिथिभृत्यानां शिष्टं भुज्ञीत ॥४३॥
सिलमुञ्छमयाचितप्रतिग्रहः साधुभ्यो याचतो वा याजनमध्यापनं वृत्तिः ॥४४॥

न न.....क्षेत ॥ ३३ ॥

नादि.....लयोः ॥ सन्धिवेलयोरित्युद्यन्तं चास्तेयन्तं चादित्यं नावेक्षेत ॥

अनास्म् ॥ अनातमिति चण्डालम् ॥ ३५ ॥

अकार्यकारिणम् ॥ पतितम् ॥ ३६ ॥

प्रेत.....शिनम् ॥ प्रेतस्पर्शिनं नेक्षेत । प्रेतस्पर्शीति केचित् पठन्ति । यथार्थ-
मध्याहारः कर्तव्यः । न तिष्ठेदित्येवमादि ॥ ३७ ॥

सूति.....देत ॥ ३८ ॥

नोद्धृ.....ज्ञीत ॥ उद्धृतेजांसीति पिण्याकादीनि न भुज्ञीत । तेज इति
प्रधानमभिप्रेतम् ॥ ३९ ॥

न या.....कुर्यात् ॥ यातयामैरित्यन्यस्मिन् कर्मण्युपयुक्तैः पुनरन्यत्कार्यं न
कुर्यात् । तथा हि यातयामत्वं श्रुताद्वक्तम् ॥ ४० ॥

न स.....ज्ञीत ॥ केनचिदप्येकस्मिन्पात्रे न सह भुज्ञीत । अथवा सर्वान्
भोजयित्वा अन्ते स्वयमेवासीनो भुज्ञीत । न तैः सहासीनः । तदुक्तम्—“श्रेयांसं
श्रेयांसमानुपूर्व्येण” इत्यारभ्य “शेषं दम्पती भुज्ञीयाताम्” इति । कालैकत्वेऽपि
समत्वं भवति । यथा सह न भवन्त इति प्रतिषेधानित्यत्वं वा पुरस्तात्प्रतिषेधात् ॥

न शिष्टम् ॥ अन्योपयुक्तं शिष्टं न भुज्ञीतेति ॥ ४२ ॥

पितृ.....ज्ञीत ॥ एतेषां शिष्टं भुज्ञीत । तथा चैवोक्तम् । इह प्रतिषेधात्तत्रापि
विकल्पः स्यादिति मत्वा पुनरप्युक्तम् ॥ ४३ ॥

सिल.....वृत्तिः ॥ सिल इति द्वाभ्यामङ्गुलिभ्यामाहस्य परिगृहीतस्य सञ्चय-
करणम् । तथैव समूहकरणमुञ्छम् । अयाचितो नामप्रतिग्रहः देहीत्यनुत्क्वा
आहृतहरणम् । याचितो देहीत्युत्क्वा वा साधुभ्यो वा हरणम् । साधव इति द्विजातयः ।

१. A¹ and T. ख्यियमीक्षेत अन्यत्र मैथुनात् नादित्यं

२. A². याचितो

पूर्वं पूर्वं लघीयः ॥४५॥ असंसिद्धमानायां वैद्यवृत्तिर्वा ॥४६॥ अप्रमत्तः
पितृदैवतकार्येषु ॥४७॥ ऋतौ स्वदारगामी ॥४८॥ न दिवा स्वपीत ॥४९॥

अथवा स्वधर्मे वर्तमानाः साधुषः । याजनं दक्षिणादानम् । अध्यापत्तं शिष्येभ्यो
हरणं वृत्तिरिति जीवितोपायजातिवाचकत्वादेकवचनम् ॥ ४४ ॥

पूर्वं.....घीयः ॥ तेषां वृत्तिकारणातां पूर्वं पूर्वं लघीयः कारणम्; पापावेक्षया
लघीय इत्युक्तम्; धर्मापेक्षया चेद् गरीय इति भवति । पतिद्विधानं ब्राह्मणस्योत्तरत्र
वस्तामः ॥ ४५ ॥

असं.....स्तिर्वा ॥ पतासु कस्याञ्जिदसंसिद्धमानायां वैद्यवृत्तिर्वा स्यात् ।
सर्वेषां वर्णानां वृत्तिविशेषाः शास्त्राभ्यरेषुकाः । तस्माद्वैद्यवृत्तिरिति प्रसिद्धश्चहणम् ।
कृषिवणिङ्कपाशुपाल्यं पण्यापण्यविशेषश्च ॥ ४६ ॥

अप्र.....र्येषु ॥ पितृदैवतकार्येषु अप्रमत्तः स्यात् ॥ ४७ ॥

ऋतौ.....गामी ॥ ऋतुकाले स्वदारगामी स्यात् । प्रतिषेधप्रधानमिदं वाक्यम्,
आहोस्त्रियमप्रधानमन्मः? ऋतावेव गच्छेदित्युक्ते नान्यत्रेति प्रतिषेधविधानं स्यात् ।
ऋतौ गच्छेदेवेत्युक्तौ गच्छेदिति प्रतिनियमप्रधानं स्यात्; अन्यत्र च गमनं प्रति-
षिद्धं स्यात् । नियमप्रधानमिति ब्रूमः । ऋतौ गच्छेदेव, न न गच्छेदिति ऋतावगम-
नादोषः; अन्यत्र गमने चादोषः । कुत पतद्वस्थते? नियम इति ज्ञापनात् । यद्य-
मन्तरालवतेषु मांसानशनं ब्रह्मचर्यमिति चतुर्थपि मासेषु खीगमनं प्रतिषिद्ध
पुनः ऋतौ वा जायामुपेयात् इत्यृतौ गमनं विकल्पेन विद्याति—तद्वापयति—
सर्वदा गमनमस्तीति । यद्यृतावेव गमनमभिष्यत्, तत्र ब्रह्मचर्यं न व्यधास्यत् ।
ऋतौ वा जायामुपेयात् इत्येव व्यधास्यत् । तस्माद्वृतौ गमनं नियतम्, अन्यत्रा-
नियतम् ॥ ४८ ॥

न दि.....पीत ॥ ४९ ॥

१. A¹ and T omit पूर्वं

५. A. गच्छेदेवेत्युक्ते न न गच्छेदिति

२. A¹ and T. स्वपीति

प्रतिनियमप्रधानं स्यात्

३. A. वाक्यः

६. A omits ऋतौ...प्रधानं स्यात्

४. A. प्रधानार्थम्

७. A. पुनरृक्तौ

न पूर्वापररात्रेषु ॥५०॥ अहरहः स्वाध्यायशीलः ॥५१॥ सत्यवादी ॥५२॥
नित्योदकी ॥५३॥ नित्ययज्ञोपवीती ॥५४॥ न विरहेदाचार्यमन्यत नियो-
गात् ॥५५॥ अनुज्ञातो वा ॥५६॥

अथ द्वादशः खण्डः

षड्ङिशतिभिः कारणैः खलु भौ ब्राह्मणेनाध्येतैवं भवत्यपरिमितैर्वा ॥१॥

न पू.....लेषु ॥ पूर्वरात्रेष्वपररात्रे च न स्वपेत् ॥ ५० ॥

अह.....शीलः ॥ नित्यस्वाध्यायः पूर्वोक्तः । इदमन्यत्, अहरहः स्वाध्यायशीलः
स्यात् । अधीताध्ययनोऽपि धारणार्थं विशेषज्ञापनार्थं च ॥ ५१ ॥

सत्यवादी ॥ सत्यवादनशीलः स्यात् ॥ ५२ ॥

नित्योदकी ॥ नित्योदकः स्यात् । नित्यकार्यार्थमिदं विधानम् । तस्मादुल्लभो-
दके देशे उद्कमुद्गारयेत् । सुलभोदके भूमिगतेनैव कार्यप्रसिद्धेन धारयेत् ॥ ५३ ॥

नित्य.....वीती ॥ नित्ययज्ञोपवीती स्यात् । ननु च यज्ञोपवीतमपि कार्यकालं
नित्यं धारयेत्, न खलु सर्वकालं धारयेत् । “यद्येकवासा यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा”
इति दर्शनात् ॥ ५४ ॥

न वि.....योगात् ॥ नियोगादन्यत्राचार्यं न विरहेत् । आचार्येण कर्मस्थि-
त्कर्मणि नियुक्तो विरहेत् ॥ ५५ ॥

अनुज्ञातो वा ॥ स्वकार्येणापि तेनानुज्ञातो विरहेत् ॥ ५६ ॥

अथ द्वादशः खण्डः

षड्ङि.....तैर्वा ॥ ‘खलु भौ’ इति हेत्वर्थे । यस्मात् षड्ङिशतिभिः कारणैः
ब्राह्मणेनाध्येतैवं भवति, अपरिमितैर्वा कारणैः, तस्मात् विरहेदाचर्यमिति । इह
हेतुवचने ब्राह्मणदर्शनात् पूर्वोक्तमपि ब्राह्मणस्यैवेत्युक्तम् ॥ १ ॥

१. T. गो

३. A. नित्यस्वाध्यायः

२. A¹. त्येतत्वं T. स्वेतत्वं

४. L. न खलु न खलु सर्वं धारयेत्

तद्यथा कुले जातः ॥३॥ शक्तिमान् ॥३॥ पूर्वे चाभिरूपा आसन् ॥४॥ साध्वाचरितं चैतत् ॥५॥ क्रृणं चैतद्वाक्षणस्य ॥६॥ कर्मणामध्ययनं शुभतरम् ॥७॥ अधीत्य च कार्याकार्ये इत्यामि ॥८॥ विद्वांसश्च सर्वत्र पूज्यन्ते ॥९॥

तद्य.....जातः ॥ कामिचित् कुले जात उत्तरत्रेति करणा[!]वश्यते; तत्सर्वत्राध्याहियते । अस्मिन् कुले जात इत्याधिकारादेवाध्येतद्यः; इतरथा हाधिकारोऽनर्थकः स्यात् ॥ २ ॥

शक्तिमान् ॥ नास्मिन्कुले जातानामपि सर्वेषां शक्तिरस्ति, मूकादिदर्शनात्; तस्माच्छक्तिमानिति विशेषाधिकारः । शक्तिमानिति चाध्येतद्यम् ॥ ३ ॥

पूर्वे.....आसन् ॥ पूर्वेऽभिरूपा अधीताध्ययना आसन् । न मयीदं विच्छिन्नं भवितुमर्हति इति वा अध्येतद्यम् ॥ ४ ॥

साध्वा.....चैतत् ॥ साध्वाचरितमिति चाध्येतद्यम् ॥ ५ ॥

क्रृण.....णस्य ॥ “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरुक्ताण्वा जायते” इति क्रृण-संस्तुतमेतत् । तस्मादध्येतद्यम् । ब्राह्मणाधिकारे पुनर्ब्राह्मणवचनमन्यैरध्यधिकृतैरध्येतद्यमेव । ब्राह्मणेन तु विशेषेण इति व्यापनार्थम् ॥ ६ ॥

कर्म.....तरम् ॥ ७ ॥

अधी.....स्यामि ॥ अधीत्य च कार्याकार्ये इत्यामि इति चाध्येतद्यम् । आहृते वेदशानात् कार्याकार्ये इति शक्त्वम् ॥ ८ ॥

विद्वां.....ज्यन्ते ॥ सर्वज्ञादिषु विद्वांस एव पूज्यन्ते, न सर्वे । तस्माद्विद्विशेषदर्शनादध्येतद्यमेव ॥ ९ ॥

१. A¹ and T. चाभिरूपाः

५. A. चैत्

२. A² omits this sūtra.

६. L omits this sūtra and

३. A¹ and T. ज्ञात्वा नि विद्वान्

the commentary.

४. A¹. विद्वान् सम्भिश्च

७. L. क्रृणवान्

T. विद्वान् सम्भिश्च

शिष्याश्च शुश्रूषन्ते ॥१०॥ महयन्ति च सर्वते ॥११॥ सर्वत्र गतिमान् भविष्यामि ॥
१२॥ यक्ष्यामि ॥१३॥ याजयिष्यामि ॥१४॥ लक्षणीयो भविष्यामि ॥१५॥
हर्वीषि च सुसंस्कृतानि भोक्ष्यामि ॥१६॥ मया च स्वाध्यायवता मातापितरौ
स्वर्गे लोके सुखमेधिष्यते ॥१७॥ ब्रह्मचर्येण चायुष्मान् वर्चस्वी भविष्यामि ॥

शिष्या.....षन्ते ॥ शुश्रूषन्तेति ह [?] प्रेषकर्म । शिष्याश्च विहिता
ब्राह्मणादयो यस्मात् कर्मकरा भवन्ति, तस्मादध्येतव्यम् ॥ १० ॥

मह.....र्वत ॥ सर्वत्र सदा महयन्त्येव विद्वांसं शिष्याः । असदाचार्यः खलु
पाणिनिसमो व्याकरणे, जैमिनिसमो मीमांसायाम्—इत्येवम् । तस्मादध्येतव्यम्,
अहमप्याचार्यो भविष्यामि—इति ॥ ११ ॥

सर्व.....ष्यामि ॥ विदुषो हि सर्वत्राङ्गच्छ्रूतरा गतिः । तस्मात् सर्वत्र गति-
मान् भविष्यामि इति चाध्येतव्यम् ॥ १२ ॥

यक्ष्यामि ॥ यक्ष्यामि इति चाध्येतव्यम् । विदुषो हाधिकारः ॥ १३ ॥

याजयिष्यामि ॥ याजयिष्यामि इति चाध्येतव्यम् । उक्तो हेतुः ॥ १४ ॥

लक्ष.....ष्यामि ॥ एकस्मिन् ग्रामे अनेकेषु सत्सु विद्वान्तेव हि लक्ष्यतेऽन्य-
प्रामवासिभिः । तस्माल्लक्षणीयो भविष्यामि इति चाध्येतव्यम् ॥ १५ ॥

हर्वी.....क्ष्यामि ॥ हर्वीषि सुसंस्कृतानि भोक्ष्यामि इति चाध्येतव्यम् ।
विदुष यद्य हि द्रुतशेषभुक्तव्यनम् ॥ १६ ॥

मया.....ष्येते ॥ अत्र वृत्तिविशेषेण पितरौ स्वर्लोकमाप्नुत इति सर्वते ।
तस्मादध्येतव्यम् ॥ १७ ॥

ब्रह्म.....ष्यामि ॥ ब्रह्मचर्येण चायुष्मान् वर्चस्वी भविष्यामि इति चाध्येत-
व्यम् । एवमपि सर्वते ॥ १८ ॥

१. T. वहयन्ति

४. A¹ and T. चायुष्मान्

२. T and A¹ omit सर्वत्र

५. L. शुश्रूषन्तेति

३. T. धिष्यन्ते

६. L. प्रेतिकर्म

१८॥ स्वाध्यायेन क्षिप्रं पाप्मानमपहन्यामिति च ॥१९॥ स्वाध्यायवत्तः सर्वे लोकाः ॥२०॥ नाप्राप्यं तस्य किञ्चित् ॥२१॥ न तस्य पुनरावृत्तिः ॥२२॥ मन्त्रब्राह्मणयोः वेदशब्दः ॥२३॥ वेदो हि धर्ममूलम् ॥२४॥ अचोरहरणीयं च ब्रह्म ॥२५॥ एकैका चर्के सम्यगधीता कामधुगभवति ॥२६॥ यं यं क्रतुमधीते स्वाध्या.....मिति ॥ स्वाध्यायेन क्षिप्रं पाप्मानमपहन्याम् इति चाध्येत-व्यम् । श्रुतिप्रामाण्यादिदसुव्यते ॥ १९ ॥

स्वाध्या.....लोकाः ॥ स्वाध्यायवत्तः सर्वे स्वर्गद्यो लोका इति चाध्येत-व्यम् । अश्रीताध्ययनो हि कर्म करोति ॥ २० ॥

नाप्रा.....किञ्चित् ॥ तस्य विदुषो नाप्राप्यं किञ्चिदप्यस्ति ॥ २१ ॥

न त.....वृत्तिः ॥ तस्य विदुषः पुनरावृत्तिर्न भवति । निःश्रेष्ठसं भवति इत्येतस्मादध्येतव्यम् ॥ २२ ॥

मन्त्र.....शब्दः ॥ वेदो वेसोः ज्ञानार्थस्य । सर्वेषु ज्ञातव्येषु मन्त्रब्राह्मणयोरेव, तस्मादेवशब्दः प्रसिद्धः, अवश्यज्ञातव्यत्वात् । तस्मादध्येतव्यम् ॥ २३ ॥

वेदो.....मूलम् ॥ लोके हि सर्वधर्मशाखाणां मूलं तु वेदः । तस्मादध्येत-व्यम् ॥ २४ ॥

अचो.....यं च[च ब्रह्म] ॥ अचोरहरणीयं ब्रह्म चाध्येतव्यम् । अविनाशिते हि यत्तं कुर्यात् ॥ २५ ॥

एकै.....वति ॥ एकैका च ऋक् सम्यद्वनियमपूर्वमधीता कामधुगभवति । तस्मादध्येतव्यम् ॥ २६ ॥

यं यं.....तीति ॥ यं यं क्रतुमधीप्यामि तेन तेनेषु भविष्यति इति चाध्ये-तव्यम् । तथा हि श्रुतिः ॥ २७ ॥

१. A¹ and T. उपहन्यां

३. A. अविकाध्ययनः

२. A¹ and T. वता मातापितरौ

४. L adds ब्रह्म here.

स्वर्गे लोके न प्लाव्यन्नतस्य

तेन तेन चेष्टं भविष्यतीति ॥२७॥ तंदपि श्लोकाः ॥२८॥—

केतुमान् लघिमान् दक्षो मित्रवान् धृतिमान् शुचिः ।

शीलवान् श्रुतवान् दान्तो भवेद्वै पङ्किपावनः ॥२९॥

चोरराजाग्न्युदकेभ्यः सदा सञ्चयिनां भवेत् ।

निर्भयास्तु सुखं वैद्याश्वरन्त्यक्षयवृत्तयः ॥३०॥

तदेतत्पुष्केलं वाक्यं वेदज्ञानप्रयोजनम् ।

कुर्यादध्ययने यत्रं सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ इति ॥३१॥

तदप्येतद्विराह ॥३२॥

“यो जागार तपृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तपयं सोम आह तवाहमस्मि सैरव्ये न्योकाः” इति॥३३॥

तंदपि श्लोकाः ॥ तंत्र श्लोका अपि भवन्ति ॥ २८ ॥

केतु.....वनः ॥ केतुरिति यशः । लघिमान् इति चेत् अश्वान् इत्यर्थः ।
पङ्किं पावयतीति पङ्किपावनः ॥ २९ ॥

चो.....वृत्तयः ॥ चोरादिभ्यः सञ्चयिनां भयम्; तद्वैद्यानां नास्ति । तस्माद-
क्षयवृत्तयो निर्भयाश्व वैद्याः सुखं चरन्ति । भोजनेन च न क्षीयन्ते । तस्मादक्षय-
वृत्तयः । वृत्तिरपि विद्यैव, नान्या वृत्तिः कार्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तदे.....न्द्रिय इति ॥ तदेतदनेकैः कारणैर्वेदज्ञानप्रयोजनमुक्तम् । तस्मादध्य-
यने यत्रं कुर्यादेव । सत्यवादी जितेन्द्रिय इति ॥ ३१ ॥

तदे.....राह ॥ ३२ ॥

यो जागारन्योका इति ॥ ३३ ॥

१. All except T add विज्ञयते

६. T. रघेन्योका इति

२. A². तदभि

A². इति सब्ये न्योकाः

३. T. द्रव्यवान्

७. L. तदभि

४. A². धृतिमान्

८. L omits तत्र श्लोका अपि

५. T. पुष्करं

अथ लयोदशः खण्डः

रोहिण्यां कृषिकर्माणि कास्येत् ॥१॥ प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं
बलिं हरेत् ॥२॥ गोमयेन परिमण्डलं स्थणिङ्गलमुपलिप्य प्रागग्रेषु नवेषु कुशेषु
“द्यावापृथिवीभ्यां नमः” इत्यपो दद्यात् ॥३॥ एवमेव गन्धमाल्यधूपदीपानाम् ॥
४॥ पथसौदनं वा ॥५॥ “नमो द्यावापृथिवीभ्यां नमः” इति चोपस्थानम् ॥६॥
नं नित्यं परिस्तरणम् ॥७॥ यथासप्ताम्नातो वा विकल्पः ॥८॥

अथ लयोदशः खण्डः

रोहि.....रयेत् ॥ १ ॥ कथमिति चेत्—

प्राच्यां.....हरेत् ॥ आत्मनः क्षेत्रस्य प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवीयं
बलिमुपहरेत् ॥ २ ॥ कथमिति चेत्—

गोम.....दद्यात् ॥ तत्र गोमयेन परिमण्डलं स्थणिङ्गलमुपलिप्य तत्र प्रागप्रान्
कुशानुपस्तीर्य । उदगग्रनिवृत्यर्थं प्रागग्रचिधानम् । तेषु कुशेषु “द्यावापृथिवीभ्यां
नमः” इत्यपो दद्यात् ॥ ३ ॥

एव.....पानाम् ॥ एवमेव गन्धादीनामपि दानं कार्यम् । एवमेवेति—अनेनैव
मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पय.....नं वा ॥ पथसौदनं वा स्थालीपाकस्य खाने कुर्यात् ॥ ५ ॥

नमो.....चोपस्थानम् ॥ ६ ॥

न नि.....रणम् ॥ इह स्थालीपाकश्रवणलिङ्गाद्वोऽनुमीयते । यथाप्रकृति
तस्येदमपि लिङ्गं न नित्यं परिस्तरणम्, प्रकृतिवत्प्राप्तासस्य परिस्तरणस्य विधिरयम् ।
“द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा” इति द्रुत्वा परिस्तरणस्य पुनर्बर्द्धिं हरेत् ॥ ७ ॥

१. A¹ and A² omit प्रागग्रेषु नवेषु ४. T. एवं वा कल्पः

कुशेषु and add later. See fn. ३ ५. A. अवस्तीर्य

२. All except L omit न ६. A omits this word.

T adds नित्यं ७. L. इति

३. A¹ and A² add प्रागग्रेषु नवेषु

कुशेषु

तच्छेषेण ब्राह्मणान् [णम्] तर्पयति ॥९॥ प्रथमयोगे सीरस्य ब्राह्मणः सीरं स्पृशेत्
“शुनं नः फालाः” इति ॥१०॥ “क्षेत्रस्य पतिना” इति सूक्तमनुब्रूयात् ॥
११॥ कृतां परिहास्य ॥१२॥ उदकं तरिष्यन् स्वस्त्ययनं करोति ॥१३॥
उदकाञ्जलीन् लीनप्सु जुहोति ॥१४॥ समुद्राय वयुनाय नमो वरुणाय नमो
वारुणाय धर्मपतये नमो नमस्सर्वासां नदीनां सर्वासां पित्रे विश्वकर्मणे मर्त्ये

यथा.....कल्पः ॥ यथा समाच्छातमेव वा विकल्पः स्यात् । यावदुक्तमपि कर्म
स्यात्, होमकर्मानुमातव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तच्छेत्ते.....यति ॥ तच्छेषेण बलिशेषेण कञ्जिङ्ग्राहणं वेदविदं तर्पयति ॥९॥

प्रथ.....फाला इति ॥ स ब्राह्मणः सीरस्य प्रथमयोगे “शुनं न फालाः”
इत्यनयर्चा सीरं स्पृशेत् ॥ १० ॥

क्षेत्र.... हास्य ॥ अथ “क्षेत्रस्य पतिना” इति सूक्तमनुब्रूयात् ॥११॥

कृतां.....प्य ॥ “शुनं न फालाः” इत्येतां परिहास्य ॥१२॥

उद.....रोति ॥ उदकं तरिष्यन्, भयं शङ्केत चेत्, स्वस्त्ययनं करोति ।
स्वस्त्ययनविधानाद् भयस्थान एव ॥१३॥ सर्वोदककरणे कथमिति चेत्—

उद.....होति ॥ जीनुदकाञ्जलीनप्सु जुहोति । अञ्जलिनोदकमादाय उदक
एवासिञ्चतीत्यर्थः ॥१४॥

समुद्राय.....जपित्वा ॥ “समुद्राय” इत्येतांखीन् मन्त्रान् जपित्वा । पूर्वौ
मन्त्रौ नमस्कारान्तौ । उत्तरो नमस्कारादिः प्रतिमन्त्रं जुहोति ॥१५॥

१. T. Space is left out for
writing ब्राह्मणः...नः

२. A² and T add एतत्वा

३. T. Space is left out for
writing जुहोति समुद्राय

४. T. सर्वासामपि इग्नदपिष्ठकर्मणे

हविर्जुषतां इति जपित्वा ॥१५॥ प्रतीयं स्ववन्तीभ्य उदीचं स्थावराभ्यः ॥१६॥
तरंश्रेद् भयं शङ्केत वासिष्ठं जपेत् “समुद्रज्येष्टाः” इत्येतत् सूक्तं पुवम् ॥१७॥

अथ चतुर्दशः खण्डः

अथ मासि मासि पितृभ्यो दद्यात् ॥१॥ ब्राह्मणान् वेदविदुषोऽयुग्मान्
अयवराध्यान् पितृवदुपवेश्यायुग्मान्युदपाताणि तिलैरवकीर्य ब्राह्मणानां

प्रती.....राभ्यः ॥ स्ववन्तीभ्यः प्रतीयं जुहोति । स्थावराभ्योऽद्वृभ्य उदीचं
जुहोति ॥ १६ ॥

तरन.....पुवम् ॥ तरन् मध्ये चेद् भयं शङ्केत, पूर्वं वासिष्ठम् “समुद्रज्येष्टाः”
इत्येतं सूक्तं जपेत् । वासिष्ठमिति शापनार्थमुक्तम्, वासिष्ठमेतत् सूक्तमिति ।
तस्मिन्काले ब्रात्या ध्यायन् जपेदित्येवमर्थम् ॥ १७ ॥

अथ चतुर्दशः खण्डः

अथ.....दद्यात् ॥ अथ मासि मासि सङ्गदपरपक्षेऽपराह्ने पितृभ्यो दद्यात् ।
“अथ यदपराह्ने पितृयज्ञेन चरन्ति, अपक्षयभाजो वै पितरस्तस्मादपराह्ने पितृयज्ञेन
चरन्ति तदाहुर्थदपरपक्षभाजः पितरोऽथ कसादेनान् पूर्वपञ्चे यजन्ति” इति
श्रुतिलिङ्गादपरपक्षेऽपराह्न इति चोक्तम् ॥ १ ॥

ब्राह्म.....नयेत् ॥ ब्राह्मणान्युग्मान् वेदविदस्त्यवराध्यांखीन् पञ्च सप्त इत्येव
ब्राह्मणान् । पितृवदित्येवं अयवराध्यत्वे सिद्धे पुनस्त्यवराध्यान् इति ब्रुवद्वेकमप्या-
शङ्कते । तस्मादलामे एकं वा पितृवदुपवेश्य ‘अयं पिता, अयं पितामहः, अयं प्रपिता-
महः’ इत्यमिसन्धाय उपवेश्योदद्युखान् “दक्षिणान्यायानि पित्र्याणि” इति वचनादा-
त्मनो दक्षिणामिसुखत्वार्थम् । यदि पञ्च, द्वौ पितृस्त्राने, द्वौ पितामहस्य स्थाने, एकं

१. T. Between this and the next word there is space for writing three or four syllables.

२. All except L omit पुवम्
३. T. ब्राह्मणाय पाणिभिः
४. A. उदिवं
५. L omits वासिष्ठ...जपेत्

पाणिषु निनयेत् ॥२॥ अत ऊर्ध्वमलङ्कृतानामन्त्याग्नौ कृत्वाऽन्नं च ‘असावेत-
तत्त्वे’ इत्यनुदिश्य भोजयेत् ॥३॥ भुज्ञानेषु महाव्याहृतयः साविर्त्तीं मधु-
वातीयाः पितृदेवत्याः पावमानीर्जपेद् यथोत्साहमन्यत् ॥४॥ भुक्तवत्सु
पिण्डान् दद्यात् ॥५॥ पुरस्तादेके ॥६॥ पिण्डान् तत्पश्चिमेन पत्नीनां किञ्चि-

प्रपितामहस्य स्थाने करोति । यदि सप्त, त्रीवृक्षाने, छौ छौ पितरबोरिति ।
एषमेकं चेत्, तमेव सर्वेषां स्थाने उपचेशयेत् । अयुगमानीति प्रतिपुरुषमेकैकभोजन-
पक्षे त्रीण्येवोदपात्राणि प्रस्येकं पवित्राणि च । तेष्ववधाय एकपवित्रमिति
वचनात् तिलैरत्वकीर्थं तेषां ब्राह्मणानां पाणिभिस्ता अपो निनयेत् ॥२॥

अत.....जयेत् ॥ अत ऊर्ध्वं ब्राह्मणलङ्कृत्य अलङ्कृतानामन्त्याग्नौ कृत्वा ‘अग्नौ
करोमि’ इत्युक्त्वेत्यर्थः । अग्नं च । चशब्दः अग्नमग्नौ च कृत्वा भोजयेदित्यर्थः । हुतशे-
षमग्नम् ‘असावेतत्तेऽग्नम्’ इति पितृनामधेयं निर्दिश्य यथास्तनं भोजयेत् । यथा
वियन्ते तथा भोजयेत् ॥३॥

भुज्ञा.....मन्यत् ॥ तेषु भुज्ञानेषु महाव्याहृतीः साविर्त्तीं मधुवातीयाः पितृ-
देवत्याः पावमानीश्च जपेत् । बहुवचनं त्रित्वावधारणार्थमुक्तम् । यथोत्साहमन्यदपि
स्वस्त्ययनादि जपेत् ॥४॥

भुक्त.....दद्यात् ॥ तेषु भुक्तवत्सु पिण्डं [ण्डान्] दद्यात् ॥५॥

पुरस्तादेके ॥ भोजनात्पुरस्तादेके पिण्डान् दद्युः ॥६॥

पिण्डा.....र्धाय ॥ ततः पश्चिमेन किञ्चिदन्तर्धाय पितृपत्नीनामपि पिण्डं
[ण्डान्] दद्यात् । ननु स्फयेनोन्मार्जनादि भवति । मन्त्राश्च खीवदूह्याः । नैतदस्ति,
यथाप्रकृत्यग्नौकरणादि भवति, पत्नीभ्यो दानं च अधिकृतम् । तद्यावदुक्तं भवति ।
यदि पत्नीभ्य एव पिण्डदानमुक्त्वा पिण्डपितृपत्नीविशेषो वक्ष्यते, ततो होमोऽभ-
विष्यत् ॥७॥

१. T and A². कृतांस्तानामन्त्य

२. A. वा

३. A. पत्नीनामपि पिण्डं

४. A. तु

दन्तर्थाय ॥७॥ ब्राह्मणानां शेषं निवेदयेत् ॥८॥ अग्नौकरणादि पिण्डपितृ-
यज्ञेन कल्पो व्याख्यातः ॥९॥ सूत्राणि दत्तवाङ्गनाभ्यञ्जनगन्धपुष्पधूपदीपांश्च
प्रतिपिण्डं दद्यात् ॥१०॥ अथात् एकोद्दिष्टम् ॥११॥ एकं पवित्रम् ॥१२॥
एकमर्घ्यम् ॥१३॥ एकपिण्डम् ॥१४॥ नाग्नौकरणम् ॥१५॥ अभिरम्यता-
मिति विसर्गः ॥१६॥ संवत्सरमेवं प्रेतः ॥१७॥ चतुर्थविसर्गस्तु ॥१८॥

ब्राह्म.....दयेत् ॥ तेषां ब्राह्मणानां भुक्तवामस्मिन्गृहे अश्वशेषं निवेदयेत् ।
यदि तेऽनुजानीरन् गृह्यताम् इति, ततस्त्वर्यं भविष्यति ॥ ८ ॥

अग्नौ.....रूपातः ॥ अग्नौकरणादि परिसमूहा पर्युक्ष्य इत्येवमादि पिण्ड-
पितृयज्ञेन कल्पो व्याख्यातः ॥ ९ ॥

सूत्रा.....दद्यात् ॥ “एतद्वः पितरो वासो वध्वं पितरः” इति श्रीणि सूत्रा-
ण्युपन्थस्य इत्येवमन्तं कृत्वा अञ्जनादीनि च प्रतिपिण्डं दद्यात् ॥ १० ॥

अथा.....हिष्टम् ॥ अथात् एकोद्दिष्टश्चाङ्गं वक्ष्यामः । एकमुहिष्य यत्क्रियते
तदेकोद्दिष्टम् ॥ ११ ॥

एकं पवित्रम् ॥ एकं पवित्रं स्यात् । एतदेव ज्ञापकं मास[मासि]आङ्गे
प्रत्युदपाञ्चं पवित्राणीति ॥ १२ ॥

एकमर्घ्यम् ॥ अर्घ्यमित्युदपात्रमुच्यते ॥ १३ ॥

एकपिण्डम् ॥ एकं पिण्डं स्यात् ॥ १४ ॥

नाग्नौकरणम् ॥ अग्नौकरणं न स्यात् ॥ १५ ॥

अभि.....सर्गः ॥ अभिरम्यतामित्युक्त्वा विसर्गः कार्यः ॥ १६ ॥

संवत्सरमेवं प्रेतः ॥ एवमेकोद्दिष्टं संवत्सरं प्रेते कुर्वात् । तं च प्रेतमुहिष्टान्
मासि मासि इति प्राप्त इदमुच्यते ॥ १७ ॥

चतुर्थविसर्गस्तु ॥ चतुर्थेन कर्मणा विसर्गः चतुर्थमेकोद्दिष्टं संवत्सरे पूर्णे
करोति । व्रतापवर्गे एकं मध्येऽन्ये इतरे ॥ १८ ॥

१. T omits अतः

३. T. त्रिविसर्गः

२. T. एकपिण्डमेकमर्घ्यं

४. A¹ and T. विसर्गश्च

वृद्धिपूर्तेषु युग्मान् भोजयेत् ॥१९॥ प्रदक्षिणमुपचारः ॥२०॥ यवैस्तिलार्थः ॥

अथ पञ्चदशः स्तुष्टः

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्तोऽष्टमीष्वष्टुकास्तपरपक्षेषु ॥१॥ तासां प्रथमायां
शाकं जुहोति—

वृद्धिः.....जयेत् ॥ वृद्धिपूर्तेषु भूतिकर्मसु इत्यर्थः । युग्मान्ब्राह्मणान् भोज-
येत् ॥ १९ ॥

प्रद.....चारः ॥ उपचारः प्रयोग इत्यर्थः ॥ २० ॥

यवैस्तिलार्थः ॥ कार्यः । कुर्यादित्यर्थः । युग्मानिलयुग्मनिवृत्यर्थम् । प्रदक्षिण-
मित्यपसव्यनिवृत्यर्थम् । तिलनिवृत्यर्थं यवविधानम् । अथ भोजयेदिति कस्मादुक्तम्? ननु भोजनं विहितमेव; भोजयेदिति परिसङ्घायार्थम्, भोजयेदेव, नान्यत्कुर्यादिति । इह केचित् खस्ति वाच्य “नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्” इति वाच्यवित्या भोज-
यन्ति । अत्रासति ब्राह्मणानामाशीर्वादे नास्ति विरोधः । केचिच्चु समन्वयं बलिं
पूर्वेष्युर्हरन्ति । तच्छाखान्तरविहितम् । जैमिनीये हि तदुक्तम् । तथा सति शास्त्रा-
न्तरप्रयोगः स्थात् । इह तु युग्मान्युदपात्राणि यवैरवकीर्यं ब्राह्मणानां पाणिभिर्नि-
नयेत् । अन्नानुदेशानं च न भवति, होमभावात् । हुतशेषस्य तदनुदेशनम् । ततोऽलङ्कृ-
तान् प्राङ्मुखान् ब्राह्मणान् युग्मान् भोजयेत् प्रदक्षिणोपचारेण इत्येतावदिधानम् । अपि
चेह यद्विहिनं न[हितं तदेव भवति] सर्वत्र विहितं चेह न भवति, तथा सत्यन्यत्वाभावः;
सर्वे ह्येकं शास्त्रमभविष्यत्; तस्मादेकं शास्त्रं परिगृह्य तत्रार्थान् सम्यक् परीक्ष्य
प्रयुक्तानस्य न प्रत्यवायः । अशक्यं च क्रांत्वाधिकविध्युपसंहारः करुम् । तसाद्यावदुक्तं
कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

अथ पञ्चदशः स्तुष्टः

ऊर्ध्व.....क्षेषु ॥ आग्रहायण्या ऊर्ध्वमपरपक्षेष्वष्टमीषु तिस्तोऽष्टकाः कार्याः ।
आग्रहायण्या इति का उच्यते? अपरपक्षेष्वष्टमीषु इत्येकवाक्यदर्शनात् सैवोच्यते ।
एवं तर्हि तैष्यादीनि ता एव वक्तव्याः, किमनयाप्रकृतया । तस्यामप्यष्टका
केषाञ्चिदिति शापनार्थमप्रकृतयापि सङ्क[तस्यापि प्रसङ्क]वचनमूर्ध्वमाग्रहायण्या

१. L. नाविरोधः

“इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति प्रविष्टा ।

बधूर्जजान नवकं जनिती व्रय एनां महिमानः सच्चन्तां स्वाहा ॥”

इति ॥२॥ अथ स्थिष्ठकृतः

“यस्यां वैवस्तो यमस्सर्वे देवास्समाहिताः ।

अष्टुका सर्वतोमुखी सा मे कामानतीतृपत् ॥

आहुस्ते ग्रावाणो दन्तानूधः पवमानः ।

अर्धमासांश्च मासांश्चाङ्गानि नमस्ते सुमनामुखि स्वाहा ॥” इति ॥३॥

अपरपक्षाष्टम्या इति । उक्तं हि शौनकेन—“हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्ठष्टकाः” इति । आचार्यमतान्यावच्चान्तय आचार्य स्मतान्याहुः[?] । तेन हि चतुर्णामपरपक्षाणामिति न वक्तव्यम् । चत्वार एव ह्यपरपक्षा हेमन्तशिशिरयोश्चेति त्रित्वज्ञपत्नार्थम् । हेमन्तशिशिरयोश्चाणामपरपक्षाणामष्टमीष्ठष्टकाः कौषीतकेर्मतैन, किन्तु चतुर्णामिति । अष्टुका इति कर्मनामधेयम् । तैषी, माधी, फालगुनी चाभिप्रेताः ॥

तासां.....हेति ॥ तासां प्रथमायां तैष्यामपरपक्षेऽष्टम्यां शाकं जुहोति, “इयमर्व सा” इत्यनेन मन्त्रेण प्राप्तात्रार्थस्य शाकप्रसिद्धिः । तस्मात् पक्षाकं जुहोति । अथ मतम्, अपकेऽपि ईश्यते शाकशब्दः, शाकमाहतुं वनं प्रस्थित इति; गौणं तज्जाविन्यपेक्षम्, ओदनं पच इत्येवम् । एवं तर्हि स्यालीपाकधर्मः स्यात्—मांसवदस्थालयः[स्थालयां] पच्यत इति । नैतदस्ति, ओदनस्य स्यालीपाकप्रसिद्धिः; मांसस्य तु यो[?] हविषोरावापस्यानविधानात् त्रयाणां च प्रकृतिवादिति स्यालीपाकत्वं साधितम् । तस्माद्य स्यालीपाकधर्मः शाकस्य । तस्माद्यावदुक्तमत्र कर्म । पाणिना च होमः ॥ ३ ॥

अथहेति ॥ अथ स्थिष्ठकृत इति वचनात् “यस्यां वैवस्तः” इत्यनेन मन्त्रेण स्थिष्ठकृदिस्यमिसन्धाय जुहुयात् ॥ ३ ॥

१. T. यमेव

६. T and A² omit इति

२. A² omits स्वाहा

७. L. श्रेतमत्रित्व

३. T. अथस्यां

८. L adds हेममेव

४. A¹. नोयः T. नोयः

९. A. पाकलपत्रा पत्नार्थस्य

५. T. र्ध्वं

१०. L adds दिवि-

मध्यमायां माध्या वर्षे च महाव्याहृतयश्चतसो जुहोति “ये तातृषुः” इति चतसोऽनुद्रुत्य वपां जुहुयात्

“वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यज्ञैनान् वेत्थ सुँकुतस्य लोके ।

मेदसः कुल्या उपसुतास्त्वन्ति सत्यास्सन्तु यजमानस्य कामास्स्वाहा ॥”

इति । महाव्याहृतिभिश्चतस्त्रभिः “ये तातृषुः” इति चतस्त्रभिरष्टावाहुतीः स्थालीपाकोऽवदानमिश्रः ॥४॥

“अन्तर्हिता गिरयोऽन्तर्हिता पृथिवी मही मे ।

दिवा दिग्भ्यश्च संवाभिरन्यमन्तर्दधे पितृभ्योऽमुष्मै स्वाहां ॥

मध्यमायां.....वदानमिश्रः ॥ मैध्यमायां माध्यामित्यर्थः, माध्यावर्षे वापरपक्षेऽस्या इयं चतुर्थी अष्टकापूर्वमनुक्त इह पशुस्थालीपाकश्च विधीयते । तसात् प्रकृतिवत् कृत्वा आवापस्थाने महाव्याहृतयश्चतसः: “ये तातृषुः” इति चतस्त्रश्चर्चोऽनुद्रुत्य “वह वपाम्” इत्यनेन मन्त्रेण वपां जुहुयात् । अनुद्रुत्येत्युक्त्वे-स्यर्थः । महाव्याहृतयः, “वह वपाम्” इति च मन्त्रः एकीभूतः[?] “ये तातृषुः” इति चतसः, एताभिः अष्टावाहुतीर्जुहोति । स्थालीपाकोऽवदानमिश्रो हविः स्यात् । इह व्याहृतयः क्रचः “वह वपाम्” इति च मन्त्रः[मन्त्रे?] पशुरेव दृश्यते । तस्मादिह दर्शनात् गोपेशुरजो वा पशुः स्यात्, अनियमान्नियमो हि ऊँयायान् ॥ ४ ॥

अन्त...णस्य ॥ एतैश्चतुर्भिः मन्त्रैश्चतस्य आहुतयो भवन्ति, या महाव्याहृतीनां स्थाने अन्यत्र करणस्य करणस्येत्येकीभूतस्य मन्त्रस्यावयवभूताभ्यो महाव्याहृतीस्यो-ऽन्यत्रानुद्रुत्येत्यत्र विकल्पो न भवतीत्यर्थः । अमुष्मै इत्यत्र चतुर्थपि मन्त्रेषु तस्य नाम

१. A². मध्यावर्षे च

२. A². चतसः

२. A² omits this word.

३. A¹ and T. सर्वायुः

३. T omits this word.

४. A¹ and T omit this word.

४. A² omits this word.

५. A adds मध्यः मिश्र इति

५. A¹ and T. निहितान् पराके

६. A¹ and T. उपैनात्

६. L. गोशुरजो वा शुः स्यात् नियमात्

७. A². तयश्चत

७. L. न्यायात्

अन्तहिंता ऋतवोऽहोरात्रा सुसन्धिकाः ।
 अर्धमासाश्च मासाश्चाङ्गानि नमस्ते सुमनामुखि स्वाहा ॥
 यास्तिष्ठन्ति यास्त्वन्ति या अद्भिः परितस्थुषीः ।
 अद्भिः सर्वस्य भर्तुभिरन्यतः पितृदधेऽमुष्मै स्वाहा ॥
 यन्मे माता प्रलुलोभ चरत्यपतिव्रता ।
 रेतस्तत्पिता वृङ्गामाहुरन्योऽवपद्यताममुष्मै स्वाहा ॥”

इति महाध्याहृतीनां वा स्थाने चतस्रोऽन्यतकंरणस्य ॥५॥ उत्तमायामपूपान् जुहोति

“उक्त्यश्चातिरात्रश्च सद्यस्कीश्छन्दसा सह ।
 अन्ये च क्रतवो देवा ऋषयः पितरस्तथा ॥

निर्देष्टव्यम्, ‘अग्नये स्वाहा’ इति भवति, “ये तातुषुः” इत्याग्नेयत्वादग्नेः प्रकृतत्वाद-प्रकृतप्रत्ययाच्च प्रकृतप्रत्ययो ज्यायान् । एवं तर्हि अग्नये स्वाहा इत्येव वक्तव्यं अल्पाक्षरनिर्देशार्थं व्यर्थं च, देवतानेकत्वश्चापनार्थं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देशः । शौनकेन “प्राजापत्यमेके । नक्षत्रदेवतामेके । ऋतुदेवतामेके । रात्रिदेवतामेके” इत्येवमनेकविधिं देवताविकल्प उक्तः ॥ ५ ॥

उत्त.....ष्टकृत् ॥ उत्तमायां पूर्वफलगुन्यामपूपान् जुहोति “उक्त्यश्चातिरात्रश्च” इत्यनेन मन्त्रेण । समानस्तिष्ठकृदिदं कर्म भवति । अशनस्तिष्ठकृत् इति शाकस्तिष्ठकृत् “यस्यां वैवस्ततो यमः” इति ॥ ६ ॥

१. A¹ and T. सन्धिषु

२. A¹. स्वकार्धमासांश्चाङ्गानि...भ्योऽमुष्मै स्वाहा सुमनामुखाः स्वाहा ॥

T. मासांश्चाङ्गानि नमसौश्च सर्वान्यमन्तदधे सुमनामुखस्वाहा ॥

३. A¹ and T. अपः परितस्त्रिभिः षष्ठिस्तामिः सत्यस्याभिरमन्तदधे केनो मस्स स्वाहा ॥

L. अद्भिर्वस्ता अद्भिसर्वस्य भस्त्रभिरम्यमन्तदधे पितृभ्योऽमुष्मै स्वाहा ॥

४. A¹. रेतस्तत्पितामहो T. पितामहो

५. A¹ and T omit वा

६. A². विकरणस्य

७. L. इत्येकमनेक

ऋतवः सवभूतानि शिवाशशान्ताश्च मे सदा ॥

सन्तु मेऽपूपकृतामष्टके बमस्ते सुपनामुखि स्वाहा” ॥ इति समाप्तं
खिष्टकृत ॥६॥ श्वोऽन्वष्टक्यां पिण्डपितृयज्ञावृता गोपशुरजस्यालीपाको वा
गोग्रासमाहरेदपि वा कक्षमुद्देदेषा मेऽष्टका इति ॥७॥ न त्वेव न कुर्वीत न
त्वेव न कुर्वीत ॥८॥

इति कौषीतकगृहे तृतीयोऽध्यायः

श्वोऽन्व.....केति ॥ यावदुक्तमिह कर्म । श्वोऽन्वष्टक्यां अष्टकामनु कर्तव्यम् ।
अष्टकानाम्भवः अन्वष्टक्यं पिण्डपितृयज्ञावृता गोपशुः कर्तव्यम् । मांसेन पिण्डपितृ-
यज्ञः कार्य इत्यर्थः । अजो वा कर्तव्यः पिण्डपितृयज्ञावृता स्यालीपाको वा पिण्ड-
पितृयज्ञावृता पिण्डपितृयज्ञ एवाधिकतोऽस्मिन् पक्षे मांसे त्वर्थलुप्सानामक्रियां पष
एषा मेऽष्टकेत्युक्तवा गोग्रासमपि वा हरेत् । कक्षमपि वा दहेत् ॥ ७ ॥

न त्वे.....र्वीत ॥ एवयेवाष्टकां कुर्वीत, न त्वेव न कुर्वीत इत्येतयोः पक्षयो-
रतुल्यबलत्वार्थमुक्तम् ॥ ८ ॥

इति कौषीतकिगृहे[गृहविवरणे] तृतीयोऽध्यायः ॥

१. A² omits इति

३. A¹ and T. अभिना वा

२. A¹ omits this word.

४. L. नामश्च

A². समाप्तं

अथ चतुर्थोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

अथातशान्ति करिष्यन् रोगार्तो वा भयार्तो वा, अयाज्यं वा याजयित्वा, अप्रतिग्राह्यं वा प्रतिगृह्य, तिरात्मुपोष्याहोरात्रं वा सावित्री चाभ्यावर्तयित्वा यावच्छक्तुयाद् गौरसर्षपकल्कैः स्नात्वा शुक्लमहतं वा वासः परिधाय स्ववन्तीभिरङ्गिरुदकुम्भं नवम् “भूर्भुवस्सः” इति पूरयित्वेतराभिर्वा गौरसर्षपदूर्वात्रीहियवानवनीय गन्धमालयानां च यथोपपादैमग्रये स्थालीपाकस्य हुत्वा सावित्र्यां सहस्रादूर्ध्वमा द्वादशात् सहस्रात् स्वशक्तिः

प्रथमः खण्डः

अथा.....होति ॥ अथात ऊर्ज्वं रोगार्तो वा भयार्तो वा अयाज्यं वा याजयित्वाप्रतिग्राह्यं द्रव्यं प्रतिगृह्य वा दोषनिवृत्यर्थं शान्तिं करिष्यन् त्रिरात्मुपोष्य । एकरात्रं वा । न च तुल्यो विकल्पः, आत्मशुद्धयर्थत्वात् । नित्यप्रयत्नेदेकरात्रोपवासमेव करोति । शुद्धिं शङ्कमानस्तु त्रिरात्रादूर्ध्वमणि करोति । सावित्रीं चाभ्यावर्तयित्वा यावच्छक्तुयात्, ततः शुद्धो भूत्वा यदहः करोति तदहः गौरसर्षपकल्कैरुच्छाद्य स्नात्वा शुद्धमहतं वा वासः परिधाय तत उदकुम्भं नवम् “भूर्भुवस्सः” इति पूरयित्वा । इतराभिर्वा अङ्गिः पूरयित्वा । स्ववन्तीभिरङ्गिः पूरणमभिमतपक्षः । इतरथा वचनानर्थक्यं हि स्यात् । गौरसर्षपदूर्वात्रीहियवांस्तस्मिन् कुम्भेऽवनीय गन्धमालयानां च यथोपपादमवनीयाम्ब्रेरात्मनश्च मध्ये तमुदकुम्भं निधाय ज्ञुहोति, प्रयोगस्तौकर्यार्थः । ततो यथाप्रकृत्यग्रये स्थालीपाकस्य हुत्वा तस्मिन्ब्रेवाज्ञौ सावित्र्या

१. A¹ and T. परिधाप्य

५. L omits भयार्तो वा

२. A¹ and T. पातमग्रेः

६. L omits वा

३. T adds च

७. L adds वाम्ब्रेरात्मनश्च

४. T. ऊर्ज्वमादशात् ज्ञुहोति

संपातमभिजुहोति ॥१॥ यावद्वा दोषनिवृत्तिः ॥२॥ उच्चरेणाग्निं प्राग्ग्रेषु
कुशेषु प्राङ्गुख उपविश्यापोहिष्ठीयाभिस्तिसूभिरभिषिञ्चेत् ॥३॥ शुक्लै-
रलङ्कुत्य महाब्याहृतयः सावित्रीं स्वस्त्ययनानि च जपित्वा मुच्यते
सर्वपापेभ्यो रोगेभ्यश्च भयेभ्यश्च ॥४॥ व्याधितश्चेत्तदशक्तश्चेत् पिता भ्राता
वाचार्यपुत्रशिष्याणामन्यतमो वान्वारब्धे कुर्यात् ॥५॥ “मूञ्चामि त्वा हविषा
सहस्रादूर्ध्वमा द्वादशात् सहस्रात् स्वशक्तिः सम्पातमभिजुहोति । तदुदकुम्भम-
भिजुहोति । सम्पातेनोदकुम्भे चास्त्रौ जुहोतीत्यर्थः ॥१॥

यावद्वा.....वृत्तिः ॥ अंग दोषनिवृत्तेवर्ता जुहुयात् ॥ २ ॥

उच्च.....षिञ्चेत् ॥ एवं हुत्वा प्राक् स्विष्टकृत उच्चरेणाग्निं प्राग्ग्रेषु कुशेषु
प्राङ्गुख उपविश्य । कर्माभिसुख्यप्रसङ्गनिवृत्यर्थं प्राग्ग्रेषु प्राङ्गुख इत्युक्तम् ।
आपोहिष्ठीयाभिः सम्पाताभिर्हुत्वा अद्विरभिषिञ्चेत् । प्रङ्कृतप्रस्त्रयादुत्तरत्र दर्शना-
त्ताभिः इति गम्यते ॥ ३ ॥

शुक्लै.....भ्यश्च ॥ शुक्लैर्गन्धमाल्यादिभिरलङ्कुत्य महाब्याहृतयः सावित्रीं
स्वस्त्ययनानि च जपित्वाचार्यं स्वस्ति वाच्य स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा शेषं
परिसमापयेत् । फलस्तुतिरियम् । स एवं कृत्वा मुच्यते एव सर्वपापेभ्यो रोगेभ्यश्च
भयेभ्यश्च ॥ ४ ॥

व्याधि.....कुर्यात् ॥ व्याधितः शान्तिकर्म कर्तुमशक्तश्चेत् तस्य पिता
भ्राता वा कुर्यात् । तयोरभावे आचार्यपुत्रशिष्याणामन्यतमो वा अन्वारब्धे व्याधिते
कुर्यात् । पिता वा भ्राता वेति मध्ये वाशङ्कविधानादुत्तरालाभविधिरित्युक्तम् ॥ ५ ॥

१. A¹ and T. ऋयेत्

५. A omits एवं

२. A¹ omits this word.

६. A. प्राग्ग्र इति

३. A¹ and T. शिष्यपुत्राणामन्य

७. A. प्रकृतिप्रस्त्रयादुत्तरद-

४. L. यावत्

८. A. फलश्रुति

जीवनाय कम्” इति त्रीणि सूक्तानि जपति पुरस्तात् स्वस्त्ययैनानाम् ॥६॥
वरो दक्षिणा ॥७॥ एवं गावो गोष्टस्य मध्ये रुद्राय स्थालीपाकस्य हुत्वा
रौद्रैसूक्तैरग्निसुपतिष्ठते ॥८॥ संपाताभिः[तीभिः] सौमश्रीभिः सावित्रीमपरिभितां
जपेद् वेतसशाखाभिः कुशमुष्टिभिर्वा त्रिः प्रदक्षिणं प्रोक्षति गोसूक्तैरुपस्थानं
मुच्यते सर्वरोगेभ्यः ॥९॥ अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥१०॥

मुञ्च.....नानाम् ॥ ते पित्रादयोऽन्यार्थं कुर्वन्तः “मुञ्चामि त्वा हविषा
जीवनाय कम्” इति त्रीणि सूक्तानि जपन्ति । पुरस्तात् स्वस्त्ययैनानामयमन्यार्थं
विशेषः ॥ ६ ॥

वरो दक्षिणा ॥७॥

एवं.....षुते ॥ पवमपि व्याधितानामेव कुर्यात् । तत्र त्वेताचान् विशेषः ।
रुद्राय स्थालीपाकस्य हुत्वा रौद्रैः सूक्तैरग्निसुपतिष्ठेत अग्नये जुहुयाद् द्वौ मासौ;
ऋद्धर्मपि विशेषो वश्यते ॥ ८ ॥

संपा.....स्थानम् ॥ याः संपातीभिर्हुत्वा[हुताः] आपस्ताभिः वेतसशाखाभिः
कुशमुष्टिभिर्वा सावित्रीमपरिभितं जपेत्, पुनः पुनरावर्तयन् प्रदक्षिणं प्रोक्षति ।
गोसूक्तैरुपस्थानं गां च करोति । अथ स्तुतिवचनम्—मुच्यते सर्वरोगेभ्यः ॥ ९ ॥

अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥ कर्तव्यम् । इदमुभयत्र साधनम् ॥ १० ॥

१. A¹ and T. च जपेत्

६. A¹ and T add सावित्रीमपरि-

२. A¹. नमन्यार्थं विशेषो वरो

भितं जपति and omit it

T. स्त्ययनमन्याभिः

earlier.

३. T omits वरो...जपेत्

७. A. संपातीहुत्वा

४. A¹. रौद्रैः

८. L. आस्थाभिः

५. A¹ and T. वेदशाखा-

अथ द्वितीयः खण्डः

आवण्यां पौर्णमास्यां हस्तेन श्रवणेन वा अक्षतसकूनां स्थालीपाकस्य वा जुहुयात् “अग्ने स्वाहा” “विष्णवे स्वाहा” “आवण्यै स्वाहौ” “पौर्णमास्यै स्वाहा” “वर्षाभ्यः स्वाहा” इति ॥१॥ लाजानक्षतसक्तुंश्च सर्पिषा सन्धीयाग्नौ जुहुयात् “दिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा” “दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहा” इति ॥२॥ उत्तरेणाग्निं प्राग्प्रेषु कुशेषु शुचौ वा देशे “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरुच्छी-

अथ द्वितीयः खण्डः

आव.....हेति ॥ आवण्यां पौर्णमास्यां श्रवणसंयुक्तायाम् । आवण्यां पौर्णमास्यां इति पाठः । अक्षतसूक्तानां स्थालीपाकस्य वा जुहुयात् । श्रवणसकूनेष्व यावदुक्तं कर्म । “अग्ने स्वाहा” “विष्णवे स्वाहा” “आवण्यै[स्वाहा]” “पौर्णमास्यै स्वाहा” “वर्षाभ्यः स्वाहा” इति संशयनिवृत्यर्थं स्वाहाकाराज्ञानम् । संशयो हि आवण्यै पौर्णमास्यै इति ॥१॥

अत्र—

लाजा.....इति ॥ लाजानक्षतसक्तुंश्च सर्पिषा सह सन्धीय तस्मिन्नेवाग्नौ “दिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा” “दिव्येभ्यः स्वाहा” इति द्वे आहुती जुहुयात् । अग्नाविष्टधिकवचनम् । तस्मिन्नेवेति नियमार्थमुक्तम् । नैतदस्ति ; अनुक्तेऽपि हि स पद्म नित्यः शालाग्निः ; उक्तं हि—“पञ्चसु बहिश्शालायाः” इत्यत्र । एवं तर्हि पुनरग्नाविति कर्मान्यत्वार्थम् । अन्यदिव्यं सर्पबलिकर्म, अन्यतपूर्वोक्तं श्रवणकर्म इति च । तथा चैवोक्तं शौनकेन “आवण्यां पौर्णमास्यां श्रवणकर्म सर्पबलिकर्म च” श्रवणकर्मणोऽनन्तरं तंदहरेवारब्धव्यम् ॥२॥

उत्तरेण.....उपहरेत ॥ उत्तरेणाग्निं प्राग्प्रेषु कुशेषु कर्माभिसुख्यनिवृत्यर्थम्, उदगप्रानिवृत्यर्थं वा प्राग्प्रेषित्युक्तम् । शुचौ वा देशे “दिव्यानां सर्पाणां अधिपति-

१. A ¹ and T omit हस्तेन श्रवणेन वा	५. L omits लाजान्...स्वाहेति
२. A ² and T omit स्वाहा	६. L. सर्पबलिकर्म श्रवणकर्म च
३. A ¹ and T. जुहोति	७. A. तदहें
४. A ¹ and T omit दिव्येभ्यः	८. A omits उत्तरेण...हरेत्
सर्पेभ्यः स्वाहा	

यताम्” “दिव्याः सर्पा उच्चीयन्ताम्” इत्यपो निनयति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरनुलिम्पताम्” “दिव्याः सर्पाः प्रलिखताम्” इति फणेन वेष्टयति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरनुलिम्पताम्” “दिव्याः सर्पा अनुलिम्पन्ताम्” इति पैश्चगस्य पात्राणि निनयति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिसुमनस्यताम्” “दिव्याः सर्पासुमनस्यन्ताम्” इति सुमनस उपहरति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराच्छाद्यताम्” “दिव्याः सर्पा आच्छाद्यन्ताम्” इति सूक्ततन्तुमुपहरति । “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराङ्गताम्” “दिव्याः सर्पा आङ्गन्ताम्” इति

रुक्षीयताम्” “दिव्याः सर्पा उच्चीयन्ताम्” इत्यपो निनयति । एवमुक्तरत्र तत्क्रियायुक्ता मन्त्राः प्रत्येतव्याः । ततः फणेन वेष्टयति । ततो वर्णकस्य पात्रं निनयति । ततः सुमनस उपहरति । ततः सूक्ततन्तुमुपहरति । ततः कुशतरुणेनोपर्धाति उपहरे[रती]स्यर्थः । अञ्जनस्य करोति । तत आदृशेनेक्षयति । एवमान्तरिक्षाणां पार्थिवानां दिव्यानामिति करोति । सर्वत्र च तथैव मन्त्रा योज्याः । विस्त्रिरपो निनयनादीन्योगानियुनक्ति[?] । पूर्वमुच्चैस्तरामुच्चैस्तरां नीचैस्तरां नीचैस्तरां कथमिति चेत्? “दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरुक्षीयताम्” “दिव्याः सर्पा उच्चीयन्ताम्” इत्याकाशे अपो निनयति । द्वितीयं ततो नीचैस्तराम् । सुतीयं ततोऽपि नीचैस्तराम् । सकृदेव मन्त्रवाचनम्, न होमस्य त्रित्यमस्ति, उच्चैर्नीचैरिति संभवात् । ततस्तदहःप्रभृति राश्रौ वाग्यतः सोदकं बलिं दर्वेण आ उपघातमुपहरेत् । दर्वेण आ प्रत्यवरोहात् । कथम्, केन बलिं हरति? इत्युच्चते । तेऽत् “दिव्यानां सर्पाणामधिपतये नमः” “दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः” इत्यपो दत्त्वा तत ओदनं दर्वेणोपहस्य तेनैव नमस्कारान्तेन मन्त्रेण बलिमुपहरेत् । कुत एतद्वृग्यते? वैश्वदेवे द्यावापूर्थिवीये च बलिहरणे दृष्टत्वात् ॥

१. A¹ and T omit दिव्याः सर्पा
उच्चीयन्तां

२. T omits दिव्यानां.. प्रतिलिखन्तां
and adds it after अनु-
लिम्पन्ताम्

३. A¹. आबभीतां

४. A¹. आबभन्तां

५. A², सुमनस उपहरति

६. T omits दिव्यानां....उपहरति

७. A². सूक्त

८. A. उपलात

९. A omits this word.

१०. A. संभावास्तदहः

११. A omits this word.

कुशतरुणेनोपघातमञ्जनस्य करोति । “दिव्यानां सर्पणामधिपतिरीक्षताम्” “दिव्यास्सर्पा ईक्षन्ताम्” इत्यादर्शेनेक्षयति । एवंयान्तरिक्षाणां पार्थिवानां दिव्यानां तिक्ष्विरुचैस्तरां नीचैस्तरां इत्योदनद्रव्यै[दर्वे]जोपघातमा प्रत्यवरोहाद् रात्रौ वाग्यतस्सोदकं बलिषुपहरेत् ॥३॥ उपसर्गः ॥४॥

ननु दर्शनं लक्षणं नै भवतीत्युक्तम्, लक्षणसिद्धस्य बलाधारं दर्शनं करोतीति ; सत्यमेवमुक्तम् ; न वयमिहापि केवलेन दर्शनेनेति ब्रूमः । पुरस्ताद्वि प्राच्यां क्षेत्र-मर्यादायां गोमयेन परिमण्डलमित्युक्तेऽपि अभिग्रेतार्थसिद्धौ द्यावापृथिवीयं बलि-मुपहरेदित्यधिकमुक्तम् । तस्याधिकवचनस्य इदं प्रयोजनम्—अन्यत्रापि बलिहरणं भवत्येवमेवेति । तत एवं सिद्धस्य दर्शनमर्पि बलाधारं करोति । सोदकं चेति परिसङ्गार्थं गन्धादीनां द्यावापृथिवीये आस्तातानां निवृत्यर्थम् । दर्वेणोति कोऽयं निर्देशः ? ननु दर्वीं अन्यलिङ्गोऽपि शब्दो विद्यत शंत ब्रूमः । वाग्यतावस्थिताय पनं बलिमन्य उपपादयेत् ॥३॥

उपसर्गः ॥ उपसर्ग इत्यात्मनः कर्मणः उपसर्गः प्रारम्भ इत्यर्थः । स उपसर्गस्तदेव कृत्वा उत्सूज्यते ॥

इह प्रयोग उच्यते—लाजानक्षतसक्ततुंश्च सर्पिषा सत्त्वीय श्रावण्यां पौर्ण-मास्यां अवणकर्म कृत्वा ततः “दिव्यानां सर्पणामधिपतये स्वाहा” “दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहा” “आन्तरिक्षाणां सर्पणामधिपतये स्वाहा” “आन्तरिक्षेभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहा” “पार्थिवानां सर्पणामधिपतये स्वाहा” “पार्थिवेभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहा” “दिव्यानां सर्पणामधिपतये स्वाहा” “दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहा” पतावष्टावाहुतीर्हत्वा, उत्तरेणाग्निं प्रागश्रेष्ठु कुशेषु शूचौ देशे “दिव्यानां सर्पणामधिपतिरुक्षीयताम्” “दिव्याः सर्पा उक्षोयन्ताम्” इति यथोक्तमपो निनयति । “आन्तरिक्षाणां सर्पणामधिपतिरुक्षीयताम्” “आन्तरिक्षाः सर्पा उक्षीयन्ताम्” इति तथैवापो निनयति । तैतः “पार्थिवानां सर्पणामधिपतिरुक्षीयताम्” “पार्थिवाः सर्पा उक्षीयन्ताम्” इति तथैवापो निनयति । एवं सर्वत्र योजयम् । आदर्शेक्षणान्तं कृत्वा ततः “दिव्यानां सर्पणामधिपतये नमः” “दिव्येभ्यः सर्पेभ्यो नमः” इत्यपो

१. T omits आन्त...हरेत्

A¹. आन्तरिक्ष्याणां दिव्यानां पार्थि-
वानां
L. अन्तरिक्षाणां

२. A¹ omits this word.

३. L omits न

४. A omits इति

५. A omits this word.

अथ तृतीयः खण्डः

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यामैन्द्रं पायसः ॥१॥ “अश्विभ्यां स्वाहा” “अश्वयुग्म्यां स्वाहा” “आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा” “शरदे स्वाहा” “पशुपतये स्वाहा” “पिङ्गलाय स्वाहा” इति षट् पृष्ठातकस्य “आ गावो अगमन्” इति सूक्तेन प्रत्यृचं स्थालीपाकस्य हुत्वा मातृभिर्बत्सान् संस्तुजति तां रात्रिम् । अथ ब्राह्मणभोजनम् ॥२॥

दत्त्वा । एवमेव बलिं हरन्ति । ततः “आन्तरिक्षाणां सर्पाणामधिपतये नमः” “आन्तरिक्षेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” इत्यपो दत्त्वा, एवमेव बलिं हरति । ताः[ततः] “पार्थिवानां सर्पाणामधिपतये नमः” “पार्थिवेभ्यः सर्पेभ्यो नमः” इत्यपो दत्त्वा, एवमेव बलिं हरति । ततः “दिद्यानां सर्पाणामधिपतये नमः” “दिद्येभ्यः सर्पेभ्यो नमः” इत्यपो दत्त्वा, एवमेव बलिं हरति । एवमा प्रत्यवरोहाद् रात्रौ बलिं हुत्वा प्रत्यवरोहेऽष्टावाहुतीर्हुत्वा आदर्शेश्वान्तं कृत्वोत्सृजेत् ॥४॥

अथ तृतीयः खण्डः

आश्व.....यसः ॥ आश्वयुज्यां पौर्णमास्यामैन्द्रः पायसो होतव्यः । स्थाली-पाक एव पयोभूतस्त्वात् पायस इत्युच्यते । तस्माद्यथापकृति भवति । ततस्त्वस्मिन्नेव कर्मण्यादापस्याने “इन्द्राय स्वाहा” इति स्थालीपाकं हुत्वा—

अश्विभ्यां.....भोजनम् ॥ “अश्विभ्यां स्वाहा” “अश्वयुग्म्यां स्वाहा” “आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा” “शरदे स्वाहा” “पशुपतये स्वाहा” “पिङ्गलाय स्वाहा” इत्याज्येनैँ पलाहुतीर्हुत्वा “आ गावो अगमन्” इति सूक्तेन पृष्ठातकस्य जुहोति । पृष्ठातकभित्याज्यसंयुक्तं पयः, तत्पाणिना जुहोति । ततः कर्म परिसमाप्य तां रात्रिं मातृभिर्बत्सान् संस्तुजन्ति । अथ ब्राह्मणभोजनं कारयेत् ॥

१. A ¹ and T. पायसं स्थालीपाकेन	५. A ¹ and A ² omit प्रत्यृचं...
अपयित्वा	हुत्वा
२. A ² adds स्वाहा	६. A ¹ . Space is left out for
३. A ² omits शरदे स्वाहा	writing मातृभिर्बत्सरान्
४. A ² . पृष्ठातकस्य	७. L omits आज्येन

अथ चतुर्थः खण्डः

आग्रहायण्यां प्रत्यवरोहेत् ॥१॥ रोहिण्यां प्रोष्टपदासु वा प्रातः शमी-
पलाशमधूंकापामार्गशिरीषोदुम्बरकुशतरुणबद्रीणां च ॥२॥ तेषां मुष्टिमा-
दाय ॥३॥ सीतालोष्टुं च ॥४॥ उदपात्रे निधाय तस्मिन्निमेज्जय निमज्जये ॥५॥
“अप नः शोशुचदघम्” इति सूक्तेन त्रिः प्रदक्षिणं प्रोक्षति शशण्येभ्यः
पाप्मनोऽपहत्यै ॥६॥ उत्तरतो निधाय ॥७॥ मधुपकों दक्षिणा ॥८॥

अथ चतुर्थः खण्डः

आग्र.....रोहेत् ॥ आग्रहायण्यां प्रस्तवरोहेत् । प्रस्तवरोहणं कुर्यादित्यर्थः ।
पौर्णमास्यामित्यधिकारः ॥ १ ॥

रोहि.....दरीणां च ॥ रोहिण्यां प्रोष्टपदासु वा प्रातशमीपलाशमधूका-
पामार्गशिरीषोदुम्बरकुशतरुणबद्रीणां च ॥ २ ॥

तेषां मुष्टिमादाय ॥ मुष्टिमिति प्रमाणमुक्तम् । बद्रीणां च मुष्टिम् इत्येतत्वता
सिद्धे पुनस्तेषां इति वचनं तेषां सर्वेषां पृथग्मुष्टिमादाय इत्येवमर्थम् ॥ ३ ॥

सीतालोष्टुं च ॥ सीतालोष्टमिति सस्यलोष्टं सस्यमूलं गृहीतम् । लोष्टुं च ॥

उदपात्रे.....निमेज्जय ॥ तां मुष्टिं तस्मिन्नुदपात्रेऽवधावावधाय प्रोक्षति ॥

अप नः.....हत्यै ॥ गृहशान्त्यर्थमिति फलस्तुतिः ॥ ६ ॥

उत्तरतो निधाय ॥ निश्चातीत्यर्थः । एवं कृत्वोत्तरत उदपात्रं च मुष्टिं च
निदधाति ॥ ७ ॥

मधुपकों दक्षिणा ॥ आचार्याय मधुपके ददाति । द्रव्यनिर्देशे यथाग्रहणे ॥

१. A¹ and T. मधुपका

४. A¹ and T. कुशतरुणेभ्यः

२. A². निमन्त्य

५. A omits this word.

३. A¹ and T. omit this word.

“ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तशशरद्वर्षास्सुवितं नोऽस्तु ।

तेषां पशुनामृतूनां शतशारदानां निवात एषामभये स्याम स्वाहा ॥”

“अप श्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च ।

सप्त च वारुणीरिमास्सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वाहा ॥”

“श्वेताय वैदर्भाय स्वाहा” “विदर्भाय स्वाहा” “तक्षकाय वैशालेयाय स्वाहा” “विशालाय स्वाहा” इत्याज्येन ॥९॥ “सुहेमन्तः सुवसन्तः सुग्रीष्मः प्रतिभूषन्तां सुवर्षाः सन्तु नो वर्षाः शरदः शं भवन्तु नः” इत्यग्निमुपतिष्ठते । “स्योना पृथिवी भव” इति पृथिवीमनुमन्त्रय “शं नो भवन्तु वाजिनः” इति शमीशाखयाभिमृज्य “समुद्रादूर्मिः” इत्यभ्युक्ष्य प्रस्तरमास्तीर्य उयेष्टुदक्षिणापार्श्वैः संविशेरन् ॥१०॥ “प्रति ब्रह्मन् प्रतितिष्ठामि यज्ञे” इति दक्षिणैः ॥११॥ “प्रति पशुषु प्रतितिष्ठाम्यन्ने” इति सव्यैः ॥१२॥ “पत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि

ग्रीष्मो.....उयेन ॥ “ग्रीष्मो हेमन्तः” इत्यारभ्य षड्हाहुतीर्जुहुयादाज्येन । आज्येनेति द्रव्यान्तरवद्विधानं प्रकृतिनिवृत्यर्थम् । तस्माद्यावदुक्तमिह कर्म ॥९॥

सुहे.....शेरन् ॥ “सुहेमन्तः” इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमुपस्थाय “स्योना पृथिवी” इति पृथिवीमभिमन्त्रय “शशो भवन्तु वाजिनः” इति शमीशाखया तं देशं विमृज्य “समुद्रादूर्मिः” इत्यभ्युक्ष्य तन्त्रप्रस्तरमास्तीर्य उयेष्टु दक्षिणतः कृत्वा । स च तस्य भार्यापुत्राश्च संविशेरन् । पार्श्वैव्येष्टुदक्षिणा इति यथाज्येष्टुमित्यर्थः ॥१०॥

प्रति.....दक्षिणैः ॥ “प्रति ब्रह्मन् प्रतितिष्ठामि यज्ञे” इति दक्षिणैः पार्श्वैः संविशेरन् ॥११॥

प्रति.....सव्यैः ॥ “प्रति पशुषु प्रतितिष्ठाम्यन्ने” इति सव्यैः संविशेरन् ॥

प्रति.....दक्षिणैः ॥ ततः “पत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि क्षत्रे” इति दक्षिणैः पार्श्वैः संविशेरन् ॥१२॥

१. A¹ and T add न वै शेतस्या-

स्याहरेऽहिर्जधान किञ्चन

२. T omits वैशा...खायै

३. A¹ and T. सुविभूषन्तः

४. A¹ omits this word.

५. A omits प्रति...दक्षिणैः

६. A adds ततः

७. L omits ततः...दक्षिणैः

क्षते” इति दक्षिणैः ॥१३॥ “प्रत्यप्सु प्रतितिष्ठाम्यमृते” इति सब्यैः ॥१४॥ “प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि पुष्टौ” इति दक्षिणैः ॥१५॥ प्रस्तरे तां रात्रिं शेरते ॥१६॥ “उदीर्ध्वं जीवः” इत्युत्थाप्य “नमो मित्रस्य” इत्यादित्यमुपस्थाय यथासुखमत ऊर्ध्वम् ॥१७॥ “सुत्रामाणम्” इति शश्यामारोहेत् ॥१८॥ चैत्र्यां पौर्णमास्यां कर्कन्धुपर्णानि मिथुनानां च यथोपपादं पिष्टस्य कृत्वा

प्रत्यप्सु.....सब्यैः ॥ “प्रत्यप्सु प्रतितिष्ठाम्यमृते” इति सब्यैः पाश्वैः संविशेरन् ॥ १४ ॥

प्रति प्रजायां.....दक्षिणैः ॥ ततः “प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि पुष्टौ” इति दक्षिणैः पाश्वैः संविशेरन् ॥ १५ ॥

प्रस्त.....रते ॥ तस्मिन्नेव प्रस्तरे तां रात्रि सर्वे शेरते ॥ १६ ॥

उदी.....अत ऊर्ध्वम् ॥ ततः प्रभातायाम् “उदीर्ध्वं जीवः” इति स तात्त्वुत्थाप्य “नमो मित्रस्य” इत्यादित्यमुपतिष्ठते । अत ऊर्ध्वं यथासुखं सर्वे गच्छन्ति । नैतद्वक्तव्यम् । अर्थप्राप्त हि । एवं तहौतत्सकृत्कृत्वा अत ऊर्ध्वं यथासुखं करोति, न प्रतिसंवत्सरभवद्यं कर्तव्यम् । सकृद् कृत्वा पुनरक्षियायामदोषः । कियायामभ्युदय इति यथासुखमित्युक्तम् ॥ १९ ॥

सुत्रामाणमिति शश्यामारोहेत् ॥१८॥

चैत्र्यां.....लिकाः ॥ ततश्चैत्र्यां पौर्णमास्यां कर्कन्धुपर्णानि मिथुनानां च वृक्षाणां पर्णानि । मिथुना नाम वृक्षा असिन्देशो न सन्ति । यथोपपादवचनात् कर्कन्धुप्रयोगसिद्धिः । यथोपपादं यथासम्भवं पिष्टं कृत्वा एन्द्राशः तुष्णिलः कार्यः । तुष्णिलापक्षिराद्राश गुल्काः कार्याः । तथा कृत्वा शुचौ देशे निदधाति । नास्ति हि वचनस्यातिभारः । याचदुकं च कर्तव्यमेव । अदृष्टफलेषु कर्मसु युक्तिं परीक्षया ।

१. A adds ततः

५. A omits this sūtra.

२. A omits प्रत्यप्सु...सब्यैः

६. L omits तस्मिन्नेव

३. A adds ततः

७. A. सर्वैः

४. A omits ततः...दक्षिणैः

८. A. पत्राणि

ऐन्द्राप्रस्तुषिङ्गलो रौद्रगुलिकाः ॥१९॥ लोकतो नक्षत्राण्यन्वावृतश्च लोकतौ
नक्षत्राण्यन्वावृतश्च ॥२०॥

इति कौषीतकगृहे चतुर्थोऽध्यायः

देवताविधानं किमर्थम् इति चेत्, शापनार्थम्; यथा पितृमेधे “मैत्रावरुणीमाभि-
क्षाम्” इति ॥ १९ ॥

लोक.....तश्च ॥ लोकतः शास्त्रान्तर इत्यर्थः । अनास्त्रातनक्षत्रेषु कर्मसु
लोकतो नक्षत्राणि प्राह्णाणि, नानियमः । अथ कस्मात् पुण्ये नक्षत्रे विद्याति? नैष
दोषः; तत्र स्वशास्त्रविधानं नित्यम् । इदं च नित्यमन्वावृत इत्यनुप्रयोगः । अस्माभि-
रभिहितानि यानि सार्तानि कर्मणि शास्त्रान्तरविहितानि तान्यप्यनुविहितानि ।
एवमेव मन्तव्यानि । अथवा एकस्मिन्नपि कर्मणि अव्यक्ता अनुप्रयोगा अन्यत्र
प्रत्यक्षाश्च एतेऽनुप्रयोक्तव्याः ॥ २० ॥

इति कौषीतकगृहे[गृह्णविवरणे] चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

प्रथमः खण्डः

दर्शपूर्णमासादयः पौण्डरीकपर्यन्ताः श्रौताः पदार्था व्याख्याताः । चत्वारश्च पाकयज्ञा निपुणतरमुपपादिताः । इदानीं पितृमेधव्याख्याया अवसरः प्राप्तः । कः पुनरस्य क्रम इति? ऊर्ध्वं हविर्यज्ञप्रायश्चित्तेभ्य इति वदामः । तत्र हि श्रुतिवाक्यं पितृमेधस्य विधायकम् । “अथ यत्स्वैरग्निभिर्यजमानं संस्कुर्वन्ति देवरथो वा अग्नयो देवरथमेवैनं तत्समारोपथन्ति, स पतेन देवरथेन सर्वे लोकमेति सुकृतां यत्र लोकः” इति त्रयोदशाध्याये “दण्डवास्थीन्युपनह्न” इत्यत्र पाठ इति केचित् । नैतदुप-पन्नम् । प्रसिद्धं हि प्रेतस्य दहनमनूद्यते तत्र “पुत्रं वा भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यज्ञेरन्” इत्येतदत्र विधीयते । तस्मात् श्रुतिक्रमः । किमर्थं पुनर्बाह्यपाठः क्रियते? रहस्यत्वात् धर्मवैपरीत्यज्ञापनाय । यथा महाव्रतमेकादशादशयोरध्यायोर्मध्ये पठितव्यं सैत् रहस्यत्वात् बहिः पठयते । तत्रेदं विचार्यते—पितृमेधस्य कर्ता किं तत्फलेन सम्बद्धयते, आहोस्त्रित् प्रेत इति? कर्तेति केचित्; कर्तुः फलसंयोग-वचनात् । यो हि यस्याः क्रियायाः कर्ता स तदीयेन फलेन सैम्बद्धयत इति । अनै-कान्तिकमेतत् । पाचका अन्यार्थमपि पचन्तो दृश्यन्ते; शब्दावगम्यश्च वैदिकानां फलसंयोगः, नानुमानविषयश्च । संस्कर्तव्यास्याहिताग्नेः फलमाह “स्वैरग्निभिर्यजमानं संस्कुर्वन्ति” इति द्वितीयाविभक्तिः धूयते । कर्तुरिति[कर्तुर्हि] यत् क्रियया प्राप्तुमिष्टतमं तत् कर्मसंशम्; तत्र च द्वितीयामामनन्ति “कर्मणि द्वितीया” इति । यजमानशब्दादुच्च-रन्ती द्वितीयाविभक्तिर्यजमानशब्दवाच्यस्यार्थस्य प्राधान्यमवगमयति । तस्मात्संस्कारार्थमेतदिति मन्यामहे । संस्कृतैः पुरोडाशादिभिर्यथा यागसिद्धिः, तथा यजमानेन संस्कृतेन कर्तुः प्रयोजनसंसिद्धिः इति चेत्, न, अश्रवणात्; पुरोडाशादिभिः संस्कृतः यागः धूयते । यागाच्च फलम् । इह संस्कृतेन यजमानेन कर्तुरन्यत् प्रयोजनं न अूयते । न चाप्रमाणं कल्पयितुं शक्यम् । फलसंयोगश्च यजमानस्य श्रूयते, “स

१. L. श्रुतिधर्मकर्म किमर्थे

४. A. आहोसि

२. A. समुद्रहरस्य

५. A. संबुद्धते

३. A. तत्फले

६. A. अन्धार्थ

प्रथमः खण्डः

जीवतः कर्माणि विसमासे चेदभिप्रेयात् ॥१॥ मरणान्तमेकाहेषु ॥२॥

पतेन देवरथेन” इति । बहुवचनान्तत्वात् कर्तृनिरपेक्षम् । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमाद-धीत” इत्यात्मनेपदश्चवणात् य आधाता तस्य अग्नय उपकुर्वन्ति, नान्यस्येति । अग्नीनां यथानाश्च[?]प्रतिपत्तिरत्र; श्रूयते चान्यत्र न प्रतिपद्यते । तस्मादपि प्रेतस्य फलम् ।

“निषेकादीनि कर्माणि इमशानान्तानि सर्वशः ।

यः करोति वृनो यस्य तस्य ऐश्विगी[स तस्यत्विगि]होच्यते ॥”

इति विस्पष्टं भगवता मनुजा अयमर्थः कीर्तिः । कथं पुनरजीवतः क्रत्विग्याज्य-लक्षणः सम्बन्ध इति विप्रतिविधाय मरणात्तदीयद्रव्यविनियोगाच्च शुनस्कर्णस्तो-मवत् । यथा शुनस्कर्णस्तोमे “ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञम्” इति सम्प्रेष्य यजमा-नेन नियते, पुनस्तदीयेन द्रव्येण कर्मशेषमृत्विजः परिसमापयिष्यन्ति, सुप्रसिद्ध-त्वात् । अप्रतिविधाय केचिन्नियन्ते । सर्वप्राणिभिरभ्युपगतमेतत् । ततः प्रेतस्यैव फलम् । तस्यैवेद्मादिमं सूत्रम्—

जीवतः.....प्रेयात् ॥ जीवतो यजमानस्य कर्माणि फलदार्थीनि । विसमासे कर्माणि यजमानो यदि प्रेयात् शरीरसुत्सृजेदित्यर्थः । परिसमाप्तिवचन उत्सर्गः । “अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा धा स्यालात्” इत्यत्र विजामातुः असमाप्तजामातुः’ इति भगवता यास्कमुनिना कीर्तिम् । बहुयजमानके सत्रकर्माणि जीवतो यजमानस्य फलसंयोगो भवति, न प्रेतस्य “यजेत सर्वकामः” इत्युच्यते । “पूर्वापरीभूतं भावमार्घ्यातेनाचष्टे, वजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्” इति वचनात् यः परिसमापयति तस्य फलसम्बन्धः । समाप्तिरेव शब्दार्थः; उपक्रमोऽर्थगृहीत इति केचित् । तथापि जीवतः कर्माणि इत्युपपन्नम् । अपरे द्व्याचक्षते । जीवता यानि कर्माणि प्रारब्धानि, तानि कर्माणि मध्ये मृतस्यापि उपकरिष्यन्ति । शुनस्कर्णस्तोमेऽन्यो दीक्षते, पुत्रो वा भ्राता वा; स तस्यत्विकूला-नीयः अग्निभिरभिसम्बन्धात्; न हि पैराग्निषु क्रियमाणं कर्म परस्य फलदं भवति ।

१. A¹. जीवितः

४. A omits एव

२. L. र्थि

५. A. वाग्निषु

३. A. यजमानो क्रियते

नास्ति तस्य समापनम् ॥३॥ प्रेतमाहिताभिं ज्ञात्वाजस्मानग्रीन् कुर्वन्ति ॥४॥

उपग्रहविशेषादुभयोः फलाभावात्—इति केचिद्मन्त्यन्ते । आरभ्य परिसमापयन् फलेन सम्बद्धयते इति शब्दार्थः । इह चान्य आरभते, अन्यः परिसमापयिष्यति । सर्वथा इदं सूत्रं योजयितुं शक्यते । सर्वगतस्यात्मनो गमनाभावेऽपि प्राक्तनशरीराभिसम्बन्धं धर्माधर्मनिमित्तं तत्प्रक्षये समुत्सृजन् प्रयातीत्युपचर्यते ॥ १ ॥

यर.....हेषु ॥ मरणान्तो[मरणमन्ते] यस्य तदिदं मरणान्तं कर्म । परार्थं हि समाप्तिः । न हि तस्य पारार्थ्यम् । अहीनेष्वप्ययं न्यायस्तुल्यः । तस्मादेकाहशब्दो लक्षणार्थः । एकाहेष्वहीनेषु चेति । किमर्थं पुनस्तथा सूत्रं न प्रणीतम्? अहीनानामुभयधर्मत्वाप्नार्थम् । एककर्तुका अनेककर्तुकाश्चाहीनाः श्रूयन्ते । “यदेकविधं तदेकरात्रेणाप्रोति” इत्युपकम्य एकवचनार्थैः शब्दैरभिसंबन्धादेककर्तुका अस्माकमहीना अदीक्षिता दीक्षितं याजयेयुरिति चोक्तम् । “द्विप्रभृतयोऽष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्ता यजमाना वा अहीनेन संयज्जेरन्” इति श्रुत्यन्तरम् । एककर्तुकत्वमेकाहेस्तुल्यो न्यायः । अनेककर्तुकत्वे हि सत्रैः शापनार्थमेकाहेष्वित्युक्तम् । हर्विर्यक्षमध्यमृतस्याप्येकाहेतुल्यो न्यायः, न्यायप्रदर्शनार्थत्वात् सूत्रस्य ॥ २ ॥

नास्ति.....पनम् ॥ तस्यैकाहस्य समापनं समाप्तिर्ण विद्यते । ननु च पूर्वेषैतत् सिद्धम्, मरणान्तिकमेकाहेष्विति । मरणान्तं चेत् कर्म, कथं समापनशङ्का? समापनप्रकारं केचिद्दिवदधिति—“पाऽयां हविषि निधाय द्रोणकलशे सोमम् ‘यदेवाः’ इति ज्ञुयात्” इति । तदपि मरणान्ततया प्रायश्चित्तं न मृतस्येति शापनार्थं नास्ति तस्य समापनमित्युक्तम् । शुनस्कर्णस्तोमे तु समापना[नवचना]त् समापनम् । अन्यत्र न तादृशं वचनमस्ति । यदि पूर्वस्यामाहुतौ हुतायां यजमानो द्वियेत उत्तरामाहुतिं भस्मनि ज्ञुयादिति समाप्त्यभावं दर्शयति । कर्ता च फलार्थी कृतः; कः पुनरन्यः समापयितुमर्हति? शरीरमस्तीति चेत्, न शरीरार्थं फलम्, अचेतनत्वाच्चैव । यथ शरीरवान् नित्यः सर्वगतः स फलेन सम्बद्धयते । स चेदं शरीरमुत्सृज्य प्रागुपचित्कर्मानुरूपं शरीरमुपादाय कापि गृतः; कोऽन्यः समापयिता?

१. L omits अनेक...न्यायः

३. A. कर्मानुदूलरूप

२. A. तस्याश्च

४. A omits कापि गृतः

अथवा योऽसौ समापनप्रकारः शास्त्रान्तरेष्वास्त्रायते, तस्य प्राक्कनकर्मसमापनत्व-प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते । मरणनिमित्तं प्रागुपात्तानां हविषां प्रतिपादनमात्रमेतदुच्यते, न कर्मसमापनं फलसंयोगमा[योगो वा । आ]रभ्य समापयतो हि फलम्, नैकदेशमनुतिष्ठते[तः] । एतेन न्यायेन पाकयज्ञेषु हविर्यज्ञेषु समापनाभावः सिद्धः । न्यायप्रदर्शनार्थं हीदं वचनम् ॥ ३ ॥

प्रेत.....र्वन्ति ॥ आहिता अश्वयो येन स आहिताग्निः; तं प्रेतमुत्कान्तप्राणं सम्यग् ज्ञात्वा अजस्त्राननुपरतदीप्तानश्चीन् कुर्वन्ति । आहिताग्निशब्दस्य यौगिकत्वाद्यजमाने पत्न्यां चाविशेषात् । द्वयोर्हि साधारणोऽग्निसम्बन्धः “क्षौमे वसानावश्चिमादधीयाताम्” इति श्रूयते । अजस्त्रशब्दोऽनुपरमवचनः । गार्हपत्योऽजस्त्र एव आहवनीयान्त्राहार्थवचनाभिप्रायमजस्त्रतावचनम् । बहुवचनमनुपयनं इति चेत्, सम्यावसर्थाभिप्रायं भविष्यति । एकयोन्यभिप्रायवचनं नित्यधृतपक्षे नित्यमजस्त्रा एवाग्नयः गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरतीत्यग्निहोत्रपकरणे समाप्तानात्तदर्थमुद्धरणमन्त्रः । अस्य तु तृष्णीमेव कर्मणे कर्मणोऽग्निः प्रणीयते; “अपवृत्ते कर्मणि लौकिकः सम्पद्यते” इति वचनम् । तत इह पैतृमेधिकाय कर्मणे उद्धरणं प्राप्तमेव तृष्णीं प्रतिपत्तिकर्मत्वादप्राप्तिमाशङ्कमानेन आचार्येणोच्यते । आहुतिसन्तापादपूर्वार्थतायां सिद्धायां उद्धरणस्य कर्तव्यता न्यायप्राप्ता कीर्त्यते । कुर्वन्तीति बहुवचननिर्देशो नियतकर्तृकत्वज्ञापनार्थः । इतरथा संस्कर्तुरेवोद्धरणं स्यात् । अन्वाहार्थपचनमपि यथाप्रकृति निष्पादयन्ति । सम्यावसर्थपक्षे तावपि यथाप्रकृति निष्पादयन्ति । आधाने हि या यस्य योनिः सा अन्यत्रापि भवितुमर्हति । वैकल्पिकत्वादसदाचार्येण सम्यावसर्थौ कथिदपि न कीर्त्येते । ग्रहणपक्षे प्रतिपत्तिः कर्तव्यैव । कृतानां हि द्रव्याणामुपक्रमविशेषादन्यप्रयोजनसाधनायासमर्थानां येनकेनवित्प्रकारेण प्रतिपत्तिः कर्तव्यैव । नियमकारिणि शास्त्रे सति नियमस्यार्थवत्त्वाददृष्टार्थतानुसीयते ॥ ४ ॥

किं यथाप्रकृत्यश्चीनां विहारः, आहोस्ति अस्ति कथिद्विशेष इति—

अत्रोच्यते ॥

१. A. समापनता च

३. L omits this word.

२. A. अन्यत्र

४. A. यति

विहारं दक्षिणतो विहृत्य ॥५॥ कुशानामेवंमग्रता ॥६॥ तेष्वेनं गार्हपत्यस्य पश्चादक्षिणाशिरसं निपात्यान्तरेण गार्हपत्याहवनीयावेवं गार्हपत्य आज्यं

विहा.....हृत्य ॥ दक्षिणतो विहारं कृत्वा अजस्त्रानश्चिन् कुर्वन्ति, पैतृमेधिकं वा कर्म प्रतिपद्यते इति वाक्यशेषः । पूर्वकालतायां स्वर्यमाण उत्तरकालभाविपदार्थ-सत्त्वामवगमयति । अत्र अर्थग्रकरणवशादध्याहारः । गार्हपत्याद् दक्षिणाहवनीय-मुद्धरति, तदा आनुपूर्व्येणान्वाहार्यपचनः । एवं दक्षिणापवर्गो विहारो भवति । तत्र तु वचनं प्रसिद्धम्; न हि न्यायः तादृशो विद्यते ॥ ५ ॥

कुशा.....ग्रता ॥ कुशानां दर्भाणामस्मिन् कर्मण्युपादीयमानानामेवमग्रता दक्षिणाग्रता भवति । ननु च—“दक्षिणान्यायायानि पित्र्याणि” इत्येव सिद्धं दक्षिणाग्रत्वं सिद्ध्यति । न ह्येतत् पैतृकं कर्म । अश्वीनां यज्ञपात्राणां च कृतप्रयोजनानां प्रतिपत्त्यर्थमेतत्कर्म । कुतः प्राप्तिरिति? वचनाश्रिति केचित् । वयं तु न्यायत इति वदामः । न केवलमेतत् प्रतिपत्तिकर्म, अर्थकर्मापीति वदामः । अष्टाचत्वारिंशत्सु संस्कारेषु गणितत्वादन्यसंस्कारकर्मवत् फलवदेतत् कर्म; फलवति च कर्मणि कृतप्रयोजनानि द्रव्याणि प्रतिपद्यन्ते । यमहोमादीनां तादर्थ्ये न श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः परिच्छिद्यते । होमत्वाददृष्टार्थता शक्या वष्टतुम् । प्रेतफलनिष्पत्त्यये च क्रियमाणं कर्म पैतृकमुच्यते । तस्मात् प्राप्तमेव दक्षिणाग्रत्वम् । न्यायप्रदर्शनार्थं चैतद्वचनम् । ततः प्राचीनावीतित्वमपि कर्तव्यम् । पितृकर्मता हि न्यायप्रसिद्धा ख्यापिता, न दक्षिणाग्रतामात्रस्य नियमः ॥ ६ ॥

तेष्वे.....यर्चा ॥ तेषु कुशेषु दक्षिणाग्रेषु एनं प्रेतं दक्षिणाशिरसं गार्हपत्यस्य पश्चाद्विषय निक्षिप्य शाययित्वा पुनरन्तरेण गार्हपत्याहवनीययोरेवं दक्षिणाग्रेषु कुशेषु दक्षिणाशिरसं शाययन्ति । द्वयोर्देशयोर्विकल्पमेके मन्यन्ते, अदृष्टार्थतापरिहाराय । न ह्येकस्मिन् देशे निपात्य तत्र किंचित् अकृत्वा पुनरन्यस्मिन्प्रदेशे निपातनात् अदृष्टमस्तीति । तदनुपपञ्चम् । समानकर्तृकयोर्हि पूर्वकाले कृत्वा भवति, न वैकल्पिकयोः । शब्दप्रमाणैका हि वयम् । यच्छब्द आह, तदसाकं प्रमाणम् । शब्दश्च समुच्चयमाह, न विकल्पम्; तस्माददृष्टार्थं पूर्वं शयनम्, अन्वारम्भार्थ-मुक्तरम् । गार्हपत्य आज्यं विलाप्य सम्यग्निवलयनं कृत्वा पवित्राभ्यासुत्पूर्य स्फुचि

१. A². अग्रतः

२. A. प्रमाणता

विलाप्योत्पूय सुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वान्वारब्धे प्रेत आहवनीये जुहोति
जुहां चतुर्गृहीतं स्तुवेण गृहीत्वा प्रेतमन्वारब्धं कृत्वा “परेयिवांसम्” इत्येतयर्चाँ
आहवनीये जुहोति । “आज्यं विलाप्योत्पूय” इति गृह्यप्रोक्तः पात्रसंस्कार आज्य-
संस्कारश्च लक्ष्यते । “आज्यसंस्कारः सर्ववृ” इति वचनादतत्प्रकृतिकेष्वपि प्राप्नोति ।
इह गार्हपत्यसंबन्धार्थमुच्यते । इतरथा यस्मिन्नग्नौ होमः तस्मिन्नेवाज्यसंस्कारः
प्राप्नोति । विलाप्याधिश्रित्येत्यर्थः । अधिश्रयणं च विलापनार्थम् । न हि दृष्टे सत्य-
दृष्टकल्पना न्याय्या । अधिश्रयणं तत्र कृत्वा उत्पवनमाहवनीये समीपे स्यादिस्या-
शङ्कानिवृत्यर्थमुभयं गार्हपत्य एव कर्तव्यमित्युक्तम् । सत्यपि स्तुकशब्दस्य सामान्य-
वचनत्वे होमार्थत्वाज्जुहूरभिधीयते । “आहवनीयः सर्वाङ्गुतीनां जुहूश्च पात्रम्” इति
प्राप्ता जुहूश्चतुर्गृहीतसंबन्धार्थमनूद्यते । गार्हपत्यस्य प्रकृतत्वादाशङ्कानिवृत्यर्थ-
माहवनीयग्रहणम् । एकां प्रतीयादन्यत्रेति वचनात् “परेयिवांसम्” इत्येव
सिद्धमेतयर्चेत्यनर्थकम् । तस्यैतत् प्रयोजनम्—एतयेति प्रकृतिवाच्चिना सर्वनामशब्देन
लिङ्गेशः तदादीनामृचां पितृमेधार्थतां ख्यापयति । “परेयिवांसम्” इत्यारम्भ्य दशा-
क्षरपर्यन्ता मन्त्राः पितृमेधार्थी इति ज्ञाप्यते; न तत्र आसां क्रचामन्यत्प्रयोजनं
श्रूयते । काश्चिदेवर्चोऽन्यत्र विनियुक्ताः । क्रमार्थत्वादास्त्रायस्य विनियुक्तानामपि
मन्त्राणां यथालिङ्गं विनियोगः कर्तव्यः । वैकलिपकत्वज्ञापनार्थमाचार्येण प्रतिपद-
मनूका । तैत्तिरीयाणां च पितृमेधे बह्यो क्रचः पठिताः । तद्वचनान्वीक्षणालिङ्ग-
विशेषसंयोगाच्च सर्वांसामृचां विनियोगो न्याय्यः । अविनियुक्तानां वाचस्तोमे
आश्विने वाभ्युदये विनियोगो भविष्यतीति चेत्, नैतन्याय्यम्; सङ्घयाविवृद्धिमात्रं
स्तोमातिशंसनार्थं वाचस्तोमे कीर्त्यते, न देवतान्यत्वम् । तस्मात् तत्र तद्वेवत्याभिः
तच्छन्दस्याभिः स्तोमातिशंसनं कर्तव्यम् । अभ्यावृत्तिभयात् प्रकृतयोश्छन्दोदेवतयोः
परित्याग इति चेत्, सर्वथा वयं अभ्यावृत्तेन मन्यामहे । प्राकृतपरित्यागेऽप्यभ्या-
वृत्तिमन्तरेण स्तोमो न पूर्यते । स्तोमातिशंसनं च बाह्यो गुणः; शस्त्राणां देवता

१. A. गृहीश्चतु

३. A omits अपि

२. A. देवतादन्यत्वे

प्रत्यासन्ना। तस्या हि स्तुतिः समेता[मवेता]। न च विप्रकृष्टगुणानुजिघृक्षया सञ्जिकृष्ट-
गुणपरित्यागो न्यायः। तस्मादपि प्रकृतयोश्छन्दोदेवतयोरपरित्यागः। अभ्यावृत्त्यैव
स्तोमातिशंसनं कर्तव्यम्। आश्विने चाभ्यावृत्तिक्रमो ब्राह्मणे कीर्तिः। “अथ यद्याम्नेयं
क्रतुं पुरा कालात् समतीयात्” इत्यारभ्य तत्र च मण्डूकसूक्तादीनामपि विनियोगः।
पाठ पूषामनर्थक इति चेत्, पारायणार्थो भविष्यति। पारायणमपि निमित्ते चोदि-
तम् “बहून्यपतनीयानि कृत्वा त्रिभिरनश्वन् पारायणैः कृतप्रायश्चित्तो भविष्यति”
इत्येवमादिवचनात्। स्मार्ते तद्वचनमिति चेत्, स्मार्तमपि अगृह्यमाणकारणं
श्रुत्यविरुद्धं ग्राह्यमेव। शौचाचमनवच्चाधिकारिकाणि तादशानि वधनानि। न
ह्यचरितप्रायश्चित्तस्य वैदिकेषु कर्मस्वधिकारः। तस्मादनन्यार्थत्वात् पितृमेधे
वथालिङ्गं मन्त्रविनियोगः कर्तव्यः। इहापि संहिताप्रयोजनमिति चेत्, लिङ्गविशेष
उपरुद्धेत; प्रकरणं च वाऽयेत; “सर्वासां चाज्याहुतीनाम्” इति परिभाषितत्वात्
पाकयज्ञिको होमः प्राप्नोति चेत्, “चत्वारः पाकयज्ञाः” इति प्रकृतत्वात् पाकयज्ञेषु
स होमकल्पः। त्रेताग्निसंबन्धे च कर्मणि पाकयज्ञशब्दो न प्रवर्तते। “महान्तं
कोशमिति त्रिः पर्युक्षति सर्वं” इति सेत्यपि सर्वग्रहणे पाकयज्ञप्रकरणात्
तद्विषयः सर्वशब्दः यथासर्वे धृतं पीर्तमिति। यदि च पूर्वजातीयकेऽवभीष्म-
भविष्यत् सूत्र पूर्व पर्यभाषिष्यत, न गृह्णे। तस्मात् पर्युक्षणं न कर्तव्यम्। सुकृस्तुव-
संस्कारो गृह्यप्रोक्तः कर्तव्यः। “आज्यसंस्कारः सर्वं” इत्येव सर्वचिषेदतायामाज्य-
संस्कारस्य सिद्धायां नासंस्कृतेन ज्ञायादिति वचनात् पात्रावेक्षमसंस्कृतेन पात्रेण
होमो न कर्तव्य इति। तत्रापि सर्वशब्दः प्रकृतपाकयज्ञविषय इति चेत्, न;
आनर्थक्यप्रसङ्गात्; तत्प्रकृतित्वादेव पाकयज्ञवाज्यसंस्कारः पात्रसंस्कारश्च प्राप्तः,
नातत्प्रकृतिकेषु। समिद्धोमादिषु प्राप्तिरस्ति, संस्कृतेनाज्येन पात्रेण वा प्रयोजना-

१. L. असुरा

६. A. स्फीतं

२. A. मन्त्रलिङ्ग

७. A. omits this word.

३. A. यज्ञधर्मेण

८. A. के स्थिष्टं

४. L. त्रेतानन्ताग्नि

९. A. भाष्यत

५. L. सत्यघर्मर्णसर्व

“परेयिवांसम्” इत्येतयर्चा ॥७॥ एवं गार्हपत्ये ॥८॥ एवमन्वाहार्यपचने ॥९॥

भावाद्वचनप्रामाण्यात् । संस्कृतं पात्रं समिद्धोमादिषु क्रियताम् इति चेत्, संस्कारं पवासौ न स्यात् ; संस्कारो हि नाम सम्भवति, यः संस्कारः संस्कर्तव्यस्य प्रयोजनान्तरे सामर्थ्यं जनयति । तस्मादेवमर्थमेव तद्वचनम् । तस्मात् कर्तव्यं एव पात्रसंस्कारः आज्यसंस्कारश्च ; तत्रोक्तत्वाद् गार्हपत्य एव पात्रसंस्कारः कर्तव्यः । पकाग्निसंबद्धौ हुमौ प्रकृतौ श्रूयते । तथा च सहसंस्कारप्रस्थयो विस्पष्टः शाखान्तरैः शाखान्तरी-याश्च विशेषा असति विरोधे ग्रहीतव्याः ॥ ७ ॥

एवं गार्हपत्ये ॥ एवं गार्हपत्ये होमः कर्तव्यः ॥ ८ ॥

एव.....चने ॥ अन्वाहार्यपचनेऽप्येवमेव होमः कर्तव्यः । अग्निसंस्कारार्थ-त्वात् सभ्यावस्थयोरपि कर्तव्यं इति केचित् । तैदनुपपत्नम् । न ह्यग्निसंस्कारार्थता होमस्य श्रुत्यादीनां षणां विनियोगकारणान्तामन्यतमेन परिच्छिद्यते । द्रव्यदेवता-संबन्धस्याभ्युपपत्तेरवृष्ट्यार्थता न्याय्या । पाराशर्यं चाहवनीयादीनां सप्तमीसंयोगा-दवगम्यते । द्वितीया हि संस्कारकर्मणि प्राप्नोति । “विष्णवे शिपिविष्टाय प्रातर्दौहिते पयसि चरुम्” इत्यपि सप्तमीसंयोगे प्राधान्यं पयसो वृष्टम् इति चेत्, तत्रोपपद्यते ; तत्र हि प्रमाणान्तरेण पयसः प्रदेयत्वमवगतम् । इहाभ्युदये निमित्ते प्रकृत्या[कृताया] देवताया अपनयः । देवतान्तरसंबन्धश्च पयसः श्रूयते ; नापूर्वं पय उपादीयते । ‘प्रावारे सुमनसो वास्यन्तां गृहे वा गावो वास्यन्ताम्’ इति लोकेऽर्थलक्षणत्वाद्यवहा-रस्य गृहप्रावारार्थता[रार्था] क्रिया परिच्छिद्यते । इह पुनर्न ताहशं कारणमस्ति, बेन कारणेनाहवनीयादीनां प्राधान्यमनुमीमहे । तस्मादवृष्ट्यार्थत्वाद् यावदुक्तमेव कर्त-व्यम् । सेभ्यावस्थयोः प्राप्तिर्नास्ति ॥ ९ ॥

१. A. अतिस्पष्टः

४. A. णामन्यतमेन

२. L omits this word.

५. L omits देवताया अपनयः

३. A. तदुपपत्नं

६. L. यज्ञाव-

अन्वाहार्यपचने चरुं जीवतण्डुलं श्रपयन्ति ॥१०॥ गार्हपत्ये मैत्रावरुणीमा-
मिक्षाम् ॥११॥ अथैनं दक्षिणतः परिश्रिते निपात्य संहार्य लोमनखानि

अन्वा.....यन्ति ॥ जीवतण्डुला अविकृतरूपा ऋदिमानभागता ईषत्पक्ता यस्य
चरोः स जीवतण्डुलश्वरुः । तमन्वाहार्यपचने परिकर्मिणः श्रपयन्ति ॥ १० ॥

गार्ह.....मिक्षाम् ॥ मैत्रावरुणीमामिक्षां गार्हपत्ये श्रपयन्ति इति वाक्यशेषः ।
तसे पथसि दध्न्यानीयमाने आमिक्षा निष्पद्यते, वाजिनं च । प्रयोजनाभावाद्
वाजिनसुरसूज्यते, आमिक्षोपादीयते । मित्रावरुणौ यस्या देवता स्येयं मैत्रावरुणी
आमिक्षा । देवतासंबन्धाद्यागः कर्तव्य इति केचित् । न हि मित्रावरुणाभ्यामामि-
क्षाया अन्यो हि संबन्धः । प्रदानात् सम्भवति, प्रदीयभाना च संकर्मिका भवितु-
मर्हति इति तत्र अग्न्यन्वाधार्यादिगोमतीयर्थन्तं तत्कर्तव्यम्, इविस्सामान्यबलीय-
स्त्वाच्च वृथन्वन्तात्प्रभागौ भवतः । यागे छते रोषकार्येषु कृतेषु यत् परिशिष्टं क्षत्
पाण्योनिधातव्यमिति, तदनुपपन्नम् । देवतासंयोगाद्यागः कर्तव्य इत्यानुमानिक-
विज्ञानं पाणिना संयोग आमिक्षायाः प्रत्यक्षः नैकदेशसंयोगः । एकदेशसंयोगे
चामिक्षाशब्दो गौणः स्यात् । मुख्यार्थसम्बवे च गौणो न ग्रहीतव्यः । तस्यादामिक्षा
न यागार्थाः; देवतासंयोगस्त्वद्वृष्टयः; मैत्रावरुणीयमामिक्षेति संचिन्तनाददृष्टं भवति ।
विधानार्थैव वा, यथा “तासां वार्हस्पत्यं मध्य उपदधाति” इति सत्यपि देवतासंयोगे
उपधानार्थता चरोर्याङ्किकैरभ्युपगता, तद्वदेतद् द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

अथै.....इति ॥ प्रेतं विहारस्य दक्षिणतः परिश्रिते देशे निधाय लोमनखानि
कुशलेन ब्राह्मणेन संहारेत्[रथेत्] वापयेत् । शूद्रसंस्पर्शो हि प्रेतस्य प्रतिषिद्धम्
“अस्त्वर्था श्वाहुतिः सा स्यात् शूद्रसंस्पर्शदूषिता” इति । लौमनखानीति कृतपद्मा-
[कृतद्वन्दा]नामेकशेषः; ततो बहुवचनं प्रयुक्तम् । बहूनि शालीपाठनानि यथा उभयं
हि दृश्यते इति यकाणेरेणाभ्युपगतम्[?] । प्रेतस्येत्यनुच्यमाने लौमनखावापनं संस्कर्तु-
रित्याशङ्कयेत्; तद्युदासार्थं प्रेतस्य इत्युच्यते । आप्नाव्य श्वापयित्वा गन्धपुष्पाभर-

१. A¹ and T omit this word.

६. L. धानाधिभिन्नत्रै कर्तव्यम्

२. T. श्रपयति

७. L. सन्ति नादृष्टं

३. L. प्रदानं

८. L omits लौम...स्तेत्यनुच्य

४. A. संघर्मिका

९. A. omits संस्क...ङ्कयेत्

५. L omits इति

सू. २.]

पञ्चमोऽध्यायः

प्रेतस्याप्ताव्यालङ्कृत्याहतेन वाससा परिदीत “इदं त्वा बस्त्रं प्रथमं न आगन्” इति ॥१२॥ अथेतरदपैति “अपैतदूहयदिहाविभः पुरा” इति ॥१३॥ तदस्य पुत्रः परिधायाजरसाद्वसीत “इष्टापूर्तमनुसंपश्य दक्षिणाँ यथा ते दत्तं बहुधा विवन्धुषु” इति ॥१४॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथोद्युक्तं गार्हपत्य आदीप्याग्रतो हरन्ति ॥१॥ अथाजम् ॥२॥ अथ पादिभिः यथोपपाद्मलङ्कृत्य अहतेनाहुप्रयुक्तेन प्रक्षालितोपपातेन वाससा परिदीत इति परिधापयेत् “इदं त्वा बस्त्रं प्रथमं न आगन्” इत्यनेन मन्त्रेण परिधापयेत् इति प्राप्ते तस्याचेतनत्वात् स्वातन्त्र्याविवाक्षा स्यात् । अप्येतु [अत्र तु] विवक्षाक्षोया [क्षापेक्षया] परिदधेति[दधीतेति] प्रयुक्तः ॥ १२ ॥

अथ.....रेति ॥ इतरद्वस्त्रं प्रेसारितमनेन मन्त्रेणापगमयति । अपगमयतीति प्राप्ते णिलोपः छान्दसः । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति । छन्दोऽर्थत्वात् “बहुलं छन्दसि” इति सर्वे विधयो भवन्ति, नातो णिजुत्पद्यते ॥ १३ ॥

तद.....ष्विति ॥ तद्रसनमपनीतस्य प्रेतस्य पुत्रः परिधाय वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण ततः पैतृमेधिकं कर्म कुर्यात् । समाप्ते पैतृमेधिके कर्मणि आजरसाद्वसीत । आच्छादनायोग्यं यदा भवति, तदा तदुत्सृज्यते । ततः प्रागाच्छादयेत् । जराशब्देन तुल्यार्थो जरसशब्दः छन्दोविषयो विद्यत इति आचार्यप्रयोगान्मन्यामहे ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः

अथ.....रन्ति ॥ उल्मुकं गार्हपत्य आदीप्य प्रज्वाल्य सर्वेषां सम्भाराणाम-प्रतः परिकर्मिणो हरन्ति । अग्न्यवयवत्वादुल्मुकस्य यथा अग्निभिर्व्यवायो न भवति, तथा हरन्ति ॥ १ ॥

अथाजम् ॥ उल्मुकस्य पश्चात् अजमप्यवयन्तं परिकर्मिणो हरन्ति । अनुप-लक्षणार्थत्वादुपादेयत्वेन चोदितत्वालिङ्गवच्चने विवक्षिते । त पकं पुरांसं हरन्ति ॥

१. A¹ and A². उल्मुकं

४. A omits इदं त्वा...प्रयुक्तः

२. A¹. उद्दीप्य

५. L. प्रतारितं

३. A. प्रयुक्त

६. L omits प्राप्ते

राजगवीम् ॥३॥ अथाग्नीन् ॥४॥ अथ यज्ञपात्राणि ॥५॥ अथैनमानीयमान-
मनुमन्त्रयते “पूषा त्वेतश्चयातयतु” इत्येतया ॥६॥ द्वितीयया द्वितीयम् ॥७॥
तृतीयया तृतीयम् ॥८॥ तुरीयमध्वनो गत्वातैनं निपात्यास्य नेदिष्टाः

अथ राजगवीम् ॥ राजशब्देन सामानाधिकरण्यलक्षणः समासः । राज-
शब्दश्च लक्षणया विशिष्टतामभिदधति । बलदर्पादिसम्पन्नां गामनुस्तरणीमव्य-
यन्तः । ततः पश्चाद्वरन्ति ॥ ३ ॥

अथाग्नीन् ॥ ततः पश्चाद्वरन्ति गार्हपत्यादीनप्याचान्तः परिकर्मिणोऽजस्त्रान्
हरन्ति । नात्रारणिसमारोपणम्, अन्यत्र हि गमने समारोप्य गमनमिहाजस्त्रानेव
हरन्ति ॥ ४ ॥

अथ.....ताणि ॥ यज्ञार्थानि पात्राणि द्विप्रकाराणि, कानिचिद्वार्याणि
कानिचित्तस्मिन्नेव कर्मणि प्रतिपादितानि । सोमपात्राण्यवभृथे प्रतिपद्यन्ते,
उपवेषादीनि च दर्शपूर्णमासयोः तत्रैव प्रतिपद्यन्ते । येषां पात्रोपचये विनियोगो
दृश्यते, तानि धार्याणीति मीमांसकानां राजान्तः । तस्माच्चानि धार्याणि । यज्ञ-
पात्राणि सुचादीनि तानि परिकर्मिणोऽप्यवयन्तो हरन्ति ॥ ५ ॥

अथ.....तया ॥ अथ एनं प्रेतमानीयमानमन्यैः ब्राह्मणैः संस्कर्तानयर्चानु-
मन्त्रयते । संस्कर्तुरन्ये प्रेतस्य वोढार इत्यस्यैव वचनस्य सामर्थ्यात् सिद्धम् । “न
विग्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत्” इति वचनात् द्विजातय एव वोढार इति
सिद्धम् ॥ ६ ॥

द्विती.....तीयम् ॥ द्वितीयमादीयमानं द्वितीयर्चां अनुमन्त्रयते—“आयुर्वि-
श्वायुः” इत्येतया । ग्रन्थलाघवार्थमिह वचनम् । तुरीयमध्वनो गत्वा निपात्ने कृते
पुनरुदीयमानं द्वितीयर्चां अनुमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तृती.....तीयम् ॥ तृतीयर्चां “पूषेमा आशाः” इत्येतया तृतीयमादीयमानं
तथैवानुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

१. A¹ and T. दीयमानं

३. L. सुचादीनि

२. T adds तुरीयया

४. L. निपात्ने

कनिष्ठप्रथमाः सव्यान्केशानुद्रथ्य सव्यानूरूपनाधनानाः सिग्भरभिधून्वन्तः त्रिरपसलं परीत्य तद्विपर्यासमेवमेव प्रदक्षिणम् ॥९॥ दक्षिणतस्त्रीन् लोष्टानवरुद्धय दक्षिणतो निधाय तेषु तूष्णीं चरोमेक्षणेन जुहोति । एवं द्वितीयम् ॥

तुरी.....क्षणम् ॥ यावन्तमध्वानं गन्तव्यमन्यत्र इमशानयोग्या पुण्या भूमिः समुपकूप्ता, तत्प्राप्त्यर्थस्याध्वनस्तुरीयमंशं गत्वा तैत्रैनं निपात्यास्य प्रेतस्य नेदिष्टाः प्रत्यासन्नाः सम्बन्धिनो येषामाशौचं प्रेतनिमित्तं भवति, कनिष्ठः प्रथमो येषामग्रतः त इमे कनिष्ठप्रथमा बोढारश्वान्ये च उपनीता अनुपनीताश्व द्वियः पुरुषाश्व । न हि तत्र लिङ्गं विवक्षितम्, लक्षणत्वेन श्रूयमाणत्वात् । पत्न्याश्व प्रयोजनमुत्तरत्र विद्यते । तस्मात् प्रत्यासन्नद्वियश्व पुरुषैस्सहैतत्कर्म कुर्वन्ति । सव्यान् केशानुद्रथ्य उच्छ्रुतं ग्रथितैः कैश्चैः कृत्वा सव्यानूरूपनाद्वानास्ताडयन्तः तस्याङ्गकर्मान्वेति । वक्तव्यमिति वचनात् सत्यपि सकर्मकत्वे “आडो यमहन्” इत्यात्मनेपदं भवति । सिग्भरभिर्वसनैरात्मीयैरवधून्वन्तः कम्पयन्तः प्रेतस्पर्शिनो वायुनुपजनयन्तः अपसलैः अपसव्यं त्रिः प्रेतं परीत्य परिगम्य “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति शतृशानचोः प्रयुक्तत्वात् सातस्येन यथोक्तमनुतिष्ठन्तः पर्यन्ति । न सकृत् कृत्वा कृतः शास्त्रार्थं इत्युदासते । तद्विपर्यासं सर्वान् प्रयोगाननुतिष्ठन्ते । एवमेव प्रदक्षिणं त्रिः परियन्ति । सर्वे ज्येष्ठप्रथमा दक्षिणानुद्रथ्य दक्षिणानूरूपनाद्वानाः सिग्भरभिधून्वन्तः त्रिः प्रदक्षिणं परियन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

दक्षि.....यम् ॥ प्रेतस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि त्रिलोकानवरुद्धय सम्पीड्य निदधाति । तेषु लोष्टेषु चरोमेक्षणेनोपहत्य तूष्णीं ज्ञाहयात् । देवतास्मरणस्य कर्तव्यतामवगमयति । “प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तूष्णीं होमेषु सर्वत्र” इति शौनकेन परिभाषितम् । अस्माकं चाग्निहोत्रयोरेकाहयोरग्निहोत्रदेवतानां पशुषु संकीर्त्यमानेषु प्राजापत्योन् पशून् श्रूयते[!] । ततस्तूष्णीं होमेषु प्रजापतिर्देवता इति गम्यते । न च देवतामन्तरेण यागः सम्भवति । द्रव्यदेवताक्रियात्मको हि यागः । तत्रावश्यम्भाविन्यां देवतायां सर्वदेवकारणत्वात् प्रजापतिर्देवतेत्युच्यते । तैमादीयमानम् “बायुविश्वायुः इत्यनुमन्त्रयते” इत्युक्तमेव पुनरपि तावन्तमध्वानं गत्वा तैत्रैनं निपात्य पूर्ववत् सर्वं होमान्तं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

१. A¹ and T. रुद्रय

४. A. ग्रिदेवानां

२. A adds प्रेतं

५. A. पत्न्यावश्यात्

३. A. परिगत्य

६. A. तमानीय

१०॥ एवं तृतीयम् ॥११॥ अथात चरुपात्रं भिनन्ति यथोदकं न तिष्ठेत् ॥१२॥ आदहने तृष्णीं निधार्य दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणाप्रवणे दक्षिणाप्राक्प्रवणेन वा “अपेत वीत” इति पलाशशाखया त्रिः परिलिख्यं वास्तौ हिरण्यशक्लं निधाय ‘देहि यमराज वास्त्वस्मा इत्थंनामधेयाय’ इति गृहीत्वा वास्तु प्राग् दक्षिणां चित्तं चित्ता ॥१३ ॥

एवं तृतीयम् ॥ पुनरेनमादीयमानम् “पूषेमा आशा” इत्यनुमन्त्रयते, यः संस्करोति ॥ ११ ॥

अथ.....तिष्ठेत् ॥ अथ तृतीये होमे निवृत्ते चरुपात्रं चरुस्थालीं भिनन्ति । यथा भिन्नेषु कपालेषु दकं न तिष्ठेत्, तथा सूक्ष्मकपालान् भिनन्ति ॥ १२ ॥

आद.....चित्ता ॥ आदहस्यस्मिन् प्रेतं इत्यादहनम् । दहनयोग्या पुराणेतिहास-धर्मशाखाप्रामाण्यात् गङ्गादिषु पुण्यदेशेषु प्रयत्नेन सा भूमिः सम्पादनीया । तत्रैनं तृष्णीं निधायेति शाखान्तरीयमन्त्रप्रतिषेधार्थमुच्यते । न ह्यस्माकं मन्त्रप्राप्तिरस्ति । यथा यजमानस्य साञ्च आत्मगुरुस्त्रिधावुपांशुत्वं प्रतिषेद्वुच्छुभुमुच्यते, मन्त्रलिङ्गाद्वा यजमानं संगमयितुम्—“सङ्कच्छस्व पितृभिः” इति । अनयोः ऋचोराशङ्कमानः प्राप्ति तृष्णीमित्याह । निहितस्य प्रेतस्य दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणाप्रवणे भूर्मि परिकल्प्य “अपेत वीत” इति पलाशशाखया दहनभूर्मि त्रिः परिलिख्य समन्ततो लिखित्वा वास्तौ वास्तुनि मङ्घये । अत्र प्रेतस्य वा संशयनं मन्यते । लिङ्गव्यव्ययः छान्दसः । तत्र हिरण्यशक्लं निदधाति, आचार्यैः परिमाषितत्वात् । हिरण्यचोदनायां जातरूपमेव भवति, न रजतम् । ‘देहि यमराज वास्त्वस्मा इत्थंनामधेयाय’ इति गृहीत्वा वास्तु स्वीकृत्य । नामधेयनिर्देशः चतुर्थ्या कर्तव्य इति केचित् । तथा इत्थंनामधेयाय इति निर्दिशनित । ततो देवदत्तनामधेयाय इति यज्ञदत्तनामधेयाय इति प्रेतस्य नाम निर्देष्टव्यम् । मन्त्रवचनपूर्वकर्मस्तरणमात्रं वास्तुप्रहणम् । न च प्रयोगविशेषो विद्यते, प्रागदक्षिणाचित्तां काष्ठप्रदेशो चिनोति । यथा प्रागदक्षिणाशिराः प्रेतः तत्र शेते तथा सम्पादयेत् ॥ १३ ॥

१. A¹ and T add गत्वा दहने

४. A. मध्ये यस्य त

२. A¹ and T. परिमुज्य

५. L omits निर्देशः and adds

३. L. चित्रं दहति

it after the next word.

अथ तृतीयः खण्डः

पश्चान्निधाय गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणांि पुरस्तादाहवनीयम् ॥१॥
पश्चादक्षिणतो वा गामनुस्तरणीम् ॥२॥ जीवन्त्या वृक्कौ पृष्ठत उच्छृत्य संज्ञसाया॒
वा दक्षिणाम्भौ कोण्णौ कृत्वा “अति द्रव” इत्यृभ्याम् पाण्योराधाय ॥३॥
आमिक्षां च ॥४॥ “अग्नेर्वर्म” इति वपया मुखं प्रच्छाद्यान्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ

अथ तृतीयः खण्डः

पश्चान्निधाय.....हवनीयम् ॥ “विहारं दक्षिणतो विहृत्य” इति पूर्वमन्येन
प्रकारेण विहृतत्वादथाप्रकृतिभावार्थमुच्यते ॥ १ ॥

पैश्चात्य.....णीम् ॥ तस्य काष्ठसञ्चयस्य पश्चादक्षिणतो वा गामनुस्तरणीं
राजगवीमवस्थाप्य । स्तृणोत्तेः हिंसार्थस्यैतद्रूपम् । अनु हिंसितव्या अनुस्तरणी ॥ २ ॥

जीवन्त्या.....धाय ॥ तस्या जीवन्त्याः संज्ञसाया वा वृक्कौ[क्कौ] पृष्ठत उपा-
येन उच्छृत्य तौ दक्षिणाम्भौ कवोण्णौ ईषदुण्णौ सन्तपनेन कृत्वा “अति द्रव” इत्यृभ्यां
पाण्योराधाय दक्षिणं दक्षिणे पाणौ सब्यं सद्ये पाणौ । “अति द्रव” इति दक्षिणे
पाणौ “थौ ते श्वानौ” इति सब्ये ॥ ३ ॥

आमिक्षां च ॥ ताभ्यामेव मन्त्राभ्यामामिक्षां पाण्योर्निंदधाति । न ह्यन्यत्
प्रयोजनमामिक्षायाः श्रूयते । देवतासंयोगोऽप्यदृष्टयेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

अग्नेः.....पात्य ॥ ततस्तथैवानुस्तरण्या वपामुच्छृत्य तेया प्रेतस्य मुखम्
“अग्नेर्वर्म” इत्यनया प्रच्छाद्यान्तरेण गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरत एनं हृत्वा चितेः
काष्ठसञ्चये उत्तानं प्राग्दक्षिणाशिरसं निपातयेत् । एवं काष्ठचितेस्तन्मुखता
दृष्टार्था भवति । इतरथा अहृष्टं कल्पयितव्यं स्यात् ॥ ५ ॥

१. T. Space is left out for
writing गाम...वृक्कौ

२. A². वृक्क्यो L. वृक्को

३. T. सा वा

४. T. कवोण्णौ

५. T. Space is left out for
writing गार्ह...पली

६. A omits this sūtra.

७. A. बाण्यै

८. A. ह्यन्यप्र

९. L. प्रेतस्य तया

१०. L. एव ता काष्ठ

हृत्वोत्तानं चिते निपात्य ॥५॥ उत्तरतः पत्रीमुपसंवेश्य “उदीर्घं नारि”
इत्युत्थाप्य प्राणायतनेषु हिरण्यशकलं निधाय घृतेन वाभिघार्य ॥६॥
पात्राणि युनक्ति ॥७॥ दक्षिणे पाणौ जुहूम् ॥८॥ उपभृतं सव्ये ॥९॥

उत्तरतः.....[घार्य] ॥ प्रत्येक्योत्तरत्व[रतः] पत्रीमुपसंवेश्य समीपे शाययित्वा
ताम् “उदीर्घं नारि” इत्यत्था उत्थाप्य प्राणानां चक्षुरादीनां आयतनानि । प्राणशब्दः
चक्षुरादिषु लक्षणाया वर्तते छत्रिणो गच्छन्ति, ध्वजिनो गच्छन्ति इति यथा छत्रिणो
ध्वजिनश्च तत्सहचरिता गृह्यन्ते, तद्वत्—प्राणायतनयोः नासापुट्योरिन्द्रियायतनानां
चक्षुरादीनां ग्रहणम् । “सप्तशीर्षण्याः प्राणा द्वावत्राञ्चौ प्राणानां नाभिदशं [देशमी]
इति दश प्राणायतनानि प्राणा इत्येवमाचक्षते” इति । छान्दोग्योपनिषदि याज्ञ[लक्ष-
णया]प्राणशब्दः चक्षुरादित्वगिन्द्रियाना[यान्तेषु] प्रतिपादितम् । अस्माकं चोपनिषदि
“प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते” इति प्राणशब्दवाच्यत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । निःश्रेयसा
प्रतेन[दानेन] च प्राणस्य महाभाग्यमभिहितम् । तस्माद्द्वयोर्नासिकापुट्योरक्षणोः
कर्णयोरास्ये पायौ शिश्व उपस्थे नाभ्यां च दश हिरण्यशकलान् निदधाति । घृतेन
वा तान्यायतनान्यभिघार्य । नायं तुल्यो विकल्पः । गुरुलघुकरपयोस्तुल्यतायां
गुरुकल्पविधानानर्थक्यप्रसङ्ग उक्तः । तस्मात् हिरण्यशब्दकाभावे घृतेनाभिघारणम् ॥

पा.....क्ति ॥ तंतो यज्ञपात्राणि युनक्ति । दक्षिणांग्राणि प्रायेण सम्पादयन्ति,
उपरिविलानि चै सादयन्ति, पूरणस्यान्यथानुपपत्तेः ॥ ७ ॥

दक्षिण...जुहूम् ॥ दक्षिणे बाहौ जुहूं निदधाति । [उप]लक्षणत्वेन जुहाः श्रवणात्
एकवचनमविवक्षितम् । ततो वक्षणप्रवासयात्राण्यपि लेष्वेव प्रदेशेषु निदधाति ।

१. T. चामि

All except L. पाणौ

२. A omits this sūtra.

L omits the position
within brackets.

३. L omits प्रेतस्य...चक्षुरादीनामा

४. L. प्राणायतनानि

५. A omits इति

६. L omits this word.

७. A omits औ प्राणानां...अस्माकं

८. L omits च

९. A. विकल्प

१०. L omits ततो यज्ञ

११. A. ग्रेण

१२. L omits च

भुवामुरसि ॥१०॥ अग्निहोत्रहवणीं कण्ठे ॥११॥ सुवौ नासिकयोः ॥१२॥ प्राशितहरणं दक्षिणे श्रोत्रे ॥१३॥ प्रणीतप्रणयनं सब्ये ॥१४॥ शिरसि

यदि वसन्ते वसन्ते सोमयागोऽनेन कृतः, ततः प्रचरणीमपि तत्र निदधाति । तथा दक्षिणे बाहौ तिस्रो ज्ञुहो भवन्ति ॥ ८ ॥

उप.....सब्ये ॥ सब्ये पाणौ उपभूतं निदधाति । ईहापि वारुणप्रघासिक्या पृष्ठदाज्यग्राहिण्या सह तिस्र उपभूतो भवन्ति ॥ ९ ॥

भुवामुरसि ॥ उरसि भुवां निदधाति । चातुर्मास्याजिनो द्वे ॥ १० ॥

अग्निहोत्रहवणीं कण्ठे ॥ अग्निहोत्रहवणीं कण्ठे निदधाति । प्रोक्षणीधानं तदाकारं तत्कार्यापन्नं वारुणप्रघासिकमग्निहोत्रहवण्या सह निदधाति । यद्यपि अग्निहोत्रं तया न हृथते तैथाप्यत्र विनियोगदर्शनात् कार्यापत्तेः तत्स्याने विनियोगो न्यायः ॥ ११ ॥

सुवौ नासिकयोः ॥ पेणिकमाग्निहोत्रिकं च द्वौ सुवौ नासिकयोर्निदधाति । पेणिकेन सह वारुणप्रघासिकं निधातव्यम् । तुल्यकार्यत्वादृद्यं दक्षिणेऽयं सब्य इति नियमो नास्ति, विशेषानवगमाद्विवचनाभावाच्च ॥ १२ ॥

प्राशि.....श्रोत्रे ॥ दक्षिणे श्रोत्रे प्राशितहरणं निदधाति ॥ १३ ॥

प्रणी.....सब्ये ॥ प्रणीतप्रणीयनं सब्ये श्रोत्रे निदधाति ॥ १४ ॥

शिर.....लानि ॥ कपालानि दार्शपौर्णमासिकानि चातुर्मास्यार्थानि च शिरसि निदधाति ॥ १५ ॥

१. A omits ईहापि

४. L. त्वादङ्गं

२. L. होत्रनयो

५. L. प्रणयने

३. A. तथान्यत्र

कपालानि ॥१५॥ दत्सु ग्रावणः ॥१६॥ उदरे समवत्तधानीम् ॥१७॥ पार्श्वयोः पाञ्चयौ ॥१८॥ स्फर्यं दक्षिणे पार्श्वे ॥१९॥ सब्ये कृष्णाजिनम् ॥२०॥ उपस्थेऽरणी ॥२१॥ ऊर्वोरष्टीवतोशोल्लखलमुसले ॥२२॥

दत्सु ग्रावणः ॥ दत्सु दन्तेषु ग्रावणः दृष्टुपले वृषारवं चेति केचित् । सोमेन ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निहोत्रं जुहुयात् इति केचित् समाप्तन्ति । तत्र अभिषवर्थ एको ग्रावा विद्यते । तत्र दृष्टुपलयोश्च निर्देश इति केचित् । “ग्रावणो वायर्वस्य प्लावने” इति सूत्रं बोधायनस्य प्रक्षालयाहरेयुरिति । एकस्मिन्पक्षे वसन्ते वसन्ते सोमेन यक्ष्यमाणस्य सौमिकाः पञ्चग्रावाणो धार्यन्ते । तेषामयं निर्देश इत्युपपत्तम् । दृष्टुपलयोर्वृषारवस्य च अण्डयोः शिश्वे च विनियोगमन्ये समाप्तन्ति । तदसौमिरप्यविरोधाद्वाद्यम् ॥ १६ ॥

उ.....धानीम् ॥ समवत्तानि हर्वांषि धीयन्ते यस्यां सा समवत्तधानी इडापात्रमुच्यते । तत्र हि समवत्तानि हर्वांषि धीयन्ते ॥ १७ ॥

पार्श्वयोः पाञ्चयौ ॥ दारुपात्रां पिष्टोद्वपनीयं च द्र्योः पार्श्वयोर्निदधाति । इमां दक्षिण इमां सब्य इति नियमो नास्ति, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् ॥ १८ ॥

स्फर्यं.....पार्श्वे ॥ स्फर्यमपि पाञ्चया सह दक्षिणे पार्श्वे निदधाति ॥ १९ ॥

सब्ये.....जिनम् ॥ सब्ये पार्श्वे पाञ्चया सह कृष्णाजिनं निदधाति ॥ २० ॥

उपस्थेऽरणी ॥ उपस्थे द्वे अरणी निदधाति ॥ २१ ॥

ऊर्वो.....सले ॥ ऊर्वोरष्टीवतोश्च आयतने उल्लखलमुसले निदधाति । दीर्घत्वादष्टीवतोरुवर्वोश्च निदधातुं शक्यते ॥ २२ ॥

१. A¹ and A². पाञ्चयोः

६. A. साकमपि

२. T. Here ends this khaṇḍa

७. A. विधीयन्ते

३. L. वृषारवं

८. L. कृष्णाजिनं पाञ्चया सह

४. L. केचिदभिषवञ्चार्थ एको

९. A. उपरस्थले

५. L. वायस्यस्य प्रश्वाने

पंतोऽग्निहोत्रपात्राणि ॥२३॥ तानि घृतेन पृष्ठशज्येन वा पूरयित्वाभिघार्याजं बधनीयाद् दर्भमयेनाबलेन वा ॥२४॥ अजं द्रवन्तमनुमन्तयते “अजो भागः” इति ॥२५॥ “अयं वै त्वमस्मादयं ते योनिस्त्वमस्य योनिः । पिता पुत्रस्य लोककुञ्जातवेदः । वहस्यैनं सुकृताँ यत्र लोकः । अयं वै त्वापजनयदयं

पत्रो.....ताणि ॥ इतराणि अग्निहोत्रपात्राणि पादयोर्निर्दधाति । कूर्चद्वयमग्निहोत्रस्थार्लों च स्फुवस्य अग्निहोत्रहवण्याश्च विनियुक्तत्वात् । अग्निहोत्रशब्देन चाश्रयो लक्ष्यन्ते । अग्निहोत्रसंबद्धानि यानिकानिचिद्विनियुक्तानि पात्राणि, तानि पादयोर्निर्दधाति, अन्वाहार्यस्थार्लों मदन्तीस्थालीमित्येवमादानि ॥ २३ ॥

तानि.....लेन[न वा] ॥ तानि पात्राणि तथा सादितानि घृतेन पृष्ठशज्येन वा पूरयेद् यानि सबिलानि । यानि तु विवर्जितानि स्फुवादीनि तान्यज्यात् । तद्वितेर्षां पूरणम् । सर्वाणि वा अभिघार्येदित्यनुकल्पोऽयम्, गुरुलङ्घुकल्पयोस्तुत्यत्वानुपपत्ते-रित्युक्तमेव । दर्भमयेन अबलेन वा शिथिलेन योक्त्रेण अजं पूर्वोपहितं काष्ठसञ्चयते बधीयात् । यथा स्वयमेव सञ्जित्य प्रद्रवति तथा सम्पादयेत् ॥ २४ ॥

अजं.....इति ॥ तमजं स्वयमेव सञ्जित्य प्रद्रवन्तम् “अजो भागः” इत्यन्यर्चानुमन्तयते ॥ २५ ॥

अयं.....मन्ति ॥ “अयं वै त्वमस्मात्” इत्यनेन मन्त्रेण प्राक् संस्कृतेन आज्येन स्फुवेणाज्याहुतीमाहवनीये ज्ञुहोति । “आहवनीयं सर्वाहुतीनाम्” इति परिभाषया चाहवनीये होमः । “ज्ञुहूश्च पात्रम्” इति परिभाषितत्वात् तस्मिवृत्यर्थं स्फुवेणेति वचनम् । यद्यपि पात्रचये स्फुवस्य प्रतिपादनमुक्तम्, तथाप्येतामाहुतिं हुत्वा पश्चात् स्फुवं नासिकापुटे निदध्यात्, पूरयेत् । पाठकमादर्थकमो बलीयान् । यद्यपि पूर्वं सादितं स्फुवमादाय होमं कृत्वा पुनः सादनं क्रियेत, तथापि पूर्वं सादनमदृष्टार्थं

१. A ² . पादतः शूर्पशङ्कदोनत्तोऽग्निहोत्र	६. L. तान्याशीतेर्षां
२. T. धार्य वाचं	७. A omits लघु
३. T omits वै	८. A adds ज्ञुहूश्च होमः
४. T and A ¹ . लं. काः	९. A omits सादितं.. पूर्वं
५. A. शब्दौ	

त्वयि जायतामसौ स्वाहा” इति स्तुवेण हुत्वोदङ्गुत्कामन्ति ॥२६॥
 उपोषन्त्यग्निभिः ॥२७॥ प्रगृह्णोलम्बुकेन “मैनमग्ने विदहः” इति संप्रदीप्ते दशै
 जपित्वा सव्यावृत्तोऽनवेक्षमाणाः प्रागुदञ्चः प्रकान्तान् “मृत्योः पदम्” इत्यनु-
 स्यात्; अतः “आहिताग्निमग्निभिर्द्वन्ति यज्ञपात्रैश्च” इति तृतीयानिर्देशात् सत्यपि
 दहनं प्रति पाराथर्ये कृतप्रयोजनत्वात् प्रत्यक्षा प्रतिपत्तिरञ्जनं शक्यते। करणनिर्देशाच्च
 दहनसाधनीभावः सिद्धः; ततश्चोभयं प्रयोजनं नास्ति, वृष्टार्थतैव स्यात्। तस्मात्
 कृते होमे सादनं पूरणं च कर्तव्यम्। दार्शपौर्णमासिकेन स्तुवेण होमः कर्तव्यः।
 स हि सर्वार्थः आग्निहोत्रिकः तद्विषय एव। “जुहोतीत्युक्ते सर्पिः प्रतीयेत” इति
 परिभाषासिद्धस्य आज्यस्य पुनर्वचनं प्रकृतोपादानार्थम्। पूर्वसंस्कृतमाज्यमुपादात्-
 व्यम्, नैवमर्थं पुनराज्यं संस्कृतव्यमिति ज्ञात्यते। होमं कृत्वोदङ्गुत्कामति।
 काष्ठसञ्चयस्योत्तरतः दक्षिणामुखस्तिष्ठति। “येनाधिकरणेन संयुज्येत, न तेन
 व्यावर्तेत” इति वचनात् ॥ २६ ॥

उपो.....भिः ॥ काष्ठसञ्चये उपोषन्त्यग्निभिः संप्रज्वलितैः यथा समस्तः
 काष्ठसञ्चयः एकीभूतो दीप्त्यते तथा कुर्वन्ति। अग्नीनामवसितप्रयोजनत्वात् संसर्ग-
 दोषो नास्ति ॥ २७ ॥

प्रगृ.....दाभ्याम् ॥ पूर्वोपनीतमुखमुकं गार्हपत्येऽनुप्रहस्य संप्रदीप्तेऽग्नौ एकी-
 भावमुपगम्य प्रज्वलिते। समित्येकीभावे वर्तते। प्रशब्दः प्रकर्षे। तथाभूतेऽग्नौ “मैनमग्ने
 विदहः” इति दशर्चे प्रेतमग्निं चाभिमुखो जपति मन्त्रलिङ्गात्, तनोऽपरान्ते तिष्ठन्
 प्रेतस्य सव्यावृत्तः अपसव्यमावृत्ताननवेक्षमाणान् प्रत्यावृत्य प्रेतमग्निं चानवेक्षमाणान्
 प्रागुदञ्चः प्रकान्तान् प्रागुदगमिमुखान् प्रकान्तान् गच्छतः “मृत्योः पदम्” इति
 द्वाभ्यामृगभ्यां संस्कृतानुमन्त्रयेत। “तथाभूतान्सम्बन्धिनोऽनुमन्त्रयेत” इति वचनात्
 संबन्धिनोऽपि तथाभूता गच्छन्तीत्यवगम्यते, वृद्धकुमारीवद्। यथा वृद्धकुमारी

१. A¹. सुप्रदीप्ते

४. L. काष्ठ एक सञ्चयः

२. A¹. दशर्चो

५. L omits गम्य

३. L. प्रत्यक्षं त्युपार्थं प्रति

६. A omits वृद्धकुमारीवद् यथा

मन्त्रयते द्वाभ्याम् ॥२८॥ आचार्यस्य च मातापित्रोर्बपित्वा तीर्थं गत्वा तंस्य पश्चात् तिर्यक् त्रीनुमृज्ज्य तेष्वदपनो निधाय पलाशशाखे ग्रन्थं कृत्वा तयोरधोऽतिक्रामन्ति ॥२९॥

“देवस्य सवितुः पवित्रं सहस्रधारं विततमन्तरिक्षे ।

येनापुनदिन्द्रमनार्तमात्यै तेनाहं सर्वतनुं पुनामि ॥”

इत्यनुमन्त्र्य ऐतान् पृथग् जघन्यः शाखे व्यत्यस्येत् ॥३०॥

महेन्द्राद्वरं वत्रे—पुत्रा ममाविधवाया बहुक्षीरलवणमांसमोदनं सौवर्णपात्रे मया सह भुजीरन्—इति भर्तृलाभादयो बहयो वरा वृता भवन्ति ॥ २८ ॥

आचार्य.....मन्ति ॥ तैतः संस्कर्ता सह सर्वे सम्बन्धिनः, अनवेक्षमाणा इति ईक्षणस्य प्रतिषिद्धत्वात् ईक्षणगोचरव्यतीते देशे उपविशन्ति । आचार्यस्य मातापित्रोश्च केशाद्मश्रुलोमनखावापनं कुर्वन्ति । येषामाचार्यः पिता माता वा प्रेतः, ते वपनं कुर्वन्ति, नान्येषां वपनमस्ति । प्रतिषिद्धं हि कारणाभावे खातकानां वपनं शिखावर्जं च वपनम् । “रिक्तो वा एष अनवहितो यन्मुण्डने चोदिते विशिखामनुनं तस्यैतं दविधानं यच्छिखा तस्माच्छिखां न वापयेरन्” इति वाजसनेये प्रतिषिद्धत्वात् अनूबन्ध्यस्य चं वपायां संस्थितायां वपने चोदिते विशिखामनु प्रवपन्त इति सत्रे वपनं वपनचोदनायां शिखाया अंवासव्यतां द्योतयति । खानार्थं तीर्थं सुखप्रवेशायोग्यं गत्वा तस्य तीर्थस्य पश्चात्तिर्थक् श्रीन् लेखाविशेषान् दक्षिणोत्तरायतानुमृज्य लिखित्वा तेषून्मृषेषु प्रदेशेषु श्रीनश्मनो निधाय द्वे पलाशशाखे प्रथित्वा अग्रे बद्धवा तयोः पलाशशाखयोरध अश्मनो लेखाश्वोल्लङ्घ्य सर्वे सम्बन्धिनो गच्छन्ति ॥२९॥

देव.....त्यस्येत् ॥ “देवस्य सवितुः” इत्यनेन तात् गच्छन्तोऽभिमन्त्र्य आभिमुख्येन ॥ ३० ॥

१. T. तीर्थस्य

७. A adds मन्त्र

२. T. त्रिरुमृज्य

८. L. विशिखाननुं

३. A¹ omits अनार्तं

९. A. एतदपि विधानं

४. A² पुमान्

१०. A omits च

५. A¹ and T. तान्

११. L. आवपतव्यतां

६. A omits this sūtra.

“या राष्ट्रात्पर्णादुपयन्ति शास्त्रा अभीवृता नृपतिमिच्छमानाः ।
धातुस्थाः सर्वाः पवनेन शुद्धाः पूता भवत यज्ञियासः ॥”इति ॥३१॥
अथ चतुर्थः खण्डः

“आपो हि ष्ठा”“स ना च सोम”इत्युदकं स्पृशन्ति सूक्ताभ्याम् ॥१॥ शिरसि
गोमयं कृत्वा शुष्कमनुस्रोतसमनुपनिमज्जन्तोऽसन्तापमानाः ॥२॥ “आपो
अस्मान्”इत्याकृष्योदकं प्रसिञ्चेयुः“एतत्त उदकमपोऽसौ”इत्यपो भूमौ निषिञ्चन्ति

या.....इति ॥ मन्त्रयित्वा स्वयं पश्चादवस्थितस्ते शास्त्रे विसुच्य पृथगद्वयो-
दिंशो व्यत्यस्येत्, प्रक्षिपेत्—“या राष्ट्रात्” इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३१ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः

आपो....क्ताभ्याम् ॥ एताभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं स्पृशन्ति । अभ्यवयन्ति
अभ्युत्क्षिपन्ति । मन्त्रपृथकत्वात् कर्मपृथकत्वमिति वचनात्, प्रत्यूचं मन्त्राणां भिन्न-
त्वात्, प्रत्यूचमभ्युत्क्षिपन्ति ॥ १ ॥

कथं स्नाति इति स्नानस्य विशेषा उच्यन्ते—

शिर.....मानाः ॥ शिरसि गोमयं शुष्कं कृत्वा स्नातीति । करोतिश्च निधा-
नार्थः । अस्मानमितिः कुर्वन्ति ईति यथा । अनुस्रोतसमिति स्रोतो वीक्ष्माणा स्रोतो-
वशेन स्नान्ति । अनुपनिमज्जन्तः शिरोऽवगाहनमकुर्वन्तः । पाणिभ्यामुदकमासिद्ध्य
स्नान्ति । असन्तापमानाः, सन्तापं शोकमकुर्वन्तः, प्रयत्नेन शोकं निरसितुमभिलषन्तः ॥

आपो.....स्पृश्य ॥ “आपो अस्मान्” इत्यनयर्चा उदकाश्रिष्कम्य उदकं
प्रसिञ्चेयुः । कथमिति चेत्—“एतत्त उदकमपोऽसौ” इति नाम निर्दिशन्ति ।
भूमांवंपस्त्रिरप उपस्पृश्योपस्पृश्य निषिञ्चन्ति । सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यामुदक-
क्रियां कुर्वारन् । अयुग्मान् दक्षिणामुखान् इत्येवमादयो धर्मशास्त्रोका विशेषा

१. T. अभिप्रतान्

६. L. अभ्यसक्षिपन्ति

२. T. गूढाः

७. L omits प्रत्यू...त्वात्

३. T. जयन्तः

८. A. स्नानविशेषाः

४. A¹. कुलोदकं T. क्रम्योदकं

९. L adds इति

५. A omits this sūtra.

१०. A. वचस्त्रिरपः

तिरुपस्पृश्योपस्पृश्य ॥३॥ सञ्चित्वापि ॥४॥ एकैकामन्यतोभयतः काल आ प्रदानात् ॥५॥ ग्रामं गत्वा द्वायुदपात्रे दूर्वायवसर्षपानोप्याद्रगोमये निधाय “अश्मन्वतीः” इत्यभ्यक्तमश्मानमुदपात्रं च संमृशति ॥६॥ “तच्छ्रुः” इत्यादित्य-

उपेश्याः । अपो भूमौ निषिञ्चन्ति इत्येव सिद्धे उदकं प्रसिञ्चेयुः इति मन्त्रसम्बन्धार्थ-मुच्यते । यदा यदोदकं प्रसिञ्चेयुः, तदा तदा “आपो असान्” इत्याकम्य प्रसिञ्चेयु-रिति । समस्तेतिकर्तव्यतापरिग्रहार्थमिति केचित् । सह सूक्ताभ्यां येवं ज्ञानेति-कर्तव्यता सा प्रत्युदकसेचनमावर्तत इति परप्रस्त्यात् निर्णयः कर्तव्यः । उभयथा हि वाक्यं योजयितुं शक्यते । विनिगमनायां हेतुर्नास्ति ॥ ३ ॥

सञ्चित्वापि ॥ यस्मिन्नाहनि सञ्चयनं क्रियते, तस्मिन्नाहनि त्रिरुदकसेचनमवद्य-कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

एकै.....दानात् ॥ अन्येषु दिवसेषु आ आद्यप्रदानादुभयतः काल उभयोः कालयोः सायंप्रातरैकामुदकप्रसिञ्चिं कुर्वन्ति पूर्वोक्तेन क्रमेण । आ प्रदानादिति मर्यादाबामाकारः । तस्माच्छाङ्कदिवसे सकुदुदकसेचनं कर्तव्यम् । आख्ये निवृत्ते निमित्तस्योपहतत्वात् द्वितीयमुदसेचनं निवर्तते, आकारस्य अभिविद्धर्थर्थतां मन्य-माना आ चतुर्थविसर्गात् संवत्सरं केचित् कुर्वन्ति । पूर्वोक्तमेव न्यायः । तथा हि परप्रस्त्यबः । सन्दिग्धानां हि वाक्यानां परप्रस्त्याक्षिर्णवो न्यायः ॥ ५ ॥

ग्रामं.....शन्ति ॥ ततो ग्रामं गत्वा ग्रामद्वारे ग्रामारण्यसन्धौ उदपात्रं निधाप्य तस्मिन् दूर्वायवसर्षपानोप्य तदुदपात्रमादें गोमये निधायाश्मानं चाभ्यक्तेन संस्पृष्टं निधाय “अश्मन्वतीरीयते” इत्यनयर्चाभ्यक्तमश्मानमुदपात्रं च युगपदभिमृशन्ति । अभिग्रष्टव्यभेदान्मन्वावृत्सिरेके मन्यन्ते । तदनुपपश्यम् । समित्ययमेकीभावे वर्तते । द्रव्ये पकीकृत्य युगपदभिमृशन्तीत्यर्थः । सम्मृशन्तीत्युक्तम् ॥ ६ ॥

तच्च.....स्थाय ॥ “तच्छ्रुः” इत्यादित्यमुपस्थाय ग्रामं प्रविशतीति वाक्य-शेषः । अस्तमितश्चेदादित्यः, अग्निमनेन मन्त्रेणोपतिष्ठेरन् । “असावस्तं यत्सायेऽग्रा-वादित्य आत्मानं जुहोति” इति श्रुतेरादित्योऽग्निं प्रविष्ट इति मन्यामहे । “यद्युवा अस्तमित आदित्यो भवति, आहवनीवयेवैते यजुषोपतिष्ठन्ते” इति परप्रस्त्यवध्य विस्पष्टः ॥ ७ ॥

१. A. स्योपत्या द्वि-

२. A. अभ्यक्तं तेन

मुपस्थाय रात्रौ चेत [चेदनने] नर्चामिसुपस्थाया॥७॥ तन्तून् वा दशासु बध्वा॥८॥
अधःशश्या हविष्यभक्षता प्रत्यूहनं च कर्मणामेकरात्रं त्रिरात्रं नवरात्रं वा॥९॥
नाघाहानि वर्धयेयुरिति ह स्माह कौषीतकिः॥१०॥

तन्तू.....दृध्वा ॥ तन्तून्यान्वसनदशासु बध्वा ग्रामं प्रविशन्ति । तस्यैवं
तन्तुबन्धनस्य भावाभावौ वाशब्देनोच्यते । अतुल्यकार्बत्वादादित्योपस्थानेन
विकल्पः ॥८॥

अध.....त्रं वा ॥ अधशश्या भूमौ शयनम्; हविष्यो भक्षो वस्य सोऽवं
हविष्यभक्षः, तस्य भावो हविष्यभक्षता । “रेवती जगती हविष्याजयं प्रशास्य” इत्युक्त-
त्वात् । प्रशस्य आहारो हविष्यशब्देनोच्यते । हविरथो हविष्यमिति व्युत्पादनाद्य-
विष्योत्पत्तियोग्यं यद्वयं तद्विष्यमित्युच्यते । माषक्षारलवणमधुमांससंस्कार-
द्रव्याणीति प्रतिषिद्धवर्जमुपयुजीरन् । प्रत्यूहनमुत्सादनमुपरमं कर्मणां कुर्वन्त
आसते ।

“उभयत्र दशाहानि कुलस्यात्रं न भुज्वते ।

दानं प्रतिप्रहो यद्वः स्वाध्यायभ्य निवर्तते ॥”

इत्येवमादीनि निवर्तन्ते, धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धत्वात् । नामिसम्बद्धानां कर्मणां नित्यानां
निवृत्तिः प्रत्यूहेत् “नामिषु क्रिया” इति वचनात् । एतानि व्रतान्येकरात्रं त्रिरात्रं
नवरात्रं वा भवन्ति । अत ऊर्ध्वं कामचारः ॥९॥

नाघा.....तकिः ॥ अघाहानि दुःखाहानि दुःखदिवसानि न वर्धयेयुः,
लघुकल्पमेवाश्रयेरन्, न गुरुकल्पं निष्प्रयोजनत्वादिति कौषीतकिराचार्यो मन्यते ।
लघुकल्पाश्रयेऽपि प्रत्यूहनं कर्मणामा दशरात्रं कुर्वारन्, धर्मशास्त्रेषु प्रतिषिद्धत्वा-
दिति केचित् । अस्माकं तु “व्रतापवर्गे आद्यकर्म” इति वचनात् व्रतकालादूर्ध्वं
आद्यक्रिया न तत्प्रत्यूहनेऽवकल्पते । भोक्तुर्दातुश्च दोषः स्यात् ।

“शब्दप्रमाणके चार्ये बच्छब्देनाभिधीयते ।

तद्वनाशङ्कमानेन कर्तव्यम् ॥”

१. A² omits रात्रौ...स्थाय

३. A. तदशङ्क

२. A. विशेष्यात् पद्धक्ति

अथ पञ्चमः खण्डः

आ वा संचयनाद्रतानि ॥१॥ अपरपक्षे सञ्चिनोति ॥२॥ अशान्तेऽग्रावेके ॥३॥ गत्वा दहनं दक्षिणतोऽङ्गारान्निरुद्धाहुतीस्तिस्मो जुहोति “अवसृज

सत्यपि धर्मशास्त्रविरोधे “आ वा संचयनात्” इत्येतस्मिन् पक्षे “अपरपक्षे सञ्चिनोति” इति वैकस्मिन् पक्षे आश्रियमाणे व्रतदिवसेष्वभिवर्धमानेषु दशरात्रेऽतीतेऽपि व्रतापवर्गं एव आद्वकर्म कर्तव्यमित्येवमर्थं “व्रतापवर्गं आद्वकर्म” इत्युच्यते इति न्यायः । सत्यां व्याख्यान्तरशतौ न धर्मशास्त्रविरोधो न्यायः । तस्यादाद्यमेव व्याख्यानम् ॥१०॥

अथ पञ्चमः खण्डः

आवा.....तानि ॥ आ वा संचयनाद्रतान्येतानि भवन्ति इत्यपरः कल्पः ॥१॥

अप.....नोति ॥ अपरपक्षे आगते सञ्चयनं कर्तव्यम् । यद्यपि पूर्वपक्षे प्रेतः, तथाप्यपरपक्षः प्रतीक्ष्यः । अपरपक्षे मृतस्य नास्ति प्रतोक्षणम् ; अनन्तरमेव कर्तव्यम् ॥२॥

अशा.....वेके ॥ इमशानाश्वावनुपशान्ते सञ्चयनमेके कुर्वन्ति, नापरपक्षे ॥

गत्वा.....तिसृभिः ॥ दृहनं गत्वा तत्रस्यानङ्गारान् दक्षिणतो निरुद्धा एताभिस्तिसृभिस्तिस्म आहुतीर्जुहोति । यद्यपरपक्षे उपशान्तेऽग्नौ सञ्चयनम्, लौकिकमस्त्रिमादाय इमशानस्य दक्षिणतः प्रज्वाल्य होमः कर्तव्यः, सामर्थ्यात् ; अष्टार्थो हि होमः । न तस्य अस्मैः संस्कारार्थत्वम्, संस्कृतेन प्रयोजनाभावात् । गृह्यप्रोक्तेन विधानेनाज्यं संस्कृत्य पात्रसंस्कारं च कृत्वा होमः कर्तव्यः । तस्य करणं पुरस्तात् परिभाषितत्वाद् ज्ञुहूर्मार्था, अवदानार्थः स्मृत्वः । “पालाशी तु सुगोव स्याद्वा पार्णः

१. T. Space is here left out for writing a few syllables.

२. A. प्रतीक्षन्ते

३. A omits this sūtra.

४. A omits this word.

५. A omits विधानेन

पुनरमे” इत्येताभिस्तिष्ठभिः ॥४॥ उदुम्बरशाखाभिः क्षीरोदकैरभ्यवोक्षति

“यं ते अग्निं मैन्याम् वृषभायेव पक्तवे ।
इमं तं शमयामसि क्षीरेण चोदकेन च ॥
यं त्वमग्ने समदहस्तमुँ निर्वापया पुनः ।
कियांम्बल रोहतु पाकदूर्वा व्यवकशा ॥
शीतिके शीतिकावति हादिके हादिकावति ।
मण्डूकया सु सङ्गमेमं स्वर्गिं शमय ॥५॥

आदिरः स्तुवः” इति वृक्षनियमः । उत्तरहोमप्रथुक्तानि हि पात्राणि होमे सत्युत्पादानि । कृतप्रथोजनानां हि द्रव्याणां प्रबोजनसमाप्तवपवर्गो न्यायः । अन्येषां पात्राणां तस्मिन्नग्नौ प्रतिपादितत्वादनयोरपि तत्रानुप्रहरणं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥

उदु...क्षति[शमय] ॥ क्षीरसंवृत्त[पृक्]सुदकमुदुम्बरशाखाभिरुपहस्य तमग्निभ्यवोक्षति “यं ते अग्निम्” इत्येताभिः तिसृभिः । ‘मन्त्रपृथक्त्वात् कर्मपृथक्त्वम्’ इति वचनात् प्रत्यृचमभ्यवोक्षणं कर्तव्यम् । उदुम्बरशाखाभिः क्षीरोदकैरिति द्रयोस्तृतीवया साधनत्वे सत्यपि “अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात्” इत्यनेन न्यायेन वथा शक्यते साधनीभाव आपाद्यितुं तथा कर्तव्यम् । उदुम्बरशाखाश्च क्षीरोदकैत्यातद्वारेण सेचनं साधयन्ति, नान्यथा । क्षीरोदकं साक्षात्सेचनं साधयति; यथा देवदसः कटे कंसपात्र्यामोदनं भुङ्गे इति कटे आसीनं कंसपात्र्यामोदनं निधाय इति गम्यते । असत्यपि मन्त्रावधिपरिक्षानार्थे इतिकरणे तिसृभिरिति पूर्वप्रकृतस्यानुवर्तनान्मन्त्रावधिः परिक्षावते । किमर्थमनुवर्तनमिति चेत्, द्रयोस्तृत्योवैदिकत्वान्मन्त्रलिङ्गत्वाच्च मन्त्रा विभक्तव्याः । न चान्यो विभागो वा चो विद्यते । तस्मात् तिसृभिरित्यनुवर्तते ॥ ५ ॥

१. A² omits this word.

४. A². शम

२. T. Space is here left out for writing a few syllables.

५. A² and T. तयनिर्वा-

३. T. इमं त्वमिन्द्रशामसि क्षीरेण

६. L omits द्रयोः

७. A. क्षीरोदकोपयात्

८. A omits इति

शं ते स्ववन्तीस्तन्वापः शमु ते सन्तु कूप्याः ।
 शं ते धन्वन्या आपः शमु ते सन्तु नृप्याः ॥
 शं ते समुद्रिया आपः शमु ते सन्तु वर्ण्याः ।
 शं ते नीहारो वर्षतु शमु कृष्वावशीयंताम् ॥”

इत्यद्विरभ्युपोक्षति ॥६॥

अथ षष्ठः खण्डः

पुराणे कुम्भे शरीराण्योप्य “उपसर्प मातरम्” इति तिस्रमिररण्ये

शन्ते.....क्षति ॥ “शं ते स्ववन्तीः” इत्येतैर्मन्त्रैः केवलाभिरद्विः तमस्ति-
 मभ्युपोक्षति ; यथाद्विरुपशास्यति तथा करोति : प्रस्यर्थर्च वाक्यानां परिस्तमासत्वात्
 प्रस्यर्थर्चमभ्युपोक्षणं कर्तव्यम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठः खण्डः

पुरा.....नन्ति ॥ पुराणे कस्मिभित् कुम्भे शारीराण्यस्यीन्यद्वधानि युग-
 पत्सन्युप्यारण्ये पुण्ये देशे गङ्गादीनामन्यतमस्मिन् “उपसर्प मातरम्” इति तिस्रमि-
 भिन्नाग्निः निर्खनन्ति । भूमिं खान्वा अवटे कुम्भं निधाति । ऊननक्रियाभामनियत-
 कर्तृकत्वापनार्थं बहुवचनम् । अवटे निधानं संस्कृतैव करोति । अवटमरण्ये
 ऊनन्ति परिकर्मिणः । तस्मिन्नवटेऽर्थं कुम्भमेतैर्मन्त्रैर्निर्दधातीति वाक्याभ्याहारः ।
 मन्त्रार्थे प्रदर्शिते हि कर्मण्यनुष्टुपीयमाने मन्त्राणां हष्टप्रयोजनाना भवति । “अर्थाभि-
 धानसंयोगान्मन्त्रेषु शब्दभावः स्यात्” इति भगवता जैमिनिना उक्तम् । कुम्भनिधान-
 क्रियां च प्रदर्शयितुं ते मन्त्राः शक्तुवन्ति, न ऊननक्रियाम् । ऊनन्तिशब्द इह आते
 प्रदेशे निधानं सामर्थ्यादभिघच्छते, तथा अर्थप्रतीतेः । तथा सति बहुवचननिर्देशोऽ-

१. A¹. कूप्याः

२. T omits from here to
 the end of the khaṇḍa.
 The next khaṇḍa is in
 continuation and not
 a separate one.

३. A¹. शीयाम्

४. T omits पुराणे कुम्भे
 ५. A¹ and T add भूमिगेताम्
 ६. A. निलनन्ति
 ७. L adds प्रदर्शयितुं

निखनन्ति ॥१॥ “उच्चे स्तम्भनामि” इति लोष्टेनापिधाय ॥२॥ प्रैवसतस्तु प्रेतस्यापि वान्यवत्सायाः पयसा तूष्णीन्यायमग्निहोत्रयः ॥३॥ अधस्ताद्वारंणं समिधः ॥४॥ आ शरीराणां सङ्गमाददर्शने शरीराणां चत्वारिंशच्छिरसि

नियतकर्तृकृत्वज्ञापनार्थः । यद्यपि संस्कर्ता दूरदेशे गमनासमर्थः, तथाप्यन्वे संबन्धिनः शक्ताः ; ज्ञिग्धाश्चास्त्रिकुम्भमादाय गङ्गादिषु पुण्येषु देशेषु निखनेयुः ।

“यावदस्मि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावत् स्वर्गं समारुह्य मोदते विगतज्वरः ॥”

इत्येवमादिश्रवणात् पिधानयोग्येन कुम्भमपिधाय मन्त्रं च प्रभूयुः इत्येवमर्थो बहुवचननिर्देशः ॥ १ ॥

उच्चे.....धाय ॥ लोष्टेनापिधानयोग्येन कुम्भमपिधाय गच्छन्ति इति वाक्यशेषसामर्थ्यादध्याहित इति ॥ २ ॥

प्रव.....होतम् ॥ यदि प्रवासे यजमानो प्रियते तदीयशरीरमश्चिसमीपं नयेयुः, अशीन्वा शरीरसमीपं हरेयुः; वदि दूरदेशत्वादनयोरन्यतरं न शक्यते, ततः तूष्णीमेव दग्ध्वा अस्थीन्यश्चिसमीपं नयेयुः । तेषामदर्शनादग्निहोत्रं जुहोति कञ्चिद्यजमानपुरुषः । योऽग्निहोत्रे प्राङ्गनियुक्तः सोऽपि वान्यवत्साया मृतवत्साया गोपयसा । तूष्णी न्यायो यस्य तदिदं तूष्णीन्यायम् । मन्त्रवर्जी सर्वान् प्रयोगान् कृत्वा यागदेवतां मनसा ध्यात्वा अग्निहोत्रं जुहोति । न हि देवतायामसत्यां यागः सम्भवति ॥ ३ ॥

अधः.....रणं [समिधः] ॥ समिधं च सुचोऽधस्ताद्वारयन्ति । तत एवं वायते—सुच उपरिष्टादन्यत्र समिद्वारयितव्वा इति ॥ ४ ॥

आश.....मानम् ॥ यदि शरीरस्यासीनि प्रयत्नेन अन्विच्छङ्गिरपि व्यामोहत्वाद्वूरत्वाच्च द्रष्टुं न शक्यते, पलाशवृत्तानां श्रीणि षष्ठिशतान्वाहृत्य तैः पुरुषाङ्गांति

१. T. प्रसन्तं पयसा तूष्णी

४. A omits मृतवत्सायाः

२. A¹ and T. धारिण

५. A omits this sūtra.

३. A. त एव च निधानमम्बमपिधानमन्त्रं च

ग्रीवायां देशांसान्वांसयोः बाहुभ्यां शतमङ्गुलीभिर्दशोरसि लिंशज्जठरे
विंशतिः षट् वृषणयोः शिश्रे चत्वार्यूरुभ्यां शतं विंशज्जानुजङ्घाष्टीवतोः
पादतोऽङ्गुलीभिर्दश । एवं तीणि षष्ठिशतानि पलाशैवृन्तानामाहत्य पुरुषाकृतिं
कृत्वोर्णासूत्रैः परिवेष्ट्य यवचूर्णैः परिलिप्य सर्पिषा सन्नीय दीपनप्रभृति
समानम् ॥५॥ इच्छन्पव्रीं पूर्वमारिणीमग्निभिः संस्कृत्य सान्तपनेन
वान्यामानीय ततः पुनरादधीत ॥६॥

कृत्वा ऊर्णासूत्रे परिवेष्ट्य वथा तान्याशिथिलानि भवन्ति, तथा कृत्वा अवचूर्णैः
श्लश्णपिष्टैः प्रलिप्य तदीयं शरीरमिति मत्वा अथोल्मुकं गार्हपत्य आदीप्य इत्यतः
प्रभृति सर्वामितिकर्तव्यतां कुर्यात् ॥ ५ ॥

इच्छन्.....धीत ॥ भर्तुः पूर्वं यदि पली विषयंत, तां यथाविधि संस्कृत्या-
ग्निभिः सान्तपनेन वा अन्यामानीय पुनर्दारक्रियां कृत्वा पुनराधानमिच्छन् कुर्यादिति ।
पुनरप्यग्निहोत्रादिकर्म यदि कर्तुमिच्छति, पुनर्दारक्रियां पुनराधानं च कुर्यात् ।
पिता विद्यते पितरश्च सोम इत्यूनत्रयस्यापाकृतत्वादुपनिषत्प्रोक्तं पितापुत्रीवं विधि
कृत्वा पुत्रैश्वर्येण पिता वसेत् । परिवर्जेदित्यनयोरन्यतरं मार्गमाश्रयेत पुनराध्यानपरो
भूत्वा प्राणायामादिभिरात्मानं विशोधयेयुः । क्षपबोदित्येवमर्थमिग्निभिः[मिच्छन्निः]त्युक्तम् ।
अपरे तावदिच्छन्नित्येन शब्दमग्निभिः संस्कृत्येत्यनया सम्बन्धयन्ति । इच्छन्निभिः
संस्कृयात्, अनिच्छन् सान्तपनेन दहेदिति । तथा सत्यनिच्छतो विषयविशेषो मृग्यः ।
यद्यग्निपरिचरणयोग्या पली, किमर्थमग्निभिर्न संस्कृयते? यद्ययोग्या, उभयप्रयुक्त-
त्वादभीनां तस्यां पतितायां पूर्वाग्ययो लौकिकाः सम्पत्ताः, न दहनाशङ्खाग्निभिः
संस्कारं नार्हति । सान्तपनेन संस्कारमर्हति । अर्धजरतीयो न लभ्यः, योग्या
चेत्सर्वत्र योग्या; अयोग्या चेन्मन्त्रसंस्कारं नार्हति; तस्मादेतेदपव्याख्यानम् ।
पूर्वोक्तमेव व्याख्यानम् ।

ननु पूर्वोक्तेऽपि व्याख्याने यावज्जीविको नियमो बाध्यते । न बाध्यत इति
बूमः, उभयोः साधारणा अग्नयः, साधारणानीमान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । तत्र

१. T. दशाभ्यंसयोः

३. L. आश्रयते

२. T. Space is left out for

४. L. पुनरप्यापरो

writing इन्तानां

५. A. एतदेव व्याख्यानं

आवज्जीवमित्यनेन च द्रश्योर्जीवनमग्निहोत्रादीनां निमित्तत्वेनाश्रीयते । तत्र निमित्त-
मुत्सन्नम्, यथा भर्तारमन्तरेण पत्न्या अनधिकारः, तद्वत्पत्नीमन्तरेणापि न भर्तु-
रधिकारः । मृते भर्तंरि पत्नी नान्यं भर्तारमुपादाय कर्माणि निर्वर्तयितुमर्हति,
धर्मशास्त्रेषु प्रतिषिद्धत्वात् । भर्ता पुनः पत्न्यां मृतायां पुनरन्यां पत्नीमानीय, पुनः
कर्माणि निर्वर्तयितुमर्हति, अप्रतिषिद्धत्वात् । तस्मादन्यामानीय पुनरादधीत
इत्युक्तम् । एवं चेत् पाक्षिकत्वात्रोपद्यते । नित्योऽयं विधिः प्राप्नोति । नैतदेवम्;
पूर्वस्त्वावक्षियमः पर्यवसितः । पुनरारम्भे श्वसौ । पुनरारम्भे च कामचारः ।
“चत्वार आश्रमाः । ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजकः । तेषां वेदमधीत्य वेदौ
वेदान् वा चीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेत्” इति भगवता वसिष्ठेन अभ्यधायि ।
अस्मदीयः पक्ष इति चोषनिषद्वचनात् प्रदर्शितम् “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे
निवेशबेत्” इति माननीयं चचनमनुगृहीतम् । ऋणत्रयस्य पूर्वमपाकृतत्वात् “जरामर्ये
वा एतस्तत्रं चद्विहोत्रं जरवा ह वा एतस्मान्मुच्यते, सृन्युमान्वेति”[इति] । एतदपि
वेदवचनं जीर्णस्याश्रमान्तरप्रतिपत्तिमवगमयति । “एकाश्रम्यं त्वाचार्थाः प्रत्यक्ष-
विधानाद् गार्हस्थ्यस्य” इत्येतस्मिन् पक्षे गौतमबौद्धायनः पस्त्तम्बाभिमतमवकल्पते ।
यः पुनर्दाराँल्लभते, यषुं च समर्थः स एवाधिकियते । असमर्थस्य आश्रमान्तरप्रतिपत्ति
द्योतयितुमिच्छन् इत्युक्तम् । अस्मिन् पक्षे “सान्तपनेन वा” इत्येतदपि समर्थितम् ।
बस्याश्रमो न विद्यन्ते, औपासनं च, तस्य दहनाग्निः सान्तपनो विधीयते । अकृत-
दाराणां कन्यानां विधवानां विनष्टास्त्रीनां च प्राक् प्रायश्चित्तकरणान्मृतानां दहना-
ग्निरिवं विधीयते । व्यवस्थितश्चाच विकल्पः, अश्वेषु विद्यमानेष्वश्चिभिरेव संस्कारः,
अविद्यमानेषु सान्तपनेन संस्कार इति । सत्यपि सान्तपनशब्दस्य पत्न्या पूर्व-
मारिण्या सम्बन्धे सामर्थ्यात् सर्वविषयता गृह्यते । अस्त्रीनामभावः सान्तपनस्य
निमित्तं तस्य निमित्तस्य विद्यमानत्वात्; अन्यत्रापि सान्तपन उत्पादः; न चान्यो
दहनाग्निरन्वेषां चोदितोऽस्ति । अवश्यं च तेन भवितव्यम् । तस्मादग्न्यभाव-
निमित्तत्वादत्रापि सान्तपन उत्पादयितव्य इति सिद्धम् । मृत्यावात् सन्तप्यमाना-
ज्ञातस्य सान्तपनस्य लौकिकादग्नेविशेष उपपद्यते, अशुचिसंसर्गादीनामभावात् ।
ततः पुरस्ताद्यास्यानमेव सिद्धम् ॥ ६ ॥

१. A. वार्षिकत्वात्

३. A. विद्यमानात्

२. A adds हि

४. A omits उत्पादः...अत्रापि

अथ सप्तमः खण्डः

ब्रतापवर्गे श्राद्धकर्म यथा श्राद्धम् ॥१॥

“अयमोदनः कामदुघोस्त्वनन्तोऽक्षीयमाणः सुरभिः सर्वकामी ।

स त्वोपतिष्ठत्वजरो नित्यपूतः स्वधां दुहानो महतीं तर्पयेत्वसौ ॥”

इत्येकपिण्डस्य ॥२॥ अङ्गनाभ्यङ्गनप्रभृति समानम् ॥३॥

अथ सप्तमः खण्डः

ब्रता.....श्राद्धम् ॥ ब्रतापवर्गे समाप्तिर्वतस्य ब्रतापवर्गः । अतीते दश-
रात्रेऽपवर्गस्यावस्थानात् प्रतिनियते काले ब्रतेषु समाप्तेषु सञ्चयने कृते श्राद्धकर्म
श्राद्धसमाख्या क्रियानुष्टातव्या । यथा श्राद्धं गृहाप्रोक्तं तथा कर्तव्यम् । “अथात
एकोद्दिष्टम्” [इत्या]रभ्य मासश्राद्धविशेष एकोद्दिष्टस्य उक्तः । स इह क्रिमर्थमुच्यते
इति चेत् पिण्डविधानमन्त्रविशेषविषयतयोऽयते । मन्त्रोऽपि कस्यात्तत्रैव गोक्तः ।
पितृमेधप्रकरणविधानाच्चेहोच्यते । ये पितृमेधेन स्वंस्कृताः तेषामन्येकोद्दिष्टश्राद्धं
विद्यते, अयं मन्त्रो नास्तीत्येवमर्थमिह पाठः क्रियने ॥ १ ॥

अय.....ण्डस्य ॥ एकोऽसदायः पिण्ड एकपिण्डः । एकपिण्डस्यायं निधान-
मन्त्रः । एकोद्दिष्टस्यैवं पितृमेधसंस्कारे निमित्तः । अयं विशेषः—न मासिश्राद्धस्य
इति ॥ २ ॥

अङ्ग.....मानम् ॥ अङ्गनाभ्यङ्गनगन्धपुष्पधूपदीपांश्च प्रतिपिण्डं द्वयादित्या-
रभ्य शोषश्राद्धविधिः समानः । वचनमन्तरेणापि सिद्धत्वात् परिसङ्घयानार्थं वचनम् ।
पिण्डदानकालोत्तरभाविनः पदार्था अङ्गनाद्याः ग्रोक्ताः कर्तव्याः, अन्येषां तत्र
ग्रोक्तानामन्युत्सादनं कर्तव्यं केचिदिच्छन्ति । नैतन्याच्ययम् । तुल्यजातीयस्य नियमः
पिण्डदानमभिधाय “अङ्गनाभ्यङ्गनप्रभृति समानम्” इत्युक्तत्वात् पिण्डदाने कृते ये
पदार्थाः ग्राप्तुवन्ति, तेषां परिसङ्घयानं न्याच्ययम् ॥ ३ ॥

१. T. यत्विति रावित्येक

२. A adds न

अथ अष्टमः खण्डः

तस्यापवर्गे परिधिकर्म ॥१॥ आनलुहं लोहितं चर्म प्राग्नीवं वोदग्नीवं
वोत्तरलोम पश्चादग्नेरूपस्तीर्य तस्मिन्नुपविश्य ॥२॥ अन्तरेणाग्निमेतांशास्मानं

अथ अष्टमः खण्डः

तस्य.....कर्म ॥ तस्य आद्वकर्मणोऽपवर्गे परिसमाप्तौ परिधिकर्म कर्तव्यम् ।
कर्मनामधेयमेतत् । पाठकमादेव आद्वकर्मण उत्तरकालतायां सिद्धायां तस्यापवर्ग
इति वचनमपवर्गे सति तदानीमेव कर्तव्यमित्येवमर्थम् । शान्तिकर्मत्वात् कालान्तरं
न प्रतीक्ष्यम् । यथा अग्निष्टुति समाप्ते उत्थाय चाग्निष्ठोम इति । शान्तिकर्मत्वादुत्था-
यैव कर्तव्यम्, न कालान्तरं प्रतीक्ष्यमित्युक्तम् ॥ १ ॥

आन.....विश्य ॥ आनलुहमनलुहो विकारः । लोहितं रक्तम् । प्राग् ग्रीवा
वस्य तदिदं प्राग्नीवं समस्तं चर्म, न चर्मैकदेशः—इत्येतस्मादेव ज्ञापकान्मन्यामहे ।
प्राग्नीवोदग्नीवोत्तरलोम पश्चादग्नेरूपस्तीर्य विस्तीर्णं निधाय तस्मिन्नर्मण्युपविश्य
संस्कर्ता परिधिकर्म करोतीति वाक्यशेषः । पश्चादग्नेरिति वचनाग्निहितेऽग्नाबुपस्त-
रणं कर्तव्यम्, देशलक्षणार्थत्वादग्निशब्दस्य । यस्मिन् देशोऽग्निं निधास्यामीति
मन्यते, तस्य देशस्य पश्चात्त्वार्मास्तीर्य तत्रोपविश्य खण्डलोपलेपनादि प्रतिपद्यते
इत्येके । परिधिकर्म हि साङ्गम्, तत्रोपविश्ये तत् कर्तव्यमित्यत्रोच्यते, नैकदेशः;
ततो विधिप्रत्ययेन विरुद्धत्वादेशलक्षणार्थताग्नेश्च पारार्थ्यमुपात्तस्य विरुद्ध्यते ।
ततोऽयमेव पक्षो न्यायः ॥ २ ॥

अन्त.....दधाति ॥ ये प्रेतसम्बन्धिनोऽस्य नेदिष्टाः कनिष्ठप्रथमा इत्युक्ताः ।
ते सर्वे तस्याग्नेरूपतत्तरतो युगपदुपविशान्ति । पृथगुपविष्टवशमभेदः प्राप्नोति । तत्त्वा
सत्यां गतावयुक्तम् । अनुच्यमानेऽपि दिविवशेषे “उत्तरन उपचारः” इति
परिभाषितत्वादग्नेरूपतत्तरत उपविशन्तीति मन्यामहे । अग्निमेतांशान्तरेण अग्नेस्तेषां
च मध्ये कञ्जिदश्मानं निदधाति ॥ ३ ॥

१. A² adds आस्तीर्य

२. T and A¹ omit पश्चा...र्य

निर्देशाति ॥३॥ शस्याः परिधीन् कृत्वा शमीमयमिधं पालाशं वारुणेन सुवेण

शस्याः.....ब्रेषु ॥ शस्या रथशस्या । शकटशस्या वा विशेषाभावादुपादातव्या । परिधीन् कृत्वा परिधिकार्ये ता विनियोज्य तथाभूतस्य कार्यान्तरं उपविष्ट्वादृक्षनियमो नास्ति । अचिछुष्माग्रता च धर्मो निवर्तते । प्रागेव पलाशैरचिछुष्माग्रैः शस्या कर्तव्या इति चेत्, नैतदेवम्; न हि शस्यानामुत्पादकमेतद्वाक्यम्; प्रसिद्धानां शस्यानां कार्यान्तरे नियोगः, यथा “परिधौ पशून् नियुजन्ति” इति परिधीन् कृत्वा तद्वर्मकियाविरोधिना प्रोक्षणादयः कर्तव्याः; एवं शस्यात्वाविरोधेन पलाशा अचिछुष्माग्रा यदि लभ्यन्ते ता आद्याः । न ताः संस्पादनीयाः । शमीमयमिधं करोति । अश्वत्थादयो दृक्षविशेषा गृह्यप्रोक्ताः सर्वे प्राप्नुवन्ति । पालाशः खादिरो वा इत्यन्येषां शखिनां तत्र नियमः क्रियते । शमीमय पवेधमः कर्तव्य इति । “पालाशः खादिरो वा” इति शास्त्रान्तरीये वचन उपसङ्गृह्यमाणे विध्यर्थं वचनमपवादत्वाच्च सामान्याविधि बाधते । अस्मिन् सति पक्षे प्राप्त्यर्थं पालाशं वेत्युक्तम् । अतः शमी-मयेन चिकित्यः । शमीमयं वेत्येव सिद्धम् । पालाशः प्रकृतितः प्राप्त इति चेत्, पालाशखादिरयोः प्राप्तयोर्नियमार्थगपश्यं वक्तव्यमेव । पार्णेन वारुणमयेन सुवेण कंसेन वोपैहृननसमर्थेन होमः कर्तव्यः । तत्कार्यापश्मं च कंसं सुवधर्माँल्लभते, प्रधानस्यैतत्पात्रम् । अङ्गेषु प्राकृतं पात्रमिति चेत्, तदनुपपत्नमिव, समर्थस्य पात्रस्य विद्यमानत्वात् । कंसेनापि तत्कार्यसिद्धिः । यथाभिचारेषु बाधकं सुवमुपाद-कानां अङ्गार्थमन्यं स्फुरं नोपाददते, प्रधानचोदनत्वादङ्गानाम्; साङ्गस्य प्रधानस्य कर्तव्यतोच्यते । तथा च मन्यमानाः प्रधानेन तुल्यदेशाकालकर्तृभावमङ्गानां न्याय-विदः समामनन्ति । उपस्थः कृतो येन स उपस्थकृतः । कृतोपस्थेति प्राप्ते आदिताग्नि-पाठादुपशकृत इत्युक्तम् । समन्वारधेषु सम्बन्धिषु जुहोति । अन्वारबधेषु इत्येव सिद्धे समन्वारधेषु इति वचनं संस्कर्तारमेव सर्वेऽन्वारभते, न परस्परतः, कुशै-वेत्येवमर्थम् । समित्येकीभावे सम्यग्यर्थे वर्तते । तथा च संत्यव्यवहितयोरन्वारम्भः

१. T. उपनिदधाति

६. L adds here न्यायविदः...

२. A. शस्याया विशे

पाठात् occurring later.

३. A. उपदिष्ट

७. A. अर्थो

४. A. समादनीयाः

८. A. सत्यवहित

५. A. नोपः इनन्

कंसेन वा जुहोतीत्युपस्थकृतः समन्वारब्धेषु ॥४॥ “इमं जीवेभ्यः”

“पैरैतु मृत्युरमृतं न आगन् वैवस्तो अभैयं नः कृणोतु ।

पर्णं वनस्पतेरिदाभिनश्चीयतां रयिः सचतां नः शचीपतिः ॥”

याश्चारुणेः दशान्वाधान इति “अप नः शोथुचदघम्” इति सप्त “अग्ने नय” “यस्त्वा हृदा” “त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तात्” इति द्वादश हुत्वा “यथाहानि”

सम्यक्तरो भवनि । का पुनरिह होमस्येतिकर्तव्यतेति अगृह्यप्रोक्तस्य । यावदुक्तमिति केचित्—तदनुपपश्मः प्रङ्गुतलिङ्गस्य दर्शनान् । प्रकृतमितिकर्तव्यतां सञ्चिर्हतामप्यसञ्चिहितां मन्यामहे । अप्राप्त इधमो विधीयते इति चेत्, न इधमविधानार्थमेतद्वचनम् । किं तर्हि? विशेषविधानार्थम् । उभयसिन् विधीयमाने वाक्यं भिद्येत, लिङ्गमसाधकम्, प्रासिर्वक्तव्येति । सर्वासां चाज्याहुतीनां इति सर्वग्रहणात् प्राप्तम् “परेयिवांसम्” इत्येवमादिवापि सर्वग्रहणेन प्राप्नोति इति चेत्, न; व्रेताश्चिसम्बन्धात् । एकाश्चिविधाने हि सा इतिकर्तव्यता । अग्निमुपसमाधायेति प्रकृतत्वात् ताश्चिलमुदाय एव इमशानाश्चिरिति कृत्वा सञ्चयनहोमेऽपि न प्राप्नोति । “अवसूज पुनरभ्ने” इत्येवावतैव सिद्धं आहुतीस्तिष्ठो जुहोतीनि चचनमाहुतिमात्रं यथा क्रियेत, नेतिकर्तव्यता इत्येवमर्थम् । तस्मादिह पाकयज्ञेतिकर्तव्यता भवति ॥ ४ ॥

इम.....तूष्णीम् ॥ “इमं जीवेभ्यः” इत्येका, “पैरैतु मृत्युः” इति शाखान्तरीयत्वात् समस्तपाठ इति । आरुणेराचार्यस्य मने या क्रृचोऽग्न्यन्वाधाने पठिताः “अप नदशोशुचत्” इति सप्त “अग्ने नय” “यस्त्वा हृदा” “त्वं नो अग्ने अधरात्” इति पूर्वाभ्यामृग्भ्यां सह ता द्वादश क्रचः सम्पद्यन्ते । आवापस्याने ताः प्रधानाहुतीर्हुत्वा । द्वादशग्रहणं शाखान्तरीयमन्त्रसङ्गावशापनार्थम् । असाकं तु द्वादशैव इति । हुत्वा प्रधानहोममात्रं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः सर्वप्रायथित्तेभ्यो वा “यथाहान्यन्तु पूर्वम्” इति द्वाभ्यां दक्षिणमंसमन्वावृत्य प्रदक्षिणमावृत्य सम्बन्धिनः समीक्षन्ते ।

१. A². अपैतु

६. L adds यावदुक्तस्य

२. T. तु अभैयं कृणोतु

७. A. प्रकृतस्य

३. A¹ and A² add स्वाहा

८. A. इत्यादिषु

४. A² omits अप नः...कात् इति

९. A. समस्त

५. A. प्रोक्षस्य

इति दक्षिणमंसं द्वाभ्यां समीक्ष्याङ्गनं सर्पिषा सन्नीय दर्भपिञ्जूलैः
स्त्रीणामक्षीण्यनक्ति “इमा नारीः” इति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥५॥
ब्राह्मणस्य बाहुमन्वारभ्यां वा गोवा पुच्छमुत्तिष्ठतोऽनुमन्त्रयते “उत्तिष्ठ
ब्रह्मणस्पते” इति ॥६॥ अनद्वानहतं वासः कंसश्च दक्षिणा ॥७॥

मन्त्रपृथक्त्वाद्वि सगीक्षणम् । अञ्जनं चूर्णीङ्गय सर्पिषा सन्नीय मैन्त्रयित्वा दर्भपिञ्जूलैः
दर्भाग्रैः स्त्रीणां शम्बवन्धनारीणां तत्र तत्र साक्षिहितात्मक्षीण्यनक्ति । प्रसिद्धविनिर्देशात्मासामपि तत्र सक्षिधानं गैस्यते । तत्त्वस्त्रा अप्यन्वारभन्ते । तासामक्षीण्यनक्ति
“इमा नारीः” इत्यनयचर्चा । सकृत्त्वकृन्मन्त्रेण द्विद्विस्तूष्णीम् । नारीबहुत्वाद्वीप्त्वा ।
एकस्यामपि नार्यामक्षिद्वित्वादुपपद्यते वीप्त्वा । तस्मात् प्रत्यक्षित्रिखिरञ्जनं प्रतिनादि
प्रत्यक्षिच्च मन्त्र आवर्तते, मन्त्रस्त्रणत्वात् । “इमा नारीः” इति मन्त्रार्थानुरोधात्
सकृदेव मन्त्रं संस्कर्ता अभिदधाति । शुगपत्तर्वा नार्यो मन्त्रान्ते जपन्ति । यथा
दक्षिणमक्षिति, तथा सव्यमिति केचित्; तदयुक्तम्, एकत्वात् । कर्तुरेकत्वाच्च कर्म-
णामवश्यमभाविनि क्रमे पूर्वकालस्यैवाञ्जनस्य मन्त्र उपकुर्यात्, नोत्तरकालस्य;
प्रधानवशवर्तित्वाच्च गुणानां प्रत्यञ्जनं मन्त्रावृत्तिः न्यायया । तस्मादन्यायनिगदोऽय-
मेकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् ॥ ५ ॥

ब्राह्म.....इति ॥ ब्राह्मणम्यान्यसा कसाचिद्वाहुमन्वारभ्य गोःपुच्छं वा सर्वे
सुहृद उत्तिष्ठन्ति । तानुत्तिष्ठतः संस्कर्ता “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते” इत्यनयचर्चा अनु-
मन्त्रयेत । अन्यकर्तृकत्वादनुमन्त्रणे सकृदेव मन्त्रः ॥ ६ ॥

अन.....क्षिणा ॥ अनद्वानहतमनुपयुक्तं वा । कंसश्चानवधृतपरिमाणो
दक्षिणा ।

“निषेकादीनि कर्माणि इमशानान्तानि सर्वशः ।
यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्तिंगिहोच्यते ॥”

इति वचनाद्य ऋत्विक् प्रेतस्य पितृमेधं करोति, तस्मै दायादा दद्युः । पवं दक्षिणा-

१. T. ब्राह्मणः

३. A. शक्यते

२. L. विश्वयित्वा

४. A. यः

दक्षिणातो वा वित्तम् ॥८॥ “नि वर्तध्वम्” इति सूक्तेन प्रत्येनाः प्रदक्षिणमग्नि

शब्द उपपन्नार्थो भवति । देश्वतेरुत्साहकर्मणो दक्षिणाशब्दो निरुच्यते, येन प्रोत्साहितः परकीये कर्मणि परः प्रवर्तते, तद्बृंदं दक्षिणाशब्दैर्वाच्यम् । यत्रान्यकर्तृकत्वं नास्ति, तत्रामुभ्यै ददातीत्युच्यते । दक्षिणाशब्देन यथाचार्याय वरं ददातोत्याह—“सूर्यो विदुषे वा धूयम्” इत्येवमादिषु । सीमन्तोन्नयनेऽप्यनेनैव न्यायेन करुदार्दनं तैस्यामश्वां च पुर्णिं च धेनुके दत्त्वा इत्यत्रापि दक्षिणाशब्दाभावात् प्रत्यगात्मनि च दानविरोधादृष्टार्थं वचनमिनि मीमांसकैरुक्तम् । दायादोऽपि यदि पुत्रादिः संस्कर्ता सोऽप्यन्योन्यस्मात् तेऽर्थं लघुमर्हतीति नानुपपन्नम् । अदृष्टार्थं दानमन्येभ्यो ग्राहणेभ्यो दातव्यमिति केचिन्मन्यन्ते ॥ ८ ॥

दक्षि.....वित्तम् ॥ दक्षिणातो दक्षिणाभ्य आगतं यायुक्ताभिर्दक्षिणाभिः परिक्रयाद्गुभ्यन्ते तावदित्तं दद्यात् । चोदितस्य द्रव्यस्यालाभे तत्परिभाणं द्रव्यं तद्बुद्धया दानव्यम् । न्यायो ह्यायं न वचनम् [वाचनिकम्]; वचने सत्यदृष्टं कल्पयितव्यम् । श्रुतद्रव्यापचारे च प्रतिनिधिरुपादातव्यः । तत्र सुसद्दशे प्राप्तेऽपि रुद्दशं नियम्यते, यथा सोमाभावे पूर्तीकानभिषुण्यादिति । अर्धपरिमाणवादृश्यं च सादृश्यमेव । आकारादिसादृश्याहर्क्षणाविषयेऽर्धपरिमाणसादृश्यमेव बलवत्तरमिति ज्ञाप्यते । प्रोत्साहनार्थत्वाच्च दक्षिणात्तरमुपपद्यते । आकारसादृश्ये च कर्ता न प्रोत्साहेदिति च ॥ ८ ॥

नि व.....येति ॥ प्रत्येन इति संस्कर्तुराक्षया । प्रतिष्ठितमेनोऽस्मिन्निति प्रत्येनाः । पितृमेधकर्मणि यदि प्रमाद्यति तत्कर्तारमेव गच्छति, न प्रेतम् । इतरत्र उभयोर्दोषो भवति, यश्च करोति यस्मै च क्रियते । इह पुनः संस्कर्तुर्दोषः, न प्रेतस्य, अचेतनत्वात् प्रयोजकत्वासामर्थ्यात् । “निवर्त्य[तर्त्व]म्” इत्यनेन सूक्तेन संस्कर्ता प्रदक्षिणं त्रिदक्षिणां पर्येति । कृत्वसुजर्थचोदनायां कर्मावृत्तौ मन्त्राद्वृत्तिर्नास्ति । अभ्यासगुणविशिष्टमेवैतत् कर्मेति सूत्रव्याख्यायामुक्तम् । तस्मान्मन्त्रान्ते त्रिः परिगमनं करोति । मन्त्रलिङ्गाद् दक्षिणां त्रिः पर्येति; नान्यदिति ॥ ९ ॥

१. A¹ and A². प्रत्येनां

४. A. इत्य

२. L. दक्षिणते:

५. L. दक्षिणतः

३. L. विरोधादृष्टार्थवचनानस्य

प्रदक्षिणं त्रिः पर्येति ॥९॥ प्रत्येनसि परिधिकर्म ॥१०॥ एष एव बानाहिताश्रेः

प्रत्ये.....कर्म ॥ प्रत्येनसि संस्कर्तरि परिधिकर्म । प्रतिष्ठितस्तस्योपकारकं न प्रेतसंस्कारार्थं श्राद्धपर्यवसानमिस्येतत् परिज्ञातं भवति । परिधिकर्मण्यकृते संस्कर्तु-रेव दोषो भवति, न प्रेतस्येति शापनाय प्रत्येनसीत्युक्तम् । ननु च—संस्कारप्रमादोऽपि कर्तुरेव दोषः, न प्रेतस्याचेतनस्य । एवमेतत्संस्कारैकदेशे प्रमादे पुनः कर्मणः प्राप्तिर्न विद्यते परिधिकर्मप्रमादे दूरस्येनापि प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः क्रियेत । अथ च—अफलमिदं कर्म, परार्थत्वात् सिद्धर्थमिनि ज्ञात्वा कर्माणि कर्तव्यानि । तथर्त्वजामपि । सति व्यपदेशो फलावासिर्भवतीति मीमांसकैरभ्युपगतः । तस्मादा चार्येणाप्यध्वर्युमृतमिच्छन् अध्वर्युरिति स न्यायः सूचितः ॥ १० ॥

एष.....कल्पः ॥ एतेनैव दहनविधानेनानाहिताश्रेः दहनकल्पो व्याख्यातः । एतत् प्रकृतिकर्म । अथ यत् स्वैरश्चिर्मिर्यजमानं संस्कुर्वन्ति, आहिनाश्चिमूरीकृत्य दहन-कल्पो व्याख्यातः । नास्माकमत्र वचनान्तरमस्ति । अनाहिताश्चेरपि दहनविधिरस्तीति आचार्यवचनान्मन्तव्यः । यथा तेनैव धर्मेणाहिताश्रेः पिण्डपितृयज्ञः क्रियेते-स्याचार्येणातिदिश्यते, “अप्यनाहिताश्चिना कार्यम्” इति श्रुतिवचनमपि मीमांसका उदाहरन्ति, तत्र तन्मूलता आचार्यस्य वचनस्यावसिता, इहापि तेनैव न्यायेनाध्य-वसेवा श्रुतिमूलता । “जैविव युक्तमन्यसद्वशे तथा हार्थ[हर्थगतिः]” इत्यनेन न्यायेनाभानमात्रशून्यः साधुर्गृहस्थः पञ्चमहायज्ञेषु चरितोऽनाहिताश्चिह्नच्यते । यथा ‘ब्राह्मण-मानव’ इत्युक्ते न माणवकमानयति “उपनयनप्रभृति” इत्युपलब्धजातिविशेषत्वात्, शूद्रत्वस्य च प्रागुपनयादनिवृत्तत्वात्, यस्यैवोपासनं स एवास्त्रातपितृमेधसंस्कारमहं-तीत्येके मन्यन्ते । सर्वथा अनुपनीतानां ऐप्रक्तानां च कन्यानामभावः । अनुपनीतस्यानीया हि कन्या । “पाणिग्रहविधिः स्त्रीणामौपनायनिको विधिः” इति वचनात् कन्यानामनुपनीतानां चैकर्क्चविधानादयो दहनकल्पा अन्याचार्यप्रोक्ता भवितुमर्हन्ति ॥

१. L omits अपि प्रायश्चित्तं

३. A. अपृक्तानां

२. A. न च युक्त

कल्पः ॥११॥ राजगवीमामिक्षामुल्मुकमुद्भूत्य सर्वमन्यत्समानम् सर्वमन्य-
त्समानम् ॥१२॥

इति कौषीतकगृह्णस्य पञ्चमोऽध्यायः ॥
कौषीतकगृह्णश्च समाप्तः ॥

राज.....पानम् ॥ तत्प्रकृतित्वात् सर्वकर्मग्रयोगे प्राप्ते इदमुच्यते । राज-
गवीमामिक्षामुल्मुकं चोद्धरेदिति द्रव्योद्धरणचोदनायां द्रव्यग्रयोजनोद्धरणभविकृतं
बोद्धव्यम्, प्रयोजनार्थत्वाद् द्रव्याणाम्; द्रव्यं चोद्धृतं वचनेन तन्निर्वर्त्ये प्रयोजनं
निर्वर्तते । यथा “पत्न्यन्वास्ते” इत्युक्ते पलीकार्यमाज्यावेक्षणादि निर्वर्तते । यत्र पुनर-
भावात् द्रव्यलोद्धरणं तत्र तस्मिन् द्रव्ये विद्यमाने “यत्सामान्यतमं मन्येत्” इत्यतेन
न्यायेन प्रतिनिधिमुपानीय प्रयोजनं निर्वर्तयति । यत्पुनरर्थयुक्तं तन्यायेनैव निर्वर्तते;
न तत्र वचनेन प्रयोजनमर्थलुप्तान्यकथितानि । तस्मात् पात्रत्वात् इत्यर्थलुप्तानि
निर्वर्तन्ते, प्रतिपत्तिकर्मत्वात्तेषाम् । प्रतिपत्त्य[पाद्या]भावे हि प्रतिपत्तिरूपपद्यते । एष
पदानाहितान्नेः कल्प इत्येव सिद्धे सर्वमन्यत्समानस्मिति शाखान्तरीयोपसङ्गार्थं
वचनम् । शाखान्तरप्रोक्ता अपि विशेषा अविरुद्धा यावदुत्साहमुपसङ्गाह्याः ।
अनियत्वादाचार्येण प्रतिकर्म न विहितम् । तस्माद्करणेऽपि दोषाभाव इति ॥ १२ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥
कौषीतकगृह्णवृत्तिः समाप्ता ॥

INDEX OF SŪTRAS

अ	अ. स्व. सू.	अ. स्व. सू.	
अकार्यकारिणम्	३-११-३६	अत ऊर्ध्वमलङ्कृतान्	३-१४-३
अकुलं कुलः	३-११-१०	अतिक्रान्तेषु	३-९-४६
अक्षतसकृतनां	३-७-५	अतिवातेऽभे	३-९-२४
अगारं कारयिष्यन्	३-२-१	अत्र हैके कुमारं	१-१०-७
अग्रय इन्द्राय	२-१-२८	अत्र हैके तानेव	२-७-२२
अग्रये स्वाहा	१-५-२२	अत्र हैके वैश्वदेवं	२-७-३०
अग्रये स्वाहा	१-१०-२१	अथ चतुर्थीं	१-११-१
अग्रये स्वाहा	३-१०-४	अथ चेद्दण्डमेखलोप	२-८-३
अग्रये स्विष्टकृते	१-८-२७	अथ जातकर्म	१-१६-१
अग्रये स्विष्टकृते	१-१०-२३	अथ दिशां प्रदक्षिणं	३-१०-६
अग्नि दधामि मनसा	३-३-१	अथ परिस्तरणं	१-३-५
अग्निमिळे पुरोहितम्	३-७-९	अथ पर्युश्य	२-६-७
अग्निमुपसमाधाय	१-२१-६	अथ पश्चान्मूलानि	१-३-१०
अग्निर्जनिता	१-५-२६	अथ प्राचीनावीती	२-५-३
अग्निष्ठस्तु	१-९-९	अथ प्राचीनावीती	३-१०-२०
अग्निस्तृप्यतु	२-५-१	अथ ब्राह्मणभोजनम्	१-१८-६
अग्निहोत्रहवर्णी	५-३-११	अथ ब्राह्मणभोजनम्	३-३-१०
अग्ने प्रायभित्तिरसि	१-११-४	अथ ब्राह्मणभोजनम्	४-१-१०
अग्ने यं यशं	१-५-२१	अथ ब्राह्मणान्	१-२०-८
अग्नेष्टरतः	२-४-२	अथ मासि मासि	३-१४-१
अग्नेवर्म इति	५-३-५	अथ यशपात्राणि	५-२-५
अग्नौकरणादि	३-१४-९	अथ यदि रथाङ्गं	१-९-१३
अघोरचक्षुः	१-१०-६	अथ रथाक्षस्य	१-९-३
अचोरहरणीयं	३-१२-२५	अथ राजगवीम्	५-२-३
अजं द्रवन्तमनुमन्त्रयते	५-३-२५	अथ वृषोत्सर्गः	३-६-१
अज्ञनाभ्यञ्जन	५-७-३	अथ व्रतादेशानम्	२-७-१

INDEX OF SŪTRAS

अथ स्विष्टकृतः	३-१५-३	अधीत्य च कार्याकार्ये	३-१२-८
अथ ह साह कौषीतकिः	३-७-८	अधीत्योपसंगृह्य	३-९-५६
अथाभीन्	५-२-४	अधीयीरंश्वेत्	३-८-४
अथाजम्	५-२-२	अधीहि भो	३-९-५५
अथात उत्सर्गः	३-८-१	अधीहि भो	२-४-५
अथात उपाकरणम्	३-७-१	अध्यण्डामूलं	१-१२-१
अथात एकोद्दिष्टम्	३-१४-११	अध्यायार्थेयाद्यामिः	३-७-७
अथातशान्ति करिष्यन्	४-१-१	अनङ्गानहतं वासः	५-८-७
अथातो दण्डनियमः	२-८-१	अनभर्त सौवासिनीं	३-१०-२४
अथातो वैश्वदेवः	३-१०-१	अनाक्रोशकः	३-११-९
अथादित्यमण्डले	३-१०-९	अनातम्	३-११-३५
अथात चरुपात्रम्	५-२-१२	अनाम्नातमन्नामु	१-६-३
अथानुवचनस्य	२-४-१	अनाहितामिः प्रवत्स्यन्	३-४-४
अथान्तरिक्षे	३-१०-१७	अनाहितामिनवं	३-५-१
अथासिद्धन्वारब्धे	३-१-४	अनुगुते देशे	३-१०-१५
अथास्या उदरं	१-१४-११	अनुज्ञातो गुरुणा	२-३-१७
अथाह वीणागायिनौ	१-१४-९	अनुज्ञातो वा	३-११-५६
अथेतरदपैति	५-१-१३	अन्तरेणामिमेतांश्च	५-८-३
अथेमास्तर्पयति	२-४-२५	अन्तर्हिता गिरयः	३-१५-५
अथैतां रात्रीं	१-७-१	अन्तश्चावे ग्रामे	३-९-२२
अथैन दक्षिणतः	५-१-१२	अन्नपतेऽन्नस्य	१-१९-१०
अथैनमानीयमानं	५-२-६	अन्येष्वद्भुतेषु च	३-९-३
अथोन्तरेषु प्रकरणेषु	२-७-२६	अन्वाहार्यपचने चर्व	५-१-१०
अथोपरमम्	३-९-१	अप नः शोश्युच्त्	४-४-६
अथोल्सुकं गार्हपत्ये	५-२-१	अपरपक्षे संचिनोति	५-५-२
अदर्शनीयाश्रवणीय	३-९-२३	अपराह्नेऽक्षतधानाः	२-६-२
अन्दिरञ्जिलि	२-२-१	अपराह्नेऽपराजितायां	२-७-१९
अधश्याय्या हविष्यभक्षता	५-४-९	अपान्यानुप्राण्यात्	१-१२-४
अधस्तादारण	५-६-४	अपि वा तृणीमेव	१-१०-८
अधिरथं शर्वं	१-८-३६	अपि वा विम्बन्	२-४-१७

INDEX OF SŪTRAS

अपि वा घळक्षरम्	१-१६-१०	असावहं भो	२-२-२
अग्रमत्तः पितृदैवत	३-११-४७	असावहं भो	३-११-४
अप्लुत्योदकः	३-११-३२	अस्तमिते	३-९-१७
अप्सु	३-९-३१	अहतं च वासः	१-२१-१९
अभिगमने पुष्पफलयवान्	१-२-२	अहतेन वाससा	२-१-११
अभिगम्य गुरुभ्यश्च	३-११-२	अहरहरचार्याय	३-११-१
अभिघारितमिथं	१-५-८	अहरहः समिदाधानं	२-३-१९
अभित्वा देव सवितः	१-२०-६	अहरहः सायंप्रातः	२-६-६
अभिरम्यतामिति	३-१४-१६	अहरहः स्वाध्याय	३-११-५१
अभिवाद्य पादौ	२-४-३	अहश्चेरभ्यो नमः	३-१०-१८
अभुज्जति ब्राह्मणे	३-९-४४	अहश्चोषं स्थानं	२-६-१
अभ्यञ्जने	३-९-४०	अहोरात्रे द्वारफलके	३-२-१२
अमा वा कुर्वीत	१-१६-२०	आ	
अमोऽसि प्राण	३-५-२	आगन्ता मा रिषण्यत	२-२-९
अयं वै त्वमस्तात्	५-३-२६	आश्रेयमुत्तरम्	१-५-२०
अयमोदनः कामदुधोस्तु	५-७-२	आग्रहायण्यां	४-४-१
अयुग्मवददन्त्यं	१-१६-११	आघारौ	१-५-१९
अरण्यं मा ग्रामाय	३-४-२	आ चतुर्विशात्	२-१-७
अलंकृत्य कुशतरुणाभ्यां	१-५-४	आचार्यस्य च	५-३-२९
अवकुण्ठथासीत	३-११-२१	आचार्यायं भैक्षं	२-३-१६
अवटारोहणे	३-९-३०	आचार्यायं वरं	१-८-३१
अवहितपाणिः	३-९-४२	आचार्यायं वस्त्रयुगं	३-१-१२
अशमन्वतीरिति	१-९-१५	आचार्यायाम्रेयः	३-१०-३२
अश्माक्रमणादेवं	१-८-२५	आचार्ये चोपरते	३-९-१०
अश्मानं चोत्तरतः	१-८-२०	आचार्योऽमांसाशी	२-७-२३
अश्मिण्यां स्वाहा	४-३-२	आजमन्नाद्यकामस्य	१-१९-२
अश्मो वैश्यस्य	१-८-३५	आज्यसंस्कारः	१-४-६
अष्टकासु	३-९-८	आ ते योनि	१-१२-६
असंसिद्धमानायां	३-११-४६	आदहने दूष्णी	५-२-१३
असा उ इत्यस्य	३-११-५	आद्युत्तमा इत्येषा	२-४-२१

INDEX OF SŪTRAS

आद्योत्तमे चैके	२-७-७	ईप्सितमन्त्रं	३-१-११
आद्योत्तमे वा	२-४-२०		
आ द्वाविंशात्	२-१-६		३-२-१६
आनलुहं लोहितं	७-८-२	उक्षा समुद्रः	२-७-२८
आनलुहे चर्मणि	३-१-२	उच्चा दिवि	३-९-३५
आप उन्दन्तु	१-२१-८	उच्छिष्टः	
आपो अऽस्मान्	५-४-३	उच्छिष्टमित्यजिनेन	२-१-३५
आपो नाम स्य	२-३-१०	उत्तमामा कुर्वन्	३-५-७
आपो हि षष्ठा सना च	५-४-१	उत्तमायामपूपान्	३-१५-६
आपोहिष्टीयाभिः	१-८-२९	उत्तरतः पदीमुप	५-३-६
आप्नाव्यालङ्कृत्य	२-१-२७	उत्तरतो निधाय	४-४-७
आमिक्षां च	५-३-४	उत्तरपश्चार्धात्	१-५-१७
आयुष्टे अद्य	१-१७-६	उत्तरार्धात्	१-५-१४
आतौ	३-९-३३	उत्तरेणाभिसुपविशतः	२-३-६
आवर्तावपि यस्यै	१-१-१०	उत्तरेणाभिं प्रागग्रेषु	४-१-३
आ वा संचयनात्	५-५-१	उत्तरेणाभिं प्रागग्रेषु	४-२-३
आ शरीराणां संगमात्	५-६-५	उत्ते स्तम्भनाभिः	५-६-२
आशान्तेऽग्नौ	५-५-३	उत्थाने कुमारस्य	३-१-३
आश्वयुज्जां पौर्णमासां	४-३-१	उत्थाय प्रातराचम्य	१-१-१
आ घोळशात्	२-१-५	उत्पातेष्वाकालिकम्	३-९-२
		उत्सङ्गे निधाय	१-१४-८
इच्छन् पर्वां पूर्वं	५-६-६	उत्सादने	३-९-३८
इत्येतद्विस्वाध्यायेन	२-४-२३	उदकं तरिष्यन्	३-१३-१३
इन्द्रश्रेष्ठानि	३-१-१०	उदकाञ्जलीखीन्	३-१३-१४
इमं जीवेभ्यः	५-८-५	उदकुम्भं नवं	१-८-१९
इमामहमस्मिन्	३-२-५	उदगयन आपूर्यमाणपक्षे	१-१-८
इमासुच्छ्रूयामि	३-२-३	उदगयने शुद्धपक्षे	२-७-५
इयं दुर्बक्तं परि	२-१-२९	उदद्व सप्तपदानि	१-८-२८
इह प्रियं प्रज्ञया	१-९-१७	उदपात्रे अक्षवान्	१-१४-१०
		उदपात्रे निधाय	४-४-५

INDEX OF SŪTRAS

उदरे समवत्सधानीम्	५-३-१७	ए	
उदिते प्राध्ययनम्	२-६-५	एकपिण्डम्	३-१४-१४
उदीचोऽङ्गारान्	१-४-१	एकमर्घ्यम्	३-१४-१३
उदीर्घं जीवः	४-४-१७	एकं पवित्रम्	३-१४-१२
उदुत्यं चित्रं	३-८-३	एकैका चर्क्ष	३-१२-२६
उदुम्बरशाखामिः	५-५-५	एकैकाद्यन्त्र	५-४-५
उद्धरेन्मणिकप्रतिष्ठापनं	३-३-८	एतं युवानं परि	३-६-९
उपनह्य दक्षिणं	२-१-३२	एतदेव गोदानकर्म	१-२१-१७
उपभूतं सव्ये	५-३-९	एतयैव यथार्थं	२-८-५
उपलिप्योद्भत्य	१-१-६	एतयैवावृता	३-३-७
उपसर्गः	४-२-४	एतास्त्रेव सूतके	१-१७-२
उपस्तरणाभिघारण	१-५-१३	एता एव देवताः	१-७-३
उपस्तरणाभिघारणे	१-८-२२	एतास्यश्चैव	३-१०-५
उपस्तेऽरणी	५-३-२१	एतेषां यदि	३-९-४७
उपोषन्त्यग्रिभिः	५-३-२७	एनं कुमारः	३-२-६
उभयतो रुचिते	१-२-३	एवं यजोपवीती	२-१-३३
उष्णीषमाद्यभाजनं	२-७-२७	एवं गाहपत्ये	५-१-८
उष्णीषं मणिकुण्डलं	३-१-१३	एवं गावो गोष्टस्य	४-१-८
उष्णौ च	१-९-६	एवं तृतीयम्	१-२१-१४
ऊ		एवं तृतीयम्	५-२-११
ऊर्णासूत्रं	२-१-१५	एवं द्वयोर्दक्षिणतः	३-२-४
ऊर्ध्वमाग्रहायण्याः	३-१५-१	एवं द्वितीयम्	१-२१-१३
ऊर्वोरुष्टीवतोश्च	५-३-२२	एवं द्विष्टरतः	१-२१-१५
ऋ		एवमन्वाहार्यपञ्चने	५-१-९
ऋचा प्राणिहि	१-१६-३	एवमुत्तरेषाम्	२-७-११
ऋणं चैतद्वाक्षणस्य	३-१२-६	एवमेव गन्धमाल्य	३-१२-४
ऋतौ स्वदारगामी	३-११-४८	एवमेव नवनीतेन	१-२१-९
ऋषभो दक्षिणा	१-१४-१२	एवमेव होमार्थे	२-१-२०
ऋषीन् भो	२-४-८	एवमेवाध्वनि	१-१०-१६
ऋषीस्ते अनुब्रवीमि	२-४-९	एवं प्रातः प्राङ्मुखः	२-६-४

INDEX OF SŪTRAS

एष एव मधुपर्कः	१-१६-५	केशान् कुशतर्णी	१-२१-११
एष एव वानाहिताम्रेः	५-८-११	ऋदत्याम्	३-९-३२
एषा ते अग्ने समित्	२-२-१६	क्षीरोदनं पशुकामस्य	१-१९-८
एहि सूनरी	१-८-१७	क्षुद्रसूक्षेषु	२-४-१८
	मे	क्षेत्रस्य पतिना	३-१३-११
ऐन्द्रीमावृतं	२-२-१२		ख
	ओ	खे रथस्य	१-९-७
ओंपूर्वा व्याहृतयः	२-४-६		ग
ओंपूर्वा व्याहृतयः	२-४-७	गणानां त्वा	२-२-८
ओषधीनां प्रादुर्भवे	३-७-२	गत्वा दहनं दक्षिणतः	५-५-४
ओषधे त्रायस्य	१-२१-१०	गन्धर्वस्य विश्वावसोः	१-१२-२
	औ	गर्भदशमेषु	२-१-२
आौदुम्बरो वैश्यस्य	२-१-१९	गर्भद्वादशेषु	२-१-४
	क	गर्भाष्टमेषु वर्षेषु	२-१-१
कर्मणामध्ययनं	३-१२-७	गर्भैकादशेषु	२-१-३
काकादन्या मशकादन्या	१-१५-१	गायत्रीं ब्राह्मणाय	२-३-२
कामं सूक्तादौ	२-४-२२	गाईपत्ये मैलावरुणीम्	५-१-११
कार्तिक्यां पौर्णमास्यां	३-६-२	गृहान्प्रपद्य	१-१०-१
काषायं वासः	२-१-८	गृहान् भद्रान्	३-४-३
कुशत् इत्येव	१-८-१२	गृहाश्च जुहोति	१-१७-७
कुशानामेवमग्रता	५-१-६	गोदानस्य च	२-७-१५
कुषुम्भकस्तदब्रवीत्	३-७-१०	गोभिर्वा समावतेऽ	३-१-८
कृतं कुर्यात्	१-१६-१२	गोमयेन परिमण्डलं	३-१३-३
कृतप्रातराशस्य	२-७-१८	गोषु च	३-९-४५
कृताः परिहाप्य	१-९-१८	गौब्राह्मणस्य	१-८-३३
कृतां परिहाप्य	३-१३-१२	ग्रामं गत्वा द्वारि	५-४-६
कृष्णस्य शुल्कृष्णानि	१-१६-१६	ग्रामारप्ये	३-९-२१
केतुमान् लघिमान्	३-१२-२९	ग्रामो मारण्याय	३-४-१
केशमश्चुवापने	३-९-३७	ग्रामो राजस्यस्य	१-८-३४
		ग्रीष्मो हैमन्त उत नः	४-४-९

INDEX OF SŪTRAS

घ		त	
दृतौदनं तेजस्कामस्य	१-१९-५	त एते अप्रयाजाः	१-६-५
ब्राणान्तिको वैश्यस्य	२-१-२३	तच्छुरित्यादित्यं	२-३-१३
च		तच्छुरित्यादित्यं	५-४-७
चतस्रोऽष्टौ वा	१-७-२	तच्छेष्योरावृणीमहे	३-७-११
चतुरश्च गोमयेन	१-३-२	तच्छेषेण ब्राह्मणं	३-१३-९
चतुर्थविसर्गस्तु	३-१४-१८	ततः पर्येति	१-१८-५
चतुर्थं मासि	१-१३-१	ततं म आपः	१-५-२९
चतुर्थं मासि	१-१८-१	ततो ब्राह्मणभोजनम्	१-७-४
चतुर्दशी परिहाप्य	२-७-६	तत्पूर्वाणां च	३-९-१२
चतुर्दश्यमावस्यायोः	३-९-७	तत्समूहनभित्याचक्षते	१-३-३
चत्वारः पाकयशाः	१-१-२	तत्सवितुर्वरेष्य	२-३-८
चरितं भो इति	२-७-२०	तदपि भवति	३-७-१३
चित्तिरा उप	१-८-४	तदपि भवति	३-१०-३५
चैत्र्यां पौर्णमास्यां	४-४-१९	तदपि श्लोकः	२-३-१९
चोरराजाग्नि	३-१२-३०	तदपि श्लोकाः	१-६-६
छ		तदपि श्लोकाः	२-६-९
छन्दांसि तृप्यन्तां	२-५-२	तदपि श्लोकाः	३-१२-२८
छन्दांसि ते	२-४-१३	तदप्येतत्	२-८-७
छन्दांसि भो	२-४-१२	तदप्येतत्	३-९-५०
ज		तदप्येतद्विराह	३-१०-२९
जगतीं वैश्याय	२-३-४	तदप्येतद्विराह	३-१२-३२
जातं कुमारं	१-१६-२	तदस्य पुत्रः	५-१-१४
जायामुपग्रहीत्यमाणः	१-२-१	तदस्य माता	१-१६-१४
जीवतः कर्माणि	५-१-१	तदेतत्पुष्कलं	३-१२-३१
जीवन्त्या वृक्ष्यौ	५-३-३	तद्यथा कुले जातः	३-१२-२
जीवां रुदन्ति	१-९-२	तदत् वा दशासु	५-४-८
शेष्योऽश्च ददाति	१-८-३७	तन्मध्ये जुहुयात्	१-१७-४
ज्येष्ठं पुत्रमादाय	३-३-६	तरश्चेद्यं शङ्केत	३-१३-१७
		तस्याञ्जलौ फलानि	१-१०-९

INDEX OF SŪTRAS

तस्यापवर्गे परिधिकर्म	५-८-१	त्रिरात्रं ब्रह्मचर्चये	२-७-१२
तस्योपनयनेन	२-७-२	लिङ्गोमदग्न्यानाम्	१-६-१२
ताः प्रोक्षणीः	१-४-९	लिङ्गत् पञ्चवृद्धा	१-३-८
तानि वृत्तेन पृष्ठदाज्येन	५-३-२४	त्रिश्वेतया शल्ल्या	१-१४-७
तान् सब्येनाचार्याः	२-४-४	त्रिष्टुपे क्षत्रियाय	२-३-३
ताभिरनुज्ञातः	१-८-२	त्वमभे व्रतभृत्	२-८-६
ताश्चालङ्कृत्य	३-६-८		द
तासां प्रथमायां	३-१५-२	दक्षिणं जान्वाच्य	१-३-७
तिष्यपुनर्वस्वोः	१-२०-३	दक्षिणं जान्वाच्य	१-५-२
तुरीयमध्यनो गस्ता	५-२-९	दक्षिणतस्त्रीन् लोष्टान्	५-२-१०
तृष्णी वा	२-२-१७	दक्षिणतो ब्रह्माणि	१-४-१
तृष्णी सकृदपसव्यं	१-५-७	दक्षिणतो वा वित्तम्	५-८-८
तृष्णीमपसव्यं	२-२-१४	दक्षिणपश्चाधार्त्	१-५-१८
तृष्णीमावृताः	१-२१-२०	दक्षिणेन कुशान्	१-३-६
तृतीयया तृतीयम्	५-२-८	दक्षिणेन कुशान्	१-५-१
तृतीयया तृतीया	१-१०-४	दक्षिणे पाणी ज्ञहूम्	५-३-८
तृतीये तु प्रवपने	१-२१-१८	दण्डप्रदानान्तं	२-७-४
तृतीये मासि	१-१२-७	दण्डस्याभ्यरागमने	३-९-६०
तृतीये वा वर्षे	१-२१-२	दत्तु ग्रावणम्	५-३-१६
ते अनुप्रहरति	१-५-६	दधिक्राणो अकारिषम्	१-१०-१४
तेनैव मन्त्रेण तथैव	२-२-१५	दधिमधुघृतमिश्रं	१-१९-९
तेषां दण्डाः	२-१-१६	दध्योदनमिन्द्रिय	१-१९-७
तेषां मुष्टिमादाय	४-४-३	दशम्यां व्यावहारिकं	१-१६-१५
तेष्वेन गार्हपत्यस्य	५-१-७	दशात्रमविप्रवासः	१-१०-२५
तैत्तिरं ब्रह्मवर्चस	१-१९-३	दशरात्रे चोत्थानम्	१-१७-१
तयोऽपि वा	२-१-३०	दशाहमघेषु च	३-९-६
त्रिः ग्राशयेज्ञातरुपेण	१-१६-७	द्वैतेरिव ते	२-२-११
त्रिरात्रं समिदाधानं	२-७-२१	देवकुलायतनानि	३-११-१५
त्रिरात्रमधःशायिनौ	१-१०-१५	देवता भो अनुग्रहि	२-४-१०
त्रिरात्रमन्ततः	१-१०-१९	देवतास्तेऽनुब्रवीमि	२-४-११

INDEX OF SŪTRAS

देवर्षिपितृगणेभ्यः	३-१०-२१	न नग्रः	३-११-१३
देवस्य सवितुः	५-३-३०	न नग्नां लिखे	३-११-३३
द्वादशरात्रं संवत्सरं	२-७-१३	न नित्यं परिस्तरणम्	३-१३-७
द्वितीयया द्वितीयम्	५-२-७	न निष्ठीवेत्	३-११-१८
द्वितीयया महा	१-१०-३६	न पूर्वम्	३-१०-२८
द्विरभिघारत्वति	१-५-१६	न पूर्वांपररात्रेषु	३-११-५०
द्वे लीणि वा	१-४-२	न प्रत्यनक्ति	१-५-१६
द्वौ वा	३-९-५३	नम्यस्ये वृषे	३-६-१०
ध		नम ओषधिवनस्पतिभ्यः	३-१०-११
धनुज्यां क्षत्रियस्य	२-१-१४	नमः श्रियै शत्र्यायाः	३-१०-१३
धर्मः स्थूणाराजे	३-२-११	नमस्साध्यायाग्रये	३-१०-८
धाता ददातु	१-१४-६	नमो द्यावापृथिवीभ्यां	३-१३-६
ध्रुवामुरसि	५-३-१०	नमो मरुद्धर्मः	३-१०-७
ध्रुवैष्णि पोष्या मयि	१-१०-१३	नमो विशाताभ्यः	३-१०-१६
न		न यातयामैः	३-११-४०
न कण्ठयेत्	३-११-१९	नव स्थूणागर्तान्	३-२-२
न कूपमवेक्षेत	३-११-२७	न विरहेदाचार्ये	३-११-५५
नक्षत्रं च	१-१४-५	न वृक्षमारोहेत्	३-११-२६
नक्षलनामात्र	१-१६-८	न शिष्टम्	३-११-४२
नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु	१-१०-१२	न सह भुजीत	१-१०-१७
नग्रः	३-९-३४	न सह भुजीत	३-११-४१
न जघनेन	३-११-१४	न सावित्रीमन्वाह	२-७-३
न जनसमवायम्	३-११-७	न हसेत्	३-३१-१६
न तद्वितास्तम्	१-१६-१३	नाकृतार्थ्याः	३-१०-३४
न तस्य पुनराङ्गतिः	३-१२-२२	नामौकरणम्	३-१४-१५
न त्वेव न कुर्वति	३-१९-८	नाघाहानि वर्षयेयुः	५-९-१०
न त्वेव शमशानं	३-११-३०	नाज्याङ्गुष्ठिषु	१-३-१२
न त्वेवामासः	१-८-११	नाज्याङ्गुष्ठिषु	१-५-२४
न दिवा स्वपीत	३-११-४९	नादित्यं सनिष्वेलयोः	३-११-३४
न धावेत्	३-११-१७	नादित्याभिमुखः	३-११-२३

INDEX OF SŪTRAS

नाधीयीतारमन्तरा	३-९-५८	पञ्चसु वहिः	१-१-४
नानन्तराहिंतायां	३-११-२५	पतिर्मन्त्रं जपति	१-८-२४
नानवत्तमशीयात्	३-१०-२६	पत्तोऽग्निहोत्रपात्राणि	५-३-२३
नान्तरागमनम्	२-८-२	पथसि स्थालीपाकः	१-११-२
नापिताय धान्यपात्राणि	१-२१-२२	पथसौदैरनं वा	३-१२-५
नापि ध्रुवनं	३-११-२९	परि पूषेति	३-५-५
नाप्राप्य तस्य	३-१२-२१	परिवपस्तेदं	३-५-४
नामास्य दधाति	१-१६-९	परिवाप्योपनयेत्तु	२-१-२६
नावहितपाणिः	३-११-१४	पर्वसु	३-९-१६
नाष्टो यजे	३-११-६	पश्चाद्वक्षिणतः	१-४-३
नासंस्कृतेन	१-४-७	पश्चाद्वक्षिणतः	५-३-२
नास्ति तस्य समापनम्	५-१-३	पश्चान्निधाय	५-३-१
निकक्षयोः षष्ठसप्तमे	१-२१-१६	पात्राणि युनक्ति	५-३-७
नित्यथोपवीती	३-११-५४	पादतो भद्रकाळयै	३-१०-१४
नित्याहुतिषु	१-३-१३	पार्श्वयोः पञ्चयौ	५-३-१८
नित्याहुतिषु	१-५-२५	पालाशो वैल्वो वा	२-१-१७
नित्योदकी	३-११-५३	पिण्डान् तत्पश्चिमेन	३-१४-७
निर्मन्त्र्यैके	१-१-७	पितृदेवतातिथि	३-११-४३
निवर्त्तव्यमिति सूक्तेन	५-८-९	पुंवदुपकरणानि	१-१४-४
नैकः	३-१०-२७	पुंसुबती भव	१-१०-१०
नैकश्चरेत्	३-११-१२	पुर्मासौ मिलावर्षणौ	१-१०-२४
नैको वनं गच्छेत्	३-११-२८	पुरस्तात्पथमम्	१-३-९
नैतिः	३-११-११	पुरस्तादेके	३-१४-६
नैयग्रोधः खादिरस्य	२-१-१८	पुराणे कुम्भे शरीराणि	५-६-१
नोद्भृततेजाञ्जि	३-११-३९	पुष्ट्येण श्वरेन वा	१-१२-८
नोपर्युद्दिश्येत्	३-११-८	पूर्णे काले चरित	२-७-१७
न्यायोपेतेभ्य एव	३-९-५१	पूर्वे तु दैवतं	१-१७-५
पञ्च चोत्तरा जपति	१-८-१८	पूर्वे पूर्वे लघोयः	३-११-४५
पञ्चमे अतिथस्य	१-२१-३	पूर्वया पूर्वम्	१-९-५
		पूर्वे चाभिस्प्याः	३-१२-४

INDEX OF SŪTRAS

पूर्वोच्चरेषु वा	१-२०-४	प्रेतस्पर्शीनम्	३-११-३७
प्रथमोल्मुकेन	५-३-२८	प्रोष्यायन् गहान्	३-४-५
प्रजापते न त्वदेतानि	१-८-२६	फ	
प्रजापते न त्वत्	१-११-४	फलबतो वा बृक्षात्	३-१-९
प्रणवेन वा सर्वम्	२-७-२९	ब	
प्रणीताप्रणयनं	५-३-१४	बलं चोर्जं च	३-२-८
प्रतिपशुषु प्रतितिष्ठामि	४-४-१२	बाणशब्दे	३-९-२६
प्रतिपुरुषं पितरः	२-५-५	बृहतोऽपराह्ने	३-३-३
प्रतिप्रजायां प्रतितिष्ठामि	४-४-१९	बृहस्पतये त्वा	१-८-१३
प्रतिब्रह्मन् प्रतितिष्ठामि	४-४-१९	ब्रह्म च क्षत्रं च	३-२-९
प्रतिलीनस्तदहः	३-१-५	ब्रह्मचर्येण चायुष्मान्	३-१२-१८
प्रतिश्रुते ज्ञहोति	१-३-१	ब्रह्मचारिणे वा	३-१०-२३
प्रतीचं सवन्तीभ्यः	३-१३-१६	ब्रह्मचारी भव	२-२-५
प्रत्यप्सु प्रतितिष्ठामि	४-४-१४	ब्रह्मचारी भव	२-८-८
प्रत्यष्टेषु प्रतितिष्ठामि	४-४-१३	ब्रह्मचारी भवानि	२-२-६
प्रत्येनसि परिधि	५-८-१०	ब्रह्मणाग्रिसंविदानः	१-१३-२
प्र त्वा मुञ्चामि	१-९-१	ब्राह्मणस्य बाहुं	५-८-६
प्रथमयोगे सीरस्य	३-१३-१०	ब्राह्मणानां शेषं	३-१४-८
प्रदक्षिणमुपचारः	३-१४-२०	ब्राह्मणान् वेदविदुषः	३-१४-२
प्रवसतस्तु प्रेतस्य	५-६-३	भ	
प्रस्तरे तां साति	४-६-१६	भगस्ते हस्तं	२-२-११
प्रागमे धारयन्	१-४-४	भद्रं कर्णेभिरिति	३-५-३
प्रागुदीच्यां दिशि	१-२१-२१	भुक्तवत्सु पिण्डान्	३-१४-५
प्रागुदीच्यां दिशि	२-७-२४	भुजानेषु महाव्याहृतयः	३-१४-४
प्राङ्मुख आचार्यः	३-९-१२	भूयांसस्तु	३-९-५४
प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां	३-१३-२	भूर्मुवःस्वररिष्यतः	२-२-१३
प्राणापान उद्दव्यचाः	२-८-९	भूर्मुवःस्वरित्यजलीन्	२-२-७
प्राचित्रहरणं	५-३-१३	भूर्या ते पतिष्ठि	१-१०-२
प्रेतमुगम्य	३-९-१४	भैक्षेराचार्यं	२-६-३
प्रेतमाहितामि	५-१-४		

INDEX OF SŪTRAS

म		य	
मधुपको दक्षिणा	४-४-८	यं यं क्रतुमधीते	३-१२-२७
मधुमतीरोषधीः	१-८-९	यक्ष्यामि	३-१२-१३
मध्यमायां मध्या त्रष्णे	३-१५-४	यजश्च दक्षिणा च	३-२-७
मध्ये अन्या आहुतयः	१-५-२३	यजस्योपवीतेन	२-१-३१
मध्वोदनमायुष्कामस्य	१-१९-६	यत्रैनं गवा	३-१-७
मन्त्रब्राह्मणयोः	३-१२-२३	यथा कुलधर्मे	१-२०-२
मथा च स्वाध्यायबता	३-१२-१७	यथा परिदत्तं	२-७-३१
मरणान्तमेकाहेषु	५-१-२	यथा भूमिरग्निगर्भा	१-१२-५
मरुद्धर्थश्चैव	३-१०-१०	यथा समाप्नातः	३-१३-८
महवन्ति च सर्वतः	३-१२-११	यथेयं शार्ची	१-८-६
महानाम्नीषु	२-७-२५	यदि चेहोषः	३-९-५९
महान्तं कोशमिति	३-१०-३८	यदि त्रिलोके	२-३-९
महाव्याहृतयश्चतसः	३-३-५	यदि पाकयशाः	१-६-४
महाव्याहृति	१-५-२७	यदि यमौ प्रजायेत	३-५-१०
महाव्याहृतिभिः	२-२-१०	यदि वा युक्तेनैव	१-९-१६
माघशुद्धपक्षप्रतिपदि	३-८-२	यद्यतिथिरागच्छेत्	३-१०-२२
माञ्जिष्ठं क्षत्रियस्य	२-१-९	यद्यसकृत्संवत्सरस्य	३-१०-३३
मातरं त्वेव	२-३-१४	यद्योक्तवासाः	३-११-२२
मातापितरौ	१-१७-२	यवैस्तिलार्थः	३-१४-२१
मात्स्यं जवनकामस्य	१-१९-४	यस्या अभ्यात्मम्	१-१-९
मा विदन् परि	१-९-१०	यां बान्यां भप्रशस्तां	२-७-८
मुञ्चामि त्वा हविषा	४-१-६	याजयिष्यामि	३-१२-१४
मुद्रौदनमित्येके	१-१४-३८	या तु प्रथमा	३-५-८
मूत्रपुरीषे नावेक्षेत	३-११-२०	या फाल्गुन्या उत्तरा	३-५-९
मेखला चेदसम्बेद्या	२-८-४	या राष्ट्रात् पर्णात्	५-३-३१
मेखलिनः	२-१-१२	यावद्वा गुरुर्मन्येत	२-४-१९
मेघाजननं दक्षिणे	१-१६-१७	यावद्वा गुरुर्मन्येत	२-७-१४
मोघमन्त्रं विन्दते	३-१०-३०	यावद्वा दोषनिवृत्तिः	४-१-२
मौखी मेखला	२-१-१३	या वैनं न	२-३-१५

INDEX OF SŪTRAS

यासामूधश्चतुर्विलं	३-५-६	वनस्पते शतब्द्यः	१-९-१२
युवं वल्लाणि	१-८-३	वरो दक्षिणा	२-३-१२
यूथे मुख्याश्चतसः	३-६-७	वरो दक्षिणा	४-१-७
यूथे वर्चस्तितमः	३-६-६	वर्षवर्जमर्ष	३-९-४९
ये चाम्ये आचार्याः	२-५-४	वागदेवी मनसा	१-१६-१८
ये देवासः	३-१०-१९	वाचयमाकास्तां	१-१०-११
येन येनर्षिणा	२-४-१६	वामदेव्यस्य मध्यग्रन्थे	३-३-२
येनाबन्धेन	२-१-२५	वासरेषु नम्येषु	३-९-९
येनावपत् सविता	१-२-१-१२	विद्युत्स्तनयित्तु	३-९-४
ये वध्वः	१-९-११	विद्युत्स्तनयित्तु	३-९-४८
यो जागार तमृच्चः	३-१२-३३	विद्वांसश्च सर्वतः	३-१२-९
र			
रक्तकङ्कणं	१-२०-७	विराजो दोहोऽसि	३-४-६
रक्तकृष्णमाविकं	१-८-८	विवाहे गाम्हर्यित्वा	१-८-१०
रक्षसामपहत्यै	१-१५-२	विवाहे चूढाकरणे	१-१-५
रथस्थः	३-९-२७	विष्णवे हृषदि	३-१०-१२
रथ्यायाम्	३-९-२५	विष्णोर्हस्तोऽसि	१-५-९
राजगदीमामिक्षां	५-८-१२	विस्तृष्टे विरामः	३-९-५७
रूपं रूपं	१-८-७	विहारं दक्षिणतः	५-१-५
रोहिण्यां कृषिकर्माणि	३-१३-१	वृश्चारोहणे	३-९-२९
रोहिण्यां प्रोष्ठपदासु	४-४-२	वृद्धिपूतेषु	३-१४-१९
रोहितो वैव	३-६-४	वेदो हि धर्ममूलम्	३-१२-२४
ल			
लक्षणीयो भविष्यामि	३-१२-१५	वैश्वदेवस्य सिद्धस्य	३-१०-२
लाजानक्षतसकूञ्च	४-२-२	वैशामिलीं गायत्रीं	२-३-७
लाजान् शमीपाल	१-८-२१	वैष्णव्यावित्यम्बुद्य	१-४-३
लोकतो नक्षत्राणि	४-४-२०	व्याख्यातः प्रतिश्रुते	१-६-१
घ			
त्रचनादन्यत्	१-११-३	व्याधित्रिष्ठक्तोः	४-१-५
वनस्पते वीक्ष्णः	३-१-६	त्रतापवर्गे आदर्कर्म	५-७-१
		त्रीहिथबौ वा	१-१६-६

INDEX OF SŪTRAS

श		षष्ठे मास्यन्नप्राशनम्	१-१९-१
शक्तिमान्	३-१२-३	संराज्ञी शशुरे	१-८-१४
शणसूत्रेण विग्रथ्य	१-१६-१९	संवत्सरः पिधाने	३-२-१३
श्व ते स्ववन्तीः	५-५-६	संवत्सरं न मिथुनं	१-१०-१८
शम्याः परिधीन्	५-८-४	संवत्सरमेवं प्रेतः	३-१४-१७
शाक्वरं तु संवत्सरं	२-७-१६	संवत्सरे ब्राह्मणस्य	१-२१-१
शिरसि कपालानि	५-३-१५	संवत्सरे वा	१-२१-५
शिरसि गोमयं कृत्वा	५-४-२	संवत्सरे सावित्री	२-३-१
शिष्याश्च शुश्रूषन्ते	३-१२-१०	संवेशने	३-९-४१
शुक्रावनद्वाहौ	१-९-८	संस्थिते वास्तुकरणे	३-२-१५
शुक्रियब्रह्मचारी	२-७-९, १०	स एतेषां वेदानां	२-६-८
शुक्रैरलङ्घन्त्य	४-१-४	सङ्कृदपसव्यं	१-३-४
शुची ते चक्रे	१-९-४	सङ्कृदपसव्यं	१-३-११
शुनं नः फालाः	३-१३-१०	सङ्कृदपसव्यं	१-१८-३
शूद्रवच्छुनि	३-९-२८	सङ्कृशपाणिः	३-९-३६
शूद्रसन्निकर्षे	३-९-२०	संक्रमे	५-४-४
शौर्ण माता प्राशीयात्	१-१९-११	सञ्चित्वापि	१-१-११
शमशाने	३-९-१९	सत्यवादी	३-११-५२
श्रद्धामेष्वे ते	२-४-१५	सम्ध्यायाम्	३-९-१५
श्रद्धामेष्वे भो	२-४-१४	सप्तमे मासि	१-१४-१
आद्भोजने	३-९-५	सप्तमे वैश्यस्य	१-२१-४
आवण्यां पौर्णमास्यां	३-७-३	सप्तमेऽष्टमे वा	१-२०-१
आवण्यां पौर्णमास्यां	४-२-१	सब्रह्मचारिणि	३-९-१३
श्रीस्त्रै	३-२-१०	समझन्तु विश्वे	१-८-५
श्रुत्वा लिरात्रम्	३-९-११	समस्तामिश्रतुर्थां	१-१०-५
श्वभ्यश्च श्वपाकेभ्यश्च	३-१०-२५	समा ते कुशतरुणान्	२-४-२४
श्वोऽन्वश्वक्यां	३-१५-७	समात्सेऽर्थे जपेत्	१-१२-३
ष		समार्षः	२-२-३
वक्ष्मिशतिभिः कारणैः	३-१२-१	समाषोऽहं	२-२-४
वण्णामध्याणां	३-१०-३१	समुद्राय वयुनाय	३-१३-१५

INDEX OF SŪTRAS

समेत्य श्रोतियाय	३-११-३	सूर्यो विदुषे वा	१-८-३२
संपातीभिः सौमश्रीभिः	४-१-९	सूर्याय स्वाहा	१-१०-२२
संपूषन्नव्यवनः	१-१८-४	सेनायाम्	३-९-४३
संपृच्यध्वमृतावरीः	१-२१-७	सौविष्टकती	१-११-५
सर्पिर्मधुनी	१-१६-४	स्वातः कुमारः	१-१८-२
सर्वत्र गतिमान्	३-१२-१२	स्वातं कृतमङ्गलं	१-८-१
सर्वत्र स्थालीपाक	१-८-३०	स्वातामहतवासिनीं	१-१४-२
सर्वाङ्गैरुपेतः	३-६-५	स्वानं समावत्स्यमानस्य	३-१-१
सर्वासां चाज्याहुतीनां	१-६-२	स्वाने	३-९-३९
सर्वासां पथसि	३-६-११	स्फदं दक्षिणे पार्श्वे	५-३-१९
सर्वे वा सर्वेषां	२-१-२४	स्वचः पातं	१-४-१०
सर्वेषां यथा	१-२०-५	स्वचा स्थालीपाकं	१-५-११
सर्वेष्वेष तु	१-८-१६	स्वेच्छा चापः	१-४-८
सवस्त्रोऽहरहः	३-११-३१	स्वेणाज्याहुतीः	१-५-१०
सव्ये कृष्णाजिनम्	५-३-२०	स्वौ नासिकयोः	५-३-१२
साध्वाचरितं	३-१२-५	स्वस्ति नो मिमीतां	३-३-९
सामशब्दे	३-९-१८	स्वाध्यायवतः सर्वे	३-१२-२०
सायंप्रातवैवाहिकं	१-१०-२०	स्वाध्यायेन शिष्ठं	३-१२-१९
सावित्रीं त्वेव	२-३-५		
सावित्र्या चानुसवनं	३-३-४		
सिलमुञ्जमयाचितं	३-११-४४	इर्वाणि च सुसंस्कृतानि	३-१२-१६
सीतालोष्टं च	४-४-४	हस्तेन श्रवणेन वा	३-७-४
मुत्तामाणमिति	१-९-१४	हारिद्रं वैश्यस्य	२-१-१०
मुत्तामाणमिति शश्यां	४-४-२८	हुतशेषाद्विः	३-७-१२
मुयज्ञः सांख्यायनः	२-५-६	हुतोऽग्निहोत्रं	१-६-७
मुहेमन्तः मुवसन्तः	४-४-१०	हुतोऽहुतः	१-१-३
मूकानुवाकाद्याः	३-७-६	हुत्वा च	१-५-६
मूत्रिकोदक्याभ्यां	३-११-३८	हुत्वान्वारन्वायां	१-८-१५
मूत्राणि दत्त्वाज्ञानाभ्यञ्जन	३-१४-१०	हुत्वैकवर्णे द्विवर्णे	३-६-३

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT.

Citation.	Ref.	Source.
अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां	१-१३-२	R. V. X, 163, 1.
अग्र आयूषि	१-१९-१०	R. V. IX, 66, 19.
ॐये समिधमाहारिषं	२-६-६	cf. A. V. 19, 64, 1; see also Sāma Mantra Brāhmaṇa I, vi, 32; Āpastamba Mantra Brāhmaṇa II, vi, 2 etc.
अग्रये स्वाहा	१-५-२२; १०-२१; ३-१०-४; ४-२-१	A. V. XIX, iv, 1, etc; V. S. X, 5 etc.; T. S. I, viii, 13, 3 etc.; M. S. II, vi, 11, etc.; K. S. XV, 7, etc.
अग्रये स्तिष्ठक्ते स्वाहा	१-८-२७; १०-२३; ३-१०-४	T. B. III, xii, 2, etc.
ॐना देवेन	१-१०-१	
अग्निना रथं	१-१२-८	R. V. I, i, 3.
ॐ दधामि मनसा	१-३-२; ३-३-१	
अग्निमीळे	३-७-९	cf. R. V. I, i, 1 (R. V. ईडे)
अग्निर्जनिता	१-५-२६	
अग्निः शद्गां च मेघां च	२-६-७	
अग्ने नय	५-८-५	R. V. I, 189, 1.
अग्ने प्रायश्चित्तिरसि	१-११-४	cf. Sāma Mantra Brāhmaṇa I, iv, 1; Āpastamba Mantra Brāhmaṇa, I, x, 3.
अग्ने यं यत्	१-५-२१	R. V. I, i, 4.

१. The Mantra is cited in full.

२. In the first citation the Mantra is fully cited; in the second, only the pratika has been cited.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
अग्रेवर्म	५-३-५	R. V. X, 16, 7.
अग्रेर्वासोऽसि	१-५-२९	
अघोरचक्षुः	१-१०-६	R. V. X, 85, 44.
अजो भागः	५-३-२५	R. V. X, 16, 4.
अति द्रव	५-३-३	R. V. X, 14, 10.
अद्याद्याध्यश्वः	१-५-२९	R. V. VIII, 61, 17.
अद्या नो देव सवितः	१-१-१	R. V. V, 82, 4.
अनाधृष्टमसि	१-२-३	cf. V. S. V, 5; T. S. I, ii, 10, 2 etc.; M. S. I, ii, 7 etc.; K. S. II, 8.
अनुमत्यै स्वाहा	३-१०-४	T. B. III, xii, 2 etc.
अनृक्षराः	१-२-१	R. V. X, 85, 23.
अन्तार्हिता ऋतवः	३-१५-५	
अन्तार्हिता गिरयः	३-१५-५	
अन्नपतेऽन्नस्य	१-१९-१०	V. S. XI, 83, etc; T. S. IV, ii, 3, 1 etc; M. S. II, x, 1 etc; K. S. XVI, 10 etc.
अप नः शोशुच्चदधं	४-४-६; ५-८-५	R. V. I, 197, 1.
अप श्वेतपदा जहि	४-४-९	Āpastamba Mantrapāṭha II, xvii, 26.
अपि पन्थामगम्भहि	३-४-४	R. V. VI, 51, 16.
अपेत वीत	५-२-१३	R. V. X, 14, 9.
अपेहि मनसस्पते	१-१-१	R. V. X, 164, 1.
अपैतदूह यदिहाविभः पुरा	५-१-१३	A. V. XVIII, ii, 57; T. A. VI, i, 1.
अभिक्षम्दन् वील्यस्त	१-१२-६	cf. A. V. V, xxv, 8.
अभि त्वा देव सवितः	१-२०-६	R. V. I, 24, 3.
अभिव्ययस्त	१-९-३	R. V. III, 15, 19.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
ॐोऽसि प्राण	३-५-२	Sāma Mantra Brāhmaṇa II, i, 14; Āśvalāyana Śrauta Sūtra II, ix, 10.
ॐोऽहमस्मि सा त्वं	१-८-१८	A. V. XIV, ii, 71; K. S. XXXV, 18; Aitareya Brāhmaṇa VIII, xxvii, 4.
अथ वै त्वगस्तात्	५-३-२६	cf. Jaiminīya Brāhmaṇa I, 47; T. A. II, i, 4; Śāṅkhāyana Śrauta IV, xiv, 36.
अयमूर्जावतः	१-१४-८	Sāma Mantra Brāhmaṇa I, v, 1.
अयमोदनः	५-७-२	
अयाश्चागे	१-५-२९	M. S. I, iv, 3, etc; K. S. V, 4 etc.
अरप्यं मा प्रामाय	३-४-२	
अरिष्टा अस्ताकं	३-३-१	Āśvalāyana Śrauta Sūtra III, xi, 6 etc.
अर्थमणि नु देवं	१-११-४	Āśvalāyana Grhya Sūtra I, vii, 13 etc.
अव सूज पुनरमे	५-५-४	R. V. X, 16, 5.
अवमन्तीः	१-९-१५; ५-४-६	R. V. X, 53, 8.
अश्वुभ्यां स्वाहा	४-३-२	T. B. III, i, 5, 13.
अश्विभ्यां स्वाहा	४-३-२	Aitareya Brāhmaṇa, VII, ix, 2; T. B. III, i, 5, 13.
अस्यां देवानां	३-२-१	
अस्योपसदे	३-४-५	Kauśika G. Sūtra 89, 13.
अहश्वरम्यो नमः	३-१०-१८	
अहोरात्रे	३-२-१२	

१. The Mantras are cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
आगन्ता मा रिषण्यत	२-२-९	R. V. VIII, 20, 1.
आ गावो अग्मन्	३-५-६; ४-३-२	R. V. VI, 28, 1.
आगे याहि मरुत्सवा	३-७-१०	R. V. VIII, 103, 14.
आ ते योनि	१-१०-७; १२-६	A. V. III, xxiii, 2.
आदित्या अवहित्यत	१-१-१	R. V. VIII, 47, 11.
आ नः प्रजां	१-२-३	R. V. X, 85, 43.
आप उम्दन्तु	१-२१-८	T. S. I, ii, 1, 1; K. S. II, 1; Āśvalāyana Grhya I, xvii, 17.
आपो अस्सान्	५-४-३	R. V. X, 17, 10.
आपो नाम स्य	२-३-१०	
आपो हि ष्ठा	५-४-१	R. V. X, 9, 1.
आयुर्दा अग्ने	१-१७-६	T. S. I, iii, 14, 4.
आयुषे अद्य	१-१७-६	cf. T. S. I, iii, 14, 4.
आयुषं वर्चसं	३-१-२	R. V. (Khila) X, 128, 2.
आवर्दस्त्वं शकुने भद्रमावद	३-७-१०	R. V. II, 43, 3.
आश्रुत कर्ण	१-२०-६	R. V. I, 10, 9.
आश्रुर्घै पौर्णमास्यै स्वाहा	४-३-२	
आहुस्ते ग्रावाणः	३-१५-३	
इदं त्वा वस्तु	५-१-१२	Taittirīya Āraṇyaka VI, 1, 1.
इन्द्रशेषानि	१-१-१; ३-१-१०	R. V. II, 21, 6.
इन्द्रस्य गृहाः	३-३-६	cf. Āpastamba Mantra- pātha II, xv, 13.
इन्द्राग्रिभ्यां स्वाहा	४-१०-४	T. B. III, i, 4, 14.

१. In the second place where this Mantra is cited, it is cited in full, whereas in the first instance only the pratika is found.

२. The Mantra is cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
इमं यशं	१-५-२१	R. V. I, 26, 10 or I, 22, 13. Either of these may have been referred to in the text here.
इमं जीवेभ्यः	५-८-५	R. V. X, 18, 4.
ईममग्र आयुषे	१-१९-१०	A. V. II, xxviii, 5; T. S. II, iii, 10, 3 etc; M. S. II, iii, 4, etc; K. S. XI, 7 etc.
इमं मे वशण	१-५-२९	R. V. I, xxv, 19.
ईमां विमिन्वे	३-१-२	
इमा नारीः	५-८-५	R. V. X, xviii, 7.
इमान्मे मित्रावरुणा	३-४-४	M. S. I, v, 14 etc; K. S. VII, 3 etc.
ईमामहमस्मिन्	३-२-५	
‘इमामुच्छ्रयामि	३-२-३	cf. Pāraskara Grhya Sūtra III, iv, 4.
ईयं दुरुक्तं परि	२-१-२९	cf. Āpastamba Mantrapāṭha II, ii, 9. See also Pāraskara Grhya II, ii, 8 for a reading corresponding to the present one.
इयं नार्युपशूते	१-८-२३	A. V. XIV, ii, 63.
ईयमेव सा या	३-१५-२	A. V. III, x, 4 etc; T. S. IV, iii, 11, 1; M. S. II, xiii, 10 etc; K. S. XXXIX, 10 etc.
ईष एकपदी	१-८-२८	cf. Āśvalāyana Grhya I, vii, 19.
ईषे त्वा	१-४-५	V. S. I, i, 22 etc; T. S. I, i, 1 etc; M. S. I, ii, 15 etc; K. S. I, i, 10 etc.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
इष्टापूर्तमनु	५-१-१४	cf. A. V. XVIII, ii, 57. For the reading as found here see T. A. VI, i, 1.
इष्टेभ्यो वषलनिष्टेभ्यः	१-५-२९	cf. T. B. III, vii, 11, 3.
इह धृतिरिह	३-६-२	V. S. VIII, 51 etc; T. S. VII, i, 12, 1 etc; M. S. III, xii, 4 etc.
इह प्रियं प्रज्ञया ते	१-९-१७	R. V. X, 85, 27.
इहान्नाद्याय विशः	३-२-१	
इहैव तिष्ठन्	३-२-६	Āpastamba Mantrapāṭha II, xv, 3; Āśvalāyana Grhya II, viii, 16.
इहैव स्थूणे	३-२-६	cf. A. V. III, xii, 2.
उक्त्यश्चातिराजश्च	३-१५-६	Āpastamba Mantrapāṭha II, xxi, 1.
उक्षा समुद्रः	३-२-१४	R. V. V, 47, 3.
उच्चा दिवि	२-७-२८	R. V. X, 107, 2.
उच्छिष्ट	२-१-३५	R. V. I, 28, 9.
उत त्वा दैव्या मिष्णा	१-१०-६	R. V. VIII, 18, 8.
उत त्वा बधिरं वर्य	१-२०-६	R. V. VIII, 45, 17.
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते	५-८-६	R. V. I, 40, 1.
उत्ते स्तम्भामि	५-६-२	R. V. X, 18, 13.
उदीर्घं जीवः	४-४-१७	R. V. I, 113, 16.
उदीर्घं नारि	५-३-६	R. V. X, 18, 8.
उदीर्घवातः पतिवती	१-१२-१	R. V. X, 85, 21.
उदुत्यम्	१-५-२९; ३-८-३	R. V. I, 50, 1.
उद्ग ऊर्मिः	१-९-१६	R. V. III, 33, 13.
उद्गयं तमसस्परि	१-५-२९	R. V. I, 50, 10.
उपसर्पं मातरं	५-६-१	R. V. X, 18, 10.

1. The Mantra is cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
अजें त्वा	१-४-५	V. S. I, i, 30 etc; T. S. I, i, 1, 1 etc; M. S. I, ii, 1 etc; K. S. I, i, 10 etc.
ऋच्चा प्राणिहि	१-१५-३	
ऋते च सत्यं च	१-१-१	R. V. X, 190, 1.
ऋतवस्सर्वभूतानि	३-१५-६	
ऐतं युवानं परि	३-६-९	T. S. III, iii, 9, 1.
ऐघोऽस्येधिष्ठीमहि	२-६-६	V. S. XX, 23 etc; T. S. I, iv, 45, 3 etc; M. S. I, iii, 39 etc; K. S. IV, 13 etc.
ऐनं कुमारं	३-२-६	cf. Āpastamba Mantra-pāṭha II, xv, 4.
ऐषा ते अग्ने समित्	२-२-१६; ६-६	cf. V. S. II, 14.
एहि सूनरी	१-८-१७, २०	cf. Āpastamba Mantra-pāṭha I, iii, 14.
एश्वर्मानमातिष्ठ	१-८-२०	A. V. II, xiii, 4.
ऐन्द्रीमावृतमावर्तस्व	२-२-१२	cf. T. S. I, vi, 6, 2.
ओषधे त्रायस्वैनं	१-२१-१०	T. S. I, ii, 1, 1 etc; M. S. I, ii, 1 etc; K. S. II, 1 etc.
कथा नश्चित् आभुवत्	१-१०-६	R. V. IV, 31, 1.
कुषुभक्षदब्रवीत्	३-७-१०	R. V. I, 191, 16.
कोऽदात्	१-८-२३	V. S. VII, 48.
कोऽसि कस्यासि	३-२-१	V. S. VII, 29 etc; T. S. III, ii, 3, 2; K. S. XXXVII, 13.
क्षेत्रस्य पतिना	३-१३-११	R. V. IV, 57, 1.
खे रथस्य	१-९-७	R. V. VIII, 91, 7.
गणानां त्वा	२-२-८	R. V. II, 23, 1.
गमता नो यहं	३-७-१०	R. V. V, 87, 9.

१. The Mantra is cited in full.

२. In the second citation alone is this Mantra fully cited.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
गम्धर्वस्य विश्वावसोः	१-१२-२	
गुणाना जमदग्निना ०	३-७-१०	R. V. III, 62, 18.
गृणामि ते सौभगत्वाय इस्तं	१-८-१७	R. V. X, 85, 36.
गैहान् भद्रान्	३-४-३	Āpastamba Mantrapāṭha I, viii, 2.
गैहा मा विभीत	३-४-५	cf. V. S. III, 41.
ग्रामो मारण्याय	३-४-१	
ग्रीष्मो हेमन्तः	४-४-९	T. S. V, vii, 2, 4.
चंद्रेण देवेन	१-१०-१	
चित्तिरा उपर्वर्हणं	१-८-४	R. V. X, 85, 7.
चित्रम्	१-५-२९; ३-८-३	R. V. I, 115, 1.
जीवां रुदन्ति	१-९-२	R. V. X, 40, 10.
तक्षकाय वैशालेयाय स्वाहा	४-४-९	
तत्त्वक्षुः	२-३-१३; ३-५-३; ५-४-७	R. V. VII, 66, 16.
तच्छंथ्योराशृणीमहे	३-७-११	R. V. Khila X, 191, 5; T. S. II, vi, 10, 2.
ततं म आपः	१-५-२९	T. B. III, vii, 11, 2. cf. R. V. I, 110, 1 also.
तत्वा यामि	१-५-२९	R. V. I, 24, 11.
तत्सवितुर्वरेण्यं	२-३-८	R. V. III, 62, 10.
तदस्तु मित्रावरुणा	१-५-२९	R. V. V, 47, 7.
तत्त्वस्तुरीपं	१-१२-८	R. V. III, 4, 9.
तानि भद्राणि	१-१२-६	Āpastamba Mantrapāṭha I, xiii, 2.
तेजोऽसि	१-२१-११	A. V. VII, 89, 4 etc; V. S. I, 31 etc; T. S. I, i, 10, 3 etc; M. S. I, i, 11 etc; K. S. I, 10 etc.
तेषां माता पितृहि	१-१२-६	

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
त्वं चिदन्धर्	१-४-३; ९-१३	R. V. X, 143, 2.
त्वं तम्	२-७-२७	R. V. I, 18, 5.
त्वं नः पश्चात्	१-५-२९	R. V. VIII, 61, 16.
त्वं नो अग्ने	१-५-२९; ५-८-५	R. V. IV, i, 4.
त्वमग्ने प्रमतिः	१-५-१७	R. V. I, 31, 10.
त्वमग्ने व्रतभृत्	२-८-६	Aitareya Brāhmaṇa VII, viii, 1; T. B. II, iv, 1, 11.
दधिक्राणो अकारिष्ठ	१-१०-१४; ३-७-१२	R. V. IV, 39, 6.
दिव्यानां सर्पणामधिपतये स्वाहा	४-२-२	
दिव्यानां सर्पणामधिपतिः प्रलिखताम्	४-२-३	
दिव्यानां सर्पणामधिपतिरनुलिम्पताम्	४-२-३	
दिव्यानां सर्पणामधिपतिराच्छाद्यतां	४-२-३	
दिव्यानां सर्पणामधिपतिराज्ञतां	४-२-३	
दिव्यानां सर्पणामधिपतीक्षताम्	४-२-३	
दिव्यानां सर्पणामधिपतिरुचीयताम्	४-२-३	
दिव्यानां सर्पणामधिपतिसुमनस्यताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः प्रलिखन्ताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः अनुलिम्पताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः आच्छाद्यन्ताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः आज्ञताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः इक्षन्ताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः उचीयन्ताम्	४-२-३	
दिव्याः सर्पाः सुमनस्यन्ताम्	४-२-३	
दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहा	४-२-२	
दत्तेरिव ते	२-३-११	R. V. VI, 48, 18.
देवस्य त्वा सवितुः	२-२-७	cf. Āpastamba Mantra-pāṭha II, iii, 24.
देवस्य सविदुः	५-३-३०	T. A. VI, iii, 2.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
देवीभ्यस्तन्म्भः	१-५-२९	cf. K. S. V, 4.
द्यावापृथिवीभ्यां नमः	३-१३-३	
द्वे ते चक्रे	१-९-४	R. V. X, 85, 16.
धर्मः	३-२-११	cf. Āpastamba Mantra pāṭha II, xv, 10.
धाता ददातु दाशुषे	१-१४-६	T. S. III, iii, 11, 3; A. V. VII, xvii, 2.
धाता प्रजाया उत	१-१४-६	T. S. III, iii, 11, 2.
धामन्ते विश्वं	३-७-१०	R. V. IV, 58, 11.
शुवैधि पोष्या मयि	१-१०-१३	R. V. Khila X, 85, 6.
नक्तंचरेभ्यो नमः	३-२०-१७	cf. Viṣṇu Dharma Sūtra 67, 22.
नमः पर्जन्यायाऽद्धयः	३-१०-११	
नम इन्द्रायैन्द्रेभ्यश्च	३-१०-६	
नम ओषधिवनस्पतिभ्यः	३-१०-११	
नमश्छङ्गोभ्य ऋषिभ्यश्च	३-१०-७	
नमस्साध्यायाग्रये	३-१०-८	
नमस्सोमाय सौभ्येभ्यश्च	३-१०-६	
नमोऽदितये	३-१०-१०	
नमो द्यावापृथिवीभ्यां नमः	३-१३-६	cf. V. S. V, 7.
नमो निर्जितै	३-१०-८	
नमो बृहस्पतये बाह्यस्पत्येभ्यश्च	३-१०-६	
नमो मरुदद्योऽक्षिभ्यां	३-१०-७	
नमो मरुद्धयः	१-१-१	
नमो मित्रस्य	३-८-३; ४-४-१७	R. V. X, 37, 1.
नमो मित्राय	३-१०-१५	
नमो यमाय याम्येभ्यश्च	३-१०-६	
नमो रुद्राय	३-१०-८	
नमो वरुणाय वारुणेभ्यश्च	३-१०-६	
नमो वायवे	३-१०-८	
नमो विश्वाताभ्यः	३-१०-१६	

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
निवर्त्तयम्	५-८-९	R. V. X, 19, 1.
नीललोहितम्	१-८-८	R. V. X, 85, 28.
नेनमेष परापत	१-१४-६; १०	R. V. Khila X, 184, 1.
परि पूषा	३-५-५	R. V. VI, 54, 11.
परि वपस्वेदं	३-५-४	
परेयिवांसं	५-१-७	R. V. X, 14, 1.
परेतु मृत्युः	५-८-५	A. V. XVIII, iii, 62.
पविले स्थः	१-४-१	V. S. I, 12.
पशुपतये स्वाहा	४-३-२	Sādviṁśa Brāhmaṇa V, 11.
पिङ्गलाय स्वाहा	४-३-२	
पिवतं च तृणुतं च	१-१०-१४	R. V. VIII, 35, 10.
पिशङ्गरूपः	१-१२-८	R. V. II, 3, 9.
पुंसि वै पुरुषः	१-१२-६	cf. A. V. VI, 11, 2.
पुंसुवतीह भव	१-१०-१०	
पुमांसौ भित्रावरणौ	१-१०-२४	Sāma Mantra Brāhmaṇa I, iv, 8.
पूषणं नु देवं	१-११-४	Sāma Mantra Brāhmaṇa I, ii, 4.
पूषा गा अन्वेतु नः	३-५-४; ६-२	R. V. VI, 54, 5.
पूषा त्वेतस्यातयतु	५-२-६	R. V. X, 17, 3.
पृथिवीं शंभुवा ह	३-३-१	
पौर्णमास्यै स्वाहा	४-२-१	T. B. III, i, 4, 15.
प्रजापतये त्वा	३-५-१	cf. Āś. Śrauta II, ix, 9.
प्रजापतये स्वाहा	३-१०-४	V. S. XVIII, 28 etc; T. S. III, iv, 2, 1 etc; K. S. XIII, 11 etc.
प्रजापतिर्यथात्	१-१२-६	
प्रजापते	१-८-२७; ११-४; १४-६	R. V. X, 121, 10.
प्रजास्त्वयि दधामि	१-२-३	

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
प्रतिचक्ष्व	३-७-१०	R. V. VII, 104, 25.
प्रति पशुषु प्रतितिष्ठाम्यन्ने	४-४-१२	
प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि पुष्टौ	४-४-१५	
प्रति प्रजायां प्रतितिष्ठामि यज्ञे	४-४-११	
प्रं ते यच्छामि	१-१६-७	
प्रत्यप्सु प्रति तिष्ठाम्यमृते	४-४-१४	
प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि क्षत्रे	४-४-१३	cf. V. S. XX, 10; M. S. III, xi, 8; K. S. XXXVIII, 4.
प्रत्या सुञ्चामि	१-९-१	R. V. X, 85, 24.
प्राणानां ग्रन्थरसि	३-५-२	T. A. X, 37, 1.
प्राणापान उरुव्यचाः	२-८-९	
प्राणापानयोः	२-८-८	
प्राणे ते रेतो दधामि	१-१२-३	
बलं चोर्जं च	३-२-८	
बृहस्पतये त्वा महं	१-८-१३	cf. V. S. VII, 47; M. S. I, ix, 4.
ब्रह्म च क्षत्रे च	३-२-९	cf. A. V. IX, vii, 9.
ब्रह्मचार्यसि समिधं	२-२-१५	cf. Satapatha Brāhmaṇa XI, v, 4, 5.
ब्रह्मणामिस्तंविदानः	१-१३-२	R. V. X, 162, 1.
भगत्ते हस्तमग्रभीत्	२-२-११	A. V. XIV, i, 51.
भद्रं कर्णेभिः	३-५-३	R. V. I, 89, 8.
भद्रान् श्रेयः	३-५-१	T. S. V, vii, 2, 4 etc; K. S. XIII, 15.
भरद्वान् धाम्यन्तरये स्वगता	३-१०-४	
शुवनमसि	३-५-९	cf. M. S. IV, ii, 9.
भूर्बन्धेदं त्वयि	१-१६-१६	
भूमुर्वस्तुवः	१-४-१	T. S. I, vi, 22 etc.
भूमुर्वस्त्वः	१-५-२९; ८-१९; १४-७	V. S. III, 5 etc.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
भूर्भुवस्स्वरिष्यतः	२-२-१३	
भूर्याते पतिनि	१-१०-२	
मेषजं दुरिष्ट्यै	१-५-२९	cf. T. B. III, vii, 11, 3.
मधुमतीरोषधीः	१-८-९	R. V. IV, 57, 3.
र्मम त्रते हृदयं	२-२-१४	Sāma Mantra Brāhmaṇa I, ii, 21.
ममग्ने वर्चः	१-१-१	R. V. X, 128, 1.
मयोभूर्वातः	३-५-७; ६-१०	R. V. X, 169, 1.
महश्चित्	१-१९-१०	R. I, 169, 1.
महार्घ्न कोशं	१-५-४; ३-१०-३	R. V. V, 83, 8.
महि वो महतां	१-१-१	R. V. VIII, 47, 1.
मा विदन्	१-९-१०	R. V. X, 85, 32.
मुञ्जानि त्वा हविषा	४-१-६	R. V. X, 161, 1.
मूल्योः पदम्	५-३-२८	R. V. X, 18, 2.
मेष्यामेष्यविभागे	२-८-४	
मैनमग्ने विदहः	५-३-२८	R. V. X, 16, 1.
मोघमन्त विन्दते	३-१०-३०	R. V. X, 117, 6.
य ऋदते	१-९-१३	R. V. VIII, 1, 12.
यच्छिदि ते	१-१९-१०	R. V. I, 25, 1.
यक्षश्च दक्षिणा च	३-२-७	cf. Āpastamba Mantra pāṭha II, xv, 7.
यजस्योपवीतेन	२-१-३१	
यत इन्द्र भयामहे	१-५-२९	R. V. VIII, 61, 13.
यत्ते राजन् शृतं हविः	३-७-१०	R. V. IX, 114, 4.
यत्पाकला	१-८-२७	R. V. X, 2, 5.
यंथा भूमिरग्नि	१-१२-५	cf. Śatapatha Brāhmaṇa XIV, ix, 4, 21.
यथाहानि	५-८-५	R. V. X, 18, 5.
यंयेऽशाची	३-८-६	R. V. X, 60, 9.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
यं ते अग्निं मम्याम्	५-५-५	cf. T. A. VI, iv, 1.
यं त्वमग्ने समदहः	५-५-६	R. V. X, 16, 13.
यन्मे माता प्रलुड्मे	३-१५-५	Āpastamba Mantra pāṭha II, xix, 1.
यस्त्वा हृदा	५-८-५	R. V. V, 4, 10.
यैस्यां वैवस्वतः	३-१५-३	
यस्येमे हिमबन्तः	१-५-१८	R. V. X, 121, 4.
यैस्यै योगिं प्रति	१-१२-६	
था राष्ट्रात्	५-३-३१	cf. T. A. VI, iii, 2.
यासामूधः	३-५-६	
यास्तिष्ठन्ति याः	३-१५-५	cf. Āpastamba Mantra pāṭha II, xix, 2.
युक्तस्ते अस्तु दक्षिणः	१-९-७	R. V. I, 82, 5.
युवं वस्त्राणि	२-८-३; ३-१-२	R. V. I, 152, 1.
ये अग्निदध्याः	३-१०-२०	R. V. X, 15, 14.
ये तातृषुः	३-१५-४	R. V. X, 15, 9.
ये देवासः	३-१०-१९	R. V. I, 139, 11.
येनावपत् सविता	१-२१-१२	cf. A. V. VI, 68, 3.
येनेदम्	१-१-१	
ये वस्थः	१-९-११	R. V. X, 85, 31.
यौ जागार तमृच्चः	३-१२-३३	R. V. V, 44, 14.
यो नः स्वो अरणः	३-७-१०	R. V. VI, 75, 19.
राकामहस्	१-१४-१०; २०-७	R. V. II, 32, 4.
रूपं रूपम्	१-८-७	R. V. VI, 47, 8.
रैम्यासीत्	१-८-२	R. V. X, 85, 6.
वनस्पते वीङ्गङ्गः	३-२-६	R. V. VI, 47, 26.
वनस्पते शतवस्थः	१-९-१२	R. V. III, 8, 11.
वैद्वणं नु देवं	१-११-४	

1. The Mantra is cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
वर्षम्यः स्वाहा	४-२-१	
वषष्टे विष्णो	१-५-२९	R. V. VII, 99, 7.
वैह वपां जातवेदः	३-१५-४	V. S. XXXV, 20.
वौगदेवी मनसा	१-१६-१८	
वौयुना देवेन	१-१०-१	
वौयो प्रायश्चित्तिरसि	१-११-४	Sāma Mantra Brāhmaṇa I, iv, 2.
वास्तोऽप्ते	३-३-५	R. V. VII, 54, 1.
विद्भाय स्वाहा	४-४-९	
विभ्राङ् वृहत्	३-८-३	R. V. X, 170, 1.
विराजो दोहोऽसि	३-४-६	Āpastamba Mantra pāṭha II, ix, 13.
विशालाय स्वाहा	४-४-९	
विश्वा उत त्वया वयम्	१-८-२०	R. V. II, vii, 3.
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा	३-१०-४	V. S. XXII, 28 etc; M. S. III, x, 1, etc.
विष्णवे स्वाहा	३-१०-४; ४-२-१	V. S. XXII, 6 etc; T. S. VII, iii, 15, 1; M. S. III, xii, 5; K. S. XXXIX, 2.
विष्णुयोऽनि कल्पयतु	१-१४-१०	R. V. X, 184, 1.
विष्णुस्त्वानयतु	१-८-२८	Sāma Mantra Brāhmaṇa I, ii, 6.
विष्णोऽहस्तोऽसि	१-५-९	
वैष्णव्यौ	१-४-३	
शं ते समुद्रियाः	५-५-६	T. A. VI, iv, 1.
शं ते स्वन्तीः	५-५-६	T. A. VI, iv, 1.
शं नो भवन्तु वाजिनः	४-४-१०	R. V. VII, 38, 7.
शरदे स्वाहा	४-३-२	
शास इत्या	३-१-६; ८-२	R. V. V, 152, 1.
शीतिके शीतिकावति	५-५-५	R. V. X, 16, 14.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF ŚRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
शुक्रावनङ्गवाहौ	१-९-८	R. V. X, 85, 10.
शुच्ची ते चक्रे	१-९-४	R. V. X, 85, 12.
शुनं नः फालाः	३-१३-१०	R. V. IV, 17, 8.
आवर्ण्यै स्वाहा	४-२-१	
श्रियै स्वाहा	३-१०-४	Satapatha Brāhmaṇa XIV, ix, 3, 8.
श्रीस्तूपे	३-२-१०	cf. Āpastamba Mantra pāṭha II, v, 11.
श्वेताय वैदर्भाय स्वाहा	४-४-९	cf. Āpastamba Mantra pāṭha II, xvii, 27.
संराज्ञी श्वशुरे	१-८-२४	R. V. X, 85, 46.
संवत्सरः	३-२-१३	
संवत्सरीणं पथः	३-५-८	R. V. X, 87, 17.
सत्यं च अद्वा च	३-२-६	
स त्वं नो अग्ने	१-५-२९	R. V. IV, i, 5.
सदस्पतिमङ्गुतं	२-६-२	R. V. I, 18, 6.
स ना च सोम	५-४-१	R. V. IX, 4, 1.
समज्ञम्भु विश्वे देवाः	१-८-५	R. V. X, 85, 47.
समिदसि समेघिषीमहि	२-६-६	cf. A. V. VII, 89, 4; M. S. I, iii, 39 etc; K. S. IV, 13.
समिदाग्निर्वनवत्	१-१२-८	R. V. V, 37, 2.
समुद्रज्येष्ठाः	३-१३-१७	R. V. VII, 49, 1.
समुद्रादूर्मिः	४-४-१०	R. V. IV, 58, 1.
सं पूषन्नध्वनः	१-१८-४	R. V. I, 42, 1.
सं पूर्व्यध्वमूतावरीः	१-२१-७	T. S. I, 1, 3, 1; M. S. IV, 1, 3 etc; K. S. I, 3 etc.
सरस्त्वयै स्वाहा	३-१०-४	V. S. X, 53 etc; T. S. III, iv, 2, 1 etc; M. S. II, vi, 11 etc; K. S. XIII, 11 etc.

१. This Mantra is cited in full.

INDEX OF SRUTI CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा	३-१०-४	
सवितुर्वंः	१-४-८	cf. V. S. I, 12 etc.
सवितुष्ट्वा प्रसवे	१-४-९	cf. V. S. I, 31.
सुकिं शुकं	१-९-८	R. V. X, 85, 20.
सुत्रामाणं	१-९-१४; ४-४-१८	R. V. X, 63, 10.
सुपर्णोऽसि गरुदमान्	१-१४-११	V. S. XII, 4 etc; T. S. IV, i, 10, 5 etc; M. S. II, vii, 8 etc; K. S. XVI, 8 etc.
सुहेमन्तः सुवसन्तः	४-४-१०	
सूर्यं प्रायश्चित्तरसि	१-११-४	cf. Sāma Mantra Brāhmaṇa I, iv, 4.
सूर्याय स्वाहा	१-१०-२२	A. V. XIX, 43, 3; V. S. XXII, 28 etc; T. S. I, viii, 13, 3 etc; M. S. III, xii, 7 etc; K. S. XIII, 11.
सूर्योऽ देवेन	१-१०-१	
सूर्यो नो दिवस्पातु	१-५-२९	R. V. X, 158, 1.
सोमाय स्वाहा	१-५-२२; ३-१०-४	A. V. XIX, 43, 5; V. S. X, 5 etc; T. S. VII, i, 14, 1 etc; M. S. II, vi, 11 etc; K. S. XV, 7 etc.
स्त्रीषु यमन्यात्	१-१२-६	
स्योना पृथिवि भव	३-१-१०; ४-४-१०	R. V. I, 22, 15.
स्वस्ति नो मिमीताम्	१-१-१; १-९-१३; २-३-१०; ३-३-९	R. V. V, 51, 11.
स्विधा यद्वनधितिः	१-५-८	R. V. I, 121, 7.
हंसः शुचिष्ठ	१-१-१	R. V. IV, 40, 5.

१. The Mantra is cited in full.

INDEX OF OTHER CITATIONS IN THE TEXT

Citation.	Ref.	Source.
अभिहोत्रं बलीवर्दाः	३-१०-३५	
अनूर्ध्वजुः व्यूव्रहजातुः	१-६-७	
अन्नमापो मूलफलं	३-९-५०	
अश्वत्थः खदिरः	२-६-९	
आचार्यश्च पिता चोभौ	३-१०-३५	
उंपाकर्मणि चोत्सर्गे	३-७-१३	Manu. IV, 119.
एते पञ्च महायशाः	३-१०-३५	
औदपात्रात् दातव्यं	३-१०-३५	
केतुमान् लघिमान्	३-१२-२९	
क्षेत्रं हिरण्यं	२-३-१९	Manu. II, 246.
चोरशास्त्रमि	३-१२-३०	
तदेतत्पुष्कलं	३-१२-३१	
देवताः पितरो नित्यं	३-१०-३५	
नैकग्रामीणमतिथिं	३-१०-३५	Manu. III, 103.
नोपवासः प्रवासेऽस्मि	३-१०-३५	
मधुपक्षे च सोमे च	३-१०-३५	Manu. V, 41.
यशोपवीतं दण्डं च	२-८-७	
रौद्रं च राक्षसं	१-६-७	
वेणुं वर्ज्याथ	२-६-९	
वैश्वदेवमिमं	३-१०-३५	
सिलाम्बुच्छयमानस्य	३-१०-३५	Manu. III, 100.
हुतोऽग्निहोत्र	१-६-७	
होमार्थीं तु	१-६-९	

१. There are a few differences in the reading.

INDEX OF CITATIONS IN THE COMMENTARY.

अग्निर्जनिता	1	Kauśitaka Gr̥hya I, v, 26.
अग्निवद्वाहणः	29	
अङ्गुष्ठपर्वमात्रं	17	
अणुरप्यर्थसंबन्धः	26	
अत ऊर्ध्वं पतिता	73	
अथ यदपराहे	145	
आपि वा कर्तुसामान्यात्	1	Pūrva Mīmaṃsā I, iii, 2.
अभिनिसस्तनः	58	Pāṇini VIII, iii, 86.
अर्थलोपादकर्म स्यात्	44	P. M. III, i, 9.
अर्थैकत्वादेकं वाक्यं	9	P. M. II, i, 46.
असमानगोत्रां	6	
आसीनन्यायं बहूवृच्चं	3	Sāṅkhāyana Śrauta I, i, 15.
आ सूक्तादानुवाकाद्वा	87	
उक्तानि वैतानिकानि	1	Āśvalāyana Gr. I, i, 1.
उच्चैर्न्यायश्चर्गेदः	3	Sā. Sr. I, i, 28.
उदकं पुनर्नती ब्रूमः	9	
उपहूयैष दक्षिणाकालः	10	Compare Sā. Sr. VII, xvii, 16.
उपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्र	28	
उभयोस्तन्मिथाय	39	Āś. Śrauta I, vi, 21.
ऋग्यजुषां च सामशब्दः	121	
ओमभ्यादाने	125	Pāṇini VIII, ii, 87.
कालाभ्यनोरत्यन्त	48	Pāṇini II, iii, 5.

INDEX OF CITATIONS IN THE COMMENTARY

जायमानो वै ब्राह्मणः	139	Taittiriya Sam. VI, iii, 10, 5.
जुहोतिरा सेचनाधिकः स्यात्	18	
जुहोतीत्युके सर्पिः प्रतीयेत	66	Sā. Śrauta I, ii, 21.
तामावाप इत्याचक्षते	23	Sā. Śrauta I, xvi, 3.
तस्मात् सुवर्णे हिरण्ये	9	Taittiriya Brā. II, iii, 4, 6.
दधिमधुसंसूष्टं	57	Āpastamba Dh. II, xviii, 8.
दर्शादशाच्चन्द्रमसः	63	
नान्दीमुखाः पितरः	148	
नाप्रोक्षितमिन्धनं	16	Āp. Dh. I, xv, 2.
निगमस्थानेषु	4	Sā. Śra. I, xvi, 9–10.
पुरस्तात्परिसंख्य	30	
प्राङ्गन्यायानि देवकर्माणि	10	Sā. Śra. I, i, 13.
प्राजापत्यमेके	151	Ās. Gr. II, iv, 12.
मन्त्रान्तेन करणेषु	15	Sā. Śra. I, ii, 26.
मैत्रावरुणीमामिक्षां	163	
यशोपवीती देवकर्माणि	77	Sā. Śra. I, i, 6.
यत्पाकत्रा	50	Rg Veda. X, ii, 5.
यद्भः पुरुषः	125	Rāmāyaṇa II, ciii, 30.
यदि वासांसि वसीरन्	74	Compare Ap. Dh. Sutra I, i, i, 41 and ii, 1, 2.
यद्येकवासाः	77	
यस्य स्यादेन संबन्धः	9	
राजानां संगायत	55	
लोहं कनकं काञ्चनम्	6	Nighaṇṭu I, 2.
वाक्षो दण्डः	74	Ap. Dh. I, i, 2, 38.

INDEX OF CITATIONS IN THE COMMENTARY

वासः परिधायाचामेत्	34
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम	124 Samhitopaniṣad Brā. III.
चक्किविषये मुहूर्तमपि	2 Āp. Dh. I, v, 15, 8.
शेषं दम्पती भुज्ञोयाताम्	136
आवण्यां पौर्णमास्यां	156 Āś. Gr. II, i, 1.
श्रेयासं श्रेयांसमानुपूर्वेण	136
समानकर्तृकयोः	10, 66 Pāṇini III, iv. 21.
स विधिपूर्वे स्थात्वा	33
साकाङ्गं त्वेकवाक्यं	10 P. M. III, i, 20.
सासदश्यः सामिषेनीनां	19 Śā. Śra. I, xvi, 19.
सौवर्णशतपलः	70 Bhāraviya Grhya.
द्वेमन्तश्चिद्विरयोः	149 Āś. Gr. II, iv, 1.

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P.	L.	Printed	TM.
2,	5.	वैर्गद्वयम्	Same as in A ¹ and IO.
3,	4.	ऋचः	ऋचश्च
	13-4.	उच्चैर्न्या...वेदः	"उच्चैर्न्या...वेदः" This is the correct reading.
4,	2.	चौलाकरणे	Same as in T.
5,	2.	द्वस्य	Same as in IO.
		प्रोक्ष्य	प्रोक्षिते
	3.	जाया	या
6,	2.	अभ्यात्मं	अध्यात्मं
8,	3-4.	अभि...ञ्जसा	अभिशस्त्यनभिशस्तिपा अनभिशस्तेऽन्यमञ्जसा
	5.	मूर्खिं	Same as in IO.
9,	5.	तामभ्युक्ष्य	ता अभ्युक्ष्य
11,	4.		The sūtra दक्षिण...स्तुणाति is omitted.
12,	2.		At the beginning of sūtra 10 add अथ पश्चात्
15,	2.	प्रदक्षिण	प्रदक्षिणं
16,	2.	प्रत्यस्य	प्रत्यस्यति
20,	2.	सुवर्म्	Same as in A, T. and L.
21,	2.	स्थालीपाके	सस्थालीपाके
22,	3.	स्विष्टकृतः	सकृत् स्विष्टकृतः This is the correct reading.
23,	3.	इविषि	इविषी
24,	2.	आपः	Same as in A ² .
		तमसस्पैरि	Same as in A ² .
	6.	अद्याद्याश्वशः	अद्याश्वशः
25,	4.	मध्यमं	मध्यं
	5.	निल्ये	निल्ये ते
	6.	भ्युदुक्षति	भ्युदुक्षति
	7.	ग्राचीं	Same as in T.

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P.	L.	Printed	T.M.
29,	4.	चारिंकम्	Same as in T.
	7.	रातीं	रातिं
		वहिष्यन्ति	वरिष्यन्ति
	8.	काले...त्तमैः	काले सुरभिगन्धैः फलोत्तरैः
30,	2.	परिधाप्य	परिधाय
31,	2.	अविधवाः	अविधवाभिः
33,	2.	रक्त	रक्तं
		त्रिमणि	पात्रमणि
34,	3.	मैहाँ	Same as A ¹ , A ² and 'I'.
36,	5.	द्यौरहं	Same as in A ² .
	6.	तावेव	तावेह
37,	6.	प्रदक्षिणं...मन्त्रेण	This passage is omitted.
	8.	घारणे	घारण
38,	2.	ऋग्णादेवं	ऋग्णादेवं
	3.	त्वदेतानि	Same as in T.
39,	5.	मूर्धि	मूर्धनि
	6.	ददाति	ददानि
42,	3.	शम्याकत्रेषु	शम्याकत्रेषु
		निधाय	Same as in A ² .
	5.	रोहन्त्यां	रोहत्यां
43,	7.	“	”
		तरन्त्यां	तरत्यां
44,	2.	प्रजर्था	Same as in A ² and T.
	5.	दर्भेष्वन्वा	दर्भेषु वान्वा
	8.	यजुर्वेदेन वेदानां	This is omitted here.
45,	5.	आशुवत्	This is omitted here.
46,	5.	भव	भवति
47,	2.	मयि ^३	Same as in A ² . महां त्वादाद्वृहस्पतिः । मया पत्या प्रजापती[वती] सं जीव शरदः शतम् ॥

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P. L.	Printed	TM.
	इति at the end of the line.	This is omitted here.
48, 5.	वरुणौ	वरुणा
50, 14.	पेषयति	पेषयित्वा
51, 3.	प्रजनिष्यमाणः	प्रजनयिष्यमाणः
10.	पिपृहि...मि च	विभृहि जातानां जनयानि च
11.	पुमांस्त्वं	पुमांसं
12.	अनुषिञ्चतु	अनुषिञ्चतु
52, 5.	स्त्रीशु यमन्यान्	स्त्रीयूषमधान्
	पुमांस्त्वमदधात्	पुमांसमदधात्
8.	भिष्टुं	भिष्ट्यं
12.	पिष्टुंहि	Same as in A ² .
14.	पुंसुवनम्	Same as in T, A ¹ and A ² .
53, 2.	कुशदण्डकं संस्थिते ¹	कुशकण्ठकं Same as in A ² .
3.	जुहः	जुहत्
6.		This is not treated as a separate Khaṇḍa.
54. 2.		This is not treated as a separate Khaṇḍa.
55. 2.	षष्ठी	षष्ठीम्
6.	वा वीरतरः	वापीतरः
7.	नेजमेष परापत	This is omitted as in IO and A ² .
	षल्लचेन	षल्लचेन
56, 2.	मृशेत्	सृशेत्
4.	बृहद्रथन्तरे पक्षौ	Same as in A ² .
7.	कालकीतकस्य	कालङ्गीतकस्य
8.	देशो यस्मिन्	Same as in IO.
57, 5.	च	This is omitted.
6.	कृष्य	वृष्य

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P.	L.	Printed	TM.
58,	3.	आयुष्मान्	आयुष्मन्
	4.	प्रबूयात्	Same as in A ² and L.
	5.	अयुगमवदन्त्यं	अयुगममदन्त्यं
59,	2.	तद्वितान्तं	तद्वितं
	4.	रोहितानि	रोहितानि
	5.	प्रश्येदिति	प्रश्येदिति च
60,	5.	मन्त्रयीत	मन्त्रयते
63,	5.	कृत्वा	Same as in A ² .
		जन्मतिथि	This is omitted.
	6.	एत्वा...होति	एत्वेऽमौ जुहोति करोति
65,	4.	मात्स्यं	मात्स्यान्
	5.	भैष्वो...स्य	Same as in A ¹ and T.
68,	3.	स्वस्तीः	स्वस्ति
71,	2.	सोमस्य	Same as in A ¹ and A ² .
	5.	कुशतदणं च	This is omitted.
	7.	यन्त्रूलाकर्म	This is omitted.
75,	4.	केशान्तिकः	कैशान्तिकः
	5.	नयेत्तु	नयेस्तु
76,	3.	तिष्ठतः	तिष्ठते
77,	2.	तिष्ठता	तिष्ठतां
		रेके	रेके
	4.	त्वा	Same as in A ² .
79,	9.	श्लोकाय	श्लोकाय
80,	3.	पर्यावृत्याथ	पर्यावृत्य दक्षिणाथ
	6.	दक्षिणेन प्रादेशेन	This is omitted.
82,	4.	स्थौजा	स्थ ऊजा
84,	5.	वहेत्	वह
	7.	अनुवृयात्	This is omitted.
87,	3.	सूक्तादौ	सूक्तात्

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P.	L.	Printed	TM.
88,	2.	समा ते	समाते
		मूलकुण्डं	मूले कुण्डं
	5.	ब्रह्मा । वेदाः ।	In cases like these add either तृप्यतु or तृप्येतां or तृप्यन्तु according as the subject is singular, dual or plural.
	6.	च	Same as in T.
		वषट्कारः	This is omitted.
	7.	सांख्याः	सम्ध्याः
	8.	नद्यः	This is omitted.
	9.	रक्षांसि	रक्षः
89,	2.	अथ निवीतीभूत्वा	Same as in all except IO.
	4.	महासूक्ताः	This is omitted.
	6.	अथ संवीतीभूत्वा	Same as in all except IO.
	7.	प्रज्ञां तर्पयामि	This is omitted.
90,	4.	माण्डूकेयाः	As in other cases तृप्यन्तु is not added here.
	6.	महाकौषीतकं	This is omitted.
	7.	पैद्गर्य...वकं	शास्त्रवकं is read before पैद्गर्यं
		महाशास्त्रवकं	This is omitted.
	8.	बाष्कलं	Add before this:—कौषीतकं तर्पयामि । महाकौषीतकं तर्पयामि ॥
		सुजातवकत्रे	This is omitted.
		औदवाहिं	औदवाहं सौजामि तर्पयामि
	10.	प्रति पुरुषं पितरः	पितामहस्तृप्यतु । प्रपितामहस्तृप्यतु ॥
91,	2.	कहोळः	This is read along with the next word thus—कहोळः कौषीतकिस्तृप्यतु.
	8.	अर्धास्तमिते मण्डले	This is omitted.
92,	5.	आहारिषं	Same as in T.
	7.	तथा...धीमहि	This is omitted.

READINGS IN THE TRIVANDRUM MS.

P.	L.	Printed	TM.
93,	3.	च विनिपातं	चाविनिपातं
	6.	तदपि	तदभिः
	8.	काष्मर्यः	कष्मर्यः
	9.	वाभ्यानि	वाभ्यतः
	10.	वर्णाश्र	पर्णाश्र
97,	2.	च	Same as in IO and A ¹ .
	3.	चरित	Same as in IO and T.
		शंयुबाहस्पत्य	Same as in A ² .
	6.	तास्वेन	Same as in IO.
98,	3.	स्थिते	स्थितो
		मुखं क्लिः	This is omitted.
		उपरिष्ठात्	उपशिष्ठाः
	6.	विशन्ति	दिशन्ति
	7.		The reading suggested within brackets is found here.
99,	2.	श्याम	श्याव
	5.	एवं	एव
100,	6.	प्रायश्चित्तः	प्रायश्चित्तं
101,	2.	मेखला .. त्रयते	This is omitted.
102,	3.	प्राणापान	प्राणापाना
	4.	समामृत	समामृध
103,	6.	अपिनह्य	अविनह्य
104,	2.	पीड़ज्ञः	पीड़ज्ञः
	3.	इति	इति द्वाभ्यां
	6.	वस्त्रयुगं	वस्त्रयुगं
105,	3.	विशः प्रति	विशं परि
	5.	इतः	इतीतः Same as in A ² .
	6.	नु	न Same as in A ² .
	7.	गर्तान्	कर्तान्
	8.	शास्त्रां	धारां
	10.	गर्ते	कर्ते

READINGS IN THE TRIVANDRUM MS.

P.	L.	Printed	TM.
106,	2.		The portion within brackets is omitted here too.
	4.	उत्तरतः	उत्तरे
		द्वयोः	द्वयोर्द्वयोः
	8.	प्रतितिष्ठति	प्रतितिष्ठतु Same as in L.
	9.	तिल्यलेवास्या इरावतीं पोषस्व	तिल्यलेपास्यादिरावती पोषस्य
	10.	तिष्ठन्तीं	तिष्ठन्ती Same as in T.
	11.	बृहस्पति	बृहस्पति
107,	5.	पिधाने	विधाने
108,	5.	सेचि	धेचि
	6.	इत्यपिधाय	इत्यभिमन्त्य
109,	4.	जायया सह धान्याः	जायां च सहधन्याः
	5.	प्रपद्ये	प्रतिपद्ये
		सह प्रजया	Omit सह
	6.	किञ्चास्ति	किञ्चिदस्ति
		शिवं क्षेमाय	शिवभिति क्षेमाय
110,	4.	महायमाय	महायमा
	5.	महायमाय	महाय
	8.	संविशेयं	सुविशेयं
111,	2.	प्रवत्सन्	प्रपथ्यान्
	4.	अविहृतान्	अवीभृतान्
	5.	गृहान् समीक्षते	This is omitted. Same as in A ² .
	7.	सुमनसा	सुमनाः
	8–9.	यो नस्य...अजावयः	This is omitted.
	9.	उपसद्ये	उपपद्ये
	9–10.	दधातु नः	दधनः
112,	3–4.	इन्द्रा...देवेभ्यः	This is omitted.
	6.	वशेन	वसेन
	9.	ब्रवीभ्यमोऽसि	ब्रवीभ्यमासि

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P.	L.	Printed	TM.
113,	3.	उपस्थाय	It seems that the khaṇḍa ends with this here.
	4.	समा स्थ	समा स्वस्थ
		रक्षो	अक्षो
	6.	विलं	विधं
	8.	इति	इति च
	9.	यासु	या तु This is the correct reading.
114,	2.	या	This is omitted.
	4.	अक्षतं	ईक्षतं
		विरालन्नं गोपायति	विलादन्नं गोपाययते
	9.	कृत्वा	हुत्वा
	10.	दीधरत्	दीधरन्
115,	3.	रोहितः	लोहितः
	6.	परि वः	पर्ति वः
		चरत	शरदं
	7.	मानश्शास	मनस्यास
		समिषा	समिष्व
116,	2.	नम्यस्ये	नाम्यस्ये
	7.	काद्याः । अध्यायाया-	काद्याया
117,	3.	तदब्रवीत्	This is omitted.
	4.	शकुने भद्रमावद	This is omitted.
		जमदग्निना	This is omitted.
	4-5.	धामन्ते...श्रितं	This is omitted.
	5.	यश्च...सुशमि	This is omitted.
		अरणः	This is omitted.
	6.	मरुत्स्वा	This is omitted.
		दशृच्चाः	दशृच्चाः
118,	2.	च	This is omitted.
121,	3.	वर्षति	प्रावर्षति

READINGS IN THE TRIVANDRUM Ms.

P.	L.	Printed	TM.
121,	4.	बाणशब्दे	बाणशब्दे च
	5.	क्रन्दत्याम्	क्रन्दति
122,	2.	आतौ	आत्यौ
	3.	उत्सादने	आच्छादने
123,	2.	एतेषां यदि किञ्चिदकामं	एतेषां कारणानां यदि किञ्चत्कारणं
	4.	च	This is omitted.
124,	2.	एवावर्तयेत्	एवं वर्तयेत्
126,	5.	सर्वाभ्यो देवताभ्यः स्वाहा	This is omitted.
127,	3.	वारुणेभ्यः	वारुणेभ्यः
128,	6.	अनुगुप्ते	अगुप्ते
129,	6.	बालान् स्थविरान्	बालस्थविरान्
130,	6.	अर्ध्याणां	चार्ध्याणां
132,	7.	भोगार्थं	भोगार्थं
133,	7.	समेत्य श्रोत्रि	समेत्याश्रोत्रि
	8.	प्रेष्य....धाय	This is omitted.
134,	3.	नावृतः	अवृतः
	4.	धर्मार्थं	धर्मं
	5.	अकुलं कुलः	अकुकुलः
		नैविहः	ह इति राजा करोति । इति ह भोजवर्गः । इति हो नित्याप्रियः This is found in the commentary in other manu- scripts.
135,	2.	न निष्ठीवेत्	This is omitted.
	6.		नापि The reading within brackets is found here.
	7.	अप्लुत्योदकः	आप्लुत्याध्युदकः
136,	2.	अनासम्	अनवासम्
136,	6.	याजनमध्यापनं	याजनाध्यापनं
137,	2.	असंसिद्ध	असंसिद्ध

READINGS IN THE TRIVANDRUM MS.

P.	L.	Printed	TM.
138,	2.	पूर्वापररातेषु	पूर्वात्रेषु
139,	2.	कुले जातः	कुलेऽस्मिन् जातः
140,	2.	महयन्ति च सर्वत	This is omitted.
	5.	एधिष्यते	एधिष्यतः
141,	2.	च	This is omitted.
	3.	नाप्राप्यं	नाप्राप्तं
	5.	ब्रह्म	This is omitted.
142,	2.	तेन	This is omitted.
	3.	धृतिमान्	रथिमान्
	4.	श्रुतवान्	धृतिमान् Same as in A ² .
	10-11.	तमृच्छः...मसि	This is omitted.
143,	5.	दीपस्थालीपाकानाम्	दीपस्थालीपाकानाम्
144,	6.	पित्रे	नदीनां पतये
145,	3.	वासिष्ठं	वासिष्ठसूक्तं
	सर्वे		This is omitted.
146,	2-3.	असावेतत्ते	अपेतत्तेऽन्नं
	4.	पावमानीः	पावमान्यः
147,	3.	गन्ध	जलगन्ध
149,	3.	स्वाहा	This is omitted. Same as in A ² .
	8.	अर्धमासांश्च मासांश्च	अर्धमासाश्च मासाश्च
150,	2.	माद्याः	माद्यां
	5.	स्वाहा	
	6.	महा...इति चतस्रभिः	महाब्याहृतयश्चतसः
151,	4.	परितस्थुषीः	परिस्थुषीः
	5.	अन्यतः...स्वाहा	अन्यमन्तर्दधे पितृम्योऽमुष्मै स्वाहा।
	8.	करणस्य	विकरणस्य Same as in A ² .
152,	3.	समानं	समाशन

**PRESIDENT'S
SECRETARIAT
LIBRARY**